

A DUALIZMUS KORA
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
1867—1918

ÍRTA:
GRATZ GUSZTÁV

MÁSODIK KÖTET

MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
BUDAPEST
1934

*A kétkötetes munkát a Magyar Szemle Társaság tulajdonában
levő „Old Kentonian Face” anyadíccokkal 1934 április havában
ban szedte és nyomta a Tipográfiai Műintézet Budapesten*

Minden jogot fenntartunk.

OBSTRUKCIÓ AZ ÚJONCJAVASLATOK ELLEN

BÁRÓ Fejérváry Géza honvédelmi miniszter 1902 október 16.-án benyújtotta a szokásos törvényjavaslatokat az újonc létszámnak 1903-ra való megállapításáról és a Magyarországra eső újoncoknak ugyanerre az esztendőre való megajánlásáról. Rendes körülmények között az újonclétszámot a törvény hozás 10—10 évre állapította meg és csak az újoncmegajánlása kellett minden évben megismételni. Az újonclétszámnak az 1889. évi véderőtörvényben foglalt, tíz évre szóló megállapítása azonban 1899-ben lejárt és azóta az osztrák parlamenti viszonyok miatt nem lehetett olyan végleges véderőtörvényt alkotni, amely az újonclétszámot ismét hosszabb időre állapította volna meg. A kormányok úgy segítettek magukon, hogy évről-évre külön törvényvel állapították meg az újonclétszámot és külön törvény foglalta magában a Magyarországra eső újoncjutalék megajánlását. Báró Fejérváry Géza javaslatai ezúttal is érintetlenül hagyták az eddigi újonclétszámot, az újoncmegajánlási törvényben azonban felhatalmazás foglaltatott arra, hogy a póttartalékosok közül, — azaz azok közül, akik a sorozásokon katonai szolgálatra alkalmasnak minősített ifjabból csak azért nem osztottak be tényleges szolgálatra, mert a megállapított újonclétszám már ki volt töltve, — húszezeret tényleges szolgálatra behívhasson. Ez az utóbbi intézkedés, amely tulajdonképpen a tényleges katonai létszámnak felemelésével volt egyértelmű, azzal volt indokolva, hogy

a tábori és hegyi ágyúk tökéletesítése és a földött célpontok megostromlására alkalmas tábori tarackok beszerzése, végül a haditengerészet modern hajótípusainak rendszeresítése folytán nagyobb legénység volt szükséges és hogy a magyar honvédség több új intézménye (nevelőintézetek, élelmezési raktár, kórházak, zenekarok) is sok embert von el a rendes csapatszolgálattól. Különben is a monarchia mindkét államának népessége az 1900. évi népszámlálás eredményei szerint emelkedett, úgy hogy a régi újonclétszámnak fenntartása tulajdonképpen csak azt jelentette volna, hogy évről-évre többen kerülnek póttartalékba. Fejérváry javaslata azonban nem talált kedvező fogadtatásra. A póttartalékosoknak tényleges szolgálatra való behívása éppen a szabadelvű pártban, — különösen pedig annak gróf Apponyi Albert körül csoportosuló tagjaiban, — visszatetszést keltett. Már a véderőbizottságban megtámadták a javaslatot és mivel tartani lehetett attól, hogy a kormánypárton belül mutatkozó ellentét bonyodalmakra fog vezetni, báró Fejérváry Géza visszavonta a javaslatokat és helyettük november 6.-án újakat nyújtott be, amelyek elejtették a póttartalékosok behívásának gondolatát és ehelyett az újonclétszámnak 103.000 főről 125.000 főre, a honvédlétszámnak pedig 12.500 főről 15.000 főre való felemelését vették kilátásba. A közös hadsereg részére kiállított újoncoknak Magyarországra eső része e javaslat alapján 43.889 főről 53.438 főre emelkedett volna. Mindeddig a javaslat az ellenzék köreiben nem váltott ki semmiféle nagyobb izgalmat. A bizottságban az ellenzéki képviselők egyszerűen arra a kijelentésre szorítkoztak, hogy a javaslatot elvi álláspontjukhoz híven nem fogadják el. A volt nemzeti párthoz tartozott képviselőknek a kormánypárton belül tanúsított mozgolódása és idegessége volt az, ami az ellenzék figyelmét erre a kérdésre először felhívta.

A függetlenségi párt Széll kormányrajutása óta nyugodtan viselkedett és általában megelégedettnek látszott. Széll Kálmán a

legnagyobb előzékenységet tanúsította vele szemben és voltak, akik azt tartották, hogy jobban udvarol az; ellenzéknek, mint saját pártjának. Politikája konciliáns volt és nem nyújtott sok tárnadási felületet sem a néppártnak, sem a függetlenségi pártnak 1902 őszén mégis úgy látszott, mintha az ellenzék nem érezné magát többé jól eddigi passzivitásában. Tagjainak egy része újabb harc után vágyódott és talán az ellenzéki választóknak sem volt ínyére, hogy az országgyűlésbe küldött képviselőik csak elvonnatkozó nyilatkozatokra és szakszerű beszédekre szorítkoztak. A régi kormánybuktató akciók emléke ott kísértett a lelkekben, az a tévhit, hogy nem is ellenzék az, amely nem igyekszik saját akaratát obstrukcióval rákényszeríteni a kormányra, ismét feltámadt. Az 1901. évi választásokon a függetlenségi párt nemcsak megnagyobbodott, de meg is ifjodott. A párt soraiban sok fiatal ember foglalt helyet, akik nem annyira szakszerű beszédekre, mint inkább parlamenti heccekre és obstrukciós trükkökre éreztek magukban tehetséget. Már az őszi ülésszak kezdetén, az első ülésen, amely már nem a Sándor-Utcai régi épületben, de a dunaparti palotában tartatott, a függetlenségi párt szónoka, Barabás Béla, minden komoly ok nélkül a király személyét támadta meg. Az akkor folyó kiegyezési tárgyalásokról beszélve azt mondta, hogy azok között, kik Magyarországot tönkre akarják tenni, elsősorban ott találjuk a király akaratát, aki csak akkor nyújtja ki karját Magyarországra felé, ha a kvótát kell felemelni. Ez az éretlen, olcsó hősködés nyilván a tömegeknek volt szánva, amelyeknek meg kellett mutatni, hogy a függetlenségi pártban van bátorság a királlyal szembeállni és a lapok, amelyek a politikában már régóta szívesebben keresték a „szenzációit, mint a komoly eszmei tartalmat, megfelelően terjesztették ezeket a kifakadásokat. Pár nappal később Kolozsvárt Mátyás király szobrának leleplezése alkalmával egy a függetlenségi párthoz tartozó Nessi nevű képviselő ve Zetése alatt utcai tüntetések voltak a „Gotterhalte” eljárása miatt,

amelyek, — miután az illető képviselő ellen a katonai hatóságok részéről eljárás indult meg, — a képviselőházban is szóba kerültek. Ezek az incidensek felhevítették a képviselőház atmoszféráját és mikor a Ház november 4.-én belefogott az indemnitási javaslat tárgyalásába, különösebb ok nélkül újból felébredt az obstrukciós kedv. Azzal az indokolással, hogy az indemnitási javaslatnak két hónappal a költségvetés lejárta előtt való beterjesztése a kormány valamilyen homályos terveinek elősegítését célozza, hosszú vita indult meg az indemnitásról, amely csak december 12.-én ért véget. Széll Kálmánnak akkor *sikerült Kossuth Ferencet* meggyőzni arról, hogy a magyar parlamentben folyó obstrukció gyengíti a magyar kormány pozícióját az akkor még be nem fejezett kiegészítési tárgyalásokban és Kossuthnak akkor még megvolt a befolyása arra, hogy pártja felelőtlen elemeinek obstrukciós hajlandóságait leszerelje.

Az újonc ja vaslatok 1903 január 24.-én kerültek a képviselőház napirendjére. Bár tartani lehetett attól, hogy a függetlenségi párt erős harcot fog indítani a javaslatok ellen, volt még remény arra, hogy Széll Kálmán diplomáciai ügyessége el fog hártani minden nehézséget. De mielőtt még az ellenzék megmozdult volna, a kormánypárton belül támadtak újabb nehézségek. Gróf Apponyi Albert, akkoriban a képviselőház elnöke, emlékiratot nyújtott át a kormánynak, amelyben azt kívánta, hogy az újonclétszám felemelése tétessék függővé bizonyos, a hadseregbe vonatkozó nemzeti követelések teljesítésétől. Ilyenkként jelölte meg elsősorban azt, hogy a hadsereg zászlói és jelvényei a magyar közjognak megfelelően állapítassanak meg, hogy a katonai büntetőjog új szabályozást nyerjen, hogy az osztrák ezredekben szolgáló tisztek helyeztessenek át a magyar ezredkekhez és hogy a katonai szolgálatra vonatkozó kedvezmények legfelső fokon ne a hadügyminiszter, de a honvédelmi miniszter által bíráltassanak el; másodsorban pedig azt, hogy a hadsereg

és a póttartalék békeállománya számszerűen állapíttassák meg és hogy magyar állampolgár — a horvátok kivételével, — ne nyerhessen el a közös hadseregben tiszti rangot, ha a magyar nyelvet nem bírja. Apponyi ebekben a követelésekben igyekezett semmi olyat nem kívánni, ami teljesíthetetlen lett volna, csak maga az a tény, hogy a volt nemzeti párt programjában foglalt nemzeti követelmények teljesítése után most új postulauimokká lép fel olyanok, amikor a hadsereg harcképessége felett kötelességszerűen örökös király az újoncmegállapítás kérdésében kényszerhelyzetben van és ezért sarokba szorítható, tett Bécsben kínos benyomást, annál inkább, mert tartani kellett attól, hogy Apponyi fellépése folytán a függetlenségi párt, amely ebben a kérdésben nem hagyhatta magát túllícitálni, most már indítatva fogja érezni magát arra, hogy az újonclétszám felemelését még messzebbmenő követelések felállítására használja fel. Ez nem is maradt el. A függetlenségi párt határozatilag mondta ki azt, hogy az újonclétszám felemelését függővé teszi a kétéves katonai szolgálat bevezetésétől, a magyar szolgálati nyelvnek a magyar ezredekben való behozatalától, a magyar ezredeknek Magyarországon való elhelyezésétől, a nem-magyar állampolgároknak a magyar ezredekben való kizárásától, a közös hadsereg legénységének a magyar alkotmányra való felesketésétől, a magyar címernek a közös hadsereg jelvényei közé való felvételétől és a testi fenytéknek a hadseregből való kiküszöbölésétől. Báró Fejérváry Géza még remélte, hogy bizonyos engedményeknek gyors megételével meg lehet teremteni a javaslatok elintézésére szükséges atmoszférát. Január 23.-án a szabadelvű párt értekezletén, ahol Apponyi újabb katonai követeléseit Szentiványi Árpád terjesztette elő, kijelentette, hogy Apponyinak elsősorban említett kívánságait kész teljesíteni, — a másodsorban említett kívánságok teljesítésére vonatkozólag türelmet kért. Ez az engedeékenység megnyugtatta a többség Apponyi-csoportját, de semmi hatással

nem volt a függetlenségi pártra, amely a vita első napjától kezdve hosszú beszédekkel igyekezett az időt elhúzni. A vita obstrukciós jellege különösen abban mutatkozott, hogy minden ellenzéki szónok 20 képviselő által aláírt határozati javaslatot terjesztett elő, amivel biztosította magának a jogot arra, hogy zárszó címén még egy második hosszú beszédet mondhasson.

A vita anyaga természetesen a legkülönbözőbb kérdéseket ölelte fel. Bizonyos fontosságot kaptak utóbb azok a közjogi fejtegetések, amelyek a magyar szolgálati és vezényleti nyelvnek a hadseregben való bevezetésére vonatkoztak. Az 1867. évi kiegyezési törvény 11. szakasza kimondja, hogy „mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozik, ő Felsőge által intézendőnek ismertetik el”. Ennek a szakasznak világos értelme nem lehetett más, mint hogy abban bennfoglaltatik az uralkodónak joga a vezényleti és szolgálati nyelv megállapítására is, mert hisz vezényelni vezényleti nyelv nélkül, a hadsereg belsőszervezetét megállapítani szolgálati nyelv nélkül lehetetlen. A többség így is értelmezte az 1867: XII. t. c. 11-ik szakaszát. Ezzel szemben a függetlenségi párt azt állította, hogy a szolgálati és vezényleti nyelvnek megállapítása nem tartozik bele abba, amit a kiegyezés „egységes vezérlet, vezénylet és belsőszervezet”¹ alatt ért és hogy a kiegyezésben használt „magyar hadsereg” kifejezés arra utal, hogy eleve „magyarnyelvű” hadsereg állt a kiegyezés megteremtőinek szeme előtt. Ennek az értelmezésnek erőltettségét azonban a függetlenségi párt is érezte és azért azt is vitatta, hogy a kiegyezés 11. szakaszában foglalt intézkedés nem foglalhatta magában a magyar nemzetnek a hadseregére vonatkozó jogairól való végleges és visszavonhatatlan lemondást, a magyar nemzet tehát a királyra ideiglenesen átruházott jogokat is bármikor visszaveheti. A Széll-kormány ezen a ponton azután tett is en-

gedményt az ellenzéknek, kijelentvén, hogy „a magyar miniserium politikai felelőssége, mint a korona minden tényére, úgy az 1867: 12. t. c. 11. szakaszában elismert hadi felségjogok gyakorlására is kiterjed és az országgyűlésnek törvényszerű befolyása, mint minden alkotmányos jogra, erre is fennáll.”

A képviselőházban az obstrukció — kisebb-nagyobb parlamenti botrányokkal tarkítva, — tovább folyt, — de az izgalom nemcsak a képviselőház üléstermére szorítkozott. Az ellenzék módot keresett és talált a szélesebb tömegek indulatainak felkeltésére is. Budapest utcáit ezúttal már nem tudta megmozgatni, egy március 20.-án bekövetkezett rövid epizód kivételével, amikor az egyetemi ifjúság ki akarta kényszeríteni, hogy az egyetemi épületeken és a Nemzeti Kaszinón Kossuth Lajos halálának évfordulója alkalmából gyászlobogót tüzzenek ki és a rendőrség Boda Dezső rendőrkapitány — később a budapesti állami rendőrség főkapitánya — vezetése alatt kardlappal szórta szét a tömeget. Az ellenzék már nem uralkodott az utcán annyira mint az 1889. évi véderővita idejében, — ez a szerep a szociáldemokratákra szállt, akik teljes közömbösséggel viseltettek a közjogi kérdések körüli perpatvarok iránt. De a vidék még reagált az ellenzék agitációjára. Február 21.-én Holló Lajos félegyházi választóinak egy száztagú küldöttsége jött fel Budapestre, hogy személyesen nyújtson be a képviselőházban kérvényt a véderőjavaslatok ellen. A képviselőház elnöke, gróf Apponyi Albert, a kormány párt nagy megütközésére személyesen fogadta a küldöttséget, ami azelőtt sohasem volt szokásban, sőt beszédet intézett hozzá, amelynek szavai mögül kicsendült Apponyinak a nemzeti követelésekkel való rokonszenve. Ettől kezdve a vidéki küldöttségeknek Apponyi által való fogadtatása napirenden volt, — alig volt nap, amelyen valamely deputáció a képviselőházban e célból meg nem jelent volna. A kormány Apponyi e szereplésében tüntetést látott az ellenzék mellett és a kormány ellen, — Széll Kálmán,

aki pedig egész kormányzása alatt inkább Apponyi, mint Tisza István híveire támaszkodott, elkeseredetten úgy nyilatkozott, hogy soha sem fog többé Apponyivai politikát csinálni. A kormánypárton belül a régi és új elemek közötti ellentétek kiélesedtek, a függetlenségi pártban pedig a vezetés teljesen a demagógok és fiatalok kezébe ment át, akik a párt vezérét, Kossuth Ferencet, egyszerűen félretolták. Kossuth mindinkább annak a francia népevezérnek helyzetébe került, aki akkor, amikor megkérdezték tőle, hogy miként azonosíthatja magát a pártjának hívei által elkövetett excessusokkal, azt válaszolta: „vezérük vagyok, tehát követnem kell őket.”

Mivel a kormány költségvetési felhatalmazása április végével lejárt, a képviselőház április 16.-án felfüggesztette az újoncjavaslatok tárgyalását és egy az indemnitás meghosszabbításáról szóló javaslatot tűzött napirendre. Az obstrukció azonnal erre a javaslatra is kiterjedt. Április végén Kossuth Ferenc megkísérelte ugyan kompromisszumnak létrehozatalát azon az alapon, hogy a kormány elégedjék meg a rendes újonclétszámmal és hallassza el annak felemelését arra az időre, amikor végleges véderőtörvény fog létrejönni, de egyfelől szembetűnő volt, hogy az ellenzék egy része e kompromisszum megkötése esetében is tovább akarja folytatni az obstrukciót, másfelől Széll ragaszkodott az újoncjutalék felemeléséhez, amelyet a monarchia védelmi képességének érdekében feltétlenül szükségesnek tartott, így május elsejétől kezdve a kormányzatnak nem volt költségvetési felhatalmazása és újból bekövetkezett az u. n. exlex-állapot, amely ezúttal már nem okozott nagyobb izgalmakat. Május 4.-én a kormány beterveztette jelentését az államháztartásnak az exlex-állapot alatt való továbbviteléről, de már annál a kérdésnél, hogy a ház elrendelje-e a jelentések kinyomtatását, újabb napokig tartó obstrukciós vita indult meg, amely akkor is tovább folyt, amikor a kormány kijelentette, hogy a javaslatok kinyomtatására vonat-

kozó kívánságát elejti, mert most az ellenzék egy tagja tette magáévá a kormány idevonatkozó indítványát. Széll Kálmán megpróbálta, hogy bizonyos hangulatot keltsen a társadalomban az obstrukció ellen. E célból már február közepén javaslatot terjesztett elő a köztisztviselők fizetésének szabályozásáról, május végén pedig nagyobb beruházásokra kért felhatalmazást, de abban a reményben, hogy az ellenzék az obstrukció beszüntetésével utat fog nyitni e széles körök érdekeit közelről érintő javaslatok le tárgyalása számára, csalódott.

Ebben a helyzetben lépett előtérbe gróf Tisza István. Az események igazat adtak annak a felfogásnak, amelyet mindig vallott, hogy Széll rendszere nem lesz képes arra, hogy az ellenzék obstrukcióra való hajlamát elfojtsa és normális viszonyokat teremtsen a magyar parlamentben és hogy e célból „biztosítani kell a többség részére azokat a hatalmi eszközöket, melyek széles e világon szükségesnek bizonyultak”. Már februárban azt mondta híveinek, hogy az élet eldöntötte azt a vitát, amely a Bánffy kormány bukása után közte és Széll Kálmán között lefolyt és hogy most már mindenkinek össze kell fogni a magyar alkotmány megmentésére. Március elején felkereste Széll Kálmánt, és igyekezett őt meggyőzni arról, hogy az obstrukciót minden áron le kell törni és amikor Széll megmaradt amaz álláspontja mellett, hogy ő az obstrukcióval szemben a passzív ellenállás politikáját tartja egyedül célravezetőnek, nyíltan megmondta neki, hogy legkésőbb május elején, amikor az exlex-állapot bekövetkezése meg fogja érlelni a helyzetet az obstrukció ellen való erélyes fellépésre, szembe fog fordulni a kormánnyal. Április 6.-án báró Fejérváry Géza közölte Tiszával, hogy a király Ferenc Ferdinánd trónörökös befolyására most már szintén azt vallja, hogy az obstrukciót teljesen le kell törni és megkérdezte Tiszát, vállalkoznék-e erre a feladatra. Tisza azt válaszolta, hogy az obstrukció leverését a nemzetre nézve lét vagy nemlét kérdésének tartja

s ezért erejének végső megfeszítésével áll az ügy szolgálatába ott és úgy, ahol és ahogy annak legtöbb szolgálatot tehet. Ennélfogva szükség esetében vállalkozik a vezetésre is, de mivel az ő személye sokak szemében nem szimpatikus és elriaszthatna olyan elemeket, amelyek az ügynek megnyerhetők volnának, csak akkor fogadná el a megbízatást, ha arra a politikai világ előtt szimpatikusabb egyén nem vállalkoznék, ő maga gróf Khuen-Héderv ár y Károly horvát bán, esetleg Kállay Béni közös pénzügyminiszter, megbízására gondolt; akár az egyik, akár a másik mellett kész volt, bárminő reábízott feladatot vállalni. A király sokáig habozott a követendő út tekintetében. Kállay Béni, akit a király a magyar helyzetre nézve ismét konzultált, inkább gróf Khuen-Héderváry megbízatását ajánlotta, báró Fejérváry Géza egyedül Tiszát tartotta alkalmasnak az obstrukció letörésére. Végre május 23.-án a király Khuen-Héderváry grófot szólította fel a kabinet megalakítására, aki azonnal Budapestre jött és biztosította magának Tisza aktív közreműködését. A közbeeső pünkösti ünnepek miatt Khuen és Tisza csak június 3.-án találkoztak ismét. Ez alkalommal Khuen bizonyos habozást mutatott. Nem tartotta magát alkalmasnak a Tisza által az obstrukció letörésére kidolgozott akciós tervnek végrehajtására, mert benne Magyarországon „új Jellachich”-ot látnak. Mivel semmiféle rábeszélésnek nem engedett, Tisza felkereste Fejérváryt és kijelentette neki, hogy a helyzet gyors megoldást követel. „Széllnek az obstrukció elleni taktikája, mondotta, minden hitelét elveszítette, őt bukott embernek tartja mindenki, a szabadelvű párt vezető nélkül, gazdátlanul áll, minden téren a disszolúció jelei mutatkoznak s bármily haszontalan incidens szétrobbanthat bennünket.” Ily viszonyok közt, mondotta, lelkiismerete nem engedi, hogy tovább várjon. Nyíltan ki akarja tehát jelenteni Széllnek, hogy a passzív rezisztencia politikáját tovább nem támogathatja és azt hiszi, hogy ez Széllt lemondásra fogja bírni. Erre a király elhatározta, hogy Széllt

lemondásra fogja felszólítani és Tiszát fogja megbízni az; új kormány megalakításával. Széll június 16.-án bejelentette a képviselőházban a kormány lemondását és Tisza megbízatást kapott a kormány megalakítására.

Tisza Bécsben vette át ezt a megbízatást. Azonnal Budapestre utazott s a vasútról egyenesen a szabadelvű párt klubjába ment. Itt a párt tagjai, akik csak kis számmal voltak együtt, mert megjelenésére nem számítottak, melegen fogadták és érdeklődtek aziránt, hogy mit szándékozik az obstrukció ellen tenni. Tisza a nála megszokott nyíltsággal, kijelentette, hogy az ellenzékkel szemben az erőszaktól sem fog visszariadni. Amikor felvetődött a kérdés, hogy mit fog tenni, ha az ellenzék az erőszakra hasonló erőszakkal felel, Tisza azt válaszolta, hogy akkor a renitenskedő képviselőket karhatalommal fogja eltávolíttatni az ülésteremből. Szemmellátható volt az ijedelem, amely a szabadelvű párt tagjait ezeknek a szándékoknak hallatára elfogta. A Tiszát körülvevő csoportban a hangulat egyszerre lehűlt. Egyik képviselő a másik után elszállingózott Tisza oldala mellől és a klub termének különböző sarkaiban összedugták fejüket, konstatálván, hogy Tisza terve keresztyülvihetetlen. Tiszának már ez a fogadtatása is nyilvánvalóvá tette, hogy vállalkozása nem fog sikerülni, mert a szabadelvűpárt túlságosan az ellenzék terrorizmusának hatása alatt állt. Aki a pártban esetleg még habozott, azt megfélemlítette az ellenzéki pártok vezéreinek egy húsz képviselő kívánságára összehívott képviselőházi ülésen tett amaz egybehangzó kijelentése, hogy a készülő Tisza-kabinet ellen késhegyig menő harcot fognak folytatni. Ám nemcsak a szabadelvű párt közlegényei, de a vezető emberek sem akarták Tiszát követni. Az elmúlt hetekben Tisza bizonyos biztatást kapott Wekerle Sándor-részéről, hogy esetleg ő is hajlandó volna kormányában egy szakminisztérium élére állani; most Wekerle nem vállalta a miniszterséget. Mások, akikkel ilyen irányban tárgyalt, valószínű-

leg szintén idegenkedtek a kormányba való belépéstől. Így nem maradt egyéb hátra, mint hogy visszaadja a kormányalakításra kapott megbízást. A király erre gróf Khuen-Héderváry horvát bánt bízta meg az új minisztérium megalakításával.

Gróf Khuen-Héderváry Károly erőskezű férfi hírében állt. Húsz évig vezetete mint bán a horvát közigazgatást és képviselte a horvát politikában az uniónista álláspontot. E hosszú idő alatt rendet tudott tartani a politikailag elég könnyen izguló horvát népben. Józan felfogású férfi volt, aki azokra, akik a politikában akár entuziazmusból, akár politikai érdekből túlzások felé hajlottak, bizonyos szellemi fensőbbiséggel nézett le. Nem volt valami jó véleménye az emberekről, akiknek gyarlóságaival megismerkedni bőven volt alkalma, bár sima modorával ezt nem érezte velük; a politikai meggyőződések és az egyéni önérdék között talán még szorosabb kapcsolatot látott, mint amilyen a kettő között kétségkívül tényleg fennáll. Az emberek, kivált pedig a politikával foglalkozó és a politikából élő emberek iránti megvetése hajlamossá tette arra, hogy erejüket alábecsülje. A politikában nem mutatott soha idegeket, de a belső tűz is hiányzott belőle, amely Tisza vagy Apponyi minden megnyilatkozásából kiérezhető volt. Rokonszenves megjelenése nem tudta leplezni, hogy nem volt nagy egyéniség. Mindenesetre okos ember volt és rendkívül nagy adminisztratív és politikai rutinnal bírt, amely nyugodt és higgadt ítélőképességgel párosulva gyors és helyes elhatározásokra képesítette az adminisztráció terén, de — legalább a magyar politikában, — gyakran tanácsalán volt váratlanul előállt nehéz helyzetekkel szemben és azt a benyomást keltette, mintha nem mindig volna azonnal tisztában azzal, amit tennie kell. Ez talán arra vezethető vissza, hogy hosszú zágrábi működése alatt elidegenedett a magyar politikától, mert hisz a horvát tartománygyűlésen politikai kérdésekben sem jött egykönnyen zavarba. Budapesten azonban nem ismerte az

embereket és cselekedeteik titkos rugóit, azonkívül pedig idegenül állt szemben azzal a bonyolult és tekervényes gondolkodásmóddal is, amely Magyarországon a *közjogi* kérdésekben való folytonos szörszálhasogatások folytán a nyolcvanas évek eleje óta, amikor ő is tagja volt a magyar képviselőháznak, kifejlődött. Nyugodt időben kiváló kormányférfiú lehetett volna, a kormányzása idejében fennálló parlamenti feladatokkal azonban nem igen tudott megbirkózni. Tiszta maga is megjegyzi róla, hogy akkor, amikor Széll lemondását megelőzően vele találkozott, meglepődött Khuennek a magyar viszonyok és a függő kérdések megítélésében megnyilvánult tájékozatlanságán, amely mint mondja, nagyobb volt, mint aminőre elkészülve lehetett. Úgy látszik, hogy ebbeli fogyatékosságát ő maga is érezte s ez magyarázza meg húzódozását a miniszterelnökség elvállalásától, mert különben bátor ember volt, aki, mint a kötelességtudó katona, szemrebbenés nélkül állt ki a legexponáltabb helyre. A zágrábi országház termében mint szónok is kitűnően megállta helyét, de a magyar parlament gyakorlott szónokaival nem volt egyenrangú. Magasabb államférfiúi képességeket Budapesten nem mutatott, — nem tette soha olyan kormányférfiúnak benyomását, aki egy minden részletében átgondolt és helyes politikát akar fokról-fokra megvalósítani, hanem inkább olyan miniszternek látszott, aki gyakorlati expedieneket keres a napról-napra felvetődő kérdésekben és azokat ott veszi, ahol legkönnyebben találja meg, aminek folytán olykor-olykor le is szorult arról az útról, amelyet eredetileg maga elé szabott. De mentségül szolgál, hogy Budapesten idegen volt és hogy azok a politikai viszonyokban rejlő nehézségek, amelyekkel itt szemben találta magát, a magyar politikai atmoszférában otthonos legkiválóbb államférfiak képességeit is felülmúlni látszottak.

Khuen gróf Tiszának az obstrukció letörésére irányuló terveit nem helyezte előtérbe. Ehhez túl óvatos volt, — hisz

miután *Tisza* nem tudta a szabadelvű pártot ennek a politikának megnyerni, ő erre a feladatra még kisebb kilátásokkal vállalkozhatott volna. De ha az obstrukciót nem akarta letörni, akkor egyetlen út állt előtte: meg kellett egyeznie az ellenzékkel Ennek a megegyezésnek áldozatul dobta az újoncjutalék felemelését. Június 23.-án és 24.-én érintkezésbe lépett Kossuth Ferencsel és a függetlenségi párt egyéb vezérférfiaival és kompromisszumot ajánlott nekik azon az alapon, amelyet április végén Kossuth jelölt meg mint esetleges megegyezésre alkalmas lehetőséget: készségét nyilvánította az újonclétszám felemelésének elejtésére, ha az ellenzék hajlandó a rendes újoncjutalék elleni obstrukció beszüntetésére. A Kossuth-párt ezt az ajánlatot elfogadta, mire Khuen gróf megalakította kormányát. A Széll-kabinet tagjainak nagyrészét saját minisztériumába is átvette. Báró Fejérváry Géza azonban kötelességének tartotta, hogy levonja a konzekvenciákat a Tisza-kombináció meghiúsulásából, amelyért a királynál annyira exponálta magát és ezért visszavonult. Utóda Kolossváry Dezső vezérőrnagy lett. Cseh Ervin helyett Tomasich Miklós lett horvát miniszter, a már régebben megüresedett ő Felsője személye körüli miniszteri állást pedig gróf Széchenyi Gyula foglalta el.

Az új kormány 1903 június 30.-án mutatkozott be a képviselőházban, hol igen barátságtalan fogadtatásban részesült. A miniszterelnök programbeszédét folytonos lármá kísérette és szembe-tűnő volt, hogy az ellenzék nagy része egyáltalában nem hajlandó betartani a Khuen gróffal kötött és a Kossuth-párt értekezlete által is jóváhagyott megállapodást. Az Ugron-párt minden körülmények között folytatni akarta az obstrukciót és a Kossuth-párt demagóg elemei — Barabás Béla, Polónyi Géza, valamint a fiatalabb gárda, — csatlakoztak hozzájuk, kijelentvén, hogy nemzeti engedmény nélkül ők a rendes újoncjutalék megszavazását sem hajlandók tűrni. Mivel a kormánynyilatkozat felett

azonnal hosszú obstrukciós vita keletkezett, amelytől a Kossuth-párt vezetősége — Kossuth, Justh Gyula, Komjáthy Béla, — a párt tagjait nem tudta visszatartani, Kossuth lemondott a párt elnökségéről, amelyet azonban pár héttel később újból elvállalt. A kormánynyilatkozat feletti vita már négy héten keresztül folyt, amikor egy kínos incidens új kavarodást idézett elő. Július 29.-én ugyanis Papp Zoltán képviselő, a függetlenségi párt tagja, a ház nyilvános ülésén bejelentette, hogy őt meg akarták vesztegetni, amennyiben tízezer koronát adtak neki azon ígéret fejében, hogy eltávozik a fővárosból és az obstrukcióban nem vesz többé részt. A tízezer koronát azonnal letette a ház asztalára és némi unszolás után megnevezte azt is, aki őt megvesztegette, egy Dienes Márton nevű képviselő személyében. A bejelentés természetesen nagy izgatottságot keltett. A függetlenségi párt a vesztegetési ügy megvizsgálására parlamenti vizsgáló bizottság kiküldését indítványozta, amit a miniszterelnök nem ellenzett, de az ellenzéket ezzel nem nyugtatta meg. Amikor Khuen gróf indítványozni akarta, hogy a képviselőház a kormányprogramról szóló vita helyett másnapra az indemnitási javaslatot tűzze napirendre, az ellenzéki képviselők fülsiketítő zajjal fogadták, írásban átadott indítványát kitépték a ház alelnökének kezéből és szétszakították, aztán a házszabályok értelmezése körüli hosszú vitákkal akadályozták meg a javaslat felett való szavazást egészen éjfélig, mire a himnusz eléneklése mellett elhagyták a tanácskozó termet. Így másnapra mégis ki lehetett tűzni az indemnitásról szóló vitát és meg lehetett választani a vesztegetési ügyben kiküldött vizsgáló bizottságot is. Ez aztán megállapította, hogy a vesztegetési kísérlethez a pénzt gróf Szapáry László fiumei kormányzó adta Dienesnek, hogy azonban a miniszterelnök erről az akcióról nem tudott, sőt — mikor Szapáry a vesztegetések gondolatát megpendítette előtte, — határozottan kijelentette, hogy ilyesmiről hallani sem akar. Gróf Szapáry

László lemondott a kormányzóságról, Dienes pedig mandátumát tette le és Amerikába vándorolt ki.

A vizsgálóbizottság tanácskozásainak befejezése után Khuen gróf augusztus 10.-én bejelentette a képviselőházban lemondását, mert úgy találta, hogy a függetlenségi párttal kötött megegyezésének a párt részéről való megszegése folytán megdőlt az az alap, amelyen a kormányelnöki tisztet elvállalta. A király augusztus 19.-én Budapestre jött, hogy személyesen vegye kezébe a rendkívül súlyossá vált politikai helyzetből való kibontakozásra irányuló kísérleteket. Mindenekelőtt tizenöt az 1867-es kiegyezés alapján álló politikus véleményét kérte ki, majd — miután közben Eduárd angol király fogadására Bécsbe kellett visszautaznia, — szeptember elején folytatta ezeket az audenciákat. Megoldást azonban nem lehetett találni, mert a miniszterelnökséget az adott körülmények között senki sem vállalhatta a sikernek bármily halavány reményével.

Szeptember 17.-én a király a galíciai hadgyakorlatok alkalmával ottani hadiszállásán, Chlopy-ban, hadiparancsot adott ki, amely az amúgy is végzetesen feszült helyzetet még jobban kiélésítette. A hadiparancsban az uralkodó megemlékezik azokról az egyoldalú törekvésekről, amelyek a hadseregnek szilárd helyzetét, félreismerve azokat a magasabb feladatokat, amelyeket a hadsereg a monarchia mindkét állama részére teljesíteni hivatva van, lazíthatnák s kijelenti, hogy sohasem fogja feladni azokat a jogokat, amelyek részére, mint a hadsereg legfőbb hadura részére, biztosítva vannak. „Közös és egységes, mint amilyen, — mondotta a hadiparancs, — maradjon hadseregem, ez az erős hatalom az osztrák-magyar monarchiának minden ellenséggel szemben való megvédésére. Esküjéhez híven fog összes fegyveres erőm a komoly kötelességteljesítés útján tovább haladni, áthatva az egyetértés ama szellemétől, amely minden nemzeti sajtáságot tisztel, minden ellentétet megold és mindenik néptörzsnek különleges előnyeit a nagy egész

javára fordítja.” Ez a hadiparancs a magyar közvéleményt egy közjogi kérdésekben kevésbé érzékeny időszakban is bántotta volna. Különös visszatetszést keltett, hogy a hadiparancs csak mint a monarchia egyik néptörzsét kezelte a magyar nemzetet, de a legfőbb hadúri jogoknak merev értelmezése sem felelt meg a magyar felfogásnak. A királyt magát is megdöbbenetette az az izgalom, amelyet hadiparancsa Magyarországon kiváltott. Szeptember 22.-én kéziratot intézett Khuen grófhhoz, amelyben megismétli, hogy a kiegyezési törvény 11-ik szakaszában ráruházott jogokat csorbíthatatlanul fenntartja és utódaira sértetlenül fogja átszármasztani, hisz mikor a magyar nemzet ezeket a jogokat öreá bízta, nemcsak a monarchia nagyhatalmi állásáról, hanem saját hazája és nemzete biztonságáról is akart gondoskodni. A király a kéziratban hangsúlyozta azt is, hogy nem tudna hozzájárulni semmihez, ami végső következményeiben a monarchia két államának gyengítésére vezethetne, nem járulhatna hozzá tehát a hadsereg olyan átalakításához sem, mely Magyarország érdekeinek nemcsak meg nem felel, de végső következményeiben Magyarország integritását is veszélyeztethetné. Másfelől azonban nem zárkózik el attól, hogy királyi hatalmából folyólag megvalósítsa azokat <tz intézkedéseket, amelyekre a kormány az utóbbi időben már nyilatkozott, ami célzás Fejérváry Géza nyilatkozatára, melyet Szentiványi Árpád 1903 január havi felszólalására tett. A király emlékeztetett arra az óriási haladásra, amelyet a magyar nemzet a kiegyezés megkötése óta felmutathat. De a jövő — mondotta — nem ment a megpróbáltatások lehetőségétől és ezektől csak a nemzet józansága és higgadtsága, minden számba jövő érdek megfontolt mérlegelése óvhatja meg a magyarságot. A kézirat végül újból Khuen-Héderváry gróft bízta meg az új kormány megalakításával. Egyidejűleg Khuen gróf felhatalmazást kapott arra, hogy fejezze ki a király sajnálatát afelett, hogy hadiparancsa oly felfogásokkal, félreértésekkel,

sőt félremagyarázásokkal találkozott, mintha a király a magyar alkotmánynak, Magyarország törvényes jogainak vagy a magyar államiságnak sérelmét célozta volna. Ez távol állt a király szándékától és a hadiparancsnak ilyen magyarázatot adni helyesen és jogosan nem szabad és nem is lehet. Khuen gróf ezt a nyilatkozatot szeptember 23.-án tette meg a szabadelvű pártban, amely ezután gróf Andrássy Gyula indítványára kimondta, hogy a hadiparancs további tárgyalásának szükségessége fenn nem forog

A chlopyi hadiparancs és az általa keltett felzúdulás enyhítésére kiadott kézirat és nyilatkozat éles világot vet a magyar országgyűlés és a király közt kitört konfliktus olyan vonatkozásaira, amelyekre a magyar politikai körök zöme már régóta nem fordított figyelmet. Aki a chlopyi hadiparancs szövegét pusztán csak a magyar közjog szempontjából veszi bíráló alá, az teljes joggal megütközik rajta. Magyarországon mindenki kizárólag ebből a szempontból tekintette és ezért érthető a felzúdulás, amely közzététele nyomán mindenütt keletkezett. De alig vette valaki észre, hogy a király két megnyilatkozásának mily súlyos és komor, Magyarország jövőjét illető gondok alkotják hátterét. A király a közjogi vitákat vissza akarta vezetni a kérdés magyára, amikor azokra az indokokra figyelmeztetett, amelyek az 1867-iki kiegyezésre vezettek és rámutatott arra, amire Magyarországon oly kevesen gondoltak, hogy akkor, amikor a monarchia két államának egymáshoz való viszonyát döngetik, amikor fennmaradását veszélyeztetik, tekintélyét leszállítják és a külföldön a monarchia lassú felbomlásának benyomását keltik, voltaképpen a magyar integritást teszik kockára. Voltak Magyarországon olyanok, akik ezt érezték, — Tisza István kétségkívül hozzájuk tartozott, — de egy sem volt, akit, ha ilyen véleményeket hangoztatott, le nem hurrogtak volna. A király emlékeztetni akarta tehát a magyar pártokat arra, hogy az 1867. évi kiegyezés nem valami véletlen alakulat, hanem megfon-

tolt és átgondolt politika eredménye és azért hozatott létre, mert az Deák Ferenc kortársainak meggyőződése szerint feltétlenül szükséges volt Magyarország integritásának és fennmaradásának biztosítására. Amit Deák és Andrassy 1867-ben világosan láttak, hogy Magyarország abban a veszélyeztetett helyzetben, amelybe a sors állította, nem képes magát fenntartani és területi épségét megőrizni, ha Ausztriával szövetkezve nagyhatalmat nem alkot, a# még fokozott mértékben volt igaz 1903-ban, — egy évtizeddel a világháború kitörése előtt. De ha ez így volt, akkor az a nemzedék, amely ebben az időben Magyarország sorsát intézte, csak akkor állt volna feladata magaslatán, ha mindent elkövet a Magyarország biztonságának megővésére szükséges monarchia megerősítésére és tekintélyének fokozására és mindent elkerül, ami azt gyengíthetné és ellenségei részére kevésbé féltelmessé tehetné. Ezt a század eleji nemzedék nem ismerte fel, Amikor egyfelől Magyarország biztonsága és másfelől a nemzeti önállóságnak bizonyos — magában véve bizonyára kívánatos — kidomborítása között kellett választania, kétségtelen volt, hogy az első feladat fontosabb a másodiknál és Magyarország mégis meg gondolás nélkül az utóbbira határozta el magát. Az ezért való felelősség alól nem lehet felmenteni azokat, akik akkor a maguk politikai korlátoltságában és vakságában Magyarország sorsának intézését a kisebbség padjairól erőszakosan kezükbe ragadták. A chlopy-i hadiparancs kétségkívül sajnálatos volt. De éppen olyan sajnálatos volt, hogy azok a komoly intelmek amelyek a király kéziratában foglaltattak, teljesen süket fülekre találtak, hogy azokat jóformán kizárólag abból a bizonyára szintén fontos, de mégsem döntő szempontból mérlegelték, hogy vajjon Magyarország kapott-e megfelelő elégtelt sérelmeiért, amely a hadiparancsban érte és hogy a király szava nem volt képes a nemzet figyelmét oda terelni, hogy a politikai küzdelmekben ne tévessze szem elől Magyarország biztonsága és területi

épsége előfeltételeinek mindenekfelett álló nagy szempontjait. A király hibát követett el a chlopy-i hadiparancs kibocsátásával. De hibát követtek el azok a pártok is, akik a királynak a későbbi tragikus fejlemények által oly rettentően igazolt komor aggodalmait figyelemre nem méltatták és napirendre tértek fölöttük.

Amikor a kormányalakítással újonnan megbízott Khuen-kormány szeptember 24.-én megjelent a képviselőházban, itt a szokásos lármával fogadták, úgy hogy a miniszterelnök alig tudott szóhoz jutni. Kossuth Ferenc ezen az ülésen szóba hozta Körber osztrák miniszterelnöknek egy nappal előbb az osztrák parlamentben tett nyilatkozatát, amelyben Körber bejelentette, hogy a magyar katonai követelésekre való tekintettel, amelyek alkalmasak „a közös hadseregnek, a dualisztikus államforma e legszilárdabb erősségének, valamint az osztrák-magyar monarchia hatalmának és tekintélyének mélyen való megingatására” felajánlotta lemondását, amelyet azonban a császár nem fogadott el. Vannak olyan magyar követelések — mondotta — amelyekről beszélni lehet, de ezek közé nem tartozik a vezényleti vagy szolgálati nyelv megváltoztatása. A döntés erre nézve azonban már megtörtént, mert az uralkodó akarata az, hogy az osztrák-magyar monarchia hadserege olyan maradjon, amilyen eddig volt: közös és egységes. Beszédében továbbá arra utalt, hogy a magyar nemzeti követelések nemcsak az uralkodónak a kiegyezési törvényben megállapított intézkedési jogát, hanem Ausztria törvényes jogait és érdekeit is érintik. A magyar képviselőház Körber e beszédében illetéktelen beavatkozást látott a magyar belügyekbe. Még a szabadelvűpárt is szeptember 28.-án kijelentette, hogy helytelennek és illetéktelennek tartja Körber kijelentéseit és felszólította a miniszterelnököt, hogy ilyen értelemben tegyen nyilatkozatot a magyar képviselőházban is. E megbízásnak megfelelően Khuen gróf már szeptember 29.-én kijelentette, hogy a magyar törvények értelmezésére csak a magyar törvényhozás a királlyal egyetemben illeté-

kes. Kossuth Ferenc azt javasolta, hogy ez a nyilatkozat, amely szerinte Körber nyilatkozatát nem eléggé erélyesen utasította vissza, tűzessék ki a következő ülés napirendjére, amivel szemben a miniszterelnök arra kérte a képviselőházat, hogy az új kormány megalakításáig ne tartson ülést. Amikor szavazásra került a dolog, a szabadelvű párt számos tagja az ellenzékkel szavazott, úgy hogy a többség Kossuth indítványát fogadta el. Az ilyformán kisebbségben maradt gróf Khuen-Héderváry erre újból beadta lemondását. A szabadelvű párt szeptember 28-iki ülésén tartott értekez-létén még Khuen lemondása előtt elhatározta, hogy a katonai követelmények megvalósítására irányuló akciót maga veszi kezébe és kilenc tagból álló bizottságot küldött ki a követelések megformulálására. Ez a kilences bizottság, amelynek többek közt Tisza, Andrássy és Apponyi is tagjai voltak, Széll Kálmán elnök-lete alatt a Khuen-kormány lemondása után is folytatta munkáját és október 18.-án megállapodásra jutott. Ezek a megállapodások szükségesnek mondják a közös hadsereg jelvényeinek a magyar közjognak megfelelő rendezését, a katonai büntető eljárásnak a magyar nyelv érvényesítésével való reformját, a közös hadsereg szolgálati kötelezettségeinek teljesítése körüli intézmények fölötti döntésnek a honvédelmi miniszterre való átruházását, a magyar honos tiszteknek magyar csapatokhoz való áthelyezését és a tisztképzés olyan fejlesztését, hogy a magyar csapatoknak magyar tisztekkel való ellátása állandóan biztosítható legyen. A kilences bizottság továbbá kívánja, hogy a közös hadsereg tisztképző intézeteiben a tantárgyak jelentékeny részének tan- és vizsgálati nyelve a magyar legyen, legalább oly mértékben, hogy az ezekben kiképzett növendékek a magyar nyelvet teljesen bírják és hogy a magyar csapatok összes hatóságai a magyar hatóságokkal magyarul levelezzenek. A kétéves szolgálat kérdése, a békelétszám törvényhozási megállapítása és a póttartalék kontingentálása, valamint az egyévi önkéntesek esetleg második szolgálati évének törlése a kilences

bizottság szerint olyan kérdések, amelyek a véderőtörvény revíziója alkalmával lesznek megfontolandók. Végül a hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvére vonatkozólag, amelyet Apponyi 1903 július 22.-én olyan követelménynek mondott, amelyet előbbutóbb érvényesíteni kell, a kilences bizottság kimondotta, hogy az a királynak a kiegészési törvény 11. szakaszában megállapított alkotmányos fejedelmi jogai alapján fog meghatározatni, de a minisztérium politikai felelőssége és az országgyűlésnek törvényszerű befolyása erre nézve is fennáll és ezt az állapotot a törvényhozás, azaz korona és országgyűlés együtt, megváltoztathatja,

A király Khuen gróf lemondását október 6.-án fogadta el és azután megkezdte a tárgyalásokat a válság megoldásáról. Szóba került Tisza István, Lukács László és gróf Andrássy Gyula kormányalakítással való megbízása, de a tárgyalások csak a kilences bizottság munkálatának elkészülte után haladtak gyorsabb ütemben. A király Lukács László által bizonyos módosításokat kívánt eszközölni a kilences bizottság által elfogadott pontozatokon, de a bizottság október 22.-én fenntartotta álláspontját. Erre október 26.-án gróf Tisza István kapott megbízást a kormány megalakítására. Tisza azonnal érintkezésbe lépett a szabadelvű párttal és annak október 28.-án tartott ülésében a kilences bizottság munkálata két pontjára nézve bizonyos — nem lényeges — módosításokat javasolt. Háromnapi vita után a szabadelvű párt hozzájárult ezekhez a módosításokhoz. Elfogadta azokat Apponyi is, bár a felségjogok meghatározása tekintetében fenntartotta magának az akciószabadságot. Október 31.-én Tisza megalakította a maga kormányát.

A TISZA-KORMÁNY ÉS A PARLAMENTI FEGYVERSZÜNET

GRÓF TISZA ISTVÁN kormánya feladatának elsősorban az obstrukció letörését tekintette. Szíve mélyén meg volt győződve róla, hogy a magyar politikai élet e rákfenéje lehetetlenné teszi a haladást, a nemzeti erők összefogását és a hasznos parlamenti munkát és veszélyezteti azokat az alapokat, amelyeken a magyar nemzet biztonsága, területi épsége, sőt egész léte nyugodott. Éleslátásának adta tanújelét, amikor már Bánffy idejében előre megmondta, hogy a magyar politikai élet e szervi hibáját engedékenységgel, állandó paktumokkal és az ellentétek eltüntetésével meggyógyítani nem lehet és hogy e célból a házsbályok megfelelő szigorítása alakjában operatív beavatkozás szükséges. Az események neki adtak igazat. Az, amit ő előrelátott, minden tekintetben bekövetkezett. Az obstrukció Magyarországon intézménnyé vált és kormányralépésének időpontjában minden komoly ember előtt nyilvánvaló volt, hogy azt, ha egy általában, csak radikális eszközökkel lehet kiirtani. Az e célból szükségessé vált műtét csak nehezebbé és kockázatosabbá vált általt, hogy végrehajtásához csak ily későn, a betegségnek nagymérvű elharapódzása után lehetett hozzáfogni.

Tisza István, akire a király már 1897-ben átruházta nagy bátyjának, gróf Tisza Lajosnak grófi rangját, a legkiválóbb egyéniség volt, aki a kiegyezési korszak nagy alakjainak letűnése után a magyar politikai életben szerephez jutott. Úgy kristálytiszta férfias jelleme, mint tisztult, nemes gondolkozása és kiváló

észbeli tulajdonságai a valóban nagy emberek sorába emelték. Bátor, egyenes és nyílt egyéniség volt, akinek rendezett agyveleje széleskörű ismeretekkel volt tele, amelyeket éles judíciummal és ritka elmeélel tudott bármely pillanatban érvényesíteni. Benne hosszú idő után megint olyan államférfi került a kormány élére, aki minden problémának gyökeréig hatolt és aki az egyes kérdéseket nem divatossá vált jelszavak, nem a parlamenti helyzet által diktált regardok és nem a feladatok minél kényelmesebb elintéztősége szempontjából igyekezett megoldásra vinni, hanem minden lépését a magyar nemzet magas perspektívában felfogott állandó létérdekei által irányította. Nem a közvélemény alakulásától irányította politikáját, de maga akart a nemzetnek utat szabni. Az önmegtadadásig menő áldozatkészség jellemezte. Ha nagy feladatot látott maga előtt, amelyet az ország érdekében teljesíteni tudott, minden egyéni érdekét és hajlamát félretette. Ezt az önfeláldozást nem lehet csupán a kötelességtudás szürke kifejezésével megjelölni és jellemezni, ő nemcsak kötelességből áldozta fel egyéni kényelmét, munkaerejét, idegeit, sőt életét hazája érdekében mint a fegyelmezett katona, hanem egy szent hivatás érzetében, benső tüztől hajtva állt ki egész egyéniségével oda, ahol reá szükség volt. Részére lelki szükséglet volt, megtenni Magyarorszáért mindazt, ami erejéből tellett. Mindig tisztában volt önmagával és habozást nem ismert. Sohasem tért ki egy elhatározás elől, amikor az szükséges volt és hajthatatlanul kitartott mellette, míg célját el nem érte. Ebben szilárd volt, szívós és erélyes és lehetetlenséget nem ismert. De nem volt megfontolatlan. Nekiment ugyan a legnagyobb kockázattal járó harcoknak, de nem ment sohasem neki a falnak és erejét sohasem fecsérelte el kis feladatokra. „Az a kéz, amely erőt mutat, amikor nincs szükség rá, — mondotta egy ízben, — nem erős kéz, hanem bolond kéz volna.” Senki sem állhatott távolabb mint ő a politikai életben szereplő férfiaknál oly gyakori

gyarlóságoktól: a hiúságtól, érvényesülési vágytól és népszerűség-hajhásztól. Utálta a hízélgést és rosszabbul senki sem vezette be magát nála, mint ha az ismerkedést bókkal kezdte. Ilyenkor fanyar arcjátékkal gyorsan másról kezdett beszélni. A hatalmat sem kereste sohasem és ha szó volt arról, hogy valamilyen szerepet vállalnia kell, mindig a feladatot nézte, amelyről szó volt és ritka tárgyilagossággal vizsgálta, hogy annak megoldására kik volnának alkalmasak. Ami pedig a népszerűséget illeti, azt Tisza egyenesen megvetette. Annyira nem törődött azzal, hogy az amit ő azért tesz, mert azt helyesnek tartja, népszerű-e vagy sem, hogy gyakran az a látszat keletkezett, mintha egyenesen keresné a népszerűtlenséget. Ezért nem is volt válogató azokban a missziókban, amiket ráruháztak vagy ráruházni akartak: éppen úgy vállalt miniszterelnökséget vagy képviselőházi elnökséget mint amilyen szívesen jelentette ki hajlandóságát egy szakminiszteri állás elvállalására más miniszterelnök alatt. E könyv írójának egy ízben azt mondta: „Ha meggyőződnék arról, hogy mint miniszteri titkár többet tehetek az országért, akkor holnap lemondanék a miniszterelnökségről és miniszteri titkárnak neveztetném ki magamat.” Amihez hozzáfogott, annak teljes odaadással szentelte magát. Hogy valamely feladat vállalásával esetleg egész politikai jövőjét betemeti maga előtt, azzal nem törődött. Mások ettől jobban tartottak, mint ő maga. A király, amikor 1903 májusában jelentették neki, hogy Tisza hajlandó az obstrukció letörésére vállalkozni, egészen felindulva mondta: „Ez nagyon szép tőle, de tulajdonképpen kár érte”. Politikája őt egyénileg is közel hozta Ferenc Józsefhez, de azért soha nem vadászott az udvar keyéire és habozás nélkül szállt szembe, ami különösen később a háborúban tűnt ki, az udvari hatalmasságokkal is. Amikor az ellenzék részéről ráfogták, hogy egy udvaronc politikáját csinálja, megvetően azt válaszolta: „Úgy különbözöm az udvaronctól, mint a kuvaszkutya az ölebtől”. Feltétlen korrektséget

a politikában nem vonta soha senki kétségbe, az adott szó szentségét senki jobban nem respektálhatta. Személyes tekintetek nem befolyásolták, bár hűséges volt barátaihoz. Igazságérzete, amely még ellenfeleivel szemben is jellemezte, egyik legszebb tulajdonsága, amely a háború folyamán jutott számtalan esetben kifejezésre, amikor igyekezett mindenkinek egyenlő mértékkel mérni. „A gyűlölet mindama kitéréséiért, — mondotta egyszer — amelyeket kötelességem teljesítése közben el kellett viselnem, sem haragot, sem bosszúvágyat sohasem éreztem”. A loyálisnak és nyíltságnak megtestesülése volt, aki utálta a politikai intrikákat, amelyek iránt semmi érzeke nem volt. A politikában nem volt szenttelen, a belsejét hevítő indulatok kiérezhetők majdnem minden fontosabb parlamenti megnyilatkozásából, — de sohasem veszítette el hidegvérét és az idegei felett való uralmat. „A hevesség — mondotta egyszer, — nem energia”. Egyéniségének nagyságához sok valóban nagy tulajdonsága mellett hozzájárult, hogy gyengeségek jóformán nem voltak benne. Az egész ember olyan volt, mintha egy darab márványból faragták volna, amelyen semmi repedés sem volt. Akárhonnan nézte az ember, szeme csak nemes anyagot ért.

Szellemi fölnye — akár a parlamentben, akár magánbeszélgetésekben, — minden alkalommal érvényesült. Rendkívül világosan látta a kérdéseket és a frázisok tömkelegében, amelyet feléje zúdítottak, azonnal felismerte a kérdések lényegét. Elméje nem volt sokoldalú. Ami nem függött össze a politikával, abból nem sok dolog érdekelt és az irodalom és művészet terén, — bár érdeklődése erre kiterjedt, — egyoldalúságoiktól nem volt ment. Meggyőződéseinek fanatizmusát belevitte ezeknek a szellemi megnyilatkozásoknak megítélésébe is. De a politikában sem tartozott azok közé, akik az egyes problémák százféle vonatkozásait mind egyforma szeretettel igyekeznek figyelembe venni, aminek következménye rendszerint az, hogy nem tudnak világos

elhatározásokra jutni, ő mindenben azt kereste, és éles szemé-
vei meg is találta, ami lényeges és ennek aztán minden más
szempontot alárendelt. Ezért mindig tisztában volt azzal, amit
tennie kell és erről való ítéletét melléktekintetek nem befolyásol-
ták. A más nézetet vallókkal szemben nem volt türelmetlen,
szívesen meghallgatta és felvilágosította őket, néha-néha — ha
elvi kérdésekről nem volt szó — el is fogadott valamit elgoiv
dolásaikból, mert bár szilárd meggyőződése voltak, a macacsság
távol állt tőle. Egyáltalában nem zárkózott el az emberektől.
Minden este megjelent a párt klubhelyiségében, ahol mindenki-
nek rendelkezésére állt. Figyelme az állami közigazgatásban min-
denre kiterjedt. Nagy és apró dolgokban bürokratikus formaságok
nélkül, közvetlenül és gyorsan intézkedett, amiről nyomtatásban
megjelent, a háború idejéből való levelei nyújtanak impo-
náló bizonyítékokat. Félig-meddig fontos kérdésekben egyetlen
minisztere sem mert dönten, mielőtt véleményét kikérte vagy
meghallgatta volna. Munkaereje egészen rendkívüli volt.

Mint szónok a magyar parlament porondján bárkivel fel-
vehetette a versenyt. De neki is úgy mint apjának, a szónoklás
sohasem volt cél, még mellékcél sem, hanem mindig csak
eszköz meggyőződéseinek érvényesítésére. Ezért beszédeiben
sohasem járt kothurnuson, és ha mégis gyakran, heves
harcok közepett majdnem minden alkalommal, felemelkedett a
pátosz magaslatáig, a hallgató mindig kiérezte annak valódiságát.
Beszédmódja sok temperamentumra vallott. Sohasem került az
éles kifejezéseket, ha azokat helyénvalónak tartotta, de sokkal
fegyelmesebb volt, semhogy az ellenzék részéről feléje zúduló
piszkolódások és sértegetések közepette bármikor is inparlamentá-
ris kifejezésre ragadtassa magát. Gyors és találó visszavágásaiban
vetekedett apjának hasonló tehetségével. Az egész férfiből
nagy szuggesztív erő áradt. 1867 óta alig volt Magyaror-
szagon államférfiú, akit az egyik oldalon annyira imádtak,

a másikon annyira gyűlöltek volna. Nem volt olyan rossz, amit az ellenzék rá ne akart volna kenni. Viszont hívei szenvedélyesen kitartottak mellette, sokszor oly fanatizmussal, mintha nem is pártot, de vallásos szektát formáltak volna.

Gróf Tisza István már minisztériumának összeállításában is kifejezésre juttatta, hogy nem paktumokra és kompromisszumokra törekszik, de saját elgondolásait akarja érvényesíteni. Kormányában nem igyekezett a szabadelvű párt vele szemben álló frakcióinak, — az Apponyi-csoportnak és a Széll-Andrássy-csoportnak, — képviselőket biztosítani, hanem miniszterei kiválasztásánál csakis saját szűkebb körére szorítkozott. Jól tudta, hogy tervbevett akcióiban bénaságra volna kárthatva, ha minden esetben olyan férfiak hozzájárulásától függne, akik vele az alapvető kérdésekben nem értenek egyet. A volt miniszterek közül csak Lukács László pénzügyminisztert, ki politikailag Tiszával hasonló meggyőződéseket vallott, és Plósz Sándor igazságügyi minisztert vette át. Honvédelmi miniszter Nyiri Sándor lett, mert báró Fejérváry Géza — bár igen közei állt Tiszához — nem akart ismét aktivitásba lépni. Kereskedelmi miniszter Hieronymi Károly lett, földmivelésügyi miniszter (Darányi Ignác helyett) Tallián Béla, vallás- és közoktatásügyi miniszter (Wlassics Gyula helyett) Berzeviczy Albert. A belügyminisztériumot és az ő Felsőge személye körüli minisztériumot Tisza maga tartotta meg, utóbbit azonban csak ideiglenesen, mert azt 1904 márciusában gróf Khuen-Héderváry Károly vette át. Horvát miniszter ismét Cseh Ervin. Gróf Apponyi Albert lemondott a képviselőház elnökségéről, azzal indokolván ezt az elhatározását, hogy az utolsó időben oly aktív részt vett a politikai küzdelmekben, amely a házelnök pártatlan szerepével nem egyeztethető össze. Utóda Perczel Dezső lett, az új miniszterelnök feltétlen, odaadó híve.

Az ellenzék Tisza kinevezését ellene szóló hadizenetnek tar-

totta és ehhez képest viselkedett is. Amikor november 4.-én Tisza a képviselőházban be akart mutatkozni, már az elnöki bejelentések kapcsán az ellenzék hosszú vitákba bocsátkozott, azzal a nyilvánvaló célzattal, hogy még annak a királyi leiratnak felolvasását is megakadályozza, amely az új kormány kinevezését az országgyűlés tudomására hozza. Tisza azonban keresztülhúzta az ellenzék számításait. A szokásos szünet után egyszerűen megjelent minisztertársaival együtt az ülésteremben és a miniszteri bársony székről azonnal beszélni kezdett, átnyújtván a kinevezéséről szóló királyi kéziratot. A fülsiketítő zajban, amellyel az ellenzék őt fogadta és amelynek célja a miniszterelnök programbeszéde elmondásának megakadályozása volt, Tisza egykedvűen kijelentette, hogy egyáltalában nem kívánja programját olyan időpontban előadni, amelyben a ház hangulata erre nem kedvező. Az ülés folyamán kényszerítette az ellenzékot, hogy őt a megindult hárszabályvitában mégis ismételtén meghallgassa, programbeszédét pedig előbb a főrendiházban mondta el és csak november hó 6.-án a képviselőházban, ahol az ellenzék őt eleinte folytonos közbekiáltásokkal igyekezett megzavarni, később azonban, amikor ez a lárma Tiszát egyáltalában nem irritálta, belefáradt a kiabálásba és a végén eléggé nyugodtan hallgatta meg a miniszterelnököt. Az első parlamenti összecsapás kétségkívül Tisza győzelmével végződött. A második sikert Tisza november 12.-én aratta. Az ellenzék ugyanis a kormány program-nyilatkozatát használta ki obstrukciós célra és hosszú vitát indított meg róla. Az említett napon azonban Tisza azt javasolta, hogy a ház szakítsa meg ezt a vitát és térjen rá az újoncjavaslatoknak tárgyalására. Az ellenzék ezt mindenáron meg akarta akadályozni, zajos jelenetekkel, hárszabályvitákkal Zárt ülésekkel éjjel utánig kihúzta az ülést, — végül azonban a többség mégis elfogadta Tisza javaslatát. Most az obstrukció az újoncjavaslatok ellen folyt. Az első lépést ennek letörésére

Tisza november 17.-én tette meg, amikor az üléseknek egy órával való meghosszabbítását vitte keresztül, majd november 21.-én bejelentette a szabadelvű pártnak, hogy az obstruáló ellenzék kifárasztására indítványozni fogja, hogy a képviselőház a déli órákban tartott ötórás ülése mellett minden este még egy négyórás második ülést is tartson. A szabadelvű párt hozzájárult a „párhuzamos ülések” tervéhez, aminek folytán gróf Apponyi Albert november 25.-én 26 hívével együtt kilépett a kormánypártból. A következő két napon Tisza az ellenzék heves ellenkezésével szemben, folytonos parlamenti izgalmak és botrányok közepette keresztül is vitte a párhuzamos ülésekre vonatkozó javaslatának elfogadását. Erre az ellenzék úgy találván, hogy ez a határozat házszabályellenesen jött létre, a technikai obstrukcióra tért át, amelynek lehetőségeit a Széll-féle házszabályrevízió nem eléggé gyökeresen irtotta ki: az obstrukció főrendezője ezúttal is a minden furfangban jártas Polónyi Géza volt. Az ellenzéken azonban akadtak komoly férfiak, akik igyekeztek a képviselőházban dülő áldatlan harcoknak véget vetni. Apponyi körében az volt a nézet, hogy a parlamenti békének egyetlen akadálya Tisza személye, mire Tisza Ivánka Oszkárnak, Apponyi egyik bizalmasának kijelentette, hogy ő kész helyét azonnal elhagyni, ha az ellenzék kötelezettséget vállal, hogy az 1904-re is szóló újoncjavaslatokat, költségvetést és az Ausztriával kötött gazdasági kiegyezést keresztülengedi és lehetővé teszi olyan házszabálynak megalkotását, amely — anélkül, hogy a klotúrt bevezetné — biztosítaná a ház elnökének tekintélyét, záros határidőt tűzne ki a költségvetés elintézésére és egyszersmindenkora lehetőtlenné tenné a technikai obstrukciót és a folytonos parlamenti botrányokat. Tisza november 29.-én a királynak is jelentette, hogy ezeknek a feltételeknek az ellenzék által való elfogadása esetében — aminek lehetőségében azonban nem bízott — befejezettek tekintené a maga misszióját és a koronának az

ellenzékkel való megegyezést ajánlaná. Az ellenzék azonban Tisza feltételeit nem fogadta el, hanem ehelyett Kossuth Ferenc tett november 30.-án burkolt békeajánlatot, amikor felszólította a szabadelvű pártot, hogyha már a magyar nyelvnek a hadseregben való érvényesüléséért folytatott küzdelem eredményre nem vezet, nem lehetne-e legalább oly reformokat alkotni, amelyek az emberi jogok terén hoznának haladást. Ilyennek jelölte meg a választójog kiterjesztését, a magyar nyelvnek az iskolákban való feltétlen érvényesülését és bizonyos szociális reformokat. Tisza azonnal válaszolt, kijelentvén, hogy a két utóbbi követelés terén nem lát különbséget a szabadelvű párt és Kossuth szempontjai között, ami pedig a választójog kérdését illeti, nem zárkózik ugyan el a választójog kiterjesztése elől, sőt hajlandó azt sürgősen előkészíteni és még az országgyűlés mandátumainak letelte előtt letárgyaltaim, figyelmeztet azonban arra is, hogy e téren óvatosan kell eljárni, mert a magyar nemzetnek fontos létérdekei fűződnek ahhoz, hogy a magyar társadalom intelligens elemeinek szupremáciája kockára ne tétessék. Ez a diskusszió élénk eszmecserékre adott alkalmat az ellenzéken, ahol a komoly és érett politikusok mind élesebben kerültek szembe a lármás ellenzékkel, amely minden józan megfontolással szemben teljesen elzárkózott és valóságos monomániával ment tovább a maga útján, már nem is annyira a „nemzeti vívmányok,” mint inkább Tisza megbuktatása érdekében. November 21.-én a néppárt elnöke, gróf Zichy János, lemondott, mert nem helyeselte, hogy pártjának számos tagja részt vesz az obstrukcióban, amely ennek az okos és művelt, komoly felelősségérzettől áthatott, bár kissé passzív természetű férfinak lemondó levelében kifejtett nézete szerint „nem egyéb, mint az állam életerőinek következetes felemésztése és az alkotmányos érületnek a haza polgárai szívéből való lassú, de biztos kiirtása”. Ezután Kossuth Ferenc került pártjával hasonló összeütközésbe. December elsején újból lemondott a párt-

elnökségéről, de azután mégis sikerült a függetlenségi párt értekezlete által Tiszával előzetesen megbeszélte olyan határozatot elfogadtatnia, amely szerint a párt kész az obstrukció beszüntetésére abban az esetben, ha a párhuzamos ülések tartására vonatkozó házhatározat hatályon kívül helyeztetik és „ha a miniszterelnök kinyilatkoztatja és a Ház határozatban kimondja, hogy Magyarországon minden jognak és így a védszervezetben a vezérleti és vezényleti nyelvre vonatkozó jognak is forrása a törvényhozásban kifejezésre jutó nemzeti akarat”. Ezt Kossuth azután december 5.-én a képviselőházban bejelentette és az e kijelentésben foglalt, most már határozott békeajánlatot Tisza elfogadta. Ezzel a legnagyobb ellenzéki párt kikapcsolódott az obstrukcióból. De az akkor Szederkényi Nándor elnöklete alatt állt Ugron-párt és a néppárt szónokai azonnal kijelentették, hogy ők a küzdelmet tovább fogják folytatni kettőzött erővel. Ezt meg is tették, bár olyan kevesen voltak, hogy már a technikai obstrukció folytatásához szükséges hús aláírást sem tudták összehozni. Hosszú beszédek tartásával akadályozták meg az újjonc javaslatok elintézését, úgy hogy az ezek felett való vita 1904 január végén, amikor a Ház üléseit a delegációk összehívása miatt el kellett napolni, még mindig nem fejeződött be. Március elején, mikor a Ház újból összeült, megint csak az újjoncjavaslat volt napirenden. Erre Tisza elhatározta, hogy most már a házszabályok módosítását, illetve szigorítását fogja napirendre tűzteni. Előzetesen annak bizonyosságául, hogy a kormány komoly munkával akarja a képviselőházat foglalkoztatni, amit csakis az obstruáló képviselők céltalan időfecsérlése akaszt meg, Tisza néhány törvényjavaslatot terjesztett be, többek között kettőt a megyei tisztviselők illetményeinek szabályozása tárgyában, és bejelentette egy új beruházási javaslatnak, továbbá egy új, a magyar nyelv hatályosabb oktatását biztosító népiskolai javaslatnak, valamint egy az államtisztviselők illetményeinek rende-

zését célzó javaslatnak a legközelebbi időben való beterjesztését is. Ezután március 4-én Tisza a szabadelvű pártnak tudomására hozta, hogy a házszabályokban előírt formaságok betartásával indítványt fog tenni, hogy bizonyos egyenként felsorolt javaslatok elintézésére, amelyek közé azonban a kiegyezési és a kereskedelmi szerződések nem tartoznának, valamint a végleges új házszabály megalkotására ideiglenesen szigorított házszabályintézkedések léptessenek életbe, legfeljebb egy esztendei érvénnyel. Ez az indítvány március 5-én a képviselőház elé is került, ahol azt Tisza behatóan megindokolta a szokásos lármás jelenetek közepett, amelyekből kiérezhető volt, hogy az indítvány ellen a Kossuthpárt is ismét obstruálni fog. A képviselőház március 10-én 131 szótöbbséggel elhatározta, hogy Tisza indítványát érdemiéges tárgyalás alá akarja venni, erre azonban váratlan fordulat következett be. Amikor Perczel elnök az indítványnak a másnapi ülés napirendjére való kitézését indítványozta, Thaly Kálmán, a Kossuth-pártnak tiszteletbeli elnöke, arra kérte a kormányt, hogy abban az esetben, ha az ellenzék összes tagjai garantálják az újonctörvény „hirtelenében” való keresztülbocsátását, vonja vissza házszabályszigorításra irányuló indítványát. Tisza azonnal válaszolt és kijelentette, hogy amennyiben a ház minden oldala világos kötelezettséget vállal arra, hogy az újonc javaslatot a lehető legrövidebb idő alatt keresztülengedik, ő kész a házszabályok ideiglenes módosítására irányuló indítványát visszavonni. Ugrón Gábor a függetlenségi párt obstruáló szárnyának, gróf Zichy Aladár az akkor az ő elnöklete alatt állt néppártnak, Szentiványi Árpád pedig az Apponyi körül csoportosult képviselőknél nevében megtették a Tisza által óhajtott kijelentéset, amivel teljesen váratlanul létrejött a parlamenti béke, amely alapján véve csak fegyverszünet volt. Amit a legsúlyosabb aggodalmak és legkomolyabb érvek nem voltak képesek elérni, azt meghozta a pillanatnyi hangulat. Hisztériás embereknél szokott

ez így lenni és a képviselőház abban az; időben tényleg a hisztéria tüneteit mutatta.

Arról, hogy Tisza helyesen járt-e el, amikor a hárszabály-revízióra vonatkozó akcióját, — amelynek keresztülvitelére hónapokon át igyekezett megkapó szónoklatokban előkészíteni a magyar közvéleményt, — nem ejtette ugyan el, de elhalasztotta, arról eltérnek a vélemények. Igaz, hogy a valamivel később újból felvett akció nem vezetett sikerre. De semmi jel nincs arra, hogy a sikerre való kilátásai kedvezőbbek lettek volna, ha azonnal az újoncjavaslatok ellen irányuló obstrukcióba kapcsolódik bele. Tisza talán célszerűbbnek tartotta, hogy a hárszabályok revíziója ne álljon összefüggésben azokkal a katonai kérdésekkel, amelyek akkoriban ürügyül szolgáltak az obstrukcióra, hanem önmagában minden más kérdéstől függetlenül, egyedül mint parlamenti reform és semmi egyéb vitesség keresztül. E felfogás mellett sok komoly érvet lehetett felhozni. Viszont kétségkívül voltak a magyar társadalomnak olyan részei is, amelyek inkább értették volna meg a hárszabályrevíziót, ha Tisza azt egy tényleges obstrukció letörésére, nem pedig egy viszonylag békés ellenzékkal szemben viszi keresztül. De a vita afelett, hogy az 1904 márciusában létrejött parlamenti béke Tisza politikája szempontjából helyes vagy helytelen lépés volt-e, szükségszerűen meddő. Annak eldöntésére szükséges volna tudni, miként végződött volna a hárszabályszigorításra irányuló akció, ha Tisza a felajánlott béke elől kitért volna. Már pedig azt, hogy a dolgok hogyan fejlődtek volna, ha valami, ami a fejlődést befolyásolta, másként történt volna, megállapítani sohasem lehet.

A márciusban befejeződött obstrukció folyamán került a sor arra az éles vitára, amelyet Tisza a magyar miniszterelnöki székéből Körber osztrák miniszterelnökkel folytatott. Körber az osztrák képviselőházban 1903 november 17.-én továbbfűzte a már szeptember 23.-án megkezdett vitát a hadügyre vonatkozó felségjogok

természetéről és kijelentette, hogy a magyar kormány által visszautasított elvi álláspontját fenntartja. Az osztrák kiegyezési törvény — mondotta — a hadsereg vezérletére, vezényletére és beszervezetére vonatkozó intézkedéseket „kizárólag” az uralkodó jogának mondja, úgy hogy ezekbe a törvényhozás nem avatkozhatik bele. A magyar kiegyezési törvény megfelelő szakaszában hiányzik ugyan a „kizárólag” szó, de amikor ez a szakasz azt mondja, hogy minden ami a hadsereg „egységes” vezérletére, vezényletére és beszervezetére vonatkozik, a király által elintézendőnek ismertetik el, ezzel szintén biztosítja ezekben az ügyekben az uralkodó szuverén rendelkezési jogát. Amit az osztrák kiegyezési törvény „kizárólag” szóval akart megjelölni, ami a magyar kiegyezésben nem fordul elő, azt a magyar kiegyezési törvény az „egységes” szóval kívánta megjelölni, amely viszont az osztrák kiegyezésből hiányzik. Hogy az osztrák és magyar kiegyezési törvények különböző szövegezéséből arra lehessen következtetni, hogy a hadsereg vezérletére, vezényletére és beszervezetére vonatkozólag Ausztriában kizárólag az uralkodó rendelkezik, míg Magyarországon e tekintetben a törvényhozás is jogokkal bír, ezt Körber határozottan tagadta.

Hogy milyen indokok vezették Körbert ennek a közjogi vitának kiélezésére, az nem egészen világos. Nem valószínű, hogy szándékosan fel akarta volna forgatni a magyar politikai helyzetet vagy Tiszának szándékosan nehézségeket akart volna támasztani. Az a felfogás, amelyet vallott, megfelelt az osztrák közjogászok által képviselt álláspontnak, de az osztrák politikai helyzet nem tette annyira szükségessé ennek az álláspontnak kidomborítását, mint amennyire a magyar parlamenti helyzet megkívánta az e kérdésben fennálló differenciák feletti átsiklást. Ha Körber csak ezeknek a differenciáknak tisztázását tekintette az osztrák közjog szempontjából szükségesnek, a helyes út az lett volna, hogy e kérdéstről előbb megegyezést keressen a magyar

kormányval és aztán esetleg nyugodtabb időben vigye a kérdést a nyilvánosság elé. De Körber nem volt az, aki szeretett elvi kérdéseken nyargalni. Nagyon hiú volt ugyan és ez talán megmagyarázza, hogy azt a visszautasítást, amelyben előző fejtegetései Magyarországon részesültek, nem akarta ellenmondás nélkül Zsebrevágni. De egyébként ez a kiváló osztrák államférfi komoly és eminenter gyakorlati politikus volt, akinek kevés hajlama volt meddő elvi viták folytatására. Talán abból a feltevésből indult ki, hogy megkönnyíti a magyar kormány helyzetét, amikor világosan kifejezésre hozza, hogy a katonai kérdésekben, tekintettel arra, hogy úgy Magyarországot, mint Ausztriát kötő kettős törvényes megállapodásról van szó, a magyar törvényhozás nem járhat el egyoldalúan, hanem szükségszerűen figyelembe kell hogy vegye az osztrák álláspontot is. Ez volt az uralkodó álláspontja is, aki minden alkalommal hangoztatta, hogy Magyarország a hadseregére vonatkozó kérdésekben az 1867. évi kiegyezés értelmében Ausztria törvényes hozzájárulásához van kötve. De bármik lettek legyen is Körber szándékai, az a lépés, amelyre beszédében elhatározta magát, a magyar közjogi felfogás meg nem értéséről és a magyar politikai helyzet hiányos ismeretéről tanúskodik és súlyos hiba volt. Nem használt, de ártott, hozzá még feleslegesen is, mert az ilyen kényes kérdéseket — még ha azok tisztázása tényleg szükséges is lett volna, — csak közvetlen tárgyalások útján lehet elintézni, nem pedig a parlamenti tribünről minden élőkészítés nélkül elhangozott beszédekben.

Amikor Körber beszéde Magyarországon ismeretessé vált, a benne megnyilatkozott felfogást nemcsak az ellenzék, hanem a kormánypárt is határozottan visszautasította. A képviselőház november 18.-i ülésén ennek a felfogásnak az ellenzéki szónokok mellett báró Feilitzsch Artúr szabadelvűpárti képviselő is kifejezést adott. Tisza ugyancsak Körber felfogása ellen foglalt állást. Kijelentette, hogy Körbernek a magyar közjogra vonatkozó fejte-

getéseivel érdemlegesen nem kell foglalkozni, mert ha egy állam miniszterelnöke egy másik állam közjogára vonatkozólag kijeleiv téseket tesz, azoknak sem jogi hatályuk, sem valami különösebb politikai jelentőségük nem lehet; azok — egy angol kifejezéssel élve — egy *distinguished foreigner*-nek, egy előkelő idegennek dilettáns nyilatkozatai, amelyeknek valami különös súlyt tulajdonítani hiba volna. Nem tartozik Magyarországra, — mondotta, — hogy az osztrák császár fejedelmi jogainak természetét, körét és tartalmát illetőleg az osztrák közjog minő diszpozíciókat tartalmaz. Abban sincs semmi szerencsétlenség, ha e tekintetben eltérés van a magyar és az osztrák közjog között. Az egyedüli kérdés, amihez nekünk közünk van és amihez azután csak min nekünk van közünk és senki másnak, az, hogy a magyar király alkotmányos fejedelmi jogainak körét, természetét és tartalmát a magyar közjog határozza meg. Ebben a tekintetben a szabadelvű párt a kilences bizottság programjában a jelenlegi kormánnyal való teljes szolidaritásban nyilatkozott, amikor kijelentette, hogy a magyar országgyűlés törvényszerű befolyása minden alkotmányos jogra nézve fennáll. Rövid beszédét így fejezte be: „Ha próbálnának más tényezők nemcsak egy elméleti nézetet nyilvánítani, amiben senkit megzavarni nem akarok, de gyakorlati irányban is ily irányú ingerenciát gyakorolni az ügyek vitelére, az a magyar közélet minden faktora részéről erélyes visszautasításban fog részesülni.” Ezzel az erélyes nyilatkozattal a magyar ellenzék is teljesen meg volt elégedve,

A vita Tisza és Körber közt azután még folytatódott. Körber november 20.-án az osztrák képviselőházban megismételte azt a felfogását, hogy a kiegészési törvények tartalma mindkét részre kötelező marad mindaddig, míg ezt mindkét rész törvényes úton meg nem változtatja. Másnap Tisza válaszolt, utalva már régebben kifejtett álláspontjára, hogy egy a mai jogállapot megváltoztatását célzó magyar törvény a szentesítés ténye által teljes formai jog-

érvényre emelkednék ugyan, annak a ködösen elintézendő ügyekre vonatkozó határozmányai azonban hatályba csak akkor léphetnének, a célba vett új rend csak akkor valósulhatna meg, ha a másik államban is megfelelő törvény jönne létre, mert hisz ellenkező esetben nem új rendet alkotna, de a meglévő rend alapjait bontana meg. De természetesen, — mondotta, — hogy ugyanazt a jogot, amelyet mi vindikálunk magunknak, teljes készséggel koncedáljuk az osztrák törvényhozásnak is, Körber azután november 25.-én még egyszer felszólalt e tárgyban, de amit mondott, nem más, mint Tisza november 21.-iki nyilatkozata második részének osztrák közjogi frazeológiába burkolt és kevésbé precíz megisméltése. Tisza november 26.-án ezt a nyilatkozatot köszönettel nyugtázta.

A márciusban létrejött politikai fegyverszünet alatt ment végbe a gróf Apponyi Albert vezetése alatt hamvaiból feltámadt, 1904 március 11.-én újból megalakult 18 tagból álló nemzeti pártnak zászlóbontása. Apponyi június 12.-én tartott jászberényi beszédében a nemzeti követelések terén nemcsak a kormánypártba való belépése előtt vallott, de még az újoncjavaslatokról folyt vita során kibővített programján is túlment, amikor ismert katonai követeléseinek teljesítésén kívül — amelyek közül a magyar szolgálati és vezényleti nyelv behozatalára vonatkozó követelés emelkedett csakhamar a legnagyobb jelentőségre, — még önálló magyar vámterület megalkotását is követelte. Apponyi politikai pályájában az az idő, amelyet a kormánypárton töltött, a belső meghasonlás szaka volt, amelyben folytonos habozásai és tépelődései folytán politikai tekintélye is csökkent. Széltében az volt róla a felfogás, hogy „lejárta magát” és politikai pozíciójának romlását kétségkívül ő is érezte. A nyolcvanas évek közepétől kezdve egy ideig vezére és irányítója volt a magyar nép egy része törekvéseinek; közvetítő álláspontot foglalt ugyan el az Ausztriával való viszonyt illető kérdésekben a kormánypárt és a

függetlenségi párt között, de ezt az álláspontot bámulatraméltó ékesszólásával nagy határozottsággal hirdette. Ez az ő meggyőződése, amelynek sok tekintélyes hívet tudott szerezni, akkor politikai tényező volt. A nemzeti pártnak a szabadelvű pártba való belovadása után ez a szerepe elhomályosult. Apponyi e fűző előtt válaszüton állt. Vagy magáévá tehetette minden fenntartás nélkül a szabadelvű párt álláspontját, amivel előbb-utóbb bizonyára kormányra került volna, vagy maradhatott a nemzet titkos vágyainak és reményeinek ékesszavú hirdetője és e nemzeti aspirációk népszerű vezetője. Kiváló tehetségei mindkét esetben jelentékeny szerepet juttattak volna neki, bár mást az első és mást a második esetben. De Apponyi nem tudott a két cél között döntenet. Egyesíteni akarta a kettőt: meg akart maradni a kormánypárton, de a nemzeti aspirációk terén való vezető szerepet is szerette volna megtartani; nyitva akarta tartani a kormányrajutás lehetőségét, de meg akarta őrizni népszerűségét is. E felemás törekvés megoldhatatlan feladat elé állította és az ennek megoldására irányuló szándékaiban sem a kormánypárt, sem a nemzeti ellenzék szemében nem látszott teljesen megbízhatónak. Minél jobban élesedett ki az ellentét a kiegyezés hívei és a függetlenségi párt között, annál inkább kívánta meg a helyzet a határozott állásfoglalást, de Apponyi erre sokáig nem tudta magát elhatározni. Hogy azután végre inkább balfelé, mint jobbfelé sodródott, annak magyarázatát magadja Apponyi egész egyénisége. Ezt a fejlődést nem lehet elintézni azzal a közkeletű megállapítással, hogy Apponyit a népszerűség hajhászása vezette. Sokkal bonyolultabb lelki processzusokról van itt szó. Apponyit senki által kétségbe nem vonható nagy képességei elsősorban a népvezér szerepe felé szorították. A szónoki művészetnek az a különös fajtája, amelyhez az ő beszédei tartoztak és amelyet nála tökéletesebben senki sem uralt, alkalmasabb volt a tömegek megmozdítására, mint a határozott kormánypolitikának erős ellenfelekkel szem-

ben való képviselőjére. Az utóbbi feladatra meggyőződései nem voltak eléggé szilárdak, határozottak és egyszerűek. Elhatározásaihoz bonyolult szellemi műveleteken át jutott, arra törekedvén, hogy minden megnyilvánult felfogással, sőt a másodrendű aggályokkal is gondosan számot vető olyan megoldásokra jusson, amely az ellentétek kiegyenlítését úgy kíséri meg, hogy az egyik oldalnak és a másíknak vagy harmadiknak is engednie kellene bizonyos százalékat a maga álláspontjából, sőt esetleg új kérdések bevezetésével és „junctimok” felállításával kell lehetőséget teremteni a politikai osztó igazság minél teljesebb érvényesítésére. Ezt a felfogást egy nagy szónok fényesen hirdetheti, sikereket is érhet el vele, de aktív államférfi kényelmetlen politikai feladatokat ezen az utón csak ritkán tud megoldásra vinni. A képesség arra, hogy népszerű áramlatokkal, ha azok hamisak, szembehelezkedjék, nem azért hiányzott belőle, mert a népszerűséget hajszolta, hanem azért, mert egész szellemi alkatánál fogva képtelen volt a létező felfogásokkal legalább bizonyos mértékig meg nem alkudni, legkevésbé tehát azoktól tudta magát távortartani, amelyek, — éppen mert népszerűek voltak, — oly kiáltó formában mutaták, hogy itt vannak. Ehhez jött, hogy Apponyi pályájának e szakában nem bővelkedett kiváló tanácsadóknak. Minden fényes szellemi tulajdonsága mellett gondolkodása nem viselte magán az őseredetiségnek azt a bélyegét, amely a nagy államférfiakat jellemzi. Senki nálánál szebben nem tudta a benne kialakult meggyőződést hirdetni, — de meggyőződései nem belső lényéből fakadtak, hanem tanulmányoknak, olvasmányainak, barátaival való beszélgetéseinek produktumai voltak. A közfelfogástól való merésznek látszó eltérés idegenszerűen érintette, eretnokséget látott benne és nem is szeretett az ilyen eszmékkal foglalkozni. Inkább létező eszmeáramlatok kifejezője, mint új eszmék vagy koncepciók megteremtője volt. Amikor a nyolcvanas években Szilágyi Dezső, a kilencvenes években Horánszky, Beóthy és

Hódossy alkották környezetét, saját elméje jobban megtermékenyült, elgondolásai jobban csiszolódtak ki, mint amikor ezek a férfiak részben meghaltak, részben elszakadtak tőle. Később amikor Apponyi különösen gróf Andrássy Gyula befolyása alá került, ez megint megváltozott. Apponyi egyéniségében rejlő okok állták útját annak, hogy Tisza erélyesebb, de nyersebb politikáját követhesse, vagy csak meg is érthesse. Sokkal több megértés volt benne a függetlenségi párt politikája iránt, amely felé, bár egyelőre még távortartotta magát tőle, folyton közelebb jutott. Az obstrukciót sohasem helyeselte, — de más ellenszert nem ismert ellene, mint a népszerűtlen Tisza távozását és valamilyen új paktumot az ellenzékkel.

Apponyival egyidejűleg báró Bánffy Dezső is közeledett a függetlenségi párthoz. Lemondván a főudvarmesteri tisztről, amelyet miniszterelnöksége után elfogadott, 1904 május végén Szegeden képviselővé választotta magát, az általa megalapított „új-párt” programja alapján. Ez alkalommal július 4.-én nagyobb beszédet mondott a „soviniszta magyar állam” eszméjének főleg Horvátországgal szemben való érvényesítéséről. Bánffy nem tudott belenyugodni bukásába, fennen hirdette lemondása után, hogy lesz még egyszer „tettekkel tényező” Magyarországon és most a politikai arénába való visszatérést kormányzatának vezéreszméivel homlokegyenest ellenkező irányban: a hadseregre vonatkozó nemzeti követelések felkarolása és az önálló vámterület eszméjének hirdetésével kísérelte meg. Tényleg megtörtént a csoda: Bánffy tapsokat kapott a szélsőbaloldarról, mely régebben kigyót-békát kiáltott rá. Tisza fölényes iróniával foglalkozott az ischli klauzula szerzőjének az önálló vámterület mellett való állásfoglalásával és azzal a tájékozatlansággal, amely Bánffy beszédében a kardinális fontosságú kérdésekben megnyilvánult.

„KÜZDELEM A PARLAMENTARIZMUSÉRT”

AMIKOR gróf Tisza István 1904 végén kiadta az obstrukció ellen irányuló beszédeit, azoknak a „Küzdelem a parlamentarizmusért” címet adta. És valóban, az az akció, amelyet 1904 őszén a házszabályok szigorítása érdekében megindított, küzdelem volt a parlamentarizmus valódi lényegének helyreállításáért, amelyet a folytonos obstrukciók alakjában nyilvánult kisebbségi erőszak teljesen meghamisított.

Tisza már az újoncjavaslatok ellen irányuló obstrukció folyamán mondott beszédeiben is minden alkalmat megragadott, hogy ráterelje a közvélemény figyelmét az obstrukciók végleges letörésének feltétlen szükségére. Az érvelés, a rábeszélés, a nemzet nagy érdekeire való appellálás minden eszközt felhasználta arra, hogy az obstruáló képviselőket jobb belátásra bírja. Utalt arra, hogy milyen tévútra jutott a magyar parlament, „amikor a nemzetet valóban érdeklő, életbevágó nagy kérdések helyét az elcséptelt üres jelszavak, elvi viták helyét névszerinti szavazások, zárt ülések és napirend előtti felszólalások foglalják el, ahol a szellemi táplálék helyét, amellyel a képviselőknek fejlesztőleg, ébresztőleg, felemelőleg kellene hatniok a nemzet gondolkodásmódjára, a jegyzőkönyvhöz beadott módosítások töltik be.” Ez az állapot odavezetett, — mondja máskor, — hogy a ház tagjainak negyvenedrésze képes volt két hónapon keresztül megakasztani a ház működését. Az obstruáló képviselőket inti, hogy nem tudják mit cselekszenek, ha tehetetlenségre kárhoztatják a magyar alkotmá-

nyos gépezetet, „amivel azt a méltóságot, azt a nimbuszt, azt a kegyeletet ölik ki a nemzetből, amellyel a nemzetnek alkotmányos életéhez ragaszkodnia kell,” és hogy ezzel az ország esküdt ellenségeinek malmára hajtják a vizet. Hivatkozik a magyar parlament reputációjára, amely ez úton kárbavész. Az obstruáló képviselőket „nem azért küldték kerületeik a képviselőházba, hogy így lejárasák a magyar parlamentarizmust. Ez nemzetgyilkos politika, mert Magyarország egész nemzeti léte függ össze a parlament becsületével, a parlament rendjével, az alkotmány funkcionálásával.”

Figyelmeztet arra, hogy „a magyar nemzetnek történelmi feladatai, történelmi problémái vannak, amelyeket ha nem akar vagy nem tud megoldani, úgy felette napirendre térnek a világ eseményei és késő bánat, keserű szemrehányás lesz azok osztályrésze, akik ma a békének, a zavartalan fejlődésnek áldott korszakát ilyen meddő, ilyen káros, ilyen az alkotmányt romboló küzdelmekre használják fel.” Majd keserűen panaszkodik, hogy a magyar nemzet „amilyen hősiességet és tettekre kész szabadságszeretettel tudott a veszély pillanatában felmutatni, — éppoly kevésbé tud bölcsen élni a nyugalom, a béke, a boldogabb fejlődés korszakában.” „Nem nemzeti politika az, — így kiált fel, — akcióképtelenné tenni a magyar nemzetet azzal a helyzettel szemben, amely a Balkán-félszigeten előállhat” és amely szükségessé teszi, „hogy Magyarország hozzátartozó része, és pedig a paritás alapján teljes egyenjogúsággal bíró része legyen egy olyan európai nagyhatalomnak, amelynek szava döntő súllyal esik a mérlegbe.” Az ellenzékét óvja, hogy „Lengyelország sorsára jutunk,” ha a magyar képviselőház a jegyzőkönyvről való vitákkal tölti el az időt. De erősebb hangokat is üt meg. „Hogy a magyar nemzet elpusztulni nem fog, — mondja, — az kizárólag attól függ, hogy lesz-e a magyar nemzet komolyabb elemeiben elég belátás és erő elbánni azokkal az elemekkel, akik a magyar nemzet legszentebb érzelmeit sértik.” „Sok sötét és aggasztó pontot látok a nemzet lát-

határán, — így szól másszor, — de kitörölhetetlenül él bennem a bizalom a magyar nemzetnek az ő ezredéves alkotmányos élete által megszerzett politikai belátásában és politikai bölcsességében és hiszem, hogy meg fogja érteni a nemzet azok szavát, akik a vakmerő szeszélyvel felidézett veszedelmek tengeréből az alkotmányos élet, a politikai tekintély, a sikeres működés, az építő munka terére kívánják visszavezetni a nemzetet.” „A nemzet ítélőszéke elé fogjuk idézni a képviselő urakat, — vágja az ellenzék szemébe, — és fel fogjuk nyitni a nemzet szemét a gyerekes csínyeket illetőleg,” amiket itt elkövetnek. „Ha a képviselő urak ezen a lejtőn meg nem állnak, — kiált fel, — hát akkor kényszerítenek rá, hogy mi akadályozzuk meg azt, hogy önök megássák itt a parlamentarizmus sírját.” „Ha belekényszerítenek abba, hogy felvegyük a harcot önök ellen, — így folytatja ezt az eszmemenetet máskor, — hát vinni fog bennünket ebben a harcban az a tudat, hogy egy nagy, szent és igaz ügyet szolgálunk; hogy a magyar nemzetet mentjük meg attól, hogy a világ csúfjára, saját szegyenére, saját fiainak örülete vigye bukásba.” „A nemzet közkincsét károsítják meg azok, — mondja, — akik ilyen nivóra sülyeszítik az alkotmányos életet. Ám mutassák magukat a nemzet előtt minél visszataszítóbb színekben, a maguk egész rideg valóságában] Csak haladjanak tovább ezen az úton. A magyar nemzet felháborodása fogja elsöpörni önöket.” „Csapásnak tartom, szerencsétlenségnek, hogy mi, akik oly kevesen vagyunk, annyi ellenség-től körülveve, minduntalan a szenvedélyes pártharcok végleteibe sodortatjuk magunkat.” Ha a dolgok így mennek tovább, — mondja Tisza, — nem marad hátra más, mint a nehéz és keserves *ultima ratio*. Egy üres házszabályvitánál pedig felkiált: „Az a híres, nagyszerű nemzeti küzdelem, amivel önök oly büszkén állanak oda, pőrére vetkőzve jelenik itt meg a közvélemény előtt. Úgy néznek ki a nemzeti hősök, mint a képviselő urak? Ez az a hazafias misszió, amelyet önöktől a nemzet vár? Az ország kép-

viselői akkor teljesítik az alkotmány iránti kötelességüket, akkor emelik a magyar alkotmányos intézmények nimbuszát, ha így viselik magukat? Engedjenek meg nekem, de ezt a szerepet ötven idekért delnő a vásárcsarnokból jobban elvégezhetné.” „Ha önök százféle csínnyel megakasztják az ország kerekét, mi százféle csínynyel megküzdve, százféle csínynt legyőzve és megtörve, teljesíteni fogjuk kötelességünket.” „Hadd lássa az ország, hogy közügyeink e válságos pillanatban micsoda módon lopják el az urak az ország idejét,” mert hisz — mondja máskor — „a mi házsabályaink alkotmánytisztelő emberek és pártok számára vannak szabva és így, fájdalom, módjukban áll, száz meg száz ürügyet felhasználni az időlopásra.”

Az ezekből a szavakból kisugárzó mély meggyőződés, hogy a magyar parlamentarizmust meg kell szabadítani azoktól a veszedelmektől, amelyekkel azt a kisebbség terrorizmusa fenyegeti, mert a nemzet létérdekeinek megóvása ettől függ, indította Tiszát 1904 őszén arra, hogy a házsabályok revíziójának kérdését napirendre hozza.

Október 7.-én, a parlament nyári szünetének végén, Tiszának nyílt levele jelent meg a lapokban, amelyet ugrai választóíhoz intézett. Ez az „ugrai levél”¹¹ bevezető szavaiban éles kritikát mond az obstruáló ellenzéknek a közelmúltban tanúsított magatartásáról. „A mondvacsinált szenvedélyek, a fékevesztett képzelődés szeszélyes szelei, — mondotta Tisza, — vakmerő játékot űzve ragadták magukkal a magyar nemzet tört kormányu hajóját, sziklák közt tajtékzó örvények felé, mind tovább és tovább. Felbomlott minden rend. Le volt járva emberek és intézmények minden tekintélye ... és a tékozló fiú elvakult vakmerőségével dobtuk kockára apáink szent örökségét: a nemzet és korona közötti kölcsönös bizalomtól áthatott azt a kiegyezést, amit őseink vére, őseink kitartása és őseink bölcsesége szerzett meg számunkra.” A levél azután utal azokra a súlyos harcokra, amelyeket a magyar nemzet-

nek az elmúlt századokban vívnia kellett és amelyeknek az 1867. évi kiegyezés vetett véget. Ebben teljesedett a nemzet minden vágya, mondotta Tisza, és csak egyetlen árt kellett érte fizetni: bele kellett nyugodni abba, hogy a hadsereg egységes vezetése, vezérlete és belserveszete az alkotmányos fejedelmi jogok közé tartozik. Akik a kiegyezést megkötötték, azokat az a helyes belátás vezette, hogy a magyar nemzet érdeke nem azt követeli, hogy mindazt a századokon át nélkülözött áldást, amelyet a nemzet és király közti teljes harmónia az országra nézve jelent, a nemzeti erőgyűjtés és fejlődés összes előnyeit odadobjuk és kizárólag a magyar vezényszóért folytassuk tovább a nemzet egész erejét felemészítő küzdelmet. Tisza a levélben ezután annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy „sikeres nemzeti politikát csakis a királlyal egyetértve, az 1867. évi kiegyezéshez ragaszkodva s az országgyűlés rendjét s abban a többség uralmát fenntartva és megszilárdítva követhetünk.” Utal arra, hogy soha a körülmények olyan kedvezőek nem voltak a nemzetre nézve. „Külellenségtől nem háborgatva, teljes egyetértésben királyunkkal, fordíthatjuk egész erőnket a nemzeti politika építő munkájára. . . Kezünkben vannak a sikernek összes előfeltételei. Megvalósíthatjuk a nemzet minden törekvését, megóvhatunk minden jogos érdeket, felhasználhatjuk erőink gyarapítására a mai áldott korszakot.” „Parlamentari életünk azonban, — így folytatja tovább, — ingatag alapon áll. ötletszerűen összeverődő bármily kis csoport megállíthatja a képviselőház egész gépezetét, ránk zúdíthatja a közelmúlt összes veszélyeit és megaláztatásait.” „Bűnös könnyelműség és kötelességeinkről való gyáva megfélemezés volna, ha fel nem használnók a helyreállott rend első nyugodt időszakát arra, hogy megszerezzük a magyar alkotmányos élet állandó biztosítékait. A szólásszabadságot, a parlamenti viták útján való küzdelmet parancsoló végszükség nélkül nem szabad korlátoznunk. De a magyar parlament nem lehet játékszer jelentéktelen töredék kezében.” „Még lehet, — mondja

a levél, — hogy az önfenntartási ösztön egész szilajságával fogják utunkat állani azok az elemek, melyek csak a botrányok és a parlamenti anarchia napjaiban remélhetik érvényesülésüket s akiket saját jelentéktelenségük leszállít az őket megillető színvonalra, amint a képviselőház azzá válik ismét, ami volt a múltban . . . az elvek és érvek csataterévé, melyen a tudás és szellemi képesség fegyvereinek kell megküzdeniük... De ebben a küzdelemben bizonyára a parlamenti rend és méltóság védelmezői mögött lesz a nemzet túlnyomó nagy többsége.”

A képviselőház, amely október 10.-én tartotta a nyári szünet utáni első ülését, természetesen teljesen az ugrai levélben bejelentett házszabályrevízió tervének benyomása alatt állt. Kossuth Ferenc felszólította a kormányt, hogy nyilatkozzék tervéről és azt a kívánságot nyilvánította, hogy a házszabályrevízió helyett a kormány inkább a választójog reformjával foglalkozzék. Tisza megismételte azt a nyilatkozatát, hogy a maga. részéről is szükségesnek tartja a választóreform közeljövőben való megalkotását, azt elő is készíti; kijelentette azonban azt is, hogy a házszabályrevíziót sürgősnek tartja és indítványozni fogja, hogy a Ház annak előkészítésére bizottságot küldjön ki. November 3.-án megismételte a szabadelvűpártban, hogy a házszabályrevízió kérdését a magyar nemzeti politika olyan kardinális fontosságú kérdésének tartja, amelynek elodázásáért a felelősséget semmi körülmények közt nem tudná vállalni. Bejelentette, hogy a klotúr bevezetésére nem gondol, de be akarja tömni azt a néhány rést, amely a technikai obstrukció részére még nyitva áll, hatékonyabb jogokat akar adatni a Ház elnökének a parlamenti rend fenntartására és az ú. n. állami szükségletek elintézésére záros határidőket akar megállapíttatni. November 4.-én a képviselőházban indítványt tett, hogy a házszabályrevízió előkészítésére egy 21 tagú bizottság küldessék ki. Erről az indítványról azonnal obstrukciós vita indult meg, amely csakhamar a technikai obstrukció jellegét vette fel. A vita

során kifogásolták, hogy Tisza a házszabályrevíziót komoly ok nélkül tűzette napirendre, mert hisz ezidőszerint nem folyt obstrukció, és hogy Magyarország különleges viszonyai mellett veszedelmes lehet a kisebbség helyzetének megnehezítése. Tisza válaszában utalt arra, hogy a közelmúlt folytonos obstrukciói és az ellenzék részéről a nyáron át folytatott újabb obstrukciós előkészületek eléggé igazolják a házszabályrevízió szükségét és ő azt vagy meg fogja oldani vagy el fog vele bukni. Ami pedig azokat a veszélyeket illeti, amelyekkel a házszabályrevízió járhat, az, hogy egy kisebbség fogja az obstrukciós lehetőségek felhasználásával veszélyeztetni a magyar nemzet létérdekeit, sokkal inkább lehetséges, mint az, hogy azt olyan többség fogja megcselekedni, amely ellen a kisebbségnek rendkívüli eszközöket kellene felhasználnia. Tisza fáradhatatlanul válaszolt az ellenzéki szónokoknak, de november 14.-én egy lépéssel tovább ment. A szabadelvű párt az ő indítványára elhatározta, hogy a képviselőházban a házszabályok ideiglenes módosítását fogja javasolni ugyanabban a terjedelemben, amint ezt a párt március 4.-iki értekezletén tervezte, azaz úgy, hogy annak segítségével csakis az ú. n. államszükségletek és egy végleges házszabályrevízió elintézése volna biztosítandó. Ezt a javaslatot november 15.-én Dániel Gábor terjesztette a képviselőház elé. A Ház az egész idő alatt folytonos lármás jeleneteknek volt a színhelye. Ez a hangulat az ideiglenes házszabályrevízióra vonatkozó javaslat, — az ú. n. Lex Dániel — beterjesztése után, izzóvá lett és minduntalan sértegetések röpködtek balról jobbra és jobbról balra. November 16.-án Apponyi kijelentette, hogy a Daniel-féle indítvány erőszakos elfogadtatása esetében az új házszabályokat nem fogja kötelezőnek elismerni. Ezt a kijelentést a következő ülésen Kossuth Ferenc és az ellenzéki pártok többi vezetői is magukévá tették. Tisza viszont kijelentette, hogy aki Magyarországot Lengyelország sorsára nem akarja juttatni, annak bírnia kell azzal az erkölcsi

bátorsággal, hogy a lényegét, amivel az alkotmányosságot megmentjük, a formánál magasabbra helyezze. „Különben — tette hozzá, — bármi történik is a kérdésben, a döntő szót minden jognak igazi, legmélyebb forrása, a nemzeti akarat fogja kimondani, amely előtt meg kell hajolni mindenkinek és amely el fogja tiporni azt, aki útjában áll.” Tisza beszéde, amelyben újból komoly hangon szállt perbe az obstruáló ellenzékkel, valósággal felviálynította a szabadelvűpártot. Még a folyosókon is percekig éljenezte a miniszterelnököt, amire az ellenzék a Kossudvnóta elénekelésével válaszolt. November 18.-án történt a döntő összeütközés. A kormánypárt párhuzamos ülések elrendelését indítványozta az obstrukció letörésére. Justh Gyula, gróf Apponyi Albert, Rakovszky István és Kossuth Ferenc házszabályellenesnek mondták ezt az indítványt és ezután ugyancsak a Kossuth-nóta hangjai mehett kivonultak az ülésteremből. A ház erre elfogadta a párhuzamos ülésekre vonatkozó indítványt és az első ilyen ülést már aznap délutánra tűzte ki. Az ülés folytonos botrányok között folyt, — részben zártan, amikor gróf Apponyi Albert szónokművészetének egy remekét produkálta. Este 9 óra után Tisza emelkedett fel szólásra. Megállapította, hogy az ország ügyei a mai nappal olyan stádiumba jutottak, amelynek szemébe kell nézni és amelyből le kell vonni a konzekvenciákat. „Nem lehet többé kérdés tárgya, hogy ismét technikai obstrukció tört ki. Ez az állapot merénylet az ország legszentebb jogai ellen, eltántorodás a magyar nemzet legszebb és legszentebb tradícióitól. Azt hiszik önök, — kérdezte az ellenzékhez fordulva, — hogy nemzeti ellenállás, nemzeti politika az, ami a technikai obstrukcióban megnyilatkozik? Hát Kossuth Lajos és Deák Ferenc technikai obstrukciók rendezésével érték el nagy vívmányaikat? Kossuth és Deák azért hozták létre a magyar parlamentarizmust, hogy az ilyen szégyenteljes jelenetek megtörténhessenek? Ha ezek a nagy alakok itt élnének még közöttünk, lángpallossal vernének szét

önök közt!” Tisza ezután visszapillantást vetett a magyar parlamentben a 70-es és 80-as években lefolyt küzdelmekre, amelyek a technikai obstrukciót nem ismerték. Megkérdezte Apponyit, nem több elégtétellel és büszkeséggel tekint-e vissza akkori működésére, mint arra a szerepre, amelyre most leszállott? A technikai obstrukciót Ausztriából importált mérges gombának mondotta. Szemére vetette az ellenzéknek, hogy vásári komédiává teszi a parlamentet és hogy akkor sem viselhetné másként magát, ha a magyar nemzet esküdt ellenségeinek bérence volna. „A magyar nemzet sorsa, — mondta, — kritikus fordulóra érkezett. Most válik el, hogy van-e elég erő, van-e elég kötelességérzet, van-e elég áldozatkész hazafiság a magyar nemzet józanabb nagy többségében arra, hogy ezektől a veszedelmektől, ettől a méletytől megmentjük a hazát. Mert ha ezen a lejtőn csúszunk tovább és tovább, akkor a nemzetre a kijózanodást, a felébredést talán csak egy nagy nemzeti katasztrófa útján érhetjük el.” A megindult technikai obstrukció a további vitának útját elzárja. „A tárgyalások lehetősége megszűnt, — tovább várni hiábavaló dolog, önök technikázhatnak éveken át. Itt egy marad hátra: vagy sorsára bízni az országot, vagy véget vetni az egész komédiának.” Mikor Tisza leült, a szabadelvű párt tagjai mint egy adott jelszóra felemelkedtek helyükről és túlharsogva az ellenzéki padokból felhangzott fül-siketítő lármát, azt kiáltották: „Szavazzunk! Szavazzunk!” Perczel Dezső elnök felemelkedett az elnöki székben és mondott valamit, amit a nagy lármában senki sem értett meg, csak a melléje rendelt gyorsíró. „A kérést, — mondotta a gyorsírói feljegyzések szerint, — ezennel teljesítem és felteszem a kérdést: elfogadja-e a ház a Daniel-féle javaslatot: igen vagy nem?” Ugyanekkor Perczel zsebkendőjével intett a szabadelvű pártnak, amely „Elfogadjuk! Elfogadjuk!” kiáltással mint egy erdő emelkedett fel. A következő pillanatban az elnök már kimondta, hogy a ház a Daniel-féle javaslatot elfogadta. Ezt se hallotta senki

a gyorsíróon kívül. Csak az elnök szájának mozgásából volt észre vehető, hogy mondott valamit. De azért mindenki tudta, hogy mi történt.

Most felbomlott minden rend. Az ellenzéki képviselők egy része az elnöki emelvényre, a másik része a miniszterelnöki szék felé vetette magát, de úgy az elnököt, mint Tisza Istvánt a szabadelvű párt tagjainak sűrű gárdája védelmezte meg a támadásoktól. Erre törvénykönyveket, tinta tartókat, sőt egy széket dobáltak az elnök felé, a terem közepén pedig dulakodás támadt ellenzéki és kormánypárti képviselők közt. A pokoli zajban Tisza felsietett az elnöki tribünre és Perczel Dezsőnek egy királyi kéziratot adott át. Az ellenzéki jegyző — Rákosi Viktor — ki akarta azt ragadni az elnök kezéből, de az elnököt körülvevő kormánypárti képviselők közbevetették magukat és megakadályozták ezt. A? elnök gyorsan felbontotta a kéziratot és felolvastatta. Az országgyűlés harmadik ülészakájának bezárása és a negyedik ülészakának december 13.-ra való összehívása foglaltatott benne. Mihelyt a kézirat felolvasása befejeződött, az elnök berekesztette az ülést és a szabadelvűpárt összes tagjaival eltávozott az ülésteremből. Az ellenzéki képviselők még ott maradtak és viharos felháborodással tárgyalták a lefolyt eseményeket. A lázas izgalom közepette ott helyben jött létre az elhatározás, hogy az elszenvedett erőszakra minden tekintet felretéve még brutálisabb erőszakkal fognak válaszolni.

Abban nem volt nézeteltérés, hogy az ellenzék a házszabály ellenesen elfogadottnak kijelentett Daniel-féle házszabálymódosítást nem ismerte el érvényesnek. De nemcsak az ellenzék volt ezen a véleményen. A kormánypárton belül is akadtak, akik megütköztek a házszabályokon gyakorolt erőszakon. Gróf Andrássy Gyula nem tudott többé szolidaritást vállalni Tisza eljárási-
val és bejelentette a kormánypártból való kilépését. Vele együtt ment még a kormánypártnak 19 más tagja is, köztük gróf And-

rássy Géza, Sándor és Tivadar, gróf Batthyány Lajos, Darányi Ignác, gróf Erdődy Gyula, gróf Esterházy Mihály, gróf Hadik János, báró Inkey József, gróf Károlyi Sándor, Semsey László, gróf Sztáray Sándor és Wlassics Gyula. Széll Kálmán szintén állást foglalt az erőszakos házszabályrevízió ellen, lemondott képviselői mandátumáról és egy választóihoz intézett nyílt levélben helytelenítette a jog és törvény útjáról való letérést. Tisza ugyancsak a nyilvánosság előtt azt válaszolta Széllnek, hogy az obstrukció volt az, amely az országot a törvény útjáról lesodorta és az elé a dilemma elé állította a nemzetet, hogy vagy figyelmen kívül hagyja a házszabály egynémely rendelkezését és véget vet az erőszakoskodásoknak, vagy pedig összefont karral, a szűziesség palástjába takarva arcát, elzúlleni hagyja az országot.” A szabadelvű pártból való kilépések által megerősödött ellenzék, amely most már 160 tagra duzzadt fel, közös harcra fogott össze a Tisza-kormány ellen. November 19.-én közös vezérlő bizottságot is küldött ki e harc vezetésére. Ennek a bizottságnak gróf Andrássy Gyula is tagja volt és helyet foglalt benne — múltját cinikusan megtagadva, — báró Bánffy Dezső és természetesen gróf Apponyi Albert is, aki pár héttel rá híveivel együtt végleg a függetlenségi pártba lépett be, ami addigi politikai pályájának elkerülhetetlen következménye volt. Belépését azzal indokolta, hogy az események megérlelték benne azt a meggyőződést, hogy Magyarország nemzeti fejlődését a kiegyezés alapján nem lehet biztosítani. -Az addig különállt Ugron-párt szintén beolvadt a Kossuth-pártba, úgy hogy e párt tagjainak száma 113-ra emelkedett.

Tisza előkészületeket tett a képviselőház december 13.-i ülése sima lefolyásának biztosítására. Parlamenti őrséget szervezett, amely a képviselőház helyiségeit megszállta és amelynek feladata volt, a rend fenntartását biztosítani. Ezek az előkészületek azonban nem bizonyultak elegendőnek, a teljesen megvadult

ellenzékkel szemben nem lehetett a rendet erőszak alkalmazása nélkül fenntartani, az erőszak alkalmazásától pedig a parlamenti őrség el volt tiltva. December 13.-án az ellenzék tagjai jóval az ülés megnyitására kitűzött idő előtt egységesen vonultak fel a képviselőházba. Amikor megpillantották a parlamenti őrségnek a parlament különböző helyeire szétszortott tagjait, rájuk vetették magukat és kiszorították őket. Azután a képviselők az ülésterembe rohantak és hidegvérrel összetörtek mindent, ami kezük ügyébe esett, a miniszteri bársonyszékeket a terem közepére hányták, az elnöki emelvényt szétzúzták. Nem is felhevültségben tették, hanem előre megfontoltan. Az ellenzék vezetéi fagyos közönnyel nézték ezeket a jeleneteket, Bánffy Dezső szemmeláthatólag még gyönyörködött is bennük, sőt utasításokat osztogatott. Amikor Tisza István a szabadelvű párt tagjaival az ülésteremben megjelent, ahol már csak romhalmazt talált, a szokásos fülsiketítő láрма fogadta. Ott a teremben találkozott Andrássyval és pár szót váltott vele. Mindegyikük a másikat okolta a bekövetkezett felfordulásért. A kitűzött ülést nem lehetett megtartani. Tisza a szabadelvű pártnak aznap tartott értekezletén azt, ami a képviselőházban történt, közönséges bűncselekménynek minősítette, amelynek elkövetői-vei szemben a büntetőtörvényt kell alkalmazni és kijelentette, hogy ha sikerül a képviselőházban a rendet helyreállítania, a nemzet ítéletét fogja kikérni. A szabadelvű párt ezekben a küzdelmes napokban fanatikusan összeforrt vezérével Tisza Istvánnal. A párt fennállása óta nem mutatott ilyen összetartást és lelkesedést. A képviselőház december 14.-tol kezdve még négy ülést tartott, de a parlamenti rend fenntartásáról szó sem lehetett. A kormány elleni harcot, amelyet eddig főleg az ellenzék második, sőt harmadik garnitúrája folytatott, most Kossuth, Andrássy, Apponyi és Bánffy vették kézbe. Andrássy tett még egy kísérletet a parlamenti béke helyreállítására, egy másféle házszabály módosítást javasolva, de úgy Tisza, mint az ellenzék elzárkó-

zott előle. Nem maradt egyéb hátra, mint a képviselőház; feloszlátása, amely 1905 január 3.-án meg is történt.

A parlamenti eseményekkel szemben természetesen az ország sem volt közömbös. A jelek azonban az mutatták, hogy a hangulat inkább az ellenzék, mint a kormánypárt mellett nyilatkozik meg. Az Andrássy-csoport az arisztokráciát, a néppárt a katolikus papságot vonta el a kormány táborából. A birtokos középosztályban — a gentryben — rokonszenv mutatkozott a nemzeti követelésekkel szemben. Hogy olyan férfiak, akik, mint Apponyi és Andrássy, hatvanheteseknek vallották magukat, az ellenzékhez csatlakoztak, a régi kormánypárti választók nagy részét megnyugtatta abban a tekintetben, hogy az ellenzék tárnogatása nem fog a helyzet felborulására és beláthatatlan bonyodalmakra vezetni. A városi intelligencia szintén nem tudott a maga egészében ellenállni a korszellemnek, amely kétségkívül a nemzeti követelések hatása alatt állt. A közhangulat olyan időben, amikor Apponyi egyénisége a politikában némileg háttérbe szorult, mindjobban beleélte magát Apponyi szellemének és az általa hirdetett nemzeti politikának büvkörébe. Meglepetéssel lehetett tapasztalni, hogy egyszerű emberek, akik a kormánypárttal való szavazást évtizedek óta mintegy polgári kötelességnek tartották, egyszerre lelkesedni kezdtek az ellenzékért és ismételtetni kezdték a képviselőházban elhangzott szövegeket a magyar nemzet elnyomatásáról, a bécsi körök gonosz szándékairól és az ezzel szemben való ellenállás szükségéről. A hangulat e kialakulását nagyban előmozdította a sajtó, amelynek éppen leginkább olvasott része az ellenzék szolgálatában állt, — talán azért, mert az ellenzéki politikát érezte népszerűbbnek. Az embereknek nagyobb élvezetet és kellemesebb szenzációt okozott egyegy vasos, góromba közbeszólás, mint a legékesebb parlamenti beszéd. Amit Tisza „a Polónyi Gézák és Lengyel Zoltánok kisedés játékaiknak” és „gyerekes csínyeknek” mondott, az határozottan tetszett a nem-

zet széles rétegeinek és visszhangot keltett bennük. A képviselőházban történtek iránt akkor még igen nagy volt az érdeklődés, nagyobb mint talán bármely más országban. A parlament karzataira úgy tódult a közönség, mint valami rendkívüli érdekességű színielőadásra és a politikai küzdelmeket úgy fogták fel, mint egy érdekfeszítő színdarabot, amelyben a félelmetesen erős, de gyűlölt hős bukása a mindenki által várt „happy end.” A rokonszenv a kopók oldalán és nem az üldözött nemes vad mellett nyilatkozott meg. A lapok hamar felismerték, hogy mit kíván a közönség és hasábos tudósításokban igyekeztek beszámolni megtörtént és meg nem történt politikai akciókról, titokzatos tervekről és hatásos politikai botrányok előkészítéséről és kiobbantásáról. A hosszú obstrukciós viták eredményeként előállt mérges anyagok lassanként beszivárogtak a nemzet testébe és teljesen megfertőzték politikai gondolkozásmódját. A közvélemény határozottan nem Tisza oldalán állt, — talán még csak nem is Kossuth, Apponyi és Andrássy oldalán, hanem a Polónyi Gézák és Lengyel Zoltánok oldalán, bár talán nem lett volna ott, ha akciókért Kossuth, Apponyi és Andrássy mintegy girót nem vállalt volna.

Tisza fanatikus bizalommal ment neki a választási harcnak. Fáradhatatlanul ment egyik helyről a másikra és igyekezett a közvéleményt maga mellé terelni és az obstrukciós ellenzék ellen feltüzelní. Itt-Ott kövekkel dobálták meg vagy lehurrogták, ő mégis idealizmusának egész hevével tovább küzdött álláspontja mellett. De a célt nem érte el. Nem tudta feltüzelní az országot az obstrukció szelleme ellen, amely úgy volt beállítva a nagy közönség előtt, hogy az mégis csak hozott bizonyos haladást nemzeti téren, amely nélkül nem lett volna elérhető. Emellett az ellenzék nem is engedte, hogy a választási harc egyedül az obstrukció és a házszabályrevízió jegyében folyjon. Belevetette abba a maga összes nemzeti követeléseit is, amelyek az évek hosszú

során erre előkészített és megdolgozott közvéleményben kedvező talajra találtak. Tisza kilátásait csökkentette az is, hogy a nemzetiségi párt szintén elérkezettnek látta az időt arra, hogy hivatalosan is feladja passzivitását és résztvegyen a választásokon, ami a kormánypárt helyzetét oly vidékeken, amelyek eddig az ő do miniumát alkották, megnehezítette. Ennek ellenére Tisza nem akarta a választások eredményét mesterségesen befolyásolni. A főispánokat arra intette, hogy a választási küzdelemben pártatlanok maradjanak és ne avatkozzanak be abba erősebb rendszabályokkal a kormánypárti jelöltek érdekében. Egyenes, nyílt és becsületes természete már magában véve is utálta a választási visszaéléseket, — emellett érezte, hogy ő, aki a parlamentarizmus megtisztulásáért és a többség akaratának érvényesüléséért küzd, ellentétbe jönne saját politikájával és az általa hirdetett elvekkel, ha a választók akaratának megnyilvánulását mesterségesen befolyásolni és meghamisítani akarná.

A január végén megejtett választásokon Tisza megsemmisítő vereséget szenvedett. A szabadelvű párt csak 159 kerületben kapott többséget, a függetlenségi párt 166, a szabadelvű pártból Andrassy vezetése alatt kivonult ú. n. disszidensek 27, a néppárt 25, a Bánffy-féle újpárt 13 képviselővel vonult be az új képviselőházba, úgy hogy a nemzeti ellenzéknek összesen 231 tagja és ezzel abszolút többsége volt a házban. A nemzetiségek 10 jelöltet, a demokraták és szocialisták. 2—2-öt tudtak a házba behozni, 9 képviselő egyik párthoz sem csatlakozott. Gróf Tisza Istvánt Budapest belvárosi kerülete, — amelyet valamikor Deák Ferenc képviselt, — választotta meg képviselőjének és a főváros összesen 8 szabadelvű képviselőt és csak 2 ellenzékít küldött a házba. De a vidék teljesen megfordult. A függetlenségi párt kibuktatta Perczel Dezsőt, Rohonyi Gyulát, Hegedús Lórántot és Münnich Aurélt, az új párt Hegedús Sándort, báró Feilitsch Artúrt és Beksics Gusztávot, a néppárt gróf Wickenburg Márk

államtitkárt. Mint új képviselők először kerültek be a képviselőházba: a függetlenségi pártban Kmety Károly és Nagy Emil, a szabadelvű párti disszidensek sorában Náray Lajos és gróf Teleki Pál, a néppártban Giesswein Sándor, a nemzetiségi pártban Pop Cs. István és Hodzsa Milán. A szabadelvű párt veresége folytán aztán a pártviszonyok több szabadelvű párti képviselőnek az ellenzékhez való csatlakozásával még jobban eltolódtak az ellenzéki pártok javára, úgy hogy végül ebben a rövidéletű országgyűlésben csak 102 szabadelvűpárti képviselő állt szemben 183 függetlenségi, 52 disszidens (később alkotmánypárti) és 16 pártunkívüli képviselővel.

A választásoknak a szabadelvű pártra nézve oly lesújtó eredményével meghiúsult Tiszának az obstrukció letörésére irányuló kísérlete, amelynek sikeréért egész egyéniségét kockára tette. Vannak, akik hibáztatják az általa követett taktikát; akik kifogásolják, hogy az alkalmazott erőszakot nyíltan bevallotta, ahelyett, hogy azt valamilyen tetszetősebb köpenybe burkolja, hogy választásokat Íratott ki és a választók hatékonyabb befolyásolására mégsem törekedett. Hogy ily módon lehetett volna-e eredményt elérni, az megint ama kérdések közé tartozik, amelyeket eldönteni senki sem képes. Lehet, hogy az, amit Tiszának szemére vetnek, tényleg hiba volt akciójának sikere szempontjából. De olyan hiba volt, amely Tisza egyéniségének nagyságát nemcsak le nem szállítja, hanem még jobban emeli azoknak szemében, kik az emberi nagyságot néni a sikerek szerint mérik. A házszabályszigorítás tervének kudarca azonban még mást is jelentett. Jelentette azt, hogy meghiúsult az utolsó kísérlet a kiegyezésnek a hatvanhetes alapon álló pártok segítségével való megóvására. Bekövetkezett az a helyzet, amelytől való félelem a kiegyezés híveit 1867 óta állandóan rettegésben tartotta. E helyzet elkerülésének szükségességével indokolták a hetvenes és nyolcvanas évek kormányai a parlamenti korrupció egyes elfajulásait, ennek érdekében történt a kilencve-

nes években kísérlet a nemzet figyelmének nagy reformalkotások felé való elterelésére, ezzel indokolta Bánffy az erőszakos választásokat, Széll az ellenzékkel való megalkuvás politikáját, Tisza István a házszabályrevíziót. Az, amit elkerülni akartak, most fátumszerűen mégis bekövetkezett.

Tisza örökségének likvidálása nem volt könnyű feladat. Amikor a választások eredménye ismeretessé vált, Tisza István felutazott Bécsbe és beadta lemondását. A király hosszabb ideig gondolkozott a teendők felett és végül február 3.-án gróf Andrássy Gyulának ajánlotta fel az új kormány megalakítására való megbízást. Andrássy azonban a kormányalakítást a katonai kérdésekben való engedményektől — különösen a magyar vezérleti és vezényleti nyelv behozatalától — tette függővé, amit a király eddigi álláspontjához híven, ezúttal is visszautasított. A kilences bizottság programjának gyors végrehajtásánál nem akart tovább meríteni. Egy ideig úgy a király, mint Andrássy azt hitte, hogy kölcsönösen meg fogják győzni egymást, de mivel sem az egyik, sem a másik nem tágitott, Andrássy február 24-iki és március 20-iki audienciája sem vezetett eredményre. Közben február 17.-én összeült az új képviselőház, amely a november 18.-án elfogadottnak kijelentett házszabályindítványt természetesen érvénytelennek jelentette ki. Március 22.-én a szövetkezett ellenzéki pártok, — most már a képviselőháznak többsége, — együttes ülésükben kimondták, hogy katonai követeléseiket fenntartják. Április 3.-án Andrássy újabb megbízást kapott a kormányalakításra, esetleg a katonai követelések bizonytalan időre való elnapolásával, de ez nem bizonyult ezúttal sem lehetőnek és a felirati vitában a nemzeti pártok erőteljesen hangoztatták a katonai követelésekhez való ragaszkodásukat, sőt Kossuth Ferenc indítványára a képviselőház az önálló magyar vámterület mellett is állást foglalt. Ez idő alatt Tisza mint ideiglenes miniszterelnök vezette tovább a kormányzást, — de ez az állapot öreá nézve is hovatovább tűrhetlenné vált

és június elején kérte e tiszte alól való felmentését. A király belátta, hogy Tiszát nem tarthatja meg többé az ideiglenes miniszterelnök szerepében és mivel a közte és az új magyar parlamenti többség közötti ellentétek nemhogy csökkentek volna, de mindig mélyebbékké és nagyobbakká lettek és egy a többség bizalmát élvező olyan kormány kinevezése, amely a király feltételeit elfogadta volna, mind valószínűtlenebbé vált, június 19.-én báró Fejérváry Gézáat bízta meg azzal a feladattal, hogy új kormányt alakítson, amely az ügyeket tovább vezetné mindaddig, míg egy a többségre támaszkodó kormány megalakítása lehetségessé fog válni.

KIRÁLY, TRÓNÖRÖKÖS ÉS NEMZET

AZ ELLENZÉKI pártoknak 1905 januárjában elért választási győzelme folytán támadt helyzet kivált abból az okból volt különösen súlyos, mert az új parlamenti többség olyan program alapján állt, amelyet a király ismételtelen határozottan visszautasított. A konfliktus, amely a törvényhozás két tényezője, a király és az országgyűlés többsége között fennállt, csak úgy volt elintézhető, ha akár az egyik, akár a másik fél enged álláspontjából, de az adott helyzetben ilyen engedékenység mindkét oldalon kizártnak látszott. Ilyen „alkotmánykonfliktus” más országokban is előfordult és nem is olyan ritka. Ebben az esetben azonban azért volt különösen súlyos, mert Magyarország királya egyúttal Ausztria császára is volt, úgy hogy a konfliktust, amelynek tárgyát egy a magyar-osztrák viszonyt érintő kérdés alkotta, nem egyedül a magyar országgyűléshez való viszonya szempontjából dönthette el, hanem tekintetbe kellett vennie Ausztriához tartozó népeinek álláspontját is. A kilences bizottság katonai programjában tisztázást nyert ugyan az a magyar közjogi álláspont, amely szerint egy a magyar országgyűlés által megalkotott és a királyi szentesítéssel ellátott törvény akkor is teljes érvényű, ha azzal szemben Ausztria törvényhozása ellentétes álláspontot foglal el, ámde a királynak természetesen mindig tekintetbe kellett vennie, hogy nem idéz-e fel a szentesítéssel teljes felfordulást abban a másik államban, amellyel szem-

ben szintén vannak kötelezettségei és ha ez a veszély fennforgott, a szentesítést nem adhatta meg.

A konfliktus tárgyát a magyar katonai követelések, elsősorban pedig a magyar vezérleti és vezényleti nyelv behozatalára vonatkozó kívánság alkotta, önmagában véve ennek a kérdésnek jelentősége, akármelyik oldalról tekintjük is azt, nem volt oly óriási horderejű, hogy akár egyik, akár másik megoldása kedvéért érdemes lett volna az ország nyugalalmát felkavarni és az osztrák-magyar nagyhatalom presztízsét lerontani. A világháborúban a katonailag ki nem képezett újoncokkal saját nyelvükön beszéltek, anélkül, hogy a hadseregnek akár egysége, akár harcképessége ezáltal kárt szenvedett volna. Nem valószínű, hogy azok, akik 1905 táján a osztrák-magyar hadsereg élén álltak, ezzel ne lettek volna már akkor is tisztában. Viszont magyar részről is túlozták ennek a kérdésnek fontosságát. A magyar vezérleti és vezényleti nyelv bevezetésének szimbolikus jelentősége volt, mert a kiegyezésben említett „magyar hadsereg, mint az összes hadsereg kiegészítő része” külsőleg ezzel jobban vált volna el a hadsereg többi részeitől. A függetlenségi párt programja szempontjából ezenkívül a magyar nyelvnek ez az elismerése további lépést jelentett volna a független magyar hadsereg felé. De nem lehet állítani, amit külföldi írók mondanak, hogy ennek a magyar követelésnek titkos rugója a nemzetiségek megmagyarosítására irányuló szándék lett volna, — a román, tót és szerb újoncok magyar vezényleti nyelv mellett éppen olyan kevéssé magyarosodtak volna meg, mint ahogyan a magyar újoncok nem németesedtek el a német vezényszó következtében. A vezényleti nyelv kérdésének reálpolitikai jelentőségét tehát nem lehet sokra becsülni. Hogy az ellentét áthidalása mégis oly rendkívül nehéz volt, annak oka nem a kérdés lényegében, de a hozzá-tapadó politikai megfontolásokban rejlett.

I. Ferenc József vállaira ebben az időben igen súlyos gondok

nehezdedtek. Ausztriában a nemzetiségi harc teljesen lehetetlenné tett minden nyugodt kormányzást. Felváltva vagy a csehek es szlovének, vagy a németek akasztották meg a törvényhozás munkáját. Kompromisszum köztük nem volt lehetséges, mert a két fél tulajdonképpen nem egyenlő jogokat követelt, hanem mind-egyik uralkodni akart a másik felett: a német elem egész Ausztriában, a szláv elem a szláv többségű tartományokban. Ferenc József valószínűleg tisztában volt vele, hogy az osztrák zavarok nem valami múltó betegségből fakadnak, hanem Ausztria felozslási folyamatának egyes stádiumai. Az ő missziója ennek a felozslásnak lehető megakadályozása volt. Rendületlen volt az a meggyőződése, hogy ha a monarchiában élő összes nemzetek aspirációi teljes mértékben megvalósulnának, akkor nemcsak a monarchia bomlik fel, hanem maguk ezek a nemzetek is szembe kerülnek egymással, ami hosszú időre lehetetlenné tenné békés fejlődésüket. Amíg a monarchia fennállt, a nemzetiségek közötti ellentétek igen súlyos belső problémák voltak, okoztak kormányváltozásokat, utcai tüntetéseket, zavargásokat, de sohasem váltak nemzetközi problémákká és sohasem veszélyeztethették ezeknek a népeknek külső békéjét. A monarchia széthullása esetében ellenben biztosra lehetett venni, hogy ugyanezek a nemzeti ellentétek, amelyeket egészen kiküszöbölni sohasem lehet, a nemzetközi politika problémáivá fognak válni, amelyek azután nem parlamenti küzdelmek, obstrukciók és utcai zavargások formájában zajlanak le, hanem esetleg nyílt csatatéren fognak eldőlni. A Habsburg-ház történeti feladatát Ferenc József ennek a veszélynek elhárításában látta. De az egyetlen dolog, ami a monarchia népeit annyira amennyire még összetartotta, az uralkodóház volt és az a közös hadsereg, amelynek egységes vezérletét a kiegyezési törvényekben úgy Ausztria, mint Magyarország az uralkodónak biztosította. Ezt az egységes vezetést a hadsereg felett I. Ferenc József minden körülmények között érintetlenül

akarta megóvni. Már ebből az elvi okból is idegenkednie kellett attól, hogy a magyar parlament csorbítsa azokat a jogokat, amelyek a kiegyezésben neki adtak és amelyek biztosítása nélkül a kiegyezésbe soha bele nem egyezett volna, ő a maga részéről megtartotta a kiegyezést, úgy gondolta, hogy elvárhatja a magyar nemzettől, hogy ez is éppen olyan híven ragaszkodjék ahhoz. Magyarországon azonban a helyzet megváltozott. Ferenc József 1905-ben ugyanaz volt, mint 1867-ben, ő saját személyes művét védte, amikor a kiegyezés értetlensége felett örködött. Magyarországon azonban a kiegyezési kor nemzedékét új generáció váltotta fel, amely a kiegyezési megállapodásokat már nem saját művének tartotta és nem oly szigorúan értelmezte és amelynek politikai gondolatvilágában azok a szempontok, amelyek Deák és idősb Andrassy Gyula kortársait vezették lassanként elhomályosultak. De nemcsak a kiegyezésben foglalt elv fenntartása lebegett I. Ferenc József szeme előtt, amikor a hadsereg neki biztosított egységes vezérletét nem akarta csorbíttatni. Gyakorlati politikai megfontolások is visszatartották ettől. Számolnia kellett azzal, hogy amit ma megad a magyar nemzetnek, azt holnap követelni fogják tőle a horvátok, a csehek, a lengyelek is. Hogy közjogi helyzetük a tekintetben gyengébb volt, mint Magyarország közjogi helyzete, az jogilag igaz ugyan, de gyakorlatilag nem tett volna számottevő különbséget, mert az uralkodó alig tudott volna ilyen követeléseknek maradandóan ellentállni, ha a magyar nyelvnek engedményeket tesz és ha egyáltalában eltávolodik attól az elvtől, hogy a hadsereg vezérlete egyedül az ő kezébe van letéve. A hadseregnek nyelvi és ebből kifolyólag nemzeti egységekre való felbontása pedig végét jelentette volna annak az osztrák-magyar monarchiának, amelyet az uralkodó minden módon fenn akart tartani, ő látta a veszélyeket, amelyek a monarchiát érhetik. Senki nála jobban nem volt tisztában azzal, hogy ez a monarchia még nagy megpróbáltatásoknak lesz

kitéve. Hisz Ausztria-Magyarországnak Oroszországhoz való viszonya minden ideiglenes osztrák-magyar-orosz megállapodás dacára gyökeresen sohasem változott meg és ez az ellentét a Balkán-félszigeten veszedelmes helyzetet teremtett a monarchia számára, úgy hogy a politikai látóhatárnak ezen a részén a sötét felhők sohasem oszlottak el egészen. Voltak mások is, akik tisztában voltak azzal, hogy erős és egységes hadseregre még szüksége lesz nemcsak a monarchiának, de Magyarországnak is, — hisz gróf Tisza István már az 1889-iki véderővitában beszélt arról a háborúról, amelyre készülnünk kell és amely „nem lesz gyermekjáték sem a monarchiára, sem a magyar nemzetre nézve és igen könnyen fejlődhetik élet-halál-harccá a magyar nemzetre nézve.” De a magyar közvélemény szélesebb rétegei előtt ezek a megfontolások idegenek voltak.

Ezek a szempontok megmagyarázzák a királynak a magyar nemzeti követelésekkel szemben mutatott merevségét. Ferenc József nem volt makacs egyéniség. Általában inkább azt rójják fel hibájául, hogy gyakran túlkönnyen engedett, amiből egyesek — kivált osztrák államférfiak — arra következtetnek, hogy nem volt eléggé szilárd a maga ítéletében. Ez alighanem tévedés. Az a látókör, amelyben Ausztria-Magyarország uralkodója nézte az egyes problémákat, merőben különbözik attól, amelyben ugyanazokat a problémákat egyes még oly kiváló osztrák vagy magyar államférfiak látták. Ami ezek szemében célnak látszott, az a király szemében gyakran csak eszköz volt azoknak a nagyobb céloknak biztosítására, amelyeknek szemmeltartása elsősorban őréa volt bízva. Ha az eléje terjesztett egyes ellentétes javaslatok neki közömbösek voltak, ha mindegyikben látott előnyt és hátrányt és ha ilyenkor, mert valaminek történni kell, az utolsó embernek adott igazat, aki nála megjelent, ez nem ítélőképesség hiányára vall, hanem csakis arra, hogy abból a magaslatból, amelyből — egyedül állásánál fogva — ő látta a kérdéseket, olyan

dolgokról volt szó, amelyek előtte nem látszottak lényegeseknek. Azokban azonban, amelyeket fontosaknak tartott, szívósan kitarított a maga álláspontja mellett és semmi körülmények közt nem tágitott. Csak olyanok róhatják szemére az engedékenységet, akik a maguk másodrendű politikai javaslataikat tévesen elsőrangú fontosságúnak tartották. A különbség a látószögben van, amelyben egyfelől az uralkodó, másfelől miniszterei a kérdéseket nézték, — de a két perspektíva között kétségtelenül az uralkodó volt a tágabb.

A monarchia sorsát érintő kérdésekben 1905-től kezdve mindjobban kiemelkedik Ferenc Ferdinánd trónörökösnek egyénisége is. Tévedés volna ugyan feltenni, hogy ő volt az, aki az uralkodót a Magyarországgal szemben való ellenállásra rábírta. Erre sem szükség nem volt, mert Ferenc József maga sem akart ezen a téren engedékenységet mutatni, sem mód nem lett volna rá, mert az uralkodó ebben a korban még — 1905-ben — elzárkózott az elől, hogy a trónörökösnek a monarchia politikájának intézésére befolyást adjon. De egyes osztrák politikai körök ez időtől kezdve mindsűrűbben kezdtek a trónörökös felé, mint felkelő nap felé fordulni, hiszen biztosnak látszott, hogy rövid időn belül mint I. Ferenc József utóda trónra fog kerülni. Mivel pedig a király és a trónörökös merőben különböző politikai felfogásokat képviseltek, a trónörökös felé való gravitáció jelentékeny mértékben befolyásolta azt a politikai helyzetet amellyel Magyarországnak, ha a közjogi téren való fejlődést tartotta elsőrendű feladatának, számolnia kellett.

Ferenc Ferdinánd személyéről rokonszenves képet csak azok adnak, akiknek alkalmuk volt őt a legszűkebb körben megismerni. Itt — mint mondják, — kedves, szeretetreméltó és derült tudott lenni. Ellenben mindaz, amit olyanok mondanak róla, akik csak szolgálati vagy politikai ügyekben kerültek vele kapcsolatba, még azok is, akik hozzá legközelebb álltak, rideg, heves,

szenvedélyes és kíméletlen embernek festik, akitől környezete állandóan rettegett. Volt valami benne az inkvizíció korabeli autokraták komor fanatizmusából. Azt, aki olyan kérdésekben, amelyeket ő alapvetőnek tartott, szembehelyezkedett vele, kíméletlenül üldözte és — ha néhány századdal előbb él, — képes lett volna máglyára küldeni. Egyik gyakran éles megfigyelőnek bizonyult külföldi államférfi azt mondja róla, hogy „szenvedélyes, sőt túlszenvedélyes” kifejezésében volt valami „gonosz, sőt kegyetlen” vonás, amely emlékeztetett anyai ágon való nagyjának, II. Ferdinánd nápolyi királynak arckifejezésére, akit népe azért, mert a saját országához tartozó Messina városát bombákkal lövette össze, „Re Bombádnak, azaz „bombakirály”-nak nevezett el. A trónörökös mértéktelenül gögös és ennélfogva makacs volt, aki nem tűrt ellentmondást. Az embereket megvetette, zárkózottnak és bizalmatlannak mutatkozott velük szemben. Még szűkebb környezetében is zsarnoki hajlamok jelentkeztek benne, — egyik főudvarmesterének el kellett hagynia állását mert a trónörökös utazása alkalmával nem, mint a parancs szólt, Linzben, de már egy előbbi állomáson szállt fel a vonatra. Ezek a hajlamai annál nehezebben voltak elviselhetek, mert nemcsak pedáns volt, de amellet még meggondolatlan és hirtelenharagú is, akinek explozív természete nem ismerte az önuralmat. De kétségkívül nem volt átlagos ember, sem tehetségét, sem akaraterejét tekintve. Munkás természet volt, aki a kérdéseket, amelyek őt érdekelték, alaposan igyekezett megismerni. Nem volt soha tudatosan igazságtalan, nyílt és egyenes volt beszédjében. ha észrevette, — ami nem mindig történt meg, — hogy valaki hízelegni akart neki, elfordult tőle. Embergyűlölete fiatalkorában keletkezett benne, amikor tuberkulózist állapítottak meg nála és mindenki eltávolodván tőle, öccsének kezdett udvarolni, ő benne látván a trón igazi várományosát. Végtelen kitaratással és akarat-erővel kiheverte a bajt, de az akkor tett keserű tapasztalatok

kitörülhetetlen nyomokat hagytak hátra lelkében. Azóta ritkán olvadt fel mások társaságában. Igazán ember talán csak legszűkebb családi körében volt, különben mindig a trónörökös szólt belőle: Ausztria leendő császára és Magyarország leendő királya.

A modern eszméáramlatokkal Ferenc Ferdinánd idegenül állt szemben. Hitbuzgó katolikus volt, akinek gondolkozását jellemezte, hogy egyízben, amikor egy a jezsuita rendhez tartozó egyháztörténésznek az osztrák ellenreformációról szóló előadását hallgatta meg, megindult hangon jelentette ki, hogy ez az előadás életének egyik legmélyebb és legszebb benyomása fog maradni. Nem a katolikus egyházhoz tartozó egyénekkkel szemben bizalmatlan volt, Conrad báró vezérkari főnök sűrűn panaszkodott, hogy egyes fontos katonai állásokat nem tölthet be azokkal, akiket a legalkalmasabbnak tartott, mert azok véletlenül protestánsok voltak. A katolicizmushoz való ragaszkodása összeforrt politikai meggyőződéseivel is: egy katolikus Ausztria-Magyarországot akart teremteni, amely hitével is élesen elvált volna a protestáns Németországtól és az orthodox Oroszországtól.

Külön politikai koncepciója csak 1906-tól kezdve kezd erőteljesebben kialakulni. 1905-ben még arról panaszkodik, hogy nem avatják őt be semmibe és hogy az újságokra szorul, ha meg akarja tudni, hogy mi történik. Azt mondja egyszer, hogy Schönbrunnban az utolsó háziszolgának több beleszólása van a dolgokba, mint neki. De azért következetesen igyekezett beleszólni a bel- és külpolitikai kérdések intézésébe. Katonai irodája útján minderről rendszeresen tájékozódott. Később aztán e katonai irodája révén közvetlen összeköttetésbe is lépett egyes politikusokkal, akikben eszméinek híveit és támaszait vélte láthatni. De Ferenc József nem nézte jó szemmel a trónörökösnek politikai kérdésekbe való beavatkozását. „Amíg én élek, — mondotta egyízben, — senki másnak nem engedek beleszólást az én dolgaimba”. Amikor ezt Ferenc Ferdinándnak hírül vitték, ezt

felelte: „Igen, de én fogok majd egyszer bűnhődni a most el követett hibákért.” A trónörökösök gondolatvilágát rendszerint bizonyos antagonizmus jellemzi az uralkodóval szemben. Ahol az uralkodó autokratikus hajlamai kerülnek összeütközésbe a közvéleménnyel, ott szívesen kacérkodnak szabadabb gondolatokkal „Kronprinzen schimmern immer ein wenig liberal” — mondták egyszer Németországban és ez a mondás még Rudolf trónörökösre is alkalmazható volt. A Ferenc József és Ferenc Ferdinánd közötti antagonizmus hasonló okokból keletkezett ugyan, de más természetű volt. Ferenc Ferdinánd az uralkodóban azt hibáztatta, hogy nem gondolt eléggé a politikai problémák átfogó, gyökeres és szerves megoldására, hanem máról-holnapra oldott meg mindent és szívesen elhalasztotta a döntő lépéseket. Úgy találta, hogy ezzel mindinkább összekuszálódnak a dolgok és a monarchia belső állapota mind tarthatatlanabbá válik. Ferenc József 1905-ben már 57 évig uralkodott a monarchia felett. Érett tapasztalataival szkeptikus lett a radikális megoldásokkal szemben, ő Íz megkísérelt ilyeneket fiatal korában, de látta, hogy azok csak addig látszanak alkalmasoknak fontos problémák megoldására és valóságos összhang teremtésére, amíg elméletek maradnak, mert ha kivitelükre kerül a sor, azoknál az ellenállásoknál fogva, amelyekbe ütköznek, több új nehézséget teremtenek, mint ahány régi nehézséget megoldanak. Ami Ferenc Józsefnél életbölcse ség volt, azt Ferenc Ferdinánd és hívei aggsági tünetnek tartották.

Ferenc Ferdinánd a monarchia dualisztikus szervezetének megváltoztatásában és föderaliztikus alapon való újjáalkotásában látta az egyedüli utat, amelyen a monarchia szétesése még elkerülhető. Egy „nagyosztrák” birodalomra gondolt, amelyen belül minden nemzetiség megtalálja szabad kulturális és politikai fejlődésének lehetőségét. A dualizmus hibáját abban látta, hogy az Ausztriában a németeknek, Magyarországon a magyarságnak adja kezébe a korlátlan vezetést, míg a szlávok és románok kénytelenek azzal

megelégedni, amit a két uralkodó faj nekik juttatni hajlandó. Az ő eszmemenete szerint a monarchia szláv népei ezzel a másodrendű szereppel nem elégedhetnek meg, ha tehát abba mégis beleszoríttatnak, függetlenségi törekvéseik előbb-utóbb explozív erővel fognak érvényesülni és szét fogják robbantani a monarchiát. A világháború szerencsétlen befejezése bizonyítja, hogy ezekben a megfontolásokban sok volt az igazság. A dolgok tényleg úgy fejlődtek, ahogy azt Ferenc Ferdinánd előre látta. A probléma valóban létezett és nap-nap után életjelt is adott magáról. Ha Ferenc Ferdinánd trónraketülése után, mint uralkodó, igyekezett volna a dolgokat ilyen irányba terelni, ha a világpolitikai, események neki erre időt adnak és ha meglelt volna benne az a rendkívüli képességeket megkívánó politikai alkotó erő, amely ilyen heroikus feladat elvégzésére szükséges, nincs egészen kizárva, hogy hosszú évek fáradságos munkájával talán célt ért volna. De az a módszer, amelyet a trónörökös a feladat megvalósítására kilátásba vett, minden mástól eltekintve még ennek a politikának eredményessége szempontjából is a legnagyobb mértékben aggályos volt. Ha a monarchiát nem lehetett többé fenntartani olyan alapon, amely a szláv és román faj érdekeinek, és törekvéseinek nem felelt meg, még kevésbé lehetett volna azt fenntartani olyan alapon, amely ellen a német-ség és a magyarság minden ösztöne fellázadt. Bármily kilátástalannak látszott is, ezt a két fajt Ferenc Ferdinánd föderalista elgondolásai számára megnyerni, egészen kizártnak nem lehet tartani, hogy egy ebben az irányban megindított akció részleges eredményeken, megalkuvásokon és kompromisszumokon keresztül, adódó konjunktúrák gondos és ügyes kihasználásával fokról-fokra ilyen irányba terelte volna a fejlődést és hogy idővel talán bekövetkezett volna az a kor, amelyben a magyarság és a monarchia többi népei ezen az alapon keresték és találták volna meg a maguk boldogulását és biztonságát. De Ferenc

Ferdinánd eleve az osztrák németiség a szlávokkal szembenálló részének és kivált a magyarságnak félretolásával mintegy parancs-szóra akarta ezt a problémát megoldani, ez pedig egészen kétség-telenül olyan forradalmi összeütközésekre vezetett volna, amelyeket a monarchia még kevésbé bírt volna el, mint a szláv népek elégedetlenségét. Ferenc Ferdinánd politikai elgondolásának ezt a hibáját tetézte még azzal, hogy türelmetlenül már trónörökös korában nyíltan kimutatta szándékait. Ha igazán tudatában lett volna a nehézségeknek, amelyekkel meg kellett birkóznia, ha az a gőg, amely egyéniségének egyik legkirívóbb tulajdonsága volt, nem homályosította volna el saját hatalmának korlátairól való fogalmait, akkor tudnia kellett volna, hogy a kitűzött feladat elérése bizonyos macchiavellizmus nélkül lehetetlen. Az a naivság azonban, amellyel Ferenc Ferdinánd politikai szándékait világáig kürtölni engedte, merő ellentéte volt a macchiavellizmusnak és negációja mindama államférfiúi képességeknek, amelyeknek meg kellett volna lennie abban, aki ilyen óriási feladatot eredményesen akar megoldani.

Ferenc Ferdinánd nem ismert sem a politikában, sem az emberekkel való érintkezésben közéletet, ő csak gyűlölni vagy szeretni tudott. A magyarság kétségkívül nem azok közé tartozott, akiket szeretett. A személyéhez és felfogásaihoz közel állt politikusok egynémelyike igyekszik a dolgokat úgy feltüntetni, hogy Ferenc Ferdinánd nem a magyarságnak volt ellensége, hanem azoké a magyaroké, akikben a magyar közjogi állásponthoz való merev ragaszkodásuknál fogva a monarchia sírásóit látta. Ez nem változtatna sokat a magyarsággal szemben táplált érzelmeinek megítélésén, mert azt a közjogi felfogást, amely a trónörökösnek! kellemetlen volt, az összes magyar pártok vallották, Tiszán kezdve Apponyi Albertig és Kossuth Ferencig. De a magyarsággal szemben való ellenszenv nemcsak ilyen objektív indokokból fakadt. Olyan külföldi államférfiak is, akik csak

futólag találkoztak vele, mint pl. Bülow herceg német kancellár, meglepetéssel állapítják meg róla, mennyire nem titkolja a magyarok iránti ellenszenvét és a szláv népek iránti előszeretétét. Szembetűnő, mondja Bülow, hogy a szlávokat mennyire elejébe helyezi a magyaroknak és olaszoknak, sőt alapjában véve a németeknek is. A trónörökös leveleiben ismételten találunk kifakadásokat a lengyelek és magyarok — Polacken und Magyarén — ellen, akik „mindent elrontanak”, akik sohasem képviselik a monarchia érdekeit, hanem azokat mindig alárendelik a külön lengyel és külön magyar érdekeknek. Czernin gróf írja róla, hogy igyekezett a magyar nyelvet megtanulni, ami azonban sehogy sem ment, úgy hogy végül azt mondta a magyarokról, hogy azok neki már a nyelvük miatt is ellenszenvesek. Többen említik, hogy a magyarság elleni ellenszenvé még abból az időből eredt, amikor tüdőbajos volt és amikor egyes magyar újságok alig titkolt örömmel írtak volna állapotának súlyosbodásáról. „Már imádkoznak érte!” — így kezdődött volna egy cikk, amely annak a hírnek volt szentelve, hogy a trónörökös családja a beteg főherceg felgyógyulása érdekében egy búcsúhelyre zarándokol. Amikor a trónörökös ezeket a cikkeket elolvasta, haragjában és felháborodásában állítólag így szólt: „Most meg akarok gyógyulni. Csak egészségem helyreállításának fogok élni, mert egészséges akarok lenni és meg akarom nekik mutatni, hogy örömük korai volt.” Azt is beszélték róla, hogy magyar főurak, akikkel még Rudolf trónörökös életében vadászaton vett részt, a fiatal főhercegből idősebb unokatestvérének mulattatására tréfát űztek volna, amit ez a büszke, rátartós ember sohasem tudott nekik megbocsátani. Nem lehetetlen, hogy ilyen és hasonló tapintatlanságok voltak azok, amelyek Ferenc Ferdinándnak a magyarsággal szemben való ellenszenvét, amely vörös fonalként húzódik végig egész életén, felébresztették. Amikor mégis érezte, hogy a magyar politikai világgal való kapcsolatokra szüksége van, azokat, akiket hívei sorába be akart

vonni, a néppárt körében kereste, amely mint kimondottan katolikus párt az ő lelkivilágához legközelebb állt. Így került összeköttetésbe a képviselőház néppártjának vezérével, gróf Zichy Jánossal, akit — amikor Szentpétervárra kellett utaznia, — kísérről maga mellé akart venni. De Zichy tol éppen úgy elfordult, mint mindazoktól, akik mint az ő jelöltjei kerültek magasabb pozíciókba és ott aztán kötelességszerűen mégsem az ő extravagáns politikai eszméit képviselték. Így járt Aehrenthal külügy miniszter, Schönauich és Auffenberg hadügyminiszter, Beck Wladimir osztrák miniszterelnök és sokan mások. Amikor a trónörökös látta, hogy gróf Zichy Jánosban nem talált olyasvalakire, aki feltétlenül elfogadja az ő elgondolásait és akire politikáját Magyarországon építhette, egy vadászat alkalmával egészen udvariatlanul ignorálta őt, meg sem szólította és csak amikor Zichy méltó sértődöttségében el akart utazni, igyekezett a házigazda kérelmére hibáját jóvátenni. Később azonban ismét jelét adta annak, hogy bizalommal van iránta. Tisza Istvánnal szemben való antipátiája még élesebben nyilatkozott meg. Amikor Tisza a magyar képviselőházban Körbernek a magyar közjogra vonatkozó fejtegetéseit egy előkelő idegen dilettáns eszme-futtatásának nevezte, Ferenc Ferdinánd példátlanul éles és nyers levélben fejezte ki Körbernek rokonszenvét. „Fel vagyok háborodva, — írja e levélben, ama szemtelen (frech), kvalifikálhatatlan modortól, amelyben az a Tisza Excellenciádról beszélt. Ez a szemtelenség és infámia legmagasabb foka.” „Lehetetlen dolog, — mondja aztán, — hogy egy és ugyanazon összbirodalom egyik minisztere a másik miniszterről mint „külföldiéről beszél és az őt környező csöcselék (Bagage) örömrivalgása közepette nyilvánosan lepiszkol ja.” „Tudja Isten, minő szerencsétlenségek fognak még történni és mit fog ez a szabadalmazott felségáruló (Patent-Hochverráter) a monarchia vesztére még keresztülvinni.” Ezt a levelet többen apokrifnak tartják, de nagyon is lehetséges, hogy az tény

leg megíródott. Ferenc Ferdinánd heves és hirtelenségekre hajló természetének következtetéséül még hozzá közelálló férfiakkal is el kellett szenvedniük ilyen sértegetéseket. A konopischti kastélyában nála vendégként megjelent Czernin grófot, ki akkor legbizalmasabb környezetéhez tartozott, egy este árulónak mondotta. Másnap már megbánta a dolgot és kérte Czernint, hogy felejtse el a történetet. Conrad báróval, aki nagy mértékben élvezte a trónörökös bizalmát, a német császár jelenlétében viselkedett a lehető leggorombábban. A Körbernek írt levelet sem kell másnak venni, mint egy pillanatnyi hangulat kifejezésének, de ez csak magyarázza és nem menti az ilyen kifakadásokat. Végül is a trónörökös nem talált Magyarországon senkit, akivel együtt tudott volna dolgozni és ettől kezdve csak a magyar politikai életből valami okból, — ha talán igazságtalanul is, — kiközösült politikusoktól, mint Kristóffy Józseftől, vagy a nemzetiségek vezéreitől, a román Vajda Sándortól, a tót Hodzsa Milántól, a túlzó szászokhoz tartozó Steinackertől és Brandschtól és a horvát Wildertől szerezte információit. Hogy ezek nem hangolták a magyarsággal szemben jobb véleményre, azt mondani is felesleges.

A magyar nemzetnek az 1905-iki választásokon kifejezett akaratán nyugvó képviselőháztól, illetve annak többségétől, szintén nem lehetett a katonai kérdések terén engedékenységet várni. Évek óta a katonai követelések álltak a magyar politika homlokterében. A választási mozgalomban is nagy szerepet játszottak. Nem is lehetett a választás eredményét másként értelmezni, mint úgy, hogy a nemzet az új többségtől a katonai követelések megvalósítását várja. Ezeknek a többség által való elejtése a választók szemében árulásnak tűnt volna fel. Talán voltak, akik sajnálták, hogy az ellenzék oly időben, amikor nem is remélte, hogy valaha többségre fog jutni, éppen a katonai kérdéseket állította előtérbe, amelyeknek megoldása különösen nagy nehézségekbe ütközött. De most az ellenzéki koalíciót alkotó pártok le voltak kötve mel-

lettük. Politikai erkölcstelenség lett volna, ha a kormány rajutas kedvéért feláldoznák azt a programot, amelynek megvalósítására többséget kaptak. Ezenkívül azonban az új többség elég erősnek is érezte magát arra, hogy álláspontját érvényre tudja emelni. „A király engedni fog, mert engednie kell” — mondták általában, A többség politikáját a szövetszert ellenzéki pártok vezérlő bizottsága intézte. Ennek elnöke Kossuth Ferenc volt, aki ebben a minőségében is tőle telhetőleg mérséklően igyekezett hatni. A Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József, egyenesen azt mondja róla, hogy az egész vezérlő bizottságban Kossuth volt „az egyetlen józanul gondolkodó, a viszonyokat mérlegelni tudó Politikus.” Bár a függetlenségi párt élén való politikai elhelyezkedése folytán, amelyet nevének köszönhetett és amellyel nevének tartozott, híven kitartott a katonai követelések mellett, alapjában véve nem becsülte azokat sokra, — egy Tiszához írt levelében röviddel előbb maga is mintegy mentegetőzött bizonyos közjogi disztinkciókhoz való ragaszkodásáért, némi iróniával azzal indokolván azt, hogy „a jelszavak országában” élünk. Sok jóakarát volt benne a bekövetkezett alkotmányválság minél gyorsabb és minél simább elintézésére, még ha ez a függetlenségi párt részéről áldozatokkal is járna, de akaratát pártjában soha sem tudta teljesen érvényre juttatni. A függetlenségi párt régebbi Kossuth-frakciójának tagjai közül helyet foglaltak a vezérlő bizottságban még Tóth János, Justh Gyula, Barabás Béla, Komjáthy Béla és Thaly Kálmán, a régebbi Ugron-csoportból Ugrón Gábor, Holló Lajos, Polónyi Géza és Szederkényi Nándor, a függetlenségi pártba Újonnan belépett Apponyi-csoportból gróf Apponyi Albert, Gulner Gyula, Hock János, gróf Batthyány Tivadar és Sággy Gyula, az újpárt részéről báró Bánffy Dezső és Eötvös Károly, a néppárt részéről gróf Zichy Aladár és Rakovszky István, a szabadelvű parti disszidensek részéről, — kik nemsokára rá az alkotmánypárt nevét vették fel, — gróf Andrassy Gyula, Darányi Ignác és

gróf Hadik János, végül a demokrata párt részéről Vázsonyi Vilmos.

A függetlenségi párt elejétől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy miután a választásokon abszolút többséget nem kapott, nem kívánhatja a kormányt egyedül a maga részére és nem is követelheti programjának integrális végrehajtását. Hogy a többség egyáltalában kormányt vállalhasson, a függetlenségi párt és az 1867-es kiegyezés alapján álló parlamenti pártok — az alkotmánypárt, néppárt és újpárt — között koalíciót kellett létesíteni olyan program alapján, amelyben a függetlenségi párt a hatvanhetes pártokkal meg tud egyezni. E kétségek kívül helyes elgondolás szerint a hatvanhetes pártoknak volt feladatuk, megjelölni azt a határt, ameddig a függetlenségi pártot programjának megvalósításában támogatni hajlandók.

A hatvanhetes pártokon belül gróf Andrássy Gyulának volt a legnagyobb súlya. Részben kiváló egyéni képességeinél, részben imént említett politikai elhelyezkedésénél fogva övé volt a döntő szó a koalíció programjának kialakításában.

Gróf Andrássy Gyula a legtágabb látkörű államférfiú volt, akit Magyarország a kiegyezési korszak kezdete óta produkált. Kortársai közül talán senki sem pillantott be olyan mélyen a magyar nemzet politikai létének alapfeltételeibe, mint ő. Senki nálánál széleskörűbb ismeretekre, a magyar és az európai történet tanulságainak mesteribb alkalmazására nem alapította a maga politikai eszméit és ténykedéseit. Ami gróf Andrássy Gyula egyéniségét különösen jellemzi az a magyar nemzetben mutatkozó szellemi és politikai áramlatok nagy megbecsülése volt. Ha azoknak komolyságáról és állandóságáról meggyőződött, kész volt, előttük meghajolni. E tekintetben liberális államférfi volt a szó legnemesebb — európai — értelmében. A parlamentáris kormányrendszerben működő államférfi egyik szent feladatának tartotta, hogy a maga politikai elgondolásait összhangba hozza a nemzeti életben

jelentkező törekvésekkel és a nemzet lelkéből fakadó politikai aspirációkkal. Nem abban látta a parlamentáris államférfiú feladatát, hogy a maga politikai felfogását ráerőszakolja az országra, hanem abban, hogy a néplélekből fakadó eszmei erőkkkel megtermékenyülve azokat vezesse és irányítsa. Bizonyos tisztelet volt benne ezzel a néplélekkel és megnyilvánulásaival szemben, és politikai egyéniségének ez az uralkodó vonása alakította őt át a 67-es kiegyezés meggyőződéses védőjéből a nemzeti követelmények szószólójává; az általános választójog ellenfeléből annak hívévé. Nem tartotta lehetőnek, hogy a nemzet lelki megnyilvánulásait el lehessen fojtani. Amint a vallási mozgalmak dacoltak minden elnyomásukra irányult törekvésekkel, amint Andrássy maga lekitetlennek mondta a nemzetiségek külön kulturális törekvései és anyanyelvükhöz való ragaszkodásuk ellen irányuló erőszakos politikát, úgy a Magyarországon megnyilatkozott nemzeti törekvéseket is olyanoknak tekintette, amelyeket erőszakos eszközökkel kiirtani vagy megnyomorítani nem lehet. De nem is tartotta kívánatosnak elfojtásukat. Értéknek tekintette azokat a nemzet jövő fejlődése szempontjából, valami szent dolognak, amelyhez brutális eszközökkel hozzányúlni nem illik és nem szabad és minden erre irányuló kísérlet nemcsak idegenül, de egyenesen fájdalmasan érintette őt. Úgy érezte, mintha ezzel a nemzetnek nagy lelki kincse menne veszendőbe. Soha sem tudta azt, amit ő maga igaznak tartott, többre becsülni annál, amit a nép milliói igazságnak éreztek, ösztönszerűleg mindig igyekezett, saját felfogását a nagy tömegek érzületeivel összeegyeztetni. Ebben a törekvésében alakult ki politikai egyéniségének egy másik értékes vonása. A politikában egyedül és kizárólag a meggyőzés fegyvereit tekintette jogosultaknak. Ha nem tudott az érvek erejével hatni, inkább egyáltalában lemondott arról, hogy hatást gyakoroljon. Ezért kényes volt a politika fegyvereinek megválogatásában és finnyás a mások által használt fegyverek elbírálásában. A

fennálló jogállapottal szemben alkalmazott erőszakos intézkedések és a hatalmi befolyásnak érvényesítése éppen olyan ellenszenves volt szemében, mint az olyan módszerek használata, amelyeket nem tartott becsületeseknek, korrekteknek vagy egyeneseknek. Az a nagy jogi érzék, amely a magyar nemzetet jellemzi, ő benne is megtestesülést nyert, anélkül, hogy valaha pusztá jogászokodássá vagy üres szószálhasogatássá vált volna. Egyénisége, politikai alap fel fogása, európai értelemben vett liberális államférfivá avatja őt. Azoknak a régi liberális eszméknek megtestesülése volt, amelyek azt hirdették, hogy a kormányzás a közvélemény érvényrejtetésének művészete.

Annak ellenére, hogy Andrássy oly sokra becsülte a közvéleményt, ő maga a magyar közvélemény előtt sajtóságosképen sohasem tett szert igazi népszerűsége. Ez részben bizonyára annak következménye volt, hogy politikai gondolkodása sokkal magasabb színvonalon mozgott, mint a tömegek gondolkozása. Céljait sohasem politikai ösztöne diktálta: azok mélyreható gondolatprocesszusoknak eredményei voltak. Rendkívül vonzó elme volt. Erős logikával teremtett kapcsolatokat látszólag ellentétes fogalmak, állapított meg különbségeket színleg azonos dolgok között. Sohasem lehetett vele politikai kérdésekről beszélni anélkül, hogy az ember ne hallotta volna tőle valamely kérdésnek egészen meglepő új megvilágítását, amelynek helyessége elől nehéz volt elzárkózni. Beszédei mindig az értelemhez szóltak. A gondolatok és érvek kristály tisztán követték egymást, de sohasem használt mesterséges fogásokat hatásuk fokozására. A problémáknak minden oldalát meg tudta látni és átfogó tekintete minden vonatkozásukat átölelte, de azért mindig világosan emelkedett ki gondolkodásában az, ami előtte döntő szempontnak tetszett. Csakhogy ez a szempont ritkán volt valamilyen egyszerű igazság, hanem rendszerint valamilyen komplex gondolatmenet. Benne semmi sem volt fekete és nem is volt fehér, de nem volt szürke sem, hanem a feketének, fehérnek

és szürkének gondos, mesteri szövevénye. Ezért Andrássy állásfoglalásai bölcsök voltak ugyan, de ritkán népszerűek és gyakran csalódást okoztak. A közvélemény a felvetődő kérdésekre szeret egyszerű igen-t vagy nem-et feleletül kapni. Andrássy tói rendszerint nem kapta meg sem az egyiket, sem a másikat, hanem gondos latolgatását annak, mikor és mennyiben lehet a feltett kérdésre igennel, mikor és mennyiben nem-mel felelni. Andrássynak rendszerint igaza volt, mert a politikai kérdések majdnem mindig olyanok, hogy azokra sem abszolút igennel, sem abszolút nem-mel nem lehet válaszolni. De a tömegek hátrózottabb feleleteket kívánnak. Andrássy politikai állásfoglalásai rendszerint túlságosan finomak voltak, semhogy a tömegekre igazi hatással lehettek volna. Ezért, bár igen nagy tekintélynek örvendett, igazában népszerűvé sohasem lett, — még abban az időben sem, amikor a váratlanul diadalra jutott nemzeti ellenzéknek legkimagaslóbb tagja — mondhatni vezére — volt.

Abból, hogy Andrássy minden lépésénél az értelem uralkodott, korántsem szabad azt következtetni, hogy elméleti agy volt. Egész gondolkodása szüntelenül a magyar állami élet gyakorlati exigenciái körül mozgott, — talán a napi politika szempontjából túlmagasán, de sohasem légtüres térben. Azokat az igazságokat, amelyek gondolkozásának eredményei voltak, nemcsak professzor módjára hangoztatta, hanem egész egyéniségét lekötötte amellet, hogy azokat az állami életbe valósággal belevigye. Nem volt csak kontemplatív vagy meditatív, hanem elsősorban és mindenekfelett kombattáns egyéniség. Esméi képviselőében szenvedélyes is tudott lenni. Ezért nem is vetette el egykönnyen eszméit, ha egyszer lekötötte magát mellettük, hanem makacsul kitartott mellettük, gyakran tovább, semmint azt a köznapi okosság célszerűnek és helyesnek tartotta.

Hogy nem volt népszerű, az részben annak is tulajdonítható, hogy Andrássy sohasem tudta a maga politikai nézeteit apró-

pénzre felváltva forgalomba hozni. Nem értette a módját, mint lehet politikai elveket csevegés alakjában, itt-ott egy malíciával vagy adomával fűszerezve, a politikai közvéleménybe belevinni. Nem volt az az ember, aki a pártklubban minden politikai napikérdésről élénken elcsevegett volna. Ha megszólalt, minden érv, mely szájából elhangzott, súlyosan szólt az értelemhez. De még hívei körében sem akarta sohasem befolyásolni az indulatokat, amihez Tisza oly mesterien értett, hanem mindig meggyőzni akart. A politikai kérdésekről vele folytatott beszélgetéseknek mindig sajtószerű bája volt, még akkor is, ha az ember nem értett vele egyet, mert ritkán élt olyan államférfiú, aki mindenkor annyira kész lett volna, céljait és meggyőződéseit a legkisebb részletekig feltárni és megindokolni. De az a tehetség, hogy könnyen közeledjék embertársaihoz és megnyissa magának azok szívét, hiányzott belőle. Soha senkit nem bátorított a hozzá való közeledésre, soha nem kereste az alkalmat, — bár ha kínálkozott, megragadta, — hogy saját felfogása helyességéről egyes politikusokat meggyőzzön. Ezért sokan gőgösnek tartották, holott vélt gőgje csak valami sajtóságos félszegség és szőgletesség, valami természetében rejlő visszahúzódság volt az emberekkel szemben, az a bizonyos „veleszületett és gyógyíthatatlan szerénység,” amely Lord John Russelt, a nagy angol államférfit is igaztalanul a leggőgösebb ember hírébe hozta.

Az 1905. év körül lejátszódott politikai harcoktól kezdve a magyar parlamenti élet a gróf Tisza István és gróf Andrássy Gyula közötti antagonizmus hatása alatt állt. Ez a két államférfi körülbelül egykorú volt. Mindketten jóformán születésüktől kezdve politikusoknak készültek, azon a téren akartak nagyot alkotni, ahol apáik töltötték be a legelső pozíciókat. Egyszerre kerültek be a képviselőházba is. De alaptermészetük különbözősége folytán tulajdonképpen sohasem haladtak együtt. Andrássy látóköre szélesebb volt, de Tisza jobban

tudta koncentrálni akaratát az előtte fekvő feladatokra. Andrássy tisztelettel hajlik meg a közvélemény változásai előtt és szívesen köt annak érdekében kompromisszumokat, míg Tisza lenézi a közvéleményt, amely nem tudja megkülönböztetni a helyest a helytelenőtől, az igazat a nem-igaztól és ezért nemcsak nem simul hozzá, hanem éppenséggel élvezni látszik a vele való szembehelyezkedést. Andrássy finnyás minden erőszakos rendszabállyal szemben, amely valamilyen a közvéleményben létező eszmeáramlat letörését célozza, míg Tisza semmi erőszaktól nem riad vissza, ha politikai eszméinek megvalósításáról van szó. Andrássy az értelem, Tisza a tett embere. Andrássy mélyebben, Tisza határozottabban gondolkodik. Andrássy óvatosabban, Tisza merészebben cselekszik. Az út, amely a megismeréstől a cselekvésig vezet, Tiszánál sokkal rövidebb és egyenesebb, mint Andrássynál. Andrássy természetében dominált a diplomata, Tiszában az jóformán teljesen hiányzott. Csak természetes, hogy ez a két egyaránt nagy, de egészen különböző típusú államférfi kölcsönösen bizonyos fokig lenézte egymást. Andrássy a maga szempontjából némi államférfiúi deficienciát látott abban, hogy Tisza nem szorítkozik arra, hogy az országot saját álláspontjának helyességéről meggyőzze, hanem erőszakos eszközökkel rá akarja oktrojálni a maga politikáját; amit végeredményben végzetes politikai eltévelyedésnek tartott. Viszont Tisza nem volt elnéző Andrássy gyakori ingadozásával, meggyőződéseinek átalakulásával és ama hajlandóságával szemben, hogy a közvélemény változásaival számoljon és hozzájuk alkalmazkodjék, amit valódi államférfihoz méltatlannak tartott. Alapjában véve két ellentétes politikai irány tükröződik vissza a két államférfi törekvéseiben és aki a maga belsejében az egyik rendszer felé hajlik, sohasem lesz egészen igazságos a másik rendszer képviselőjével szemben. Nincs abszolút mérték az államférfiúi nagyság megmérésére. Ezért nem is jogosult az a kérdés, hogy ki volt a nagyobbik, Tisza-e vagy Andrássy. Nincs feltétlenül na-

gyobb ember, csak valamely meghatározott feladatra alkalmasabb és kevésbé alkalmas férfiak vannak. Egyszer az egyikre, máskor a másikra lehet szükség. Számptalan olyan feladat volt, melyre Andrassy alkalmasabb volt Tiszánál és számptalan olyan, amelyben Tiszát Andrassy meg sem közelíthette.

Az 1905. évi választási harcban Andrassy már teljesen a katonai követelmények álláspontján állt, bár egy évtizeddel ezelőtt az akkori nemzeti párt sokkal szerényebb kívánságainak helytelenségét a kiegyezésről írt könyvében meggyőzően mutatta volt ki. Ebben a kérdésben a közvélemény előtt hajolt meg. Nem helyeselte talán ennek a közvéleménynek kialakulását, de nem látott módot rá, azt megváltoztatni, mivel pedig azt ignorálni nem, lehetett, erőszakkal megváltoztatni pedig szerinte nem volt tanácsos, nem maradt más hátra, mint azt tényként elfogadni és azon az alapon rendezni be a politikát. Andrassy saját véleményét alárendelte az események folyásának.

A FEJÉRVÁRY-KORMÁNY ÉS AZ ÁLTALÁNOS VÁLASZTÓJOG

A BÁRÓ Fejérváry Géza elnöklete alatt 1905 június 18.-án megalakult, pártokon kívül álló kormány feladatául már a kinevezési dekrétum egy a többségből álló kormány előkészítését jelöli meg. Megemlíti, hogy ilyen kormány „eddig azért nem jöhetett létre, mert a többséggel szövetkezett pártok nem terjesztettek a király elé oly kormányzati programot, melynek alapján a soraikból vett kormányra a nemzet sorsát teljes megnyugvással rábízni lehetett volna.” A kinevezési dekrétum egyúttal megismétli a királynak a katonai kérdésekben elfoglalt álláspontját is, amely szerint a katonai kívánalmak a király törvényes jogainak és ezzel járó kötelmeinek szemmeltartása mellett mindenkor csak oly keretekben mozoghatnak, amelyet feltétlenül be kell tartani avégből, hogy a hadseregnek a monarchia mindkét államára nézve egyaránt életbevágó fontossággal bíró harcképessége veszélyeztetve ne legyen¹-.

Báró Fejérváry Géza mint katona egyszerűen parancsot teljesített, amikor a kormány élére állt. Soha nem érzett semmi becsúszást ez állás elnyerésére és körülbelül úgy fogta fel kinevezését, mintha parancsot kapott volna arra, hogy az ellenséggel szemben álljon ki és küzdjön meg vele. De mégis több volt, mint egyszerű katona. Nagy mértékben élvezte a király bizalmát, aki tudta róla, hogy Fejérváry hű embere és sohasem fog olyasmit tenni vagy javasolni, ami nem felel meg az uralkodó kívánásainak. De a magyar politikai életet is alaposan ismerte.

1884-től 1903-ig ő állt a honvédelmi tárca élén és a képviselőházban ismételten volt heves támadások céltáblája. A Janszky-ügyben, a Hentzi-szoborral kapcsolatos parlamenti vitákban, az 1889. évi véderőtörvény tárgyalásánál, az újoncjavaslatok elleni obstrukcióban elsősorban ő állt tűzben és mindezeket a harcokat a katonai nyíltsággal és határozottsággal, — amelyet a katonanyelven „snájdigság”-nak mondanak — de bizonyos bonhomióval is harcolta végig, úgy hogy megszerezte magának az ellenzék becsülését is. Délceg megjelenése lovagiassága, előzékeny modora és feltétlen korrektsége leghevesebb ellenfeleire is rokonszenves benyomást tett. Elismerték róla, hogy gentleman volt tetőtől-talpig és bármennyire támadták is javaslatait, sőt őt magát is, igazában nem tudtak rá haragudni, ha pedig ez mégis megtörtént, a harag nem tartott soká. Pedig Fejérváry olykor-olykor vaskos gorombaságokat vágott az ellenzék szemébe. A Bánffy elleni harcok idejében egyszer a képviselőházban „becsültretrontóknak” nevezte a nemzeti párt tagjait, amiből nagy botrány keletkezett. Horánszky és Fejérváry órák hosszat egyszerre álltak helyükön, az egyik, hogy Fejérváry támadását visszautasítsa, a másik, hogy beszédét folytassa, de egyik sem tudott szóhoz jutni és így az ülés végéig farkasszemet néztek egymással a legnagyobb zsvíj közepette. Másnap azonban Fejérváry ki-magyarázta vihart keltett kijelentését. „Vagyok olyan ember, — mondotta, — hogyha tévedtem, bocsánatot is kérek¹-. Az ellenzékkel szemben való gyakori vagdalkozásába, bármily éles is volt az, mindig bizonyos nyers, katonai humort vegyített; a derűltség, amit ezzel keltett, enyhítette a szavaival okozott sebeket. Látszott rajta, hogy a parlamentben elhangzottakat nem veszi sohasem tragikusan. De igen jó Ítézőképessége volt politikai dolgokban is, — így pl. Széll idejében ő világosabban látta, hogy az újoncjutalék felemelése a parlamentben nehézségekbé fog ütközni, mint maga a miniszterelnök. Politikai tekintetben

gróf Tisza Istvánhoz állt közel, ő volt az, aki akkor, mikor szembetűnő volt, hogy Széll nem képes megbirkózni az ellenzékkel, Tiszára és az ellenzéki obstrukció letörésére alkalmas terveire hívta fel a király figyelmét, bár ez akkor inkább gróf Khuen-Héderváry Károlyban látta azt a férfit, ki a magyar parlamentben rendet tud teremteni. Soha intrikus nem volt és nem lehetett szemére hányni, hogy a királynál bírt befolyását politikai különérdekek javára igyekszik kihasználni. Lojalitásával, feltétlen megbízhatóságával, egyenességével, bátorságával, és egyéni becsület dolgában való kényességével mintaképe volt az önérzetes katonának. Büszkén annak is vallotta magát, anélkül azonban, hogy ezt a jogos önérzetet túlzásba vitte és azt hitte volna, hogy a katona minden dologhoz ért, sőt jobban ért, mint a civilember. Ez a gondolat sohasem volt meg sem a királynál, sem azoknál, kik hozzá közel álltak.

Fejérváry kormányában Kristóffy József belügyminiszter játszotta a legnagyobb szerepet. Mint a szabadelvű párt tagja, a képviselőházban értékes és használható férfiúnak bizonyult. Hogy az önálló meggyőződésnek bátorsága, amely a magyar képviselőházban nem éppen gyakori jelenség, megvolt benne, azt megmutatta akkor, amikor a Széll-kormány idejében a nemzetiségi törvény Őszinte és lojális végrehajtása mellett foglalt állást és rámutatott a nemzetiségekkel szemben alkalmazott erőszakos eszközök veszélyeire. Ez a beszéde azonban még a szabadelvű párton is idegenkedést, sőt idegességet váltott ki. Még beszéde közben elszálingóztak mellőle legjobb barátai is és „tátongó ürességében kellett beszédét befejeznie. Kristóffy meséli, hogy Széll is szemrehányásokkal illette e beszéde miatt és azzal fenyegette meg, hogy esetleg kénytelen lehet őt a pártból kitessekelni. A magyar képviselőház akusztikája sohasem volt kedvező független politikai meggyőzések hangoztatására; ami nem állt összhangban az uralkodó jelszavakkal és eszmeáram-

latokkal az nemcsak nem keltett ott visszhangot, hanem kelle metlen és bántó diszsonanciának érezték. Kristóffy azonban elkerülte azt a sorsot, amely ugyancsak a nemzetiségi kérdésben vallott külön felfogása miatt Mocsáry Lajost érte, mert beszédét egyszerű kisiklásnak minősítették, őt magát pedig nemsokára kinevezték Szatmárvármegye főispánjává. Kristóffy elgondolásaiban volt valami nagyvonalúság, de nem volt ment a felületes-ségtől, következtetéseiben nemcsak bátor volt, de túlságosan merész és Ítéletét személyes ambíciója és hiúsága sokszor hátrányosan befolyásolta, amire emlékirataiban, amelyekben politikai törekvéseinek apológiáját igyekszik adni, számos bizonyítékot lehet találni.

Az igazságügyi tárcát Fejérváry kormányában Lányi Bertalan vette át, aki kiváló jogász volt és addig az igazságügyminisztérium kodifikációs osztályát vezette. A kormánynak, amelynek sokat kellett alkotmányjogi kérdésekkel foglalkoznia, egyik főerőssége volt. Kereskedelmi miniszter Vörös László lett, aki e minisztérium kebelében lefolyt hivatalnoki pályája alatt jelentékeny szakismereteket és rutint szerzett. A földmivelésügyi tárcát György Endre vette át, aki mint agrárpolitikai szakíró szerzett magának nevet, négy hónap múlva azonban — mert ellenezte a kormány által javasolt általános választójogot — lemondott, mire ebben az állásban báró Feilitzsch Artúr váltotta fel. Vallás- és közoktatásügyi miniszter Lukács György lett, aki 1906 márciusában az országgyűlés feloszlata után Tost Gyulának adta át tárcáját. A pénzügyminisztériumot közel kilenc hónapig Fejérváry maga vezette, mert senkit sem tudott találni e tárca elvállalására, amely csak 1906 márciusában kapott Hegedűs Ferenc személyében rövid időre gazdát. Ugyancsak Fejérváry tartotta meg az ő Felsője személye körüli minisztérium vezetését is. Honvédelmi miniszter előbb Bihar Ferenc altábornagy, majd Pap Béla vezérőrnagy lett, horvát miniszter pedig Kovacevics

István horvát képviselő. A kormány az ellenzéki sajtóban a „darabont-kormány” nevet kapta és azt meg is tartotta. A gúny-név magyarázata az, hogy báró Fejérváry Géza miniszterelnök kinevezése előtt a darabont-testőrségnek — Trabanten-Leibgarde — volt kapitánya és paracsnoka. A kormánynak a képviselőházban egyáltalában nem voltak hívei, mert a szabadelvű párt Tisza indítványára még június 20.-án arra az álláspontra helyezkedett, hogy bár azokat a férfiakat, akik a király által rájuk bízott, nagy önmegtadással járó feladatot vállalták, csak becstülés, rokonszenv és tisztelet illeti meg, a nem-parlamentáris kormányt nem támogatja és iránta bizalommal nem viseltetik.

Az új kormány 1905 június 21.-én mutatkozott be a képviselőházban, amelynek elnöki székében akkor Justh Gyula ült, a függetlenségi párt régi tagja, szenvedélyes, egyenes, nyílt és becstületes, bár szűk látókörű és sekély tudású politikus. Az új kormány kinevezésére vonatkozó kézirat felolvasása után Fejérváry annak a reményének adott kifejezést, hogy megbízatása csak rövid ideig fog tartani és hogy mielőbb olyan megállapodások fognak létesülni, amelyek többségi kormány kinevezését lehetővé fogják tenni. Ezután egy másik kéziratot adott át, amely a képviselőház szeptember 15.-ig való elnapolását rendelte el. Justh elnök azonban ezt a kéziratot nem olvastatta fel, hanem a kormány kinevezéséről szóló kézirat tárgyalását rendelte el, amire a kormány el is hagyta az üléstermet. Távollétében Kossuth Ferenc határozati javaslatot terjesztett elő, amelyben annak megállapítását indítványozta, hogy „a Fejérváry-kormány parlamenten kívül álló kormány és mint ilyen alkotmányellenes és iránta a képviselőház bizalommal nem viseltetik.” Ezt az indítványt a ház többsége elfogadta és ezután felolvasásra került az elnapoló királyi kézirat is. A kézirat felolvasása után a szabadelvű párt Tisza vezetésével elhagyta az üléstermet, a szövetkezett ellenzéki pártok azonban egyelőre még nem vettek

tudomást az elnapolásról és báró Bánffy Dezső nevükben javaslatot terjesztett elő, amely figyelmeztet arra, hogy „az alkotmányellenes kormánnyal szemben a legszigorúbban érvényesítendő alkotmányunknak az a sarkalatos tétele, mely szerint országgyűlésileg meg nem szavazott adót beszedni és újoncokat kiállítani nem szabad”, és felhívja a törvényhatóságokat „alkotmányvédők, hagyományos feladataik” teljesítésére. Ez másszóval azt jelentette, hogy az egyesült ellenzék a nemzetet az adófizetés és újoncállítás megtagadására szólította fel. Ezt a javaslatot a ház a szabadelvű párt távollétében egyhangúlag fogadta el. A Fejérváry-kormány ezt a második határozatot, tekintettel arra, hogy az elnapolási kézirat kihirdetése után hozott, mindvégig érvénytelennek tekintette, a bizalmatlansági szavazatból azonban levonta a konzekvenciákat és beadta lemondását, amelyet a király nem fogadott el. Ez aztán a későbbi fejlemények folytán megismétlődött mindannyiszor, ahányszor a képviselőház összeült.

Július elsejére a miniszterelnök magához kérte az ellenzéki koalíció vezérférfiait, hogy őket a kormányalakításra rábírja. Más lehetőség a válság megoldására nem kínálkozott, mert a szabadelvű párttal az ellenzéki pártok egyike sem akart együttműködni, — ennek a november 18.-iki erőszakos házsabály revízió állta útját, amely Apponyi szerint mint *impedimentum publicae honestatis* állt a szabadelvű párt és az ellenzéki pártok között. A koalíció vezérférfiai megfelelték ugyan a meghívásnak, meg is hallgatták Fejérváry kimerítő előadását, amely különösen a katonai kérdésekre terjedt ki, de végül kijelentették, hogy mivel a miniszterelnök semmi új eszmét nem vetett fel, hanem csak arra szorítkozott, hogy a többséget katonai programjának elejtésére beszélje rá, a tárgyalások folytatásának nem volna célja.

A kormánynak ilyen körülmények között gondoskodnia kellett az ügyek rendes menetének biztosításáról. Tartani lehetett attól, hogy a passzív rezisztenciára irányuló, Bánffy javas-

latában foglalt felhívás folytán még az önkéntesen felajánlott adók beszolgáltatása és az önként jelentkező újoncok kiállítására is nehézségekbe fog ütközni. Ezért a kormány július 12.-én „Intő szózat”-ot bocsátott ki, amelyben a helyzet ismertetése után a törvényhatóságok hazafiságára és alkotmányos köteletségérzetére appellál abban a tekintetben, hogy utasítsanak vissza minden olyan törekvést, amely az önként felajánlott adóknak el nem fogadását vagy az önként jelentkező újoncok elutasítását segítené elő. A koalíció erre a felhívásra július 18.-án válaszol és hosszabb polemikus fejtegetések után arra a következtetésre jut, hogy önkéntes adófizetés és újoncállítás olyan kormány részére, amely a törvényhozás akarata ellenére akar azokkal rendelkezni, „nem gyöngéd köteletségérzetnek, hanem laza alkotmányos fel-fogásnak jele””. A törvényhatóságok nagyrésze az ellenzéki koalíció álláspontját tette magáévá, ilyértelmű határozataikat azonban Kristóffy belügyminiszter megsemmisítette. Az a polemikus vita, amely a kormány „Intő szózatjával és a koalíció vezérlő bizottságának feleletével megindult, akörül forgott, vajjon a Fejérváry kormány alkotmányellenes vagy törvényes kormány-e. A kormány azon az állásponton volt, hogy törvényességét és alkotmányosságát nem lehet kétségbevonni, legfeljebb azt lehet mondani, hogy a parlamentarizmus követelményeinek nem felel meg. Az ellenzék viszont azt vitatta, — és a polémiát e kérdésről kivált Andrassy vette fel nagy elmeélel, — hogy az 1848. évi törvények „felelős” kormány alatt parlamentáris kormányt értettek, úgy hogy eszerint csak a parlamentarizmus követelményeinek megfelelő kormány tekinthető törvényesnek és alkotmányosnak.

Július folyamán Kristóffy belügyminiszter a királyhoz intézett memorandumában felvetette azt az eszmét, hogy a közjogi kérdésekről folyó harcnak az általános titkos választójog kérdésének napirendre tűzésével kellene véget vetni. Memorandumában utal arra, hogy a királlyal szemben áll: „az egész

magyar történelmi osztály, a főnemesség, a főpapság, a közép-nemesség és a középpapság, sőt még a polgári osztálynak is az a része, mely a kiegyezés óta bekövetkezett gazdasági jobbrafordulás előnyei folytán polgári jóléthez és vagyonhoz jutott.” Mivel a korona e társadalmi osztályok támogatására többé nem számíthat, másutt kell támaszokat és szövetségeket keresnie, még pedig az alsóbb néposztályokban. Ezeknek segítségével oly parlamentet lehet összehozni, amely az ország politikai törekvéseit új irányba fogja terelni. De már e kérdés pusztá felvetése is — mondotta Kristóffy, — elmozdítaná a politikai helyzetet arról a holtpontról, amelyre jutott és szétbontaná az ellenzéki pártokat. Kristóffy e memorandumával egyidejűleg Vészi József, akkor a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, a miniszterelnöknek átadott emlékiratban szintén az általános választójog kérdésének felvetését ajánlotta kivezető útnak a megoldhatatlannak látszó bonyodalmakból. Hogy Kristóffy és Vészi ebben az eszmében találkoztak, abban semmi meglepő nincs: minden az uralkodó és parlament közt felmerült konfliktusnál szükségszerűen fel kell hogy támadjon a parlament valamilyen más összeállításának gondolata. Kristóffy megnyerte elgondolásai számára a miniszterelnököt, aki Ischlben jelentést tett róluk a királynak. A király meghallgatta a szintén Ischlben tartózkodó Lukács Lászlónak véleményét is és mikor ez Kristóffy gondolatát helyeselte és ahhoz hozzájárult, megadta az engedélyt arra, hogy Kristóffy elgondolásaival a nyilvánosság elé lépjen, illetve az általános választójog eszméjét, — bár egyelőre csak mint magánvéleményét, — hirdesse. Ezt Kristóffy július 27.-én a szociáldemokrata pártnak egy nála megjelent küldöttsége előtt meg is tette. A király azonban ebben az időpontban minden valószínűség szerint csak taktikai célokat követett a választójog kérdésének felvetésével és korántsem volt még elhatározva radikális parlamenti reformra. Osztrák írók úgy magyarázzák a király

állásfoglalását, hogy ő az 1867. évi kiegyezést kettős paktumnak tartotta, amelyben Magyarország neki biztosította a hadsereg egységes vezetését, ő viszont Magyarországnak olyan belső berendezkedését, amely a magyarságnak a nemzetiségek feletti fölényét — többek között a korlátozott választójog fenntartásával is — megóvjá. Mivel az e kettős paktum alapján a királyt megillető jogokat megbolygatták, — mondják ezek az írók, — természetesen a király sem tartotta magát kötve a magyarsággal szemben vállalt kötelezettségekhez. Ez a magyarázat azonban aligha helyes. Nincs semmi jel arra, hogy a király az általános választójogot ebben az időpontban másnak tartotta volna, mint az ellenzéki koalíció megújítására és megbontására alkalmas eszköznek. A kérdés felvetése valóban némi zavart támasztott a koalícióban. Bárány Dezső, Vázsonyi Vilmos és Ugrón Gábor az általános választójog gondolata mellé álltak, Apponyi ellenben tartózkodóan viselkedett vele szemben és mindenestre élesen állást foglalt a nemzeti követelésekért megindult küzdelemnek az általános választójog megvalósítása érdekében való felfüggesztése ellen. „Mi a népet az alkotmány sáncaiba akarjuk bevinni, — mondotta, — de nem az alkotmány romjaiba--”. Ám az e kérdésben fennálló nézetkülönbségek dacára a remélt bomlás az egyesült ellenzék táborában mégsem következett be. Feltűnőnek tartották, hogy Kristóffy az általános választójog szükségességéről vallott nézeteit kifejezetten csak magánvéleményként adta elő és mivel akkor még nem volt ismeretes, hogy ezt a király előzetes jóváhagyásával tette, a koalíció abban reménykedett, hogy a király ezt a gondolatot nem fogja magáévá tenni. A koalíción belül mutatkozó ellentétek áthidalására a koalíció vezérlőbizottsága augusztus 11.-én tartott ülésében a választójog kérdésében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a koalíció mint ilyen sohasem kötötte le magát az általános választójog mellett, ezt csak egyes, a koalícióhoz tartozó pártok — nevezetesen a

függetlenségi párt és a Bánffy-féle „újpárt” — tették, mivel azonban ezek a pártok nem nyertek a választásokon abszolút többséget, a koalíció munkaprogramjába sem lehetett az általános választási jogot felvenni.

A kérdés azonban nem került le a napirendről és főleg a szociáldemokrata munkásságban keltett élénk visszhangot. Kristóffy a miniszterelnök támogatásával mindenáron azon volt, hogy az általános választójognak megvalósítása kormányprogrammá váljon. E törekvései azonban Bécsben nehézségekbe ütköztek. Gautsch báró osztrák miniszterelnök, aki mint Körber utóda 1904 decembere óta másodszer állt az osztrák kormány élén, aggályosnak tartotta az általános szavazati jognak Magyarországon való bevezetését, mert előrelátta, hogy ebben az esetben Ausztria is kénytelen lesz az általános választójogra rátérni. Még a nyilvánosság előtt is kijelentette, hogy bár tudja, hogy magyar belügyről van szó, nem nézheti nyugodtan, hogy Kristóffy olyan mozgalmakra adjon lökést Ausztriában, amelyek végét előrelátni nem lehet. A magyar ellenzéki pártok ezúttal nem mutattak megbotránkozást az osztrák miniszterelnöknek magyar belügyekbe való beavatkozása felett, — azt csodálatosképen az osztrák ke resztényszociális párt vezére, Lueger bécsi polgármester kifogásolta, aki pedig különben nem kerülte a legdurvább kritikát sem, ha magyar belpolitikai kérdésekről beszélt. Gautsch báró aggályai bizonyos benyomást tettek a királyra, aki nehezen tudea magát elhatározni a választójogi reform kérdésének napirendre tűzésére. Ily körülmények között Kristóffy szeptember 9.-én németbogsáni választói előtt tartott beszédében, amelyben elsőízben adta elő részletesen a maga választójogi programját, még mindig csak saját nevében beszélt. Fejtegetései szerint az volt a szándéka, hogy az egész írni és olvasni tudó lakosság nyerjen szavazati jogot, amivel a választók száma az eddigi 1,048.976-ról 2,621.894-re emelkedett volna. Míg addig Magyarország össz-

népességének 6.29 százaléka bírt választójoggal, az ő tervei szerint a népesség 15.74 százaléka lett volna ezzel a joggal felruházva.

Szeptember 15.-ike, amikor a képviselőháznak újból össze kellett ülnie, közeledett és a kormány még mindig nem tudta megnyerni a király hozzájárulását ahhoz, hogy a választójog kiterjesztésére irányuló programját az országgyűlésen hivatalosan is bejelentse. A király nyilván előbb még egy kísérletet akart tenni annak megállapítására, hogy időközben — esetleg az általános választójog behozatala veszélyének nyomása alatt, — a koalícióban nem keletkezett-e hajlandóság arra, hogy a kormány alakítást a király álláspontjának érintetlenül hagyása mellett elvállalja. A Fejérvárykormány helyzetét különben is bizonytalanná tette az a körülmény, hogy a koalíció — egy vezérő-bizottságának szeptember 5.-én hozott határozata szerint — vád-aláhelyezési indítványt készült benyújtani ellene és lehetségesnek látszott, hogy a többség ezt az indítványt azonnal képviselőházi határozattá fogja emelni, sőt talán az újabb elnapolás dacára folytatni fogja tanácskozásait, amiből rendkívül súlyos bonyodalmak támadhattak volna. Ilyen körülmények közt Fejérváry szeptember 12.-én beadta lemondását, amelyet a király el is fogadott. A képviselőház szeptember 15.-iki ülése, amelyet emlékeztetéssé tett 50.000 az általános választójog mellett tüntető munkásnak a parlament előtti téren való csendes felvonulása és amelyben a Ház üléseit október 10.-ig királyi kézirattal ismét elnapolták, Fejérváry lemondása folytán simán folyt le. A koalíció a lemondásnak a király által való elfogadását annak jeléül vette, hogy katonai követelései tárgyában most már nagyobb engedékenységgel fog találkozni. Ezek a remények fokozódtak, amikor szeptember 20.-án a koalíció vezérférfiai, Kossuth Ferenc, gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula, báró Bánffy Dezső és gróf Zichy Aladár együttes audienciára kaptak meghívást a királyhoz.

A dolgok azonban egészen másként fejlődtek. A koalíció

vezéreinek szeptember 23.-án lefolyt audienciája a legmerevebb formák között játszódtott le. A király felszólítván a képviselőház többségének képviselőit, hogy parlamenti kormány alakítására nézve előterjesztéseket tegyenek, egyúttal egy papírlapról felolvasta azokat a feltételeket, amelyek az új kormányprogramul megállapításánál figyelembe veendőek. Első feltételként azt jelölte meg, hogy „a katonai kérdések, amennyiben a vezényszóra és a szolgálati nyelvre vonatkoznak, amelyekre nézve engedmények teljesen ki vannak zárva és kizárva maradnak, a programból kivételnek”. A második feltétel az volt, hogy: „a pragmatikai közösség alapja úgy a hadsereg, mint a külügyi képviselő tekintetében teljesen érintetlen marad”. A harmadik feltétel úgy szólt, hogy: „a 67-es alap revíziója, amennyiben gazdasági vagy egyéb az Ausztria és Magyarország közti viszonyt érintő kérdésekről van szó, nem egyoldalúlag a korona és a nemzet által, hanem csakis a monarchia mindkét állama között, mindkét kormány közvetítése mellett és *ad hoc* kinevezendő parlamenti bizottságok által fog létrehozni és a király által szentesítendő kompromisszum alapján eszközölni.” A negyedik és ötödik pontban a király biztosítékot kért az államszükségletek és a kétéves szolgálaton alapuló új véderőjavaslat megszavazása tekintetében. Ezután a király röviden rámutatott arra a felelősségre, amelyet a koalíció magára vállalna, ha „eddigi álláspontjának merev fenntartása által az elérhetetlenre való törekvést elébe tenné az eddigi viszonyok józan orvoslásának, aminek folytán kimondhatatlan szenvedés és nyomor mind fenyegetőbb alakban háruhá Magyarországra és népére”. Ezzel a király el is bocsátotta a többségi pártok vezetőit, felszólítván őket, hogy a felolvasott feltételek alapján most már gróf Goluchowski külügyminiszterrel folytatásának tárgyalásokat. A koalíció vezérei az „ötperces audencia” után elmentek Goluchowskihoz és kijelentették neki, hogy a király által előadott feltételek, amelyeknek árán a parlamenti

többség kormányra juthat, nem egyesnek meg a parlamenti többség programjával, meggyőződésével és a választóktól nyert mandátumával. Kijelentették továbbá azt is, hogy ha a király tárgyalni kíván a többséggel, ez a tárgyalás csak magyar állampolgár útján történhetik, mert csak ilyennek lehet beleszólása a magyar állami ügyekbe. A király erre gróf Cziráky Bélát bízta meg a tárgyalások vezetésével. Tulajdonképpen tárgyalásra azonban nem is került sor, mert Kossuth Ferenc Cziráky előtt megismételte a Goluchowski előtt tett nyilatkozatot és ezzel Cziráky missziója véget ért. A koalíció vezérlőbizottsága szeptember 25.-én helyeslőleg vette tudomásul az ellenzék vezérférfiainak állásfoglalását és manifesztumban tiltakozott az ellen, hogy a király adjon a parlamenti többség számára programot, holott alkotmányos felfogás szerint a nemzetnek a választásokban megnyilvánult akarata állapítja meg a követendő politika irányát. A királynak az a kijelentése, — mondja a manifesztum, — hogy bizonyos katonai kérdésekben engedmények teljesen ki vannak zárva, oly korlátokat szabott a nemzeti akarat alkotmányos érvényesülésének, amelyek a nemzet önrendelkezési jogát tényleg megszüntetnék. Ami pedig a király ama feltételét illeti, hogy a hatvanhetes alapnak módosítása csakis az osztrák parlamenttel való megegyezés alapján történhetik, a manifesztum hangsúlyozza, hogy minden magyar törvény alkotásának, módosításának vagy megszüntetésének csak két tényezője van, a király és az országgyűlés, és hogy harmadik tényező bevonásának nincsen helye, bár — mint a manifesztum elismeri, — minden olyan határozat, amely Ausztriának valamely közreműködését feltételezi, gyakorlatilag csak úgy érvényesülhet, ha Ausztria szabad elhatározásából megfelelő törvényt alkot. Ez a vita ugyanaz, amely a Tisza és Körber közti polémia tárgyát képezte és akkor mindkét fél teljes melegegedésére elintézését is nyert. Röviden összefoglalva azt jelenti, hogy a magyar és az osztrák államférfiak egyetértet-

tek abban, hogy a mindkettőjüket kötő és mindkettőjükre közvetlenül kiható kiegyezési megállapodások minden módosítása tényleg csak úgy viheto keresztül, ha arra nézve a két állam egyetértőleg intézkedik, ami valamilyen köztük való előzetes megegyezést elkerülhetlenné tesz. Ettől függetlenül azonban a magyar államférfiak fenntartották Magyarországnak azt a jogi álláspontját, hogy törvények megalkotására a király és az országgyűlés egyező akarata elegendő. Az osztrák politikusoknak nem volt érzékük olyan jog fenntartása iránt, amelyet igénybevenni nem lehetséges. Viszont a magyar államférfiak — kétségkívül helyesen — abból indultak ki, hogy a magyar állam jogait abban az esetben is teljesen fenn kell tartani, ha ezeknek a jogoknak tényleges igénybevételéről bizonyos vonatkozásokban valamely okból le kell mondania, mert nem lehet tudni, nem fognak-e a viszonyok úgy alakulni, hogy ennek a jognak érvényesítésére még szükség lesz. Az „ötperces audiencia” eredménytelensége után a király most már komolyan kezdett megbarátkozni az általános választójognak a kormány programjába való felvételével. Október 3.-án és 4.-én ismételt kihallgatáson fogadta Kristóffy belügyminisztert, aki alaposan ismertette választójogi reformterveinek minden részletét és a reform várható kihatásait és végül is azt a kérdést tette fel a királynak, hogy miután a házszabályrevízió meghiusulása után csak két mentő gondolat kínálkozik a monarchia válságának megoldására: a magyar vezényszó vagy az általános választójog, melyikhez akar a király nyúlni? „Gewiss zur Wahlreform¹¹”, — volt a király felelete. Ezzel a kérdés eldőlt. A képviselőháznak október 10.-iki üléséig azonban a szükséges javaslatokat már nem lehetett előkészíteni, úgy hogy tizedikén, amikor a kormány még mindig lemondott állapotban volt és a képviselőházban meg sem jelent, újból királyi kézirat napolta el az országgyűlést — ezúttal december 19-ig — a szokásos ellenzéki tiltakozások kíséretében.

Október 16.-án a király újból báró Fejérváry Gézáat bízta meg az új kormány megalakításával, ezúttal azonban már nem mint párton kívül álló, de mint parlamentáris kormányt, amelynek állítólag az volt a szándéka, hogy december 19.-ig megteremti a maga saját parlamenti pártját, ezután beterjeszti az általános választójog behozataláról szóló javaslatot és új választásokat irat ki, amikor is az ország volna hivatva arra, hogy a választójog kérdésében állást foglaljon. De már a kormány első lépése az általános választójog alapján álló párt megszervezése felé nehézségekbe ütközött. Azokra a pártokra, amelyek az általános választójog gondolatával rokonszenveztek, a kormány nem számíthatott, mert azok a szövetkezett ellenzékhez tartoztak. Hisz a függetlenségi párt szeptember 14.-én határozatilag is kimondta, hogy bár ragaszkodik az általános választójog eszméjéhez, mégis ellenzi ennek a kérdésnek napirendre kerülését, mert elsősorban azoknak a nemzeti követelményeknek megvalósítását tűzte ki céljául, amelyekben haladást lát a nemzet függetlenségének kiküzdése irányában. A szabadelvű pártban viszont egyáltalában nem rajongtak az általános választási jogért és különösen Tisza István a legélesebben fordult azzal szembe. Már október 3.-án három cikkben fejtette ki az általános választójog elleni aggályait. Legfőbb ellenérve ellene az volt, hogy az általános választójog bevezetése esetében „az ország egész vidékei menthetetlenül elvesznek a nemzeti politika számára s könnyű prédájává lesznek a klerikális vagy szociális vagy mindkét ízzel fűszerezett nemzeti izgatás számára”. Ez szerinte még akkor sem volna elkerülhető, ha a szavazati jog a magyar nyelven való olvasni és írni tudáshoz köttetnék. „Választókerületeinknek talán egyharmada, — mondja, — de minden bizonnyal egy negyede a nemzetiségi izgatás biztos martalékául esnék. Ezekhez jönnének a horvát szavazatok, mert hiszen a mai hazafias horvát párt nem állhatná meg a helyét, amint 100—150 magyar képviselő a nemzetiségi propaganda

szolgálatában állana. 150—200 nem-magyar képviselővel állana szemben 250—300 magyar képviselő. Ezek bizonyos hányada a városi munkásosztályt domináló nemzetközi szociáldemokrácia soraiból kerülne ki, a falusi kerületek nagyrészt pedig a demagógia legkülönbözőbb válfajai hódítanak meg. . . Ujjainkon számlálhatnók meg azokat, kik komoly szolgálói egy, a magyar nemzet sorsát kockára nem tevő, komoly nemzeti politikának”. Ennek következményei Tisza szerint egyértelműek volnának a magyar nemzet öngyilkosságával, „amely mellett eltörpül minden más baj, minden más veszély, mely minden egyebet háttérbe szorít s egyenesen a létfenntartás küzdelmére hívja fel mindazokat, kik ettől a nyomorúságos, száználmas, siralmas pusztulástól meg akarják menteni a nemzetet”. Tisza felfogásával szemben Kristóffy egy nyilatkozatában azt vitatta, hogy az általános választójog behozatala nem csökkentené a magyarság túlsúlyát. A 413 kerület közül, — mondja, — a magyar elem ma 229 kerületben van abszolút többségben, az írni és olvasni tudáshoz kötött általános választójog esetében pedig a magyarság 243 kerületben kapna többséget. Bárkinek volt is igaza. Tisza állásfoglalása után a kormány a szabadelvű párt támogatására nem számíthatott.

Október 29.-én Fejérváry Géza báró Budapest II. kerületének nála megjelent küldöttsége előtt előadta azt a kormányprogramot, amelynek sarkköve az általános választójog volt. Már másnap úgy a koalíció, mint a szabadelvű párt élesen szembefordult ezzel a programmal. A kormánynak az a törekvése, hogy „haladó-párt” címén új kormánypartot létesítsen, teljes kudarccal végződött, összesen négy képviselő csatlakozott hozzá, csupa jelentéktelen ember. A kormány választójogi programja mellett a munkásságon és nemzetiségeken kívül tulajdonképpen csak a városi intelligenciának egy nagyon vékony politikai súly nélküli rétege foglalt állást, amely a jelen munka szerzője

által még 1900-ban megalapított „Huszedik Század” című szemle körül tömörült. Ebben a körben kimondott szocialisták és a szocializmus felé hajló radikálisok akkor még együtt voltak olyan kifejezetten polgári gondolkodású egyénekkkel, akiknek törekvése csak arra irányult, hogy a magyar politikai élet mentesüljön az örökös, meddő közjogi küzdelmektől és nagyobb mértékben szentelje magát termékenyebb feladatoknak, szociális reformoknak és a külpolitika nagy kérdései, valamint a nemzetiségi kérdés objektív vizsgálatának. Ennek a körnek polgári gondolkozásu tagjai szerint a parlament bajai abból származtak., hogy a magyar képviselőház a magyar középosztály egy nagy részének volt hű mása, a középosztály azon részének, amely mindig ezerette a jogász perlekedéseket, türelmetlen volt idegen fajok iránt és a temperamentumosságát többre becsülte a kérdések alapos megfontolásánál és józan -mérlegelésénél. Mivel pedig a magyar középosztály eszmeköre az, amely a magyar parlament folytonos közjogi vitatkozásaiban és apró civódásaiban visszatükröződik, elkerülhetetlenül szükséges a parlamentnek más, tágabb alapokra fektetése. Ezeknek az elgondolásoknak képviselőjére alakult meg 1905 őszén az „Általános Választójog Ligája”, — az egyetlen polgári szervezet, amely a választójog kérdésében a kormány mellé állt és melynek népgyűlésein és röpirataiban többek között a jelen munka szerzője is igyekezett a polémiát felvenni úgy a koalíció közjogi programjának erőltetésével, mint gróf Tisza Istvánnak az általános választójog elleni aggályaival szemben. De a kormány által megalapított haladó párttól ez a kör is távol tartotta magát.

Már november folyamán megállapítható volt, hogy Kristóffy az általános választójog kérdésének felvetésével nem érte el azt a hatást, amelyet tőle várt. A kérdés ettől kezdve háttérbe is szorult és csak később, a válságnak 1906 áprilisában bekövetkezett végleges megoldásánál, játszott ismét nagyobb szerepet.

NEMZETI ELLENÁLLÁS ÉS PAKTUM A KIRÁLYAL

EZERKILENC SZAZÖT októbertől kezdve rendkívüli mértékben kiélesedett a vármegyéknek a Fejérváry-kormány nyal szemben kifejtett ellenállása. A koalíció vezérlő-bizottsága már augusztus 10.-én bizonyos „útmutatásait adatott a törvényhatóságoknak az ellenállás rendszeres és egyöntetű ke resztülvitelére és biztosította azokat a vármegyei tisztviselőket, akik az ellenállásban való részvételük miatt esetleg sérelmet szenvednének, arról, hogy ezért erkölcsi és anyagi kárpótlást fognak kapni. Az október 10.-iki képviselőházi ülésen gróf Andrassy Gyula jelentette ki, hogy helyesli ama törvényhatóságok magatartását, amelyek az adó- és újoncmegtadásra voftatkozó határozataikat a kormány által való megsemmisítésük dacára is fenn tartják. Október végén az eddigi passzív ellenállás aktív ellenállássá változott. A régi főispánok közül, akik a szabadelvű párt hívei voltak, most, hogy a kormány parlamentáris kormány nak mondta magát, többen sürgették felmentésüket és új főispánokkal kellett őket felváltani. A koalíció azonnal kiadta a jelszót, hogy az új főispánokat, — mivel alkotmányellenes kormánytól kapták kinevezésüket, — meg kell akadályozni hivataluk elfoglalásában és abban, hogy a vármegyei közgyűlés előtt az előírt hivatali esküt letegyék. Ennélfogva az ellenállásban résztvevő vármegyék a régi főispánok lemondásakor rendszerint kijelentették, hogy nem installálják az új főispánt és eltiltják az alispánt az installáló közgyűlés összehívásától, a tisztviselőket

pedig a főispán által összehívott közgyűléseken való részvételtől és a főispán bárminő rendelkezéseinek foganatosításától. Sok esetben ezenkívül lezárták és lepecsételték a közgyűlési termet és a főispán hivatalos helyiségeit is. A főispán rendszerint megfelelő katonai karhatalommal jelent meg a vármegye székhelyén, felszólította a tisztviselőket a lezárt helyiségek kinyitására és amikor ezt megtagadták, lakatost kerített, akivel a lezárt helyiségeket erőszakosan felnyitatta, azután pedig néhány — gyakran csak két — törvényhatósági bizottsági tagnak jelenlétében letette a hivatalos esküt. Sok esetben a választott megyei tisztviselők ezután is megtagadták a főispánnak az engedelmisséget, ebben az esetben egyenként kellett őket — fegyelmi eljárással vagy anélkül — hivatalukból eltávolítani és helyüket másokkal betölteni. Az elmozdított tisztviselők fizetésének tovább folyósításáról ilyen esetekben lehetőleg a vármegye terhére gondoskodtak; ahol ez lehetetlen volt, ott közadakozásból „ellenállási alap”-ot igyekeztek létesíteni. De voltak vármegyék, ahol a tisztviselők megmaradtak állásaikban és hivatali funkcióikat tovább teljesítve igyekeztek rendkívüli közgyűléseket tartani, amelyeken állást foglaltak a kormány rendelkezései ellen. Megesett, hogy ilyen közgyűléseken a főispán is megjelent, amikor aztán zajos jelenetekre került a sor és a közgyűlés tagjait erőszakkal el kellett távolítani a teremből. A legtöbb megyében úgynevezett „alkotmányvédő bizottságok” létesültek, amelyek magukhoz ragadták a vármegyeék ügyeinek vezetését és utasításokat adtak ki a hivatalukban megmaradt tisztviselők részére. Ezt a schemát azután a különböző helyeken lehetőleg tarkították epizódokkal. Nem ugyan heves és zajos tüntetések és a kormány képviselőinek szidalmazása nélkül, de egészben véve mégis méltón és keményen folyt le az ellenállás Kassán, ahol annak vezéreit, Rakovszky Endre alispánt, Puky Endre főjegyzőt és hivatalnoktársaikat egyenként kellett állásaikból elmozdítani, de ahol gróf Pongrácz

Ferenc főispán is mindvégig bátran és keményen végette el a rábízott feladatokat. Durva és csúnya jelenetek színhelye volt ellenben Debrecen, ahol Kovács Gusztáv főispánt már a vasúti állomáson elverték, földre teperték, lábbal taposták, véresen egy halottszállító kocsira dobták és így hurcolták végig a város főutcáin. A társadalom majdnem mindenütt bojkottálta az új főispánokat és azokat, akik melléjük álltak. Több városban gyászbölgöket tűztek ki a főispán bevonulásakor, akasztófára húzott, a főispán nevét viselő szalmafigurákat hordoztak körül, záptojásokkal dobálták meg a főispán kíséretét, stb. Ezek a nem mindig épületes események hónapokon át — egészen a Fejérváry-kormány visszalépéséig — izgalomban tartották az országot és izzóvá tették a kormány elleni hangulatot. A szabadelvű párt hívei egy-ideig tartózkodtak a mozgalomban való részvételtől, de később helyenként ők is csatlakoztak hozzá. Ettől kezdve megállapítható volt, hogy a kormány az ország politikai súllyal bíró közvéleményében jóformán semmi támaszt nem talál. Az egész ország ellene nyilatkozott meg. Csak a megyéknek nem egészen egy harmadában — kizárólag nemzetiséglakta vidékeken — nem került a sor ellenállásra. Egészben véve el kell ismerni, hogy a vármegyék tisztviselői kara ebben a küzdelemben sok áldozatkészséget tanúsított, — sokan egész egzisztenciájukat tették kockára, mert ezt hazafias kötelességüknek tartották.

Már november végén nem lehetett kétség afelől, hogy a kormánynak, még ha ragaszkodik is ahhoz a szándékához, hogy az általános választójogról szóló javaslatot beterjeszti és azután választásokat irat ki, a legcsekélyebb reménye sem lehet arra, hogy az országban többséget nyerjen, sőt valószínűnek látszott, hogy még csak tekintélyes kisebbség sem fog melléje állani. Ilyen körülmények közt mind nehezebbé vált annak a fikciónak fenntartása, hogy a Fejérvárykormány mint parlamentáris kormány megállhatja a helyét. De egyébként is a kormány sok nehéz-

ségbe ütközött. Ily körülmények között a kormány már november 11.-én egy jelentésében, amelyet a királynak a politikai helyzetről tett, megállapítja, hogy a kormány egész politikája és akciója lehetetlen helyzetbe jutott és hogy nincs törvényes eszköze akaratának és hatalmának érvényesítésére. A jelentés utal arra, hogy a koalíció agitációja mindinkább a király ellen irányul és hogy már-már mindenkit hazaárulónak tekintenek, aki a király mellé áll. A kormány helyzetét vigasztalannak, kilátástalannak, sőt lehetetlennek mondja és oda konkludál, hogy az adott helyzetben kettő között kell választani: vagy meg kell egyezni a [koalícióval, vagy pedig kivételes és ideiglenes királyi intézkedéseket kell tenni a rend helyreállítására. A koalícióval való megegyezésnél a kormány nézete szerint attól kell tartani, hogy az ellenzéki pártok egy éven belül új követelésekkel — esetleg a perszonális unió megvalósításának követelményével — fognak fellépni, amely esetben a mostani helyzet ki fog újulni. A kivételes intézkedések viszont, amelyekkel a rend helyreállítható volna, nem illeszthetők be az alkotmányos jogrendbe, úgy hogy azokra a kormány nem vállalkozhatnék. Mivel a király e jelentés kapcsán semmiféle intézkedést nem tett, Kristóffy belügyminiszter november 25.-én külön emlékiratot is juttatott el a királyhoz és határozottan oly kivételes intézkedéseket ajánlott, amelyeknek foganatosítása körülbelül egyenlő lett volna a magyar alkotmány felfüggesztésével. Javasolta ugyanis: a parlament feloszlását, a megyei és városi önkormányzat felfüggesztését és a közigazgatásnak királyi biztosok által való vezetését, a sajtótörvény hatályon kívül helyezését, a bírói függetlenség felfüggesztését és végül az adóbehajtásoknak és újoncokozásoknak elrendelését tekintet nélkül arra, hogy az illető adókat és újoncokat az országgyűlés megszavaztam vagy nem. Ezenkívül azt javasolta, hogy ugyancsak diktatórius úton olyan reformok létesíttessenek, amelyek a nép széles rétegeire nézve hasznot jelentenek. Ily intézkedésnek mondja:

a beruházási törvény végrehajtását, a progresszív adó behozatalát, az állami ingyenes népoktatás bevezetését, az egyházi és alapítványi földbirtokok megváltását és parcellázását, a hitbizományok önkéntes megszüntetését, a közigazgatás államosítását és az általános választójog oktrojálását. Azokat az előrelátható aggodalmakat, amelyeket a király az alkotmányra tett esküje folytán az ilyen javaslatok ellen támaszthatna, Kristóffy azzal a szofizmával igyekezett eloszlatni, hogy „a király esküjét valójában éppen akkor fogja betartani, ha a koalíció által feldúlt alkotmányos életet királyi hatalmának eszközeivel helyreállítja”.

A király sem a kormány emlékiratára, sem Kristóffy emlékiratára nem adott választ és a kormány a legnagyobb aggodalommal látta december 19.-ének közeledését, amikor a képviselőháznak újból össze kellett ülnie. Attól tartott, hogy a képviselőház az újabb királyi leirattal való elnapolás dacára együtt fog maradni s hogy ebben az esetben a kormány a korona tekintélyének megóvása érdekében kényszerrendszabályok foganatosítására volna kényszerülve, amelyek a törvényhozás két tényezője közti szakadást irreparábilissá tennék. Ezért a kormány december elsején újból beadta lemondását és kérte annak még december 19.-ike előtt való elfogadását. Ekkor Lukács László lépett sorompóba azzal a szándékkal, hogy a koalíció vezéreit rábírja a december 19.-iki képviselőházi ülés sima lefolyásának biztosítására és ismét helyreállítsa közöttük és a király között a szeptember 23.-ika óta teljesen megszakadt összeköttetést. Lukács kívánságára a koalíció december elején újra formulázta azokat a feltételeket, amelyek mellett a kormány elvállalására hajlandó. Ezúttal a koalíció a magyar vezényleti nyelv behozatalára irányuló kívánságát odamódosította, hogy a „tisztektől lefelé a magyar érintkezési nyelv érvényesítendő”. Kívánta továbbá, hogy a magyar ezredek az ország színeit viselő zászlókkal láttassanak el, hogy ezekre a kétféjű sas helyett a király nevének kezdőbetűi alkal-

maztassanak, hogy a címerkérdés a magyar közjognak megfelelően rendeltessék, hogy a szóbeliségre alapított katonai büntető eljárásban a magyar nyelv érvényesíttessék, továbbá hogy a külfölddel kötendő szerződések Magyarországról külön íratassanak alá, hogy Ausztriával nem gazdasági szövetség, hanem gazdasági szerződés köttessék, hogy önálló magyar jegybank létesüljön és hogy a diplomáciában és a konzulátusoknál a paritás elve elfogadtassék. Ezeket az új pontozatokat a király december 13.-án kapta meg. Másnap kihallgatáson fogadta gróf Andrassy Gyulát és megbízta őt, hogy a katonai kívánságokat, különösen az „érintkezési nyelv” kérdését, Pitreich hadügyminiszterrel beszélje meg. Lukács közvetítő akciója december 19.-ike előtt már nem hozhatott eredményt, de viszont meg sem szakadt és ezáltal a kormány, amelynek lemondása még mindig nem volt elfogadva, igen súlyos helyzetbe került. Az a lehetőség, hogy a Ház a királyi leirattal történt elnapolását nem fogja respektálni, a Lukács-féle tárgyalások folytán nem fenyegetett ugyan, de előrelátható volt, hogy az ellenzék azt törvénytelennek fogja minősíteni, mivel az 1867. évi tizedik törvénycikk értelmében az elnapolások ahhoz a feltételhez vannak kötve, hogy a mennyiben a következő év költségvetése még nincs megállapítva, az országgyűlés még ugyanabban az esztendőben hívandó össze, és pedig még olyan időben, hogy a költségvetés az év végéig országgyűlésileg tárgyalható legyen. A kormány választhatott aközött, hogy vagy beterjeszti a költségvetést és együtt tartja a képviselőházat, amely esetben az ellenzék kénytelen lett volna, a kormánnyal szemben foganatba venni azokat a represszáliákat, amelyekkel a múltban fenyegetőzött, vagy pedig vállalja a felelősséget az 1867: X. t. c. megsértéséért és kiteszi magát annak, hogy az ellenzék az elnapolást, amely ellen eddig csak politikai okokból tiltakozott, most már határozottan törvénytelennek fogja nyilvánítani. Ebben a dilemmában a kormány, hogy a Lukács-féle tárgyalásokat meg ne

zavarja, az újabb elnapolásra határolta el magát, ami megfelelt az ellenzék óhájának is, de nem tette elkerülhetővé, hogy a december 19.-iki képviselőházi ülésen az ellenzék Apponyi gróf útján törvényellenesnek ne nyilvánítsa az elnapolást és ki ne jelentse, hogy a Ház többsége csak azért alkalmazkodik a királyi rendelet rendelkezéséhez, mert nem akar a törvényhozás két tényezője között olyan helyzetet teremteni, amely a köztük való alkotmányos érintkezést nagyon is megnehezítené. Különösen fájdalmas volt a kormánynak nézve, hogy az elnapolás törvény ellenességét a december 19.-iki ülésen Tisza is hangoztatta. Másnap a kormány újból lemondott, de a király december 21.-én kijelentette, hogy a lemondást a jelenlegi viszonyok között ezidőszert nem fogadhatja el. A képviselőház ülésével kapcsolatban Kristóffy különben nyilvánosságra bocsátotta a maga választójogi törvényjavaslatát.

Andrássynak Pitreich hadügyminiszterrel folytatott tárgyalásai nem vezettek eredményre. A király úgy találta, hogy a koalíció újabb pontozatainak katonai része még mindig olyan mértékben érinti az uralkodónak a hadsereg egységes vezényletére, vezérletére és belső szervezetére vonatkozó, a kiegyezésen alapuló jogait, hogy azokat el nem fogadhatja. Lukács László 1906 január 12.-én kísérletet tett arra, hogy a koalíciót olyan katonai program számára nyerje meg, amely a fősúlyt a honvédség erőteljes fejlesztésére fektette volna, de a koalíció vezetéi, — akik közben Wekerle Sándort is bevonták ezekbe a tárgyalásokba, — ezzel nem elégedtek meg. Január 26.-án és 27.-én a király Andrássy Gyulát ismét kihallgatáson fogadta és felszólította, hogy vállaljon kormányt a király álláspontja alapján, de Andrássy erre ezúttal sem volt hajlandó. Erre a király megbízta Andrássyt, hogy közölje a koalícióval egy szóbeli üzenetét. Ebben a király felszólította a koalíciót, hogy vállaljon kormányt a kilences bizottság programja alapján. Ismételtén kijelentette,

hogy a nyelvkérdésben semmi engedményt nem tehet, a címerkérdés megoldását úgy gondolja lehetőnek, hogy saját címerét fogja megállapítani, amelyet a közös intézmények viselnének, a katonai perrendtartásban a magyar nyelv érvényesülése ellen kifogást nem tesz, a gazdasági kérdésekben viszont ragaszkodik a már megkötött külföldi szerződések elfogadásához. A koalíció vezérlőbizottsága január 29.-én és 30.-án foglalkozott ezzel a királyi izenettel, eléggé békülékeny szellemben, úgy hogy Ugrón Gábor ki is lépett belőle. A koalíció kijelentette, hogy ragaszkodik ugyan az általa felállított munkaprogramhoz, de hajlandó gyakorlatilag számolni a király álláspontjával és csak azt tűzi ki feltételül, hogy a király ne követelje tőle saját elvi álláspontjának megtagadását, amibe a koalíció nem csupán a politikai tisztességre, hanem még inkább a parlamenti alkotmány sértetlenségére való tekintettel semmi esetre sem egyezhetnék bele, hanem hatalmazza fel a megalakítandó új kormányt annak kijelentésére, hogy a koalíció eddigi álláspontját egész terjedelmében fenntartja. A vezérlőbizottság továbbá kijelentette, hogy nem hajlandó ugyan Ausztriával vámszövetséget kötni, de igenis kereskedelmi szerződést a szabad forgalom alapján arra az időre, ameddig a német szerződés szól. Hajlandó az új autonóm vámtarifát is elfogadni, de nem mint közös osztrák-magyar, hanem mint önálló magyar vámtarifát. A külföldi államokkal Ausztria és Magyarország részére megkötött szerződéseket azonos tartalommal ugyan, de önállóan és magyar szöveggel szándékozik megkötni. A valuta-rendezést és az önálló bank létesítését a koalíció kormányrajutása esetében haladéktalanul munkába kívánja venni. A katonai kérdésekre nézve a koalíció kijelenti, hogy munkaprogramjának ezt a részét is fenntartja, de nem tűzi ki annak megvalósítását a kormányalakítás feltételül, hanem függővé teszi azt a nemzet újabb megnyilatkozásától. Végül a koalíció a választójog kiterjesztését, az alkotmány biztosítékainak és az önkormányzati

intézményeknek megerősítését és az alkotmányellenes kormány által üldözött tisztviselők teljes anyagi és erkölcsi kártalanítását tűzte ki a megalakítandó kormány feladatául.

Gróf Andrassy Gyula február 4.-én átadta a koalíció határozatait a királynak, aki azonban úgy találta, hogy azok az ő álláspontjának elutasítását tartalmazzák és ezzel Andrassy működése ismét befejezést nyert, mert következő napon a koalíció megállapította, hogy a király ezen döntése elvágja a további tárgyalások útját. A békekisérletek ismét a katonai kérdések miatt hiúsultak meg. A király ragaszkodott ahhoz, hogy azoknak intézése a kiegyezés értelmében egyedül az ő jogkörébe tartozik és ezért nem akart belemenni olyan megoldásba, amely azt, hogy mi történjék e jogkörön belül, a nemzet döntésétől kívánta függővé tenni. Hasonlóan eredménytelenül végződött Bánffy bárónak egy kibontakozási akciója is, amely az önálló vámterület megvalósítását és a közoktatásügynek a népiskolától kezdve az egész vonalon való megmagyarosítását akarta a királlyal való meg egyezés alapjává tenni. Bánffynak semmi biztosítéka nem volt arra, hogy a koalíció többi vezére is el fogja fogadni a katonai követelések kikapcsolását, amelyen az ő javaslata alapult, sőt mikor ezt az álláspontját nyilvánosan is képviselni kezdte, kénytelen volt a koalícióból kilépni.

Még a békeakció meghíusulása előtt a kormány újabb jelentést tett a királynak a tarthatatlanná vált politikai helyzetéről. A jelentés nyíltan bevallja, hogy az országban anarchia uralkodik. Nem a kormány, hanem a koalíció vezérlőbizottsága a helyzet ura. A vármegyék neki engedelmeskednek és a hatóságok nem a kormány, hanem a vezérlőbizottság utasításait követik. A főispánok tehetetlenek, senki nem engedelmeskedik nekik, a megyék nem is tűrik őket területükön. A törvényhatóságok első tisztviselői megszakították az összeköttetést a kormánnyal és csakis a koalícióval érintkeznek. A kormány az egész országban egy

maga áll, nincs pártja, nincs kötege, nincs embere. Létezése csak látszólagos, mert nem ő kormányoz, hanem a koalíció. A bomlás áterjedt az összes közintézményekre, sőt már az állami alkalmazottakra és itt-ott a csendőrségre is. A béketárgyalások a kormány Zati viszonyokra romboló hatással voltak. Megerősítették a koalíció által régóta hirdetett azt a hiedelmet, hogy a király „engedni fog, mert engednie kell” és így azok is, akik eddig még tétováztak, belesodródtak az ellenállásba. A kormány ezért a béketárgyalások gyors beszüntetését és a november 25.-iki Kristóffyféle emlékiratban vázolt intézkedések sürgős végrehajtását kéri. Egy póttjegyzetben, amely az újabb jelentéshez fűzetett, a kormány még egy utolsó alkotmányos lehetőséget említ meg a válság megoldására: a felhatalmazást a képviselőháznak nemcsak egyszeri, de két- vagy háromszori felosztatására. A király azonban a béketárgyalások meghíúsulása után sem akart olyan javaslatokkal foglalkozni, amelyek az alkotmánynak megsértését jelentették, volna és csakis az ismételt választások eszméjét tárgyalja meg Fehérváry báróval és Kristóffyval, de ebben az irányban sem jöhetett létre döntés, mert az az 50 millió korona, amelyet Kristóffy az ismételt választások céljaira szükségesnek tartott, nem volt előteremthető. A király végül csupán csak arra hatalmazta fel a kormányt, hogy a létező törvényekkel összeegyeztethető erősebb rendszabályokat alkalmazzon. Emellett azonban mindinkább előtérbe nyomult a képviselőház felosztatásának szükségessége.

A felosztatást Fehérváry azért tartotta szükségesnek, hogy a koalíció tagjai ellen képviselői mentelmi jogukra való tekintet nélkül járhasson el, ha a törvényes rendet felforgató tevékenységben vesznek részt. Ezenkívül március elejéig életbe kellett léptetni a külfölddel kötött kereskedelmi szerződéseket, ami az adott helyzetben csak szükségrendelet útján történhetett, ilyen rendelet pedig csak a parlament együtt nem létében volt ki-

bocsátható. Február elején a király a magyar kormány összes tagjaival Bécsben koronatanácsot tartott, amely egyhangúlag állást foglalt az országgyűlés feloszlatása mellett. A koronatanács azt is elhatározta, hogy a feloszlatás királyi biztos útján fog történni, még pedig katonai hatalom igénybevételével. Királyi biztosnak Nyiri Sándor tábornok, volt honvédelmi miniszter neveztetett ki, akinek Fejérváry kívánsága ellenére nem valamely a közös hadsereghez tartozó csapatot, hanem a budapesti első honvédegyalogezrednek egy Fabritius Győző ezredes parancsnoksága alatt álló zászlóaljját bocsátották karhatalomként rendelkezésére. A miniszterelnök felszólította az országgyűlés két házának elnökeit, hogy február 19.-ére üléseket hívjanak össze két királyi leirat kihirdetése céljából. Február 19.-én katonaság és rendőrség szállta meg az országházat és annak környékét. Az ülést a megbetegedett elnök helyett Rakovszky István alelnök nyitotta meg, aki röviden tiltakozott a parlament fegyveres megszállása ellen és bemutatta a királyi biztosnak egy levelét, amellyel az két királyi leiratot küldött meg a képviselőház elnökségének. A királyi biztos levelét Rakovszky alelnök felolvastatta, a mellékelt két kéziratot azonban az ő indítványára a ház felbontatlanul visszaküldte a királyi biztosnak azzal az indokolással, hogy teljhatalmú királyi biztost a magyar alkotmány nem ismer és hogy a király és az országgyűlés közötti üzenetek közvetítésére egyedül a miniszterelnök van hivatva. Erre Bolgár Ferenc alelnök, ki közben elfoglalta az elnöki széket, be is zárta az ülést és a képviselők — három kivételével — elhagyták a termet. Pár perc múlva a kir. biztos parancsot adott Fabritius ezredesnek, hogy vonuljon be a képviselőház üléstermébe és ott olvassa fel és hirdesse ki a két királyi kéziratot. Fabritius ezredes erre megjelent az ülésteremben, felment az elnöki emelvényre és ott, — jóformán üres padok, de tömött karzatok előtt, — felolvasta előbb azt a nyílt parancsot, amelyben a kir. biztostól megbízást

kapott az országgyűlés feloszlásának fogantatására és e célból szükség esetén karhatalomnak igénybevételére, és azután a két királyi kéziratot is, amelynek egyike Nyiri megbízatását, másika az országgyűlésnek feloszlását foglalta magában. Az új országgyűlés egybehívására vonatkozólag a királyi kézirat egyelőre nem intézkedett. A kéziratok felolvasása után Fabritius ezredes a rendőrséggel kiűrtette az országház épületét, lezárta a kapukat és az egész épületet őrizetbe vette.

A képviselőház feloszlása után a kormány az ellenálló vármegyékbe királyi biztosokat küldött ki és beszüntette a vármegyék által élvezett állami dotációk folyósítását. Kivált ez utóbbi intézkedéssel érzékeny csapást mért az ellenálló vármegyékre, amelyek ennek folytán nem tudták kiutalni az elmozdított tisztviselők fizetését, annál kevésbbé, mert az e célra eleinte eléggé bőven befolyt önkéntes adományok is megcsappantak, sőt csakhamar egészen kiapadtak. A vármegyék kezdtek sürgetni a koalíciót, hogy vagy hagyja abba az ellenállást vagy gondoskodjék a tisztviselők ellátásáról, mert különben az ellenállás nem lesz folytatható. A rezisztencia tényleg egyes vármegyékben megszűnt, másokban csak színleg folyt tovább. A hangulat mindenütt nyomott volt. Március folyamán sok vármegye már az adóbeszolgáltatás és újoncozás kérdésében is alávetette magát a kormány rendelkezéseinek és teljes rezisztenciában végül is alig tíz vármegye maradt. A koalíció is kezdte belátni a további harc kilátástalanságát. Bánffy és Eötvös után most Rakovszky István hirdette nyíltan, hogy a koalíció katonai programjának végrehajtása ezidőszertint lehetetlen. Március 16.-án a kormány feloszlatta a vezérlő bizottságot is, anélkül, hogy ez az esemény nagyobb hullámokat vetett volna. A nemzeti ellenállás épülete olyan korhadt volt, hogy annak az első érintésre össze kellett omlania. A koalíció legnagyobb része már csak a mentőgondolatot várta, hogy kiszabaduljon abból a zsákutcából, amelybe

került. Széltében azt a szemrehányást tették a koalíció vezéreinek, hogy hiába vitték bele a nemzetet egy kilátástalan harcba.

A mentőgondolat, amelyet a koalíció várt, igen különös módon vetődött fel. Egy a „Huszadik Század” köréhez tartozó szociológiai író, Méray-Horváth Károly, már évekkal ezelőtt több német és magyar nyelven megjelent munkában azt a tételt állította volt fel, hogy a szociológiai tudomány segítségével ma már megállapíthatók azok az élettani törvények, amelyek szerint az egyes emberi társadalmak fejlődése végbemegy és ezeknek a törvényeknek alkalmazásával lehetővé válik a jövő fejlődési irányának megismerése. Elméletét a magyar politikai életre alkalmazva, komplikált gondolatmeneten keresztül még 1903-ban kifejtette, hogy Magyarország előbb a gazdasági önállóság, azután az önálló hadsereg megvalósítására fog eredménytelen kísérletet tenni, de ezek a törekvések végül helyt fognak adni a választási reform kérdésének. Méray az eredeti, sőt különködő gondolkodóknak fanatizmusával az 1903 óta lezajlott eseményekben a maga elméletének igazolását látta és vakon hitte, hogy az általános választójog megvalósítása elkerülhetetlen, mert az, — az ő szavaival élve, — biológiai szükség. Maga az elmélet érdekes ugyan, de sok szó fér hozzá. Méray azonban nemcsak teoretikus volt, hanem amellet igen aktív, nagy rábeszélő képességű egyéniség is, aki már 1906 februárjától kezdve lépéseket tett a mérvadó politikai személyiségeknek egy olyan kibontakozási program részére való megnyerésére, amelynek alapja az általános választójog volt. Fáradhatatlan buzgalommal megnyerte ennek a tervnek Kristóffy és Vörös minisztereket, majd előbb e könyv szerzőjének, utóbb Barabás Bélának segítségével Kossuth Ferencet is. Április másodikán kész volt egy megállapodási tervezetnek Kossuth által is jóváhagyott szövege, amely szerint az alkotmányos rend helyreállítására és az általános választási jog megvalósítására olyan kormány volna létesítendő,

amelyben három függetlenségi párti miniszteren kívül az általános választójog három hatvanhetes alapon álló híve foglalna helyet. Az új választójog alapján haladéktalanul megejtendő választásokon kialakuló többségnek azután ez a minisztérium átadná a kormányzást. A tervezet Kristóffyhoz került, aki abban a maga választójogi koncepciójának biztosítását látta, — mert hiszen az általános választójog a kormányba bevonandó hatvanhetes híveinek csak a hozzá közelálló politikusokat tarthatta, és Fejérváryt is megnyerte a terv részére. Másnap mindketten együttesen tettek jelentést a királynak, aki Fejérváryt megbízta azzal, hogy közvetlenül lépjen érintkezésbe Kossuth Ferencsel. Ugyanekkor megállapodás történt abban is, hogy a tárgyalások sikere esetében a király Wekerle Sándort fogja a kormányalakítással megbízni. Április 4.-én Fejérváry Barabás lakásán találkozott Kossuth Ferencsel és elvben megállapodott vele ama feltételekre nézve, amelyek mellett a koalíció kormánya megalakulhat. Ezzel a megállapodással Fejérváry Bécsbe utazott. Az alkotmánypárt és a néppárt most szintén bekapcsolódott az akcióba. Kristóffy szerint a Kossuthtal való megállapodás alapján, amely még mindig a Méray-Horváth-féle eredeti elgondoláson nyugodott, a kormányban csakis az általános választójog hívei foglaltak volna helyet, úgy hogy az alkotmánypárt, valamint a néppárt tagjai belőle ki lettek volna zárva. Polónyi Géza vállalta magára, hogy részükre is megnyitja a kaput a kormányrajutás felé. Fejérvárynak utána utazott Bécsbe és azt a kérdést intézte hozzá, volna-e kifogása az ellen, ha az alkotmánypártnak és a néppártnak tagjai is helyet foglalnának a kormányban. Fejérváry azt felelte, hogy ha ez a két párt is elfogadja az általános választójog gondolatát, ennek nincsen akadálya. A két párt erre határozatot hozott, amely szerint ők is felveszik programjukba az általános választójogot.

Az ezután létrejött paktumban a koalíció elfogadta a vezény-

leti és szolgálati nyelvnek teljes kikapcsolását és csak egy a királylyal egyetértésben megfogalmazandó kormánynyilatkozat lehetőségét tartotta fenn magának a nemzet alkotmányos jogainak hangsúlyozására. Vállalta továbbá az állami szükségleteknek 190? és 1906-ra való megszavazását és egyben elismerte az újoncjutalék felemelésének szükségességét is azzal a megjegyzéssel, hogy annak szöbahozatalát és a törvényhozás elé való terjesztését az első vagy a második kormány számára tartja fenn, aszerint, hogy mikor áll be annak feltétlen szükségessége. Vállalta továbbá a már megkötött kereskedelmi szerződéseknél és az autonóm vámtarifának törvénybeiktatását. A Magyarország és Ausztria közötti viszonyt illetően a király szabad kezet adott a koalíciónak, de kikötötte, hogy a két állam között megegyezés jöjjön létre és ha ez lehetetlennek bizonyulna, a *status quo* a kereskedelmi szerződések lejártáig fenntartassék. A koalíció megígérte, hogy úgy a Tisza, mint a Fejérvárykormányt az anyagi és jogi felelősség alól felmenti, de fenntartotta magának a jogot arra, hogy e kormányok politikai tényei tekintetében a képviselőház elvi természetű határozatokat hozhasson. Az új kormány utolsó teendőjeként a paktum a választási reformnak keresztülvitelét jelöli meg, amelynek legalább olyan széles alapokon kell megvalósulnia, amint ez a Kristóffyféle javaslatban tervezve volt.

A paktum létrejötte után a király Bécsbe rendelte Wekerle Sándort és április 7.-én megbízta az új kormány megalakításával. A Fejérvárykormány felmentése és az új kormány kinevezése a következő napon történt meg.

A koalíció kormányrajutásával befejeződött az a hosszú parlamenti harc, amely Magyarországon három és fél esztendőn keresztül az erőket lekötötte és megoldást nyert az a konfliktus is, amely a király és az országgyűlés között fennállt. A hosszú tűzdelem eredménye azok szempontjából, akik azt magyar részről a vezérleti és vezényleti nyelv bevezetésének kierőltetése érdeké-

ben megindították, kétségbeejtően csekély volt. Ebben a kérdésben a király álláspontja érvényesült és ebből a szempontból nézve a dolgokat, az 1906 áprilisi paktum, amely az alkotmányos küzdelmeknek véget vetett, egyértelmű volt a magyar ellenzéki most már többségi — pártoknak kapitulációjával. Még kedvezőtlenebb az eredmény, ha a harc kimenetelét nemcsak a vezényleti nyelv szempontjából bíráljuk el, hanem azt az általános hatást keressük, amelyet ez a harc Magyarország sorsára gyakorolt. A monarchia kifelé való tekintélye, amelyet már az osztrák parlamenti zavarok is erősen megtépáztak, végleg leromlott, amikor Magyarország is éveken keresztül a teljes felfordulás képét mutatta. A monarchia minden ellensége erőt merített azokból a belső harcokból, amelyek úgy Ausztriában, mint Magyarországon dúltak. Tíz évvel előbb a monarchia még imponáló hatalom volt kifelé, most mindenütt meghúzták felette a halálharangot. Az a kár, amely ebből a monarchiára és azon belül Magyarországra n háramlott, kiszámíthatatlan, mert nagyrészen pszichológiai hatású volt. Sok ambiciózus terv, amelyet ellenségeink az osztrák-magyar monarchia felbomlásására alapítottak, talán soha nem fogant volna meg szerzőik agyában, ha Ausztria-Magyarország nem mutatja annyira a teljes belső felbomlás képét. Hogy Ausztria népei ezzel nem törődtek, az érthető, mert hisz ők legnagyobb részben nemcsak nem bánták, de titokban talán még remélték is a monarchia felbomlását. A magyarságnak azonban minden érdeke az osztrák-magyar nagyhatalom fennmaradásához és erejének konzerválásához fűződött, — itt az a nemzedék, amely Magyarország politikai sorsát ebben az időszakban intézte és amely a monarchia erejét nem erősítette, de gyengítette, alig menthető fel ama vád alól, hogy vak volt, hogy könnyelműen tett kockára életbevágó nagy érdekeket sokkal kisebb fontosságú célok kedvéért és hogy túlságos elbizakodottságában nem látta világosan Magyarország helyzetét és azokat a veszedelmeket, amelyeket élesebb szemek az

európai politikai láthatáron már akkor is felismerhettek. Az elkövetett hiba annál nagyobb volt, mert a parlamenti harcok Magyarországon túlnyomóan a hadsereget illető kérdésekben nyilvánultak meg és ennek belső erejét a legkártékonyabban befolyásolták. Ha a világháború előtti időben a hadsereg megerősítése érdekében mindaz, amit más országokban megtettek, nálunk is megtörtént volna, a monarchia a világháború elején 3.7 millió közepesen felszerelt katona helyett 4.7 millió jól felszerelt katonát állíthatott volna az ellenséggel szembe és nem tudjuk, hogy egy erősebb hadseregnek pusztá létezése is nem riasztotta volna-e el azokat az államokat, amelyek a világháborúban velünk szembenálltak, az ellenünk irányuló támadás szándékától; nem tudjuk azt sem, vajjon abban az esetben, ha Ausztria-Magyarország hadserege erősebb és belső viszonyai nem mutatják a teljes lezüllesztettségét, Olaszország és Románia elfordultak volna-e a hármasszövetségtől? Hisz az újabban közzétett diplomáciai és katonai okmányokból látjuk, hogy minden állam a maga külpolitikájának vezetésénél mily gondosan veszi kalkulációba a háború esetében egymással szembeállítható katonai erőknek egymáshoz való arányát és az ebből kialakuló képet Ausztria-Magyarországra nézve mindenesetre kedvezőbbé — talán döntően kedvezőbbé, — lehetett volna tenni, ha a katonai kérdések megítélésénél a kardbojtok színei, a zászlók ábrái és a vezérleti nyelv jelentősége mellett a hadsereg belső erősségének fontossága is átment volna a köztudatba. Sajnos, az 1902—1906. évi parlamenti harcokban elkövetett mulasztásokat az utánuk megalakult koalíciós kormány nem tudta jóvátenni, mert le volt láncolva saját múltjához, fel sem ismerte azt, hogy miről van szó és ha felismerte, többretartotta, hogy választói előtt megőrizze a következetesség némi látszatát, mint hogy bátran új utakra lépjen. Egyenesen elképesztő vaksággal mondta a koalíciós kormány igazságügyminisztere, Polónyi Géza a miniszteri székéből, hogy ama szükséglet mellett,

mely a hadsereg kérdésében a nemzet és az állam biztonsága szempontjaihoz fűződik, van még egy másik, szerinte magasabb szempont is, és ez az, hogy a nemzet törvényes jogai a hadseregen belül elismertessenek. Nem is jutott eszébe ön maga előtt felvetni a kérdést, hogy mit érnek ezek a jogok, ha a nemzet biztonságát feláldozzuk értük. A hosszú harcnak másik következménye az volt, hogy a monarchián belül Magyarország tekintélye, mely a nyolcvanas és még a kilencvenes években oly örvendetesen megerősödött, ismét elveszett. Elveszítettük mindazokat az előnyöket, amelyek ránk nézve abból származhattak volna, ha azalatt, míg Ausztriában a rend felbomlott, Magyarország tovább is a teljes konszolidáltság képét nyújtotta volna. A monarchia súlypontja ezáltal önként átterelődött volna Magyarországra. Ez talán nem történt volna meg Bismarcknak ilyen irányú tanácsa szerint, amely valószínűleg nem volt ment minden egoizmustól, mert hisz a Német Birodalomnak bizonyos jövő eshetőségekre való tekintettel mindig számolnia lehetett és kellett az ausztriai németek beolvasztásával való megerősödésének lehetőségével. De megtörténhetett volna Tisza István elgondolása szerint, aki ezt a lehetőséget világosan látta maga előtt, de hiába igyekezett meggyőzni annak fennforgásáról azokat, akik elfogultságukban és fanatizmusukban — amely bizonyára jóhiszemű volt — a monarchia igazi megerősítését a magyar nemzeti követelményeknek a hadseregen belül való megvalósításában látták. Bármely szempontból is nézzük az 1906 áprilisában befejeződött parlamenti harcokat, azok nem válnak dicsőségére a magyar nemzet politikai érettségének és nem bizonyítják a harcokban résztvevő férfiak politikai éleslátását.

A KOALÍCIÓS KORMÁNY

A MAGYAR politikának állandó problémája, amelynek megoldására 1867 óta a legkülönbözőbb rendszerek kerültek alkalmazásba, a koalíciós kormány megalakításával egészen új alakot öltött. A főfeladat eddigi mindig a kiegyezés alapján álló hatvanhetes pártok megerősítése volt a negyvennyolcas törvényhozás alapján álló függetlenségi párt ellen. Most azonban a negyvennyolcas párt volt a helyzet ura, és ezt kellett rábírn azoknak az 1867-es kiegyezésben lefektetett alapelveknek ha nem is elfogadására, de legalább is respektálására, amelyeken a Magyarország és Ausztria közötti együttműködés és a monarchia nagyhatalmi állása nyugodott. Ezt a feladatot egyenes úton nem lehetett megoldani. A király nem helyezkedhetett Magyarország ama teljes függetlenségének álláspontjára, amelyet a most már legnagyobb magyar párt képviselt, mert ebben a monarchia végét látta. De nem volt kilátás arra sem, hogy a függetlenségi párt ráhelyezkedjék arra a hatvanhetes alapra, amely ellen négy évtizeden keresztül küzdött és amellyel Magyarország közvéleménye az utolsó időben szintén szembefordult. A katonai kérdések körüli harcokban függetlenségi párti oldalról már régebben felvetődött az a gondolat, hogy „negyvennyolcas” politikát csak hatvanhetes alapon, lehet csinálni, mert a királynak ahhoz való hozzájárulását csak így lehet remélni. Most ezt az utat kellett megkísérelnie a függetlenségi pártnak; el kellett fogadnia a hatvanhetes alapot politikája nem ugyan elvi, de gyakorlati

alapjául és ezen az alapon kellett megpróbálkoznia régi elvi álláspontjának fokozatos és lassú érvényreemelésével. Viszont a királynak a maga szempontjából úgy kellett vezetnie a politikát, hogy a negyvennyolcas köpönyegben is alapjában véve hatvanhetes politika folyjon tovább; Eza helyzet mindkér részről az őszinteség teljes híj jávai volt és szükségszerűen folytonos özszeütközéseknek kellett fakadniok belőle. Ez a helyzet volt az oka annak is, hogy a koalíció kormánya oly kellemetlen emléket hagyott hátra a magyar közvéleményben. A kétértelműségek kora vojt amelyből semmi jó nem származhatott. Nem az volt a koalíciós kornak főhibája, hogy a kormány nem egységes többségre, hanem különböző pártok szövetségére támaszkodott, de az, hogy a politikai alap, amelyen a kormány állt, nem volt őszinte, hogy úgy a király, mint a függetlenségi párt hátsógondolatokkal teremtette meg és támogatta az új kormányt és hogy a politikai fejleményeket legerősebben ezek a hátsógondolatok befolyásolták és irányították.

Wejterle Sándorj akir? ebben a korban a politikai vezetés elsősorban Jiárult, egész egyéniségénél fogva rendkívül alkalmas volt, hogy a koalíciót a király bizalmatlóságának Scyllája és a függetlenségi párt türelmetlenségének Charibdise között keresztülvezesse. A hatvanhetes alap rendíthetetlen híve volt és annak is vallotta magát, de az ezáltal megjelölt határokon belül szívesen keresett kompromisszumos megoldásokat, képviselt esetleg — nagyobb politikai érdekek kedvéért — olyanokat is, amelyeket ben soífg nem talált a legszerencsésebbnek. Nagy tudása, találékonytsága, az ügyekben és a politikai kérdések kezelésében való felülmúlhatatlan jártassága és ügyessége képessé tette őt a legnehezebb helyzetekben is új meg új megoldási módozatoknak kieszelésérc. A függetlenségi párt tudta ugyan, hogy mind a közjogi kérdésekben, mind az Ausztriával való gazdasági viszonyt illető kérdésekben Wekerle homlokegyenest ellenkező elveket vall, —

de Wekerle úgy tudta kezelni ezeket a kérdéseket, hogy nem ütközött össze a függetlenségi párttal, amely végül is úgy ítélte meg őt, hogy a párt követeléseiből gyakorlatilag senki sem fog többet megvalósíthatni, mint Wekerle Sándor. Hosszú ideig bíztak abban, hogy az, amit Wekerle a függetlenségi párt részére ki fog eszközölni, számottevő haladást fog jelenteni akár a katonai, akár a kiegyezési kérdések terén és ez a bizalom volt Wekerle politikai erőssége, ebből élt három évig és ennek segítségével folytatta kormánya — közben hasznosat is alkotván — tevékenységét. Wekerle szellemi fölénye megnyilvánult mindenben, amihez hozzászólt. Bámulatraméltó műveszettel tudta a politikában felvetődött vitás kérdéseket néhány szóval olyan magasabb szférába emelni, amelyben az ellentétek ugyan még nem szűntek meg, de már összefértek egymással. Nem voltak idegei, bensőleg közömbös maradt a legsúlyosabb helyzetekben is megingathatatlan optimizmussal a legélesebb összeütközésekből is és mindig rendületlenül bízott abban, hogy valamilyen kivezető utat majd csak lehetséges lesz találni. A korabeli nagy államférfiak — Andrássy, Apponyi, Tisza, — egy-egy eszmével azonosították magukat, szenvedtek, ha ezt az eszmét valamely ponton vereség érte, benső elégtételként érezték ennek az eszmének minden sikerét. Wekerle ellenben árpolitikát úgy tekintette, mint valamilyen nagy sakktablát, amelyen játszik. Nem volt ugyan egészen mindegy neki, hogy azt végeredményben megnyeri-e vagy elveszíti, de hogy az egyik vagy a másik eltolódás a sakktablán előnyösnek vagy hátrányosnak látszik-e, az őt sohasem izgatta. Pártja egész kormányzása idejében nem volt. Az alkotmánypárthoz tartozott ugyan, de az nem őt, hanem gróf Andrássy Gyulát ismerte el vezérül. Ilyformán politikai pozícióját egyedül és kizárólag észbeli képességeivel tartotta fenn. A gazdasági kérdésekben jártas és iskolázott férfinak józan okossága hallatszott ki minden megnyilatkozásában. A magyar poli-

tikai életre kiható kérdéseknek, az állami adminisztrációnak és a gazdasági szükségleteknek nem volt nála alaposabb ismerője és ezeket az ismereteket a részletekben való elmélyedés iránti hajlamával állandóan tökéletesítette. Ezekben a kérdésekben nagy alkotó erőt tanúsított és mindenben, amihez hozzáfogott, építő munkát végzett. Tisztán gyakorlatias elméje tudatosan elzárkózott nemcsak a frázisoktól, de talán az eszmei mozgalmaktól is. Átható elmével tekintette át az aktuális problémákat és gyönyörűsége telt benne, ha abból az anyagból, amit ezek nyújtottak, valami hasznosat tudott gyúrni vagy faragni, de a fejlődés végső céljaival nem sokat törődött, — nagy elméje nem volt cly szerkezetű, hogy a távol jövőben felbukkanható lehetőségeket vagy veszélyeket élesen megérezze és hogy politikáját ezekre való tekintettől irányíttassa. 1867 óta nem volt az országnak olyan kiváló gazdaságpolitikusa, mint ő, a belpolitikai kérdésekben is a legelső közé tartozik, de már a külpolitikai kérdések megítélésében rendkívül fogatékosak voltak képességei és e téren sem Tiszával, sem Andrássyval nem lehet őt összehasonlítani.

A kormány, amelynek Wekerle élén állt, egyesítette magában a koalíció vezérembereinek nagy részét, akik akkor népszerűségük tetőpontján álltak. A belügyminiszterséget gróf Andrássy Gyula vállalta. Ebben a minőségében neki jutott az általános választójog megvalósításának feladata, amelyre a koalíció a paktumban kötele kötelezettséget vállalt, bár ő ennek a reformnak nem volt híve, aggályosnak tartotta és ebben az időszakban még csak a politikai helyzet kényszerűségénél fogva — de jobb meggyőződése ellenére, — állt melléje. Mint ahogyan a katonai követeleket eleinte határozottan ellenezte, azután a politikai helyzet kényszere alatt megalkudott velük, míg végre teljes meggyőződéssel magáévá tette azokat, úgy kezdett most fejlődni az általános választójog kérdésében, de a koalíciós kormány idejében még

csak a második stádiumig érkezett el, amikor kénytelenül-kelletlenül szolidaritást vállalt valamivel, ami előtte nem volt rokonszenves. Kossuth Ferenc a kereskedelemügyi miniszteri állást vállalta el amely az ugyancsak a paktumban kilátásba vett *Kiegyezési* tárgyalásokra való tekintettel ebben az időben rendkívül nagy politikai fontosságú volt. De ebben az időben sokat betegeskedett, ami még fokozta azokat az egyéni kényelemre való hajlamokat, amik mindig megvoltak benne, úgy hogy minisztériumának ügyeit tulajdonképpen államtitkára Sztérényi József intézte, aki az alkotmánypártnak volt ugyan tagja, de Kossuthnak mindvégig teljes bizalmát bírta. Jelentékeny, főleg gazdasági szakismereteivel eddig a kereskedelemügyi minisztérium tisztikarában vált ki, ettől kezdve azonban mozgékonyaságával, minden iránt való érdeklődésével, gyakran okos tanácsaival és kiváló tehetségével, amellyel a legkülönbözőbb emberekhez hozzáférközött, politikai téren is sok szolgálatot tett a koalíció vezéreinek. Gróf Apponyi Albertnek jutott a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, amelynek élén a nagy politikai kérdések intézésétől némileg félreszorult, amely azonban alkalmas terepül szolgálhatott neki a magyar kulturális életnek az ő mindig magasröptű, a szellemi élet minden megnyilvánulása iránt fogékony gondolatvilágával való megtermékenyítésére, sőt az iskolaügy terén az ő nemzeti koncepcióinak megvalósítására is, A néppárt vezérének, gróf Zichy Aladárnak, az Ő Felsége, „személye körül” minisztérium jutott. A néppárt megalapítójának, Nándornak volt fia, a néppárt élére akkor került, amikor gróf Zichy János nem akart az obstrukcióval szolidaritást vállalni és előbb lemondott a néppárt elnökségéről, majd kilépett a néppártból és 1906 májusában az alkotmánypárt tagja lett. A földművelésügyi minisztériumot ismét Darányi Ignác vállalta el, aki előzően már nyolc évig viselte ezt az állást, honvédelmi minisztérium élére Jekelfalusy Lajos altábornagy került, a horvát minisztérium

vezetését Josipovich Gézára bízták. Legfeltűnőbb volt az igazságügyminiszteri tárcának Polónyi Gézával, való betöltése, akinek nagyhangú, a parlamenti taktika és különösen az obstrukciós technika minden fifikájában jártas személyét azok kik most vele egy kormányban foglaltak helyet, éppenséggel nem becsülték sokra és akinek rabulisztikus jogi fejtegetéseit csak a felületesen itélő közvélemény vehette kiváló jogászi tudásnak. De Polónyi örökös mozgékonyásával szolgálatokat tett Wekerlének, Kossuthnak, Andrásynak és a néppártnak és kitűnő viszonyban állt a sajtóval úgy hogy bevették őt is a kabinetbe. Itt különben nem maradhatott meg sokáig. 1907 elején nyilvánosan megvádolják azzal, hogy mint Budapest törvényhatósági bizottságának tagja inkorrektiséget követett el és ezeket a vádakokat Lengyel Zoltán függetlenségi párti képviselő is nyilvánosan magáévá teszi. Lengyelt ezért ugyan kizárják a pártból, de Polónyi mégis kénytelen lemondani és bíróság elé menni, ahol különben Lengyel Zoltánt elítélték. Polónyi utóda az igazságügyminiszteri székben Günther Antal lett, aki Apponyi szűkebb környezetéhez tartozott. A pénzügyminiszterséget Wekerle önmagának tartotta fenn. Nem kapott a kormányban helyet báró Bánffy Dezső, aki egy tévesnek bizonyult spekuláció folytán túlhamar elmenekült a koalíció süllyedni látszó hajójáról és így politikai pályájának különös vargabetűi dacára ezúttal sem válthatta be fenyegetését, hogy még egyszer „tettekkel tényezővé” fog válni.

Az új kormány első feladata volt az új kép viselőválasztásoknak megejtése. A szabadelvű párt ezeken nem vett részt. *Tisza* maga volt az, aki úgy találta, hogy most, miután megszűntek azok az okok, amelyek miatt a hatvanhetes kiegyezés hívei között szakadás állt be, a koalíción belül helyet foglaló hatvanhetes pártok mellett szükségtelenné vált egy második külön hatvanhetes pártkeret fenntartása és hogy ez csak gyengitné a hatvanhetes politikai irányt, ő maga javasolta tehát

hogy a szabadelvű párt határozza el feloszlását. Ez az állásfoglalás bölcs volt. A képviselőházban Tisza és pártja kénytelenek lettek volna vagy ellenezni a kormány egyes politikai ténykedéseit, amelyek az 1867. évi kiegyezést illető kérdésekben szükségyszerűen kétértelműek voltak és ezekkel szemben megvédeni a kiegyezés szellemét, amely esetben a koalíció rájuk háritotta volna a felelősséget politikájának sikertelenségéért, vagy pedig a kormány mellé állni és az 1867-es alkotmánypárt politikáját magukévá tenni, amely esetben a szabadelvű párt elveszítette volna létjogosultságát, de azt a lehetőséget is, hogy a koalíció lejáratása után ismét maga vehesse kezébe az ország vezetését. Ilyformán a koalíció pártjainak a választásokon egymás között kellett megmérkőzniük. A koalíció vezérei szemelték ki a képviselőjelöltöket, akik aztán a kerületekben, hol nagyobbbrészt ismeretlenek voltak, a három szövetkezett párt elnökének aláírásával igazolták, hogy ők a szövetkezett pártok egyedüli jelöltjei és hogy „bárki más, aki hivatalos jelöltség ürügye alatt szintén jelöltségre vállalkozik, úgy tekintendő, mint aki a szövetkezett pártoknak csak ártani akar”. A kerületekben, ahol a koalíciónak kormányrajutását a nemzeti ügy győzelmének tartották és a nemzeti ellenállástól való megszabadulást áldásnak érezték és ahol azért mindenki örömmámorban úszott, a központi jelölteket tárt karokkal fogadták. A függetlenségi párt 253, az alkotmánypárt 89, a néppárt 33 kerületben nyert többséget. A Bánffy-féle újpárt 13 tagról kettőre olvadt le. A nemzetiségi képviselők száma megszaporodott, egy évvel ezelőtt csak 10, most ellenben 25 mandátumot hódítottak meg. Ezenkívül volt még a képviselőházban 4 demokrata, 2 agrárszocialista vagy agrárdemokrata színezetű és 5 pártönkívüli képviselő. Az új parlament szellemi színvonalát nem előnyösen befolyásolta a szabadelvű párt vezető politikusainak, — Tisza, Khuen-Héderváry, Lukács László, Láng Lajos, Hieronymi, Berzeviczy, Hódossy és másoknak kimaradása. Újonnan

kerültek be a képviselőházba a függetlenségi párton. Földes Béla, Gaál Gaszton és Éber Antal, az alkotmánypárton Szterényi József, gróf Dessewffy Aurél, őrgrof Pallavicini György és Bernát István, a néppárton Ernst Sándor, Rakovszky Béla és Beniczky Ödön, a nemzetiségi párton Maniu Gyula és Vajda Sándor. A főváros kilenc kerülete közül 7 jutottja függetlenségi pártnak, a Belváros, — régebben Deák Ferenc és gróf Tisza István kerülete, — ezúttal egyhangúlag Polónyi Gézát küldte be a képviselőházba.

„Az őszinteségnek az a hiánya, amely a koalíció kormányai alkításában úgy a képviselőházi pártok, mint az uralkodó részéről megnyilvánult, csakhamar érezhető volt a képviselőházban is. A függetlenségi párt tagjai legnagyobb részének sejtelve sem volt arról, hogy vezérei a kormányalakítás előtt minő kötelezettségeket vállaltak. Azt, ami lényegében kapituláció volt, győzelemnek állítottak be és ebből eredt később a koalíció minden baja. Amikor mégis kiszivárgott — bécsi politikai körökből — az a hír, hogy valamilyen paktum van a korona és a magyar kormány között, Kossuth Ferenc a külsőségekbe és formaságokba belekapaszkodva még 1906 november végén is egyik párhívének, ki ezt a kérdést firtatta, egy közbeszólásban odavetette: „Ilyen írásbeli paktum nem volt. Hol van az írásbeli megegyezés?” Az új kormány tagjainak egyes nyilatkozatai szintén alkalmasok voltak arra, hogy több reményt keltsenek, mint amennyi indokolt volt. Állandóan hangoztatták, hogy elveik fenntartásával és azok sérelme nélkül vállalkoztak kormányalakításra, de nem merték vagy elfelejtették hozzátenni, hogy a kormányt csak bizonyos konkrét feladatok megvalósítására kapták meg és hogy azoknak az intézkedéseknek a sorában, amelyeknek megtétele rájuk volt bízva, éppen azok, amelyekre a függetlenségi párt tagjai a legnagyobb súlyt fektetették egyáltalában nem szerepeltek. Kossuth büszkén kijelenti, hogy a miniszteri székek kell őhöz á idó-

múlnia, nem pedig ő neki a miniszteri székhez; és hogy a kormánynak erős elhatározása a nemzetet ama nagy kincsek birtokába juttatni, amellyel ura lehet saját sorsának. Az önértettől duzzadó frázisok árjában nem is veszik észre, hogy Kossuth az általános választójogra célzott, amikor erről a kincsről beszélt. Apponyi kijelenti, hogy „Magyarország fővárosába a magyar nép ezreinek sora között most a királytól nyert mandátummal bevonult a magyar nemzeti demokrácia”. Sőt még Wekerlének a képviselőházban elmondott programbeszéde is azt a benyomást keltette, hogy a nemzeti vívmányokért való harc tovább folyik azzal a különbséggel, hogy a koalíció azt ezentúl a miniszteri bárnyszékből fogja képviselni, mert hiszen Wekerle azt mondta: „Sem mi nem vállaltunk továbbmenő kötelezettségeket, sem a király nem tett bárminemű előleges ígéretet.” A függetlenségi párt ezt úgy értelmezte, hogy a király előzetesen ugyan nem ígért semmit, de nyitva áll az út az ő beleegyezésének kieszközlésére. Hogy a király nemcsak előzetes ígéretet nem tett, de határozottan kijelentette, hogy mindarról, amire a függetlenségi párt törekszik, szó sem lehet, a kormány tagjain kívül senkinek nem volt sejtelme. Azt hitték, hogy a kormány csak diplomáciából nem akar többet mondani, mint amennyit mondott. Hisz a függetlenségi pártnak a választások után megtartott ismerkedési estélyen Apponyi titokzatosan azt mondta volt: „Bizalmatok akkor is kísérjen bennünket, amikor ajkunknak némának kell maradnia”. És Kossuth kijelentette: „Apám elveket hirdetett, most eljött az ideje annak, hogy megkíséreljük azok megvalósítását”. Az elégedetlenséget, amely később, amikor a várt sikerek elmaradtak, a függetlenségi pártban mutatkozott türelmetlenséget, amely miatt a kormány tagjai később annyiszor panaszkodtak és amely végül is felrobbantotta a koalíciót, maga a kormány idézte elő, amikor olyan várakozásokat keltett, amelyekről tudnia kellett volna, hogy azokat beváltani nem képes.

Az őszinteség hiánya volt a koalíciós alakulatnak legfőbb hibája. Csak másodrendű szerepet játszott a koalíció nehézségei sorában az a féltékenység, amely az egyes szövetségzett pártok között koronként megnyilvánult. Nemsokára a kormány megalkulása után panaszok merültek fel, hogy a legfontosabb állásokat és különösen a főispánságokat túlnyomóan hatvanhetesekkel töltik be. A függetlenségi pártnak egy rokonszenves és nem közönséges képességű fiatal tagja, Mezössy Béla, adott hangot a pártban emiatt észlelhető aggodalmaknak. Függetlenségi párti „örszemeket” kívánt az állami közigazgatásban elhelyeztetni. Az első ilyen örszemek egyike — bár biztosan nem ezt célozta felszólalásával, — ő maga lett, mert Darányi földművelésügyi miniszter államtitkárnak vette maga mellé. Később, 1906 végén viszont a koalíció hatvanhetes pártjaiban támadt bizonyos féltékenység, mert Kossuth Ferenc saját aláírásával ellátott körlevélben buzdítja híveit a függetlenségi pártnak kerületenként való megszervezésére. De ezekből a féltékenykedésekből sohasem származott komolyabb baj, sőt később, 1909-ben, az egyesült pártok fúziójának gondolata is felvetődik. Abból sem származott semmi nehézség, hogy a többséget három párt koalíciója alkotta és hogy a többség nem volt egységes. Nem az egység hiánya akadályozta a koalíció céljai elérésében, mert ezekben a célokban az egység az elvi differenciák dacára eleinte a politika minden aktuális kérdésében megvolt. Ha csak az lett volna a baj, hogy a koalíció nem egységes, azon bármikor lehetett volna segíteni, hiszen a függetlenségi pártnak egymagában véve is abszolút többsége volt. De éppen ez a párt vetett súlyt a koalíció fenntartására, mert ezzel tudott ürrüget teremteni arra, hogy nem törekszik egész programjának megvalósítására. A valóságos helyzet leplezése érdekében is fenn kellett tartani a koalíciót.

Ebben a helyzetben a koalíciónak kellemetlenné vált az a

sajtó, amelynek támogatását a nemzeti követelések elleni harcban oly kiterjedt mértékben élvezte és amely nélkül ez a harc talán egészen másként végződött volna. Tartottak tőle, hogy egyes kényes kérdéseknek szellőztetése révén ki fog pattanni a valóságos helyzet, amit a függetlenségi párti közvélemény nem bírt volna el. A képviselők panaszkodnak, hogy egyes helyi lapok kikezdiük őket. Az egyik odáig megy, hogy a pénzügyi bizottságban tett egyik indítványában a postai szállítás jogát akarja két laptól megvonatni és köteleztetni akarja őket arra, hogy előfizetőik névsorát kiszolgáltassák. Leleplezések jelennek meg bizonyos átalányösszegekről, amelyeket állami üzemek fizetnek egyes lapoknak és a kereskedelemügyi miniszter kénytelen kimutatást adni róluk, hozzátévé, hogy egyszerű *hirdetési* üzletről van szó. A függetlenségi párt egyik értekezletén az a szó hangzik el, hogy „le kell törni az újságírók szarvát”. Polónyi igazságügyminiszter ezirányban bizonyos ígéreteket is tesz, de Wekerle és Andrássy szembehelyezkednek ezekkel a törekvésekkel. „Sajtóviszonyaink rendezése szempontjából — mondja Wekerle 1907 február 15.-én, — bizonyos intézkedések szükségesek, de a sajtó olyan megrendszabályozására, amely a vélemények szabad megnyilvánulásának bármily akadályát képezné, nem fogunk vállalkozni”. Hasonló türelmetlenség nyilatkozik meg a függetlenségi pártban a szociális mozgalmakkal szemben. Követelik a földművesszövetségnek feloszlását és Andrássy, aki e kérés teljesítését megtagadja, komoly intelmet intéz a képviselőkhöz, hogy ne tanúsítsanak olyan szellemet, amely azt a gyanút kelthetné, mintha a parlament osztályérdekeket képviselne. Sürgetik a kivándorlás eltiltását és az alkotmánypárt soraiban gróf Esterházy Móric óv az e téren való erőszakos rendszabályoktól, amelyekkel „Magyarországon megtagadnók a múltat és kompromittálnók a jövőt.” Ugyancsak függetlenségi oldalról igyekeznek nyomást gyakorolni Justh Gyula elnökre,

hogy ne engedje Mezőfi agrárszocialista képviselőt beszélni, mert megnehezíti a vidéken a helyzetet, mire Justh fakadt ki erőlyesen a függetlenségi pártban lábrakapott reakcionárius áramlatokkal szemben. A képviselőház egész atmoszférája, főleg a függetlenségi párt egy részében megnyilvánuló szellem miatt fojtóbbá vált, mint volt a szabadelvűpárti kormányok idejében és távolabb állt a modern, európai szellemtől.

A rideg valóságnak első szele akkor csapja meg a függetlenségi pártot, amikor egyesek annak a vádáláhelyezési indítványnak benyújtását sürgetik, amelyet a párt a Fejérváry-kormány ellen még a múlt esztendőben — a kormány hivatalbalépése előtt, — elhatározott. Kossuthnak kell a pártot leintenie annak közlésével, hogy a pártvezérek akkor, amikor a kormányalakításra megbízást kaptak, kötelezettséget vállaltak arra, hogy minden ilyen lépéstől el fognak tekinteni. Azokról, akik mint főispánok vagy tisztviselők a nemzeti ellenállás idejében a Fejérváry-kormány mellett állást foglaltak, a paktumban nem történt gondoskodás. Ezek ellen most valóságos hajtóvadászatot rendeztek, eltávolították állásaikból és társadalmi bojkott alá helyezték őket. Ettől még olyanok sem maradtak megkímélve, akik, mint Nyíri Sándor volt kir. biztos vagy Fabritius ezredes, csak mint katonák a rájuk bízott parancsot teljesítették. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter, bár elítélte azok eljárását, akik a nemzeti ellenállást nehezítették és közülük sokaknak a közszolgálatból való eltávolítását szívesen látta, legalább is kétes esetekben védelmébe vett egyeseket, akik rájuk nehezedő kényszer folytán cselekedtek és egy ízben még lemondással is fenyegetett, ha a személyek üldözését nem hagyják abba.

Hosszú idő múlva a képviselőház megint komolyan dolgozik. 1906 novemberében összeül a delegáció. A függetlenségi párt, amely eddig még csak részt sem vett ennek a testületnek tanácskozásában, most kénytelen a közös költségvetést megszavazni. Még a delegációk összeülése előtt lemondott Goluchowski gróf

külgügyminiszter. A nemzeti ellenállás idejében annyira szembe került a koalíció vezérférfiaival, hogy ő maga ajánlotta az uralkodónak új külgügyminiszter kinevezését. Utóda Aehrenthal báró szentpétervári nagykövet lett. A képviselőház egyelőre került a kényesebb politikai kérdéseket, de hasznos munkát végzett. 1906 végén az ipar fejlesztéséről szóló javaslatot tárgyalta, mely Sztérényi József műve volt és végleg kiépítette azt a magyar iparpártolási rendszert, amelyet a nyolcvanas években Matlekovits Sándor honosított meg és amely, mivel a magyar ipart az osztrák versennyel szemben a közös vámterületen vámokkal megvédeni nem lehetett, állami kedvezményekkel és szubvenciókkal mozdította elő Magyarország ipari megerősödését. Ugyancsak Sztérényi alkotásának tekinthető az 1907 elején letárgyalt munkásbiztosításról szóló javaslat, amely főleg a német szociálpolitikai törvényhozás nyomán készült és bár a nem annyira fegyelmezett magyar társadalomban kevesbbé vált be, mégis hasznos alkotás volt. A király és a nemzet között ismét helyreállt béke jeleként a király még 1906-ban elrendelte a Rodostó-ban elhunyt és ott eltemetett II. Rákóczy Ferenc és bújdosó társai hamvainak hazaszállítását. Tette ezt „attól az érzéstől áthatva, hogy az elődeire hosszú századokon át súlyosan nehezedett ellentétek és félreértések ma már egy végleg letűnt korszak történelmi emlékeit képezik, a nemzet ismételten kifejezett közóhajára és a király és nemzet közti bizalom újabb zálogául.” 1907 végén azután az országgyűlés elfogadta gróf Andrassy Gyula belügyminiszternek az „alkotmány-biztosítékok”-ról szóló javaslatát is, amelyekkel a kormány — a nemzeti ellenállás tanulságaiból okulva — a törvényhatóságokat erősítette meg a kormánnyal szemben. A nemzeti ellenállás idejében a kormány megsemmisített egyes törvényhatósági határozatokat, maga hajtattott végre egyes a törvényhatóságok által nem teljesített rendeleteket, beszüntette a megyék állami dotációját és ezekkel a rendszabályokkal megnehezítette, sőt helyenként letörte a nemzeti

ellenállást. Andrassy javaslata értelmében a törvényhatóságok ilyen esetekben ezentúl a közigazgatási bírósággal, — tehát egy a politikán kívül és felül álló tényezővel, állapíttathatják meg, hogy a szóbanforgó kormányrendeletek törvényeseknek tekintendők-e.

Lassanként azonban kezdenek a politikai kérdések is előtérbe nyomulni: az Ausztriával „való gazdasági kiegyezés, a választójog és a katonai reformok kérdése.

A magyar kormány a hivatalbalépését megelőzően létrejött új paktumban a gazdasági kiegyezés tekintetében arra volt kötelezve, hogy mindenre nézve, ami ezen a téren történik, megegyezést kell létesítenie az osztrák kormánnyal és ha nem tudna vele megegyezni, akkorka fennálló állapotot, tehát az Ausztria és Magyarország közötti szabad forgalmat, vagyis — kereskedelem-politikai kifejezéssel élve — a vámközösséget a kereskedelmi szerződések lejártáig, 1917 végéig okvetlenül fenn kell tartania. Némi- leg az irónia benyomását kelti, ha a paktum hozzáteszi, hogy egyebekben a magyar kormánynak szabad keze van. Ebben a helyzetben legegyszerűbb megoldás az lett volna, hogy a kormány igénybe nem véve a kapott szabad kezet 1917-ig magáévá teszi az osztrák kormány által már elfogadott Széll-Körber-féle kiegyezést, hisz ő maga is elismerte erről később, a maga saját kiegyezési javaslatának indokolásában, hogy az magyar szempontból tekintve 1867 óta a legjobb kiegyezés volt. A függetlenségi párt azonban nem tudott a paktumról és a benne vállalt kötelezettségekről és ezért nehezen értette volna meg, hogy miért kell a kormánynak vállalnia azokat a Széll-Körber-féle kiegyezési megállapodásokat, amelyekkel szemben a párt vezére, Kossuth Ferenc, annakidején az önálló vámterületet követelte. Kossuthban nem volt meg az őszinteség bátorsága, tovább hallgatott a paktumról és ebben a helyzetben szükségét érezte annak, hogy pártja részére mégis csak kieszközöljön valamit, ami vívmánynak tekinthető, még pedig, ha már valóságban nem lehetett a létező állapotokon változ-

tatni, legalább is valami jogi vívmányt. Ezért tehát azt a szabad kez, amely a kormány részére egy nagyon szűk területen biztosítva volt, feltétlenül igénybe akarta venni. A jogi vívmányt abban vélte feltalálhatni, hogy a Széll-Körber-féle megállapodások nem úgy mint az tervezve volt, vámszövetség, hanem vámerződés formájában lépjenek életbe. Ugyanebben az eszmemenetben lényegileg elfogadta ugyan a Széll-Körber-féle kiegyezésben megállapított autonóm vámtarifát minden érdemleges változtatás nélkül, de azt nem mint közös, hanem mint önálló magyar vámtarifát akarta életbeléptetni. A „szerződésé változott vámszövetségi alapot” Szerényi emlékirataiban saját találmányának mondja és azt úgy tünteti fel, hogy az lényeges módosítása volt az eddigi államjogi helyzetnek, illetőleg kifejezője a két állam egymástól való függetlenségének. A változás azonban kizárólag formai, vagy, ha úgy tetszik, jogi természetű volt.

Ha talán már magában véve is hiba volt ilyen formai vívmány érdekében a Széll-Körber-féle kiegyezés sorsát kockára tenni, Kossuth ezt a hibát tetézte azzal, hogy elfoglalt álláspontját mint nagy nemzeti vívmányt állította a nyilvánosság elé, azt mondván róla, hogy az „a magyar állam székérrúdját a függetlenségi politika felé fogja irányítani.” Az ilyen nyilatkozatok természetesen bizalmatlanságot keltettek az osztrák politikai körökben. „A Hohenlohe herceg elnöklete alatt 1906. januárjában megalakult osztrák kormány nem is akarta a Kossuth által kívánt módosítást elfogadni és júniusban visszalépett, Utóda Beck Wladimir báró, Ausztria egyik legkiválóbb s különösen a kiegyezési kérdésekben teljesen jártos államférfia, azonban hűvösebben fogta fel a helyzetet, s közölte a magyar kormánnyal, hogy Kossuth kívánságai felett hajlandó ugyan tárgyalásokba bocsátkozni, de ebben az esetben a Széll-Körber-féle kiegyezés egész anyagát revízió alá kell venni. Kossuth e fenyegetés ellenére ragaszkodott álláspontjához és kijelentette a képviselőházban, hogy az osztrák kormány egy

kétségbevonhatatlan magyar jog érvényesítésébe akar illetéktelenül beavatkozni, amit ő nem fog túrni. Az osztrák kormány erre erőteljes gesztussal mutatta meg, hogy fenyegetése komolyan veendő, mert 1907 július 7.-én Beck báró az osztrák képviselőházban visszavonta a Széll-Körber féle kiegyezés becikkelyezése tárgyában benyújtott javaslatokat. A magyar kormány kénytelen volt beleegyezni abba, hogy a gazdasági ügyekre vonatkozó összes kérdések és megállapodások revízió alá vétessenek, amit Wekerle az őszi ülészak elején be is jelentett a képviselőháznak. Erre megint megindultak a két kormány között a végnélküli kiegyezési tárgyalások. A magyar kormány kijelentette, hogy ha már revideálni kell a Széll-Körber-féle megállapodásokat, akkor annak megjavítását fogja kivívni és követelni fogja, hogy a készfizetések felvétele tárgyában is megegyezés létesüljön és hogy a fogyasztási adó alá eső cikkekre nézve vámsorompók legyenek felállítandók Ausztria és Magyarország között. Az osztrák kormány viszont a hosszúléjartú, azaz 1917-en túl terjedő megállapodásokra irányuló óhaját vetette bele a vitába. Amikor ezen a tárgyalások megakadtak, a magyar kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha a megegyezés nem létesül, egyoldalú magyar intézkedéssel fogja fenntartani a létező állapotokat 1917-ig. Az osztrák kormány erre Prade német nemzetiségi miniszter útján azt a kijelentést tétette, hogy ebben az esetben abba se fog beleegyezni, — hisz az ú. n. paktum az osztrák kormányt nem kötötte — hogy Magyarország a tényleges állapot előnyeit 1908 elejétől kezdve 1917-ig élvezze. Ebben a magyar kormány — Apponyi szavai szerint, — nagy hátrányt látott és hogy az osztrák kormányra nyomást gyakoroljon, 1907 február 20 -ára összehívta a képviselőház közgazdasági bizottságát a magyar autonóm vámtarifa letárgyalására. Beck báró osztrák miniszterelnök ez ellen tiltakozott, hivatkozván arra, hogy a két kormány júniusban megállapodott abban, hogy a magyar kormány a vámtarifát nem

fogja letárgyaltatni mindaddig, amíg a közöttük megindult kiegyezési tárgyalások nincsenek befejezve. Erre Kossuth a közgazdasági bizottságban azt indítványozta, hogy a bizottság csak általánosságban tárgyalja le a vámtarifát, a részletes tárgyalást pedig halassa el. A tárgyalásokon most már — az osztrák kormány köréből kiszivárgott hírek szerint, — a hosszúlejárátú, azaz 1917-en túl terjedő, kiegyezés eszméje nyomult előtérbe, amit Wekerle is megerősített, amikor a képviselőház 1907 június 22-én tartott ülésén ezt mondta: „Ausztriával csak szerződéses formában kötünk kiegyezést és ha 1917-en túl terjedő időre kötjük, akkor az 1917-en túl terjedő időre való megállapodást, ha sikerül az 1917-en túl terjedő időre Magyarország gazdasági önállóságát, illetve egy magyar vámvonálnak Ausztriával szemben való létesítését biztosítani. E tekintetben báró Kornfeld Zsigmondnak, a Magyar Általános Hitelbank elnökének és a magyar ipar egyik legnagyobb alkotó elméjének volt az a gondolata, hogy Ausztria és Magyarország egymástól csak a más országokkal szemben megállapított vámok egy harmadát szedje be, — ugyanez a gondolat, amely a háború végén és a háború után a „preferenciális rendszer” néven nagy szerepet játszott. A közbenső vámok gondolatárói azonban az osztrák kormány hallani sem akart. Szeptemberben még nehezebbé vált a helyzet, mert Beck báró a kvótakérdést is beledobta a kiegyezési tárgyalások anyagába, kijelentvén, hogy a kvóta emelése nélkül az osztrák kormány nem vállalhatná a kiegyezés képviselőjét. A magyar kormány ebben az időben bizonyos kísérleteket tett arra, hogy ha már gazdasági téren áldozatokat kell hoznia, legalább katonai követeléseit terén kapjon valami engedményt, de ezek a kísérletek nem vezettek eredményre. A függetlenségi pártban a kiegyezési tárgyalások menetéről szóló hírek hallatára nagy volt a nyugtalanság, kivált a kvóta feleme-

lésének veszélye miatt. Kossuthot kívánták hallani, aki meg is jelent a pártkörben és ott azt jelentette ki a képviselőknek, hogy: „Százezer szuronnal százezer frázist hiába szegzünk szembe. Ha én megszavazom a kiegyezést, megszavazhatja más is.” Kár hogy a függetlenségi párt oly későn jött rá arra, hogy a frázis gyöngé fegyver vagy egyáltalában nem az és hogy ha szuronyoktól nem is kellett tartani, egyedül frázisokkal a gazdaságilag sokkal erősebb és a vámközösségnek ugyan szintén hasznát élvező, de arra Magyarországnál kevésbé rászoruló Ausztriát sohasem fogja térdre szoríthatni.

1907 október elsején a két kormány végül megállapodott az 1917 végéig terjedő új kiegyezésben és e hó 16.-án mindkét miniszterelnök betérjesztette azt a magyar és az osztrák képviselőházban. Kossuth október 18.-án a függetlenségi pártban ismertette a kiegyezésben elért vívmányokat. Eszerint Magyarország azonkívül, hogy az Ausztriával való gazdasági viszony nem vámszövettség, de vámszerződés formáját kapta, elérte azt, hogy a kiegyezési megállapodások és a kereskedelmi szerződések 1917-ben való egyidejű lejáratát biztosított, hogy a fix lejáratú szerződések Magyarország egyoldalú kívánságára is felmondandók 1917-re, hogy a magyar állampapírok Ausztriában adómentességet kaptak, hogy a cukor-surtaxe terén Magyarország vámhoz hasonló illeték szedésére kap jogosultságot az osztrák cukorbehozattal szemben stb. Ez eredményekhez azonban szó fér, mert a lejáratú határidők egységesítését már a Széll-Körber-féle kiegyezés is biztosította, bár csak egyoldalú magyar intézkedéssel; az egyes szerződések egyoldalú magyar kívánságra való felmondását már az 1894. évi XXV. t. c. kimondja; a magyar állampapírok adómentessége tárgyában a Széll-Körber-féle kiegyezés is foglalt magában intézkedéseket, a cukor-surtaxe pedig nem a kiegyezés vívmánya, hanem egy Brüsszelben létesült nemzetközi egyezmény következménye volt. Az osztrák miniszterelnök ugyanakkor arra

hivatkozott, hogy megjavította a Széll-Körber-féle kiegyezést, mert keresztülvitte a magyar kvótának 2 százalékkal való felérne lését, biztosította az ugyan magyar területen át vezetett, de Dalmácia érdekében szükséges dalmát vasútnak egyedül Magyarorszag terhére való kiépülését, továbbá kötelezettséget vállaltatott Magyarország által a tőzsde játéknak osztrák minta szerint való korlátozására és a bortörvény szigorítására, tálában a.mérleg úgy alakult, hogy Magyarország jogi téren kapott engedményekért súlyos pénzbeli áldozatokat vállalt. A magyar vívmányok formaiak, az osztrákok materiális természetűek voltak.

A kiegyezési megállapodások közzététele leverő hatást gyakoroltak a függetlenségi pártban és többen Polónyi Géza vezéréle alatt ki is léptek a pártból. A kormány tartott attól, hogy a kiegyezési javaslatok hosszú vitára fognak alkalmat adni és ezért azokat nem egész terjedelmükben tárgyalta le, de egy egyszakaszos törvényjavaslatban kért felhatalmazást azoknak rendeleti úton való életbeléptetésére. Amikor ezt az eljárást egyesek kifogásolták, Kossuth ezt kicsinyes szörszálhasogatásnak nevezte és hozzátette: „Minket azért küldött ide a nemzet, hogy törvények alkotásával kielégítsük a nemzet érdekeit, nem pedig azért, hogy megmutassuk, hogy tudunk szörszálakat hasogatni.” Kossuth talán észre sem vette, mily kemény kritikát gyakorolt ezzel a függetlenségi párt múltja felett. Az elégedetlenkedőket különben azzal is megnyugtatták, hogy a kiegyezésnek még egy vívmánya van, még pecüig az, hogy az osztrák kormányral kötött megállapodások nem terjednek ki a jegybank ügyére is. Ezt Kossuth Ferenc kifejezett kérésére kikapcsolták a kiegyezés anyagából és Kossuth sejtette, hogy ezen a téren lehetséges lesz, a függetlenségi pártnak az önálló magyar nemzeti bank felállítására vonatkozó álláspontját lényegesen előbbrevinni. A bankkérdés kikapcsolásának azonban Kossuth elgondolásában még egy másik jelentősége is volt, azt remélte ugyanis, hogy a bankközösség fenntartásáért végül katonai téren

fog valamilyen engedményt kapni. A bankkérdés ezekután csak 1909 elején lépett előtérbe és olyan bonyodalmakra vezetett, amelyekbe belebukott az egész koalíció.

A választójog reformjára vonatkozó javaslatával gróf Andrássy Gyula 1908 nyarán készült el és munkájának eredményét november 11.-én terjesztette a képviselőház elé. Azok az okok, amelyek a választójog kiterjesztését már régóta szükségessé tették volna, közben megszaporodtak. Ausztriában Beck báró miniszterelnök megegyezést létesített a pártok között az általános választójog megvalósítására, az erre vonatkozó törvény 1907 január 26.-án életbelépett és ugyanennek az évnek májusában Ausztria már ezen az alapon választott új birodalmi gyűlést. Sajátságos volt, hogy Ausztria, amelynek kormánya eleinte oly sok aggodalommal látta az általános választójog kérdésének magyar részről való felvetését, most megelőzte Magyarországot ennek a reformnak megvalósításában. Ha Magyarország nem követi ezt a példát, ki van téve annak, hogy az ő parlamentje állásfoglalásának kevesebb súlyt fognak tulajdonítani, mint az osztrák parlamentének. De benn az országban is, kivált a munkásság körében, türelmetlenül várták a választójogi reformot. A szociáldemokrata mozgalom a kilencvenes évek óta megerősödött, a szakszervezeteknek már 70.000-nél több tagjuk van és a párt vezetősége is magasabb színvonalat mutat. Jó népszónokok mellett, akik közül kivált Bokányi Dezső és Garbai Sándor válnak ki, helyet foglal benne Garami Ernő, józan, higgadt, okos és művelt ember, akinek e jelességei mégis leginkább azért tűnnek fel, mert azok pártjában nem éppen általánosak. Különösképpen a magyar polgári osztályban is keletkezik egy réteg, amely a szocializmussal rokonszenvezik és annak útját egyengeti. A „Huszadik Század” körül tömörül, amelytől azok, kik polgári felfogást vallanak, már 1906-ban teljesen visszavonultak, úgy hogy az egész körnek vezetése a későbbi „radikálisok”, Jászi Oszkár, Berinkey Dénes, Szende Pál, Vámbéry Rusztem

stb. kezébe került. Esek összeköttetést találnak Bánffy Dezsővel és a függetlenségi párt radikális hajlamú tagjaival és állandóan ébren tartják az általános választójog iránti érdeklődést.

Andrássy választójogi reformtervezete plurális szavazatok elvén épült fel. Javaslata szerint minden írni és olvasni tudó legalább 24 éves magyar állampolgári egy-egy szavazatot kapott; minden legalább 32 éves polgárt aki akár négy középiskolai osztályt végzett el, eleget tett katonai szolgálati kötelezettségének és legalább 3 gyermeke van, akár pedig legalább évi 20 korona adót fizet egy második szavazat is megillette; azok pedig, kiknek középiskolai végzettségük van és legalább 100 korona adót fizetnek három szavazatra nyertek jogot. Az írni és olvasni nem tudóknak a javaslat közvetett választójogot akart adni: tizenketten választhattak volna egy megbízottat, ki szavazatukat leadja. A nyilvános és szóbeli szavazás rendszerét a javaslat tovább is fenntartotta.

Az egész javaslat magán viseli Andrássy egyéniségének és gondolkodásának bélyegét. Gyönyörűen volt átgondolva, ideális módon igyekezett kiegyensúlyozni a nagyobb műveltséget felmutató társadalmi rétegek több politikai jogra való igényét az egyedül számukra támaszkodó tömegeknek valamivel kisebb hasonló igényeivel és összes intézkedésein meglátszik, hogy azok gondos latolgatásnak és hosszas megfontolásnak érett eredményei. Hasonló lelkiismeretességgel igyekezett a javaslat számolni úgy a liberalizmus követelményeivel, mint a létező állapotok minden radikális felforgatásának elkerülését célzó konzervatív tendenciákkal. Igyekezett megvédeni a nemzeti érdekeket, de nem azzal a brutalitással, amellyel Bánffy törekedett e célra, aki a magyarul írni és olvasni nem tudó elemeket egyszerűen ki akarta zárni a választójogból. Talán boldog az az ország, amely ilyen választójog megvalósítására képes, amelyben sem a több joggal felruházott társadalmi rétegek nem élnek vissza nagyobb befolyá-

sukkal, sem a tömegek nem igyekeznek számbeli túlsúlyukat korlátlanul érvényesíteni. De túlságosan finomszerkezetű, túlságosan bonyolult volt, semhogy megnyerte volna a közvélemény tetszését. A szociáldemokraták, a nemzetiségek és az általános választójog radikális hívei, ezek között a függetlenségi pártnak Justh Gyula körül csoportosuló radikális elemei is, a javaslatot reakciósnak tartották és kígyót-békát kiáltottak Andrássyra, elnevezvén őt — aki pedig talán utolsó nagy alakja volt annak a magyar liberalizmusnak, amelynek talajából Deák Ferenc és Eötvös József is kinőtt, — „fekete gróf”-nak. A társadalom konzervatív elemei közül viszont sokan azért nem lelkesedtek a javaslatért, mert az mégis csak általános választójog volt és ezenkívül nem bíztak abban, hogy az a parlamentben elfogadható lesz. Hisz Magyarországnak egyik átka, hogy minden törekvés csakhamar jelszóvá válik, amely aztán korlátlanul uralkodik az elmék felett és útját állja az önálló gondolkozásnak. Ilyen jelszóvá kezdett válni ebben az időben az „általános, egyenlő, titkos és községenkénti választójog.” Akik ezt a jelszót magukévá tették, Andrássy javaslatában is csak azt látták, hogy a koalíció nem őszinte, hogy a paktum megígérte az általános választójognak megvalósítását, de azután a plurális választójog segítségével ki akar bújni a vállalt kötelezettség alól. A függetlenségi pártban Kossuthnak magának is kifogásai voltak a javaslattal szemben. Kifogásolta a harmadik szavazatot, amelyet szerinte főleg a kormánytól függő közalkalmazottak és zsidók kaptak volna meg és két szavazatnál többet senkinek sem akart adni, a második szavazatot pedig a magyar nyelven való írni és olvasni tudáshoz akarta kötni. Apponyi igyekezett őt a „nemzeti census” mellett való ez állásfoglalásától elteríteni, neki érzéke volt aziránt, hogy ilyen intézkedés a magyar politikát az egész külföld előtt kompromittálná. Főleg mégis Justh Gyula képviselőházi elnök és hívei voltak azok, akik a plurális választójogot ellenezték. Ez a csoport a párt önérzetes tagjaiból

verődött össze, akik unni kezdték a folytonos engedményeket, amiket a párt részben Ausztriának és a királynak, részben a velük szövetkezett hatvanhetes pártoknak tett és határozottabb állásfoglalást kívántak. Ez a függetlenségi párton belül észlelhető forrongás a választójogi javaslatra is kiterjedt, úgy hogy Andrássy és Justh mindinkább szembe kerültek egymással.

A katonai követelések a paktum értelmében ki voltak ugyan kapcsolva ama kérdések köréből, amelyeknek megoldására a koalíció törekedhetett, de azért a kormány tagjai nem adták fel a reményt, hogy ezen a téren is fognak esetleg valamilyen sikert elérhetni. Támpontul erre az újoncjutaléknak általában szükségesnek tartott felemelése szolgált, amelynek megszavazására a koalíciós kormány a paktumban nem vállalt kötelezettséget, úgy hogy módja volt a kérdés felvetődése esetében a magasabb létszám elfogadását régi nemzeti követelése egy részének megvalósításától függővé tenni. Ezt a koalíció miniszterei hivatalbalépésüktől kezdve sűrűn hangoztatták. Wekerle miniszterelnök ezt mondta 1906 őszén, amikor Vázsonyi Vilmos aggályoskodott amiatt, nem vállalít-e kötelezettséget a kormány az újonclétszám felemelésére is és megismételte azt 1907 június 22.-én, ezt mondván: „Elismerjük az újonclétszám felemelésének szükségességét, de nem tehetünk e tárgyban előterjesztést, mert azt más feltételekkel kapcsolatban kívánók megoldani.” A katonai követelések különben időközben összezsugorodtak, a koalíció most már nem a magyar vezérletig és vezényleti nyelvet követelte, hanem csak az ú. n. magyar ezrednyelvet, azaz azt a jogot, hogy az egyes magyar ezredekben belül a tisztek és a legénység közti érintkezésben a magyar nyelv használtassák. A király azonban ezeknek a mérsekelt kívánásoknak teljesítésével sem akarta az újonclétszám felemelését megvásárolni. Mivel a katonai követeléseknek az újonclétszám felemelésével kapcsolatos megvalósítása nem kecsegtetett sikerrel, a kormányban 1907 elején az a gondolat támadt fel,

nem lehetne-e az akkor folyamatban levő kiegyezési tárgyalások során a királynak a katonai követelésekhez; való hozzájárulását megszerezni egyes Ausztriának tett gazdasági engedmények fejében. Március 15.-én Kossuth ceglédi választói előtt mondott beszédében e tekintetben eléggé világosan nyilatkozik: „A katonai kérdések a gazdasági kérdésekkel nem hozhatók összeköttetésbe, kivéve, ha ez a megegyezés lehetőségét biztosítaná”. Amikor 1907 szeptemberében a kvótakérdés nyomul előtérbe, a koalíció a kvóta felemelését szeretné függővé tenni a katonai kérdés nemzeti irányú megoldásától. De a katonai kérdés aktuálissá tételére irányuló kísérletek egyike sem vezet eredményre. A magyar kormány Ferenc Ferdinánd trónörökösben látja a katonai kérdések elintézésének legfőbb akadályát és neki tulajdonította a király makacsságát, amellyel e téren mindennemű engedményt megtagadott. Ez a feltevése alapos is volt, mert a királynak merevsége, legalább részben, alighanem tényleg a trónörökös befolyására vezethető vissza, aki nem szűnik meg bevádolni a magyarokat általában és a koalíció vezéreit különösen és aki mindvégig azon dolgozik, hogy az uralkodó a koalíciónak ne tegyen engedményt sem a katonai, sem a kiegyezési kérdésekben, hanem szorítsa azt a paktum értelmében a választóreform megalkotására, de nem az Andrássy-féle plurális szavazati jog, hanem az általános, egyenlő és titkos választójog alapján. Katonai kabinetirodájának vezetőjét, Brosch von Aarenau őrnagyot, már 1908 január 11.-én, amikor a helyzet kiélesedik, arra utasítja, igyekezzék a trónörököshöz közelálló osztrák politikusokra, kivált Luegerre, befolyást gyakorolni abban az irányban, hogy lehetőleg kellemetlenkedjenek a magyaroknak a katonai engedmények kérdésében, hogy hivatkozzanak folyton a paktumra és vessék fel a kérdést, miként lehetséges egyáltalában, hogy Magyarországon katonai kérdésekről beszéljenek, amikor Magyarország még nem valósította meg az általános, egyenlő és titkos választójogot.

Február 21.-én a magyar kívánságokkal szemben szerinte túlságosan engedékeny Schönaich hadügyminiszter ellen kel ki és az osztrák delegáció hozzá közelálló tagjaival akarja szellőztetni, hogy minden ígéret dacára állandóan folynak a tárgyalások Magyarország és a hadügyminiszter között, akinek hivatalában való maradását ezért lehetetlenségnek mondja. Magát az uralkodót egyik felterjesztésében arra kéri, utasítsa a hadügyminisztert, hogy sokkal erélyesebben lépjen fel a „magyar postulatumok és jogosulatlan zsarolásokkal szemben, mert „ha Magyarország a katonai kérdésekben további engedményeket kap, a hadsereg jó szellemének utolsó maradványai is ki fognak veszni”. Ebben az időben terjedt el az a hír, hogy a trónörökös az uralkodónál azzal fenyegetett, hogy ha Magyarország katonai engedményeket kap, ő le fog köszönni katonai rangjáról és tüntetőleg civilruhában és cylinderben fog a bécsi Ringen sétálni. Wekerle- és Andrássy nem akarták elmulasztani, hogy legalább kísérletet ne tegyenek a trónörökös Magyarországgal szemben ellenséges hangulatának megváltoztatására. Ferenc Ferdinánd annyira elzárkózott előlük, hogy csak az uralkodó személyes intervenciójára mutatkozott” hajlandónak őket fogadni. A két audiencia különböző időpontokban folyt le. Ez alkalommal a trónörökös Wekerle előtt azt a nyilatkozatot tette, hogy: „Ne is gondoljanak Magyarországon katonai engedményekre. Hogy őfelsége ezekhez sohasem fogja hozzájárulását megadni, arról én gondoskodom, mert erre ígéretét bírom. Hogy tőlem nem várhatnak katonai engedményt, azt felesleges mondanom. De attól se várjanak semmit, aki utánam kerül a trónra, mert annak nevelését már most olyan szellemben intéztetem, hogy ebben a kérdésben soha engedni nem fog.” A kihallgatások minden eredmény nélkül végződnek s csak azt a benyomást hagyják hátra a magyar miniszterekben, hogy Ferenc József halála esetére kénytelenek lehetnek egy újabb magyar forradalom élére állni.

Bizonyos megértést talál a magyar kormány Aehrenthal külügyminiszternél és Schönaich hadügyminiszternél. Aehrenthal ismételten hangoztatja, hogy neki külpolitikájának kersztülvitelében erős Magyarországra van szüksége és hogy szerény katonai engedmények útján ezt a célt el lehetne érni. Schönaich viszont az újonclétszám felemelése érdekében exponálja magát a magyar katonai követelések bizonyos mérvű teljesítéséért. Mindkettő ezért éles konfliktusba kerül a trónörökössel. De a király ellenállását, amelyben a trónörökösöt megerősíti, nem lehet megtörni.

A NEMZETISÉGEK AKTIVITÁSA ÉS A HORVÁT OBSTRUKCIÓ

A KOALÍCIÓ korszaka fordulatot hozott úgy a nemzetiségi kérdés terén, mint Horvátországnak belső életében és Magyarországhoz való viszonyában. A nemzetiségek feladták a passzivitást, Horvátországban pedig új többség került a tartománygyűlésbe.

Az 1895-től 1905-ig terjedő idő a nemzetiségi mozgalmak terén nem hozott újabb mozzanatokot. Az 1894-ben feloszlott román nemzeti pártnak komitéja titokban vezette tovább a románok politikai megszervezésére irányuló munkát, előbb Ratiu György, majd ennek 1902-ben bekövetkezett halála után ilyefalvi Papp György elnöklete alatt. Az 1901. évi választások előtt a nemzeti komité 1901 szeptember 5.-én kelt kiáltványában még a passzivitás betartására hívta fel a románok választókat. De már ebben az időben is sokan voltak, akik a passzivitás feladását tartották kívánatosnak, sőt 1903-ban Dr. Vlád Aurél román ügyvéd a passzivitás dacára már meg is választotta magát Hunyad-Dobrán képviselőnek. Az 1905. évi választások előtt azután 1905 január 10.-én egy Nagyszebenben tartott választójogi konferencia 78 szavazattal 12 ellen tényleg elhatározta hogy a románok aktivitásba lépnek. Ez az értekezlet is fentartotta a román nemzetiségi párt 1881. évi programját, amely többek közt Erdély autonómiájának helyreállítását kívánja, valamint az annak kiegészítésére később elfogadott programokat, de emellett felállított néhány új követelést is; így többek közt követelte a nem-

zetiségi ezrednyelv bevezetését, a megyéknek nyelvi szempontok szerint való új beosztását és teljes autonómiáját, az általános titkos szavazati jog behozatalát stb. A passzivitás feladását kimondó határozat ellenére azonban a románok egy része még nem lépett aktivitásba, úgy hogy az 1905. évi választásban a románok még csak 8 képviselőt tudtak a parlamentbe juttatni, akik ott egy tót és egy szerb nemzetiségi képviselővel együtt megalakították a „nemzetiségi képviselők parlamenti klubját. Az 1906. évi választásokban a románok már egyöntetűen léptek fel és ugyanezt tették a tótok és szerbek is. A románok körülbelül ötven románlakta kerületben állítottak jelölteket, akik közül 16 nyert többséget, a tótok 5 és a szerbek 6 kerületet tudtak a nemzetiségi párt részére meghódítani. A parlamentben a párt elnöke Mihali Tivadar lett, szellemi vezéréként Maniu Gyula és Hodzsa Milán bontakoztak ki, legaggresszívebb tagja Vajda Sándor volt. A nemzetiségi képviselők a képviselőházban élénken részt vettek a vitákban, ahol őket a függetlenségi-párti többség nem éppen barátságos fogadtatásban részesítette. Elhangzottak velük szemben sértő közbekiáltások is, de ezek hozzátartoztak a függetlenségi párt zömének stílusához és adott esetben egyes magyar államférfiak sem voltak tőlük megkímélve. Ám igen komoly beszédek is hangzottak el a nemzetiségi kérdéstről még pedig mindkét részről. A nemzetiségi párt soraiból azt a tételt képviselték, — többnyire kerülve a támadó hangot, — hogy Magyarország nem nemzeti, hanem nemzetiségi állam, amelynek ehhez képest kell berendezkednie. Egyik szónokuk, az öreg Polit Mihály, aki harminc évvel korábban is tagja volt a képviselőháznak, egyenesen csodálkozásának adott kifejezést, „miként lehetséges, hogy nem találnak módot arra, hogy Magyarország határain belül a haza nem-magyarajku fiaival bizonyos egyetértés álljon helyre” és hozzátette, hogy: „talán a magyar képviselőháznak kötelessége volna módot találni arra, miként lehetne a nem-magyar népeket is

kielégíteni”. Hogy ez miért ütközik nehézségekbe, arra magyar részről megadta a választ gróf Bethlen István 1907 április 10.-én tartott képviselőházi szűzbeszédében, amikor a román irredentizmus terjedésére hívja fel a figyelmet. Rámutatott arra, hogy a román mozgalmak 1868 óta megváltoztatták irányukat. Szerinte akkor a románoknak még nem volt egyéb céljuk, minthogy anyanyelvük, kultúrájuk, gazdasági haladásuk minden a magyar állam egységével összeegyeztethető eszközzel előmozdítható legyen. Azóta azonban — főleg a román királyság kialakulása folytán — a mozgalom messzebb ment és ma már az állam egységét veszélyezteti. „Ma a nemzetiségi kérdésnek olyan állapotával állunk szemben, — mondotta, — amely az országra nézve a legnagyobb veszélyt rejt magában”, mert „a magyar haza értéke csökkent románjaink szemében amellet az államkép mellett, amelyet a független Románia tárt eléjük, ahol a nemzetnek nem kell megelégednie a jogok egy részletével, hanem ahol megvan a jogok teljessége, sőt ennél több: a hatalom teljessége is.” Ma a román mozgalom, tette hozzá, arra törekszik, „hogy az ország keleti részében először társadalmilag, azután katonailag és ha lehet nyelvileg is egy egységes területet alkosson . . . hogy ez azután egy kedvező alkalomkor a független román királysággal veszély nélkül egyesíthető legyen.” Bethlen erre a megállapításra bizonyítékokat is hoz fel, utalva azokra az összebarátkozásokra, amelyek a magyarországi és a királyságbeli románok között Bukarestben a közelmúltban lefolytak, valamint a román kultúrliga tevékenységére. Hogy azok a veszélyek, amelyekre Bethlen utalt, valóban fennálltak, abban akkor sem lehetett kételkedni, az azóta bekövetkezett események pedig éppen igazolták az ő felfogását. De már igen nehéz volt a veszélyekkel szemben az ellenszert megtalálni, mert az a tátongó úr, amely a magyarság és a nemzetiségek törekvései között elejétől kezdve fennállt, mindig szélesebb és szélesebb lett és azt a magyar kor-

mánynak minden intézkedése, akár előzékenység, akár erélyes represszió alakját öltötte, csak még jobban tágitotta. A magyarság és a nemzetiségek a hatvanas években, — vagy talán előbb is, — egyaránt olyan utakra léptek, amelyekken mindig távolabb kerültek egymástól. Már heroikus elhatározásokra lett volna szükség arra, hogy ismét együvé kerüljenek. Ilyenekre azonban a kor nem volt kedvező, de az akarat is hiányzott ehhez. Így tehát továbbfejlődtek a dolgok a maguk fátumszerű útján.

A koalíciós kormánynak a nemzetiségi kérdésben folytatott politikája alig teFeTa régi sabiojítóL Az,izgatás miatt megindított sajtóperek, — amelyek 1903-ban és 1904-ben, Khuen és Tisza körmányoir idejében majdnem egészen szünetelnek, — ismét sűrű egymásutánban követik egymást. Román vádlottak ellen 1906-ban 17, 1907-ben 13 esetben indul meg az eljárás, amely mindig a vádlottak elítéltetésével végződik. Most azonban az izgatási perek nemcsak erdélyi románok ellen, hanem még nagyobb mértékben felsőmagyarországi tótok ellen folynak. 1906-ban 11, a következő évben 33 és 1908-ban 20 politikai per folyt le tót vádlottak ellen. Az elítéltek között voltak országgyűlési képviselők is, így pl. Juriga Nándor (két évi államfogház), Hodzsa Milán (6 hónap) és Ivánka Milán (1 év). Jehlicska nemzetiségi képviselő ellen izgatás címén szintén vádat emelnek, ezt azonban elejtik, amikor Jehlicska lemond mandátumáról, mert egyházi fennhatósága azzal fenyegette meg, hogy el fogja őt tiltani a papi funkciók gyakorlásától. A perek között különösen kiemelkednek jelentőségüknél és sajnálatos következményeiknél fogva azok, amelyek az ú. n. csernovai zendülést megelőzték és követték. Ennek az esetnek előzményei az 1906. évi választásokra nyúlnak vissza, amikor a rózsashegyi kerületben a néppárti jelöltnek mérkőznie kellett a Hlinka András rózsashegyi katolikus plébános által is támogatott nemzetiségi jelölttel, Srobár Lőrincsel. A választás után Párvy szepesi püspök felfüggesztette Hlinkát, — előbb azért, mert politi-

kai agitációban vett részt, majd pedig azért, mert a szimónia gyanúja merült fel ellene. A következő héten a polgári hatóságok is eljárást indítottak Hlinka, Srobár és tíz társuk ellen a választási mozgalom során elkövetett izgatások miatt és a rózsahegy-i törvényszék november végén Hlinkát két évi, Srobárt pedig egy évi államfogházra ítélte, míg a többi tíz vádlott könnyebb büntetést kapott. Erre az ítéletre való tekintettel Párvy püspök nem akarta megengedni, hogy Hlinka felszentelhesse azt a templomot, amelyet szülőhelyén, a Rózsahegy melletti Csernován, saját költségén építtetett. A csernovai hívők ebbe nem akarván beleegyezni, ismételten kérték a püspököt, hogy engedje meg Hlinkának a templom felszentelését, kéréseiket azonban a püspök válasz nélkül hagyta és elrendelte, hogy a felszentelést 1907 október 27.-én Pazourek és Fischer rózsahegy-i papok végezzék el. Csernován erre nagy izgalom támadt, leveleket írtak Rózsahegyre, amelyekben fenyegetőztek arra az esetre, ha a felszentelést mégis Hlinka nélkül akarnák elvégezni, elrejtették a felszenteléshez szükséges kegyzereket és kijelentették, hogy a felszentelést erőszakkal is meg fogják akadályozni. Bár Andaházy rózsahegy-i főszolgabíró a felszentelés elhalasztását ajánlotta, a kiküldött papok nagy csendőrkísérettel mégis elindultak Csernovára, ahol azonban többszáz főből álló tömeg várt rájuk, hogy megakadályozza a templomhoz való eljutásukat. Mikor mégis ragaszkodtak szándékukhoz, a nép kövekkel dobálta meg a csendőröket, mire ezek a tömegbe lőttek. Kilenc személy azonnal holtan terült el, hatan később haltak meg, kilencen súlyosan és sokan könnyebben sebesültek meg. A nép annyira el volt keseredve a papok ellen, hogy az elesetteket papi asszisztencia nélkül temette el. Az eset természetesen szóba került a képviselőházban is, ahol Andrassy Gyula gróf belügyminiszter Hodzsa Milán interpellációjára hivatalos adatok alapján igazolta, hogy a csendőrség önvédelemből járt el. A csernovai zendülésben résztvett 59 csernovai lakos ellen eljárás

indult meg, amely elítéltetésükkel végződött. Akár jogos, akár jogtalan volt a csendőrség fegyverhasználata, kétségtelen, hogy ez az eset rendkívül nagy mértékben ártott Magyarországnak. A véletlen úgy akarta, hogy éppen ezekben a napokban tartózkodott Magyarországon Seton Watson, aki teljesen ennek a véres esetnek benyomása alatt ekkor kezdett foglalkozni a magyarországi nem; Ze iségek helyzetével és arról azután — főleg tót és horvát szemüvegen át tett megfigyelések alapján, — Scotus Viator álnéven hosszú sor angol könyvet és újságcikket írt. Ezekben a magyar nemzetiségi politika ellen súlyos vádakot emelt, amelyeknek jelentékeny részük volt abban, hogy a külföldi közvélemény nagy része elfordult Magyarországtól. Sőt beleszólt az eset feletti vitába még Björnson Björnstjerne is, a hírneves norvég költő, aki szintén a nemzetiségek elnyomásával vádolta a magyarságot. Az eset így Magyarország szempontjából jóvá nem tehető károkat okozott.

A kormány tagjai közül főleg gróf Apponyi Albert az, aki a koalíció kormányzását fel akarja használni a magyar nemzeti politikának intézményes megerősítésére. Ezt a középiskolai törvényben kísérelték meg, amely 1907 tavaszán foglalkoztatta a képviselőházat. Hogy azonban az e törvényben foglalt intézkedések valóban helyesek voltak-e és alkalmasak a kitűzött cél elérésére, ahhoz szó fér és ebben a tekintetben élete vége felé magának Apponyinak is kételyei voltak. A törvény főcélja annak biztosítása, hogy a nemmagyarnyelvű elemi iskolákban „a magyar nyelv olyan mérvben tanítandó, hogy a nem-magyarnyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait élőszóban és írásban érthetően ki tudja fejezni.” Ez a cél azonban az olyan vidékeken, ahol a nem-magyar lakosság nagy tömegekben él együtt és ahol a gyermekek az iskolán kívül magyar szót egyáltalán nem hallhatnak, még akkor is nehezen lett volna elérhető, ha az egész népiskolai tanítást kizárólag a magyar nyelvtanításra fordítják.

Pedig a törvény fegyelmi vétségnek mondja azt, ha a tanító a magyar nyelvet nem a kitűzött célnak megfelelő eredménnyel tanítja.

A kormányférfiak és a vezető magyar államférfiak nyilatkozataiban egyébként meglátszik a teljes tanácstalanság a nemzeti-ségi kérdéssel szemben. Világosan kitűnik ez gróf Andrássy Gyula belügyminiszternek ebben a kérdésben tett okos és igaz, de semmi járható utat nem mutató nyilatkozataiból is, amelyeket erről a kérdéstről tett. 1906 november 26.-án tartott képviselőházi beszédében igaztalanak mondja azt a vádat, hogy a magyar nemzetiségi politika célja a nemzetiségek megmagyarosítása volna. Kijelenti, hogy ő a maga részéről a legnagyobb hibának tartaná, ha valaki erőszakkal magyarosítani akarna. A mai viszonyok mellett — mondja — egy több millióra menő népet nemzeti jellegétől megfosztani lehetetlen. Igaz, hogy azt a külföldön megkísérlik, de azt hiszi, hogy az ott sem fog sikerülni, bár pl. a németek e tekintetben sokkal nagyobb hatalmi eszközökkel rendelkeznek mint mi. Ezért — mondja tovább — ő mindent el fog követni arra, hogy a közigazgatási tisztviselők ne nézzék azt, hogy kinek mi az anyanyelve vagy származása, csak azt nézzék, hogy ki hű állampolgár. Nagy súlyt helyez arra is, hogy a tisztviselő mindig bírja annak a lakosságnak nyelvét, amelynek körében szolgál. De különbséget kell tenni a hű állampolgár és az izgatók között és ezért a nemzetiségi pártnak azt kiáltja oda: „A magyar államnak kötelessége, következetes és kemény harcot folytatni az önök politikája ellen, amely a magyar állameszmébe ütközik. Nem akarom mondani, hogy kifelé gravitálnak, mert erre bizonyítékom nincsen, de önöknél *prius* nem az állam, hanem a nemzetiség.” Foglalkozik azután a nemzetiségi pártnak óhajával, hogy a megyék nemzetiségi szempontok szerint kerekítettessenek ki és erre azt válaszolja, hogy ennek a követelésnek megvalósítása csak úgy volna lehetséges, ha a nemzetiségek előbb legyűrnék a magyarságot. Hivatkozik

azután arra, hogy a nemzetiségi párt politikája maguknak a nemzetiségeknek is árt, mert nagyranöveli a magyar társadalomban a sovinizmust. A nemzetiségi törvénynek — mondja — őszinte célja volt, hogy az abban foglalt intézkedések alapján testvéries viszony alakuljon ki a magyarság és a nemzetiségek között. Ez azonban nem történt meg. A későbbi törvényhozás, — vallja be Andrassy — már eltért erről az alapról. Most már a képviselőházban meg is támadják a törvényt és követelik annak megváltoztatását, „önök lesznek az okai, mondotta, ha a törvényt nem sokára el fog kelleni törölni, mert önök a törvény bevezető sorait, alapeszméjét tagadják meg, amely a politikailag egységes nemzet-ről szól.” Gróf Tisza István már 1905 január 26.-án szintén megfenyegette a nemzetiségeket a nemzetiségi törvény visszavonásával. A magyar nemzet — mondotta — sohasem tett kötelező ígéretet arra, hogy ezt a törvényt örök időkre fenn fogja tartani vagy hogy azt nem fogja módosítani, ha azt látjuk, hogy a magyar állam ellenségei az abból merített jogokat ama magyar állam ellen használják fel, amelyet az egységes magyar nemzet teremtett meg. De az ilyen és hasonló nyilatkozatok már nem tesznek benyomást a nemzetiségekre és nem hozhatnak eredményt. A nemzetiségek a maguk politikáját már régóta nem a nemzetiségi törvényre alapítják, amely amúgy is későbbi intézkedésekkel keresztül van lyukgatva és amelynek még érvényben levő intézkedéseit is a hatóságok — ha egyáltalában — csak kelletlenül tartják be, hanem alapítják azt számukra, belső erejükre és azokra a hibákra, amelyeket a magyar politika elkövet, amikor a király és Ausztria ellen irányuló végtelen harcokban és kötekedésekben állandóan azokat az alapokat döngeti, amelyeken a magyarság ereje eddig nyugodott. A nemzetiségi politika vezérei máris bejáratosak Ferenc Ferdinánd trónörököséhez, ellátják őt emlékiratokkal, amelyekben saját szemszögükből mutatják be neki a magyarság politikáját és irányítják az ő törekvéseit. Ettől kezdve még kevésbbé gondolnak

arra, hogy megegyezést keressenek a magyarsággal, amelyre az amúgy sem hajlandó. Nem a magyarsággal együtt, de azzal szemben és ellene akarják céljaikat érvényesíteni, — a dinasztia és az osztrák politikai körök segítségével.

Horvátországban gróf Khuen-Héderróry Károly 20 évi báni működése 1903-ban befejezést nyert. A király Magyarországra szőlította és nagyobb feladatokat bízott rá. Utóda gróf Pejacsévich Tivadar lett, — jóindulatú férfi, aki azonban távolról sem tudott a horvátoknak annyira imponálni, mint előde. Khuen gróf kitűnően felépített politikai rendszert hagyott hátra, amely lyel — legalább neki — hosszú ideig sikerült egy megelégedett Horvátország benyomását kelteni és az állami és közigazgatási gépezetet rendellenességektől és zavaroktól megóvni. A rendszer abból állt, hogy választójoggal csak nem egészen 50.000 ember volt felruházva, a horvát lakosság alig több mint két százaléka. Ezeknek a választóknak több mint a fele kormánytól függő tisztviselőkből állt. Mivel pedig még így sem lehetett biztosan számítani arra, hogy a választások mindig kormánypárti többséget fognak adni, a tartománygyűlésen a választott képviselőkön kívül mint virilisták olyanok is helyet foglaltak — egyházi méltóságok viselői, arisztokraták, főispánok, — akik különböző okokból nem szívesen helyezkedtek szembe a kormánnyal. Így Khuen grófnak sikerült többséget teremteni a tartománygyűlésen és az alkotmányos gépezet rendszeresen működött. Hogy a választójogból kizárt tömegek túlnyomóan ellenzékiek voltak, az nem okozott imminens gondokat.

De a monarchia és Magyarország jövője szempontjából oly nagy horderejű horvát kérdés sokkal nehezebb és bonyolultabb volt, semhogy ilyen kicsinyes eszközökkel valóban megoldható lett volna. Ugyanebben az esztendőben, amikor Khuen gróf Horvátországot elhagyta, következett be Szerbiában a dinasztiaaváltás. Az Obrenovicsok jó viszonyt tartottak fenn a monarchiával,

a Karagyorgyevicsek azonban elejétől kezdve szembehelyezkedtek vele. A soha fel nem adott nagyszerb aspirációk parazsából itt-ott kezdtek apró kis lángok felcsapni; az a sokszor fanatikus nemzeti érzés, amely a szerb népet mindig jellemezte, mindenütt megerősödött — nemcsak Szerbiában, hanem Horvátország, Dalmácia és Bosznia-Hercegovina szerb polgáraiban is. Akár központilag Belgrádból irányították az ebből az érzésből fakadó mozgalmakat, ami valószínű, — akár a szerbek nemzeti ösztöne hatott ilyen irányban, a mindenütt feltámadó nagyszerb törekvések teljesen koncentrikusan mozogtak, ott is, ahol hallgatni vagy színlelni kellett. Ezek a mozgalmak pedig a monarchiát legérzékenyebb pontján érték. A viszonyok fejlődése a Balkán-félszigeten nagy lehetőségeket nyitott meg a monarchia részére, de nagy veszélyeket is rejtett magában. Ha a monarchia vonzóerőt tudott volna gyakorolni a Balkán-népekre, akkor megdönthetlenné tudta volna tenni náluk saját pozícióját. Ha politikája eltaszította őket, akkor számolni kellett azzal, hogy szembe fognak fordulni a monarchiával és hogy az így keletkezett konfliktus másként mint a fegyverek erejével — egyik vagy másik módon — nem lesz elintézhető. Sajnos azonban, úgy Ausztria, mint Magyarország belpolitikája már az 1867. évi kiegyezés óta úgy fejlődött, hogy az a Balkán-népeket nem vonzotta, hanem eltaszította. A Balkánkérdés elsősorban szláv kérdés volt. Így tehát akkor, amikor úgy az osztrák mint a magyar politika nem tudta kielégíteni Ausztria és Magyarország szláv népeit, nem tudta magához vonzani a Balkán-félszigetén élő szláv szomszédait sem. Ennek múlhatatlan következménye volt, hogy a szerbek Ausztria-Magyarország ellenségeivé váltak és annak a szláv hatalomnak támogatását keresték, amely a maga politikai céljainak megvalósítása érdekében szintén az osztrák-magyar monarchia felbontására törekedett. Ezt a támogatást Oroszországban meg is találták. Ennélfogva a monarchiának 1867 óta állandóan defenzívában kellett állnia a nagyszerb

törekvésekkel szemben. A közvetlen célt a hetvenes években abban látta, hogy megakadályozza Szerbiának az akkor még Törökországhoz tartozott Bosznia-Hercegovinával való megnagyobbodását, mert ha ez bekövetkezik, a megnövekedett Szerbia ellenállhatatlan vonzóerőt gyakorolt volna az Ausztriában és Magyarországon lakó szerbekre, horvátokra és szlovénekre. Idősb gróf Andrássy Gyula éleslátása felismerte, hogy annak a szlávellenes politikának, amelyet Ausztria követett és amelyet a Hohenwart-féle föderalisztikus kísérlet megbuktatásával ő is elősegített, nélkülözhetetlen corroláriuma egy olyan politika, amely a szerbek megerősödését nem tűri. Ezt a politikát Bosznia okkupációjával eredményesen vitte keresztül és azt folytatta Kállay Béni is, aki mint a bosnyák adminisztráció legfelsőbb vezetésével is megbízott közös pénzügy miniszter Boszniában visszaszorította a relatív többségben levő szerb elemet a horvátokkal és mohamedánokkal szemben.

Ennek árpolitikának a horvátok igen értékes szolgálatokat tudtak volna tenni. Féltékenyek voltak a szerbekre és gyűlölték őket, ahogyan csak ellenséges testvérek tudják egymást gyűlölni. Még 1907-ben is ismételten véres verekedések folytak le Zágráb utcáin horvátok és szerbek között és a horvát jogpárt — a horvát nemzeti aspirációk letéteményese, — tajtékozott a szerbek elleni gyűlöletől. Sajnos azonban a horvátoknak ezt a szerbellenes hangulatát nem lehetett a monarchia nagy politikai céljai érdekében kihasználni. A horvát jogpárt ugyanis magyar-horvát kiegyezéssel sem volt megelégedve. Szélesebb autonómiát és nagyobb függetlenséget kért, olyan függetlenséget, amely a monarchia dualisztikus berendezését trialisztikussá változtatta volna át. Volt-e a magyar álláspont és a horvát törekvések között olyan középút, amelyen meg lehetett volna egyezni, az ma már meddő kérdés. Magyar részről a megegyezést nem sürgették, mert a magyar kormányok a horvát nemzeti törekvésekről úgy gondolkoztak, mint ahogyan a korona gondolkodott a magyar nemzeti törekvésekről;

t. i. ők is attól tartottak, hogy bármennyi engedményt tesznek is, a másik fél mindig újabb engedményeket fog kérni, amíg el nem jut a teljes függetlenségig. Ebben a helyzetben a horvát hazafiak — a jogpárt — állandóan két fronton küzdöttek: egyfelől a magyarok, másfelől a szerbek ellen és kizártnak látszott, hogy a magyar politika Horvátországban az öntudatos horvát elemekre támaszkodhassék. Khuen gróf a maga többségét ezért nem a szerbellenes horvát pártra, hanem ennek a pártnak ellenfeleire alapította, azaz egy olyan pártra, amelyben vegyesen voltak szerbek és olyan horvátok, akik a szerbekkel való együttműködésre hajlandók voltak. E tekintetben jellemző, hogy gróf Khuen-Héderváry báni kormányzása alatt a kormánypárton belül összesen 224 horvát és 131 szerb foglalt helyet, míg az ellenzéki pártok mindig jóformán kizárólag horvátokból álltak, mert soraikban 104 volt a horvát és csak kettő szerb. A szerbeknek a horvát tartománygyűlésbe való bevonásában és így a két nép közötti közeldés előmozdításában annak idején Khuen grófnak egyik legnagyobb érdemét látták. A monarchia és Magyarország állandó nagy érdekei szempontjából azonban ez nagyon is kétes érdem volt. Lehet, hogy ez a politika szükséges volt arra, hogy Horvátország ne keveredjék konfliktusba Magyarországgal, de mindenesetre igen nagy árnyoldalai voltak, mert végleg elidegenítette az öntudatos és ezért szerbellenes horvátokat a magyaroktól és odaterelte a fejlődést, hogy lassanként a Magyarország és a dinasztia ellen való ellenállás vált a horvát nemzeti politikának uralkodó problémájává. Hogy azok a horvát politikusok, akiket Khuen gróf politikája ilyformán eltaszított — a horvát jogpárt — a tartománygyűlésen csak törpe kisebbséget alkottak, annak a horvát választójog különleges jellegére való tekintettel semmi fontossága nem volt. Mint e következmények mutatják, rendkívül nagy jelentősége volt annak, hogy e pártnak magyarellenessége túlnőtt szerbellenes érzésein, amely fejlődést igen jelentékeny mértékben

előmozdította Magyarországnak az obstrukciók idejében bekövetkezett jelentékeny presztízs-vesztesége is.

1905 körül azonban a horvátországi szerbek sem merülnek már ki úgy mint Khuen gróf kormányzása alatt, a mindenkori kormány támogatásában. Az ő körükben Magyarország és az uralkodó közötti konfliktus nyomán nagyobb remény ébredszik, — az a remény, hogy a monarchia a belső ellentétéknél fogva, amelyek Ausztria és Magyarország, továbbá az ausztriai németek és a szláv nemzetek, végül pedig kisebb mértékben a magyarság és a magyarországi nemzetiségek között fennállanak, talán magától fel fog bomlani. Ennek a bomlási folyamatnak előmozdítása válik ettől kezdve főcéljukká és ebben az eszmemenetben arra a megismerésre jutottak, hogy az Ausztria-Magyarország szétbontására irányuló törekvéseket legjobban a magyarországi függetlenségi párt programjának — a perszonális uniónak és a gazdasági különválásnak — megvalósulása mozdítaná elő, mert ezzel az osztrák-magyar nagyhatalomból egy vagy több másodrangú hatalom válnék, amely nem volna többé képes az olyan alakulásoknak megakadályozására, amelyeknek megvalósítását az osztrák-magyar nagyhatalom mindaddig, amíg az fennáll, semmi körülmények közt megengedni nem fogja. Így a horvátországi szerbek részéről lassanként kezdenek szálakat fűzni a függetlenségi párt felé, amely megdöbbenő rövidlátással azonnal lépne meg. Hasonló hangot ütnek meg a magyar képviselőházban is. Feltűnő, hogy a képviselőház nemzetiségi pártjának egy Musiczky nevű szerb tagja — különben teljesen jelentéktelen ember, — a dualizmushoz ragaszkodó román és tót programokkal ellentétben nyíltan a perszonális unió és a külön vámterület hívének mondja magát. Jóformán lehetetlen más megállapításra jutni, mint hogy a szerbeknek a függetlenségi párthoz való közeledését egy központból irányítják. Közvetítője alighanem Tomics Jása, az újvidéki „Zastava” szerkesztője és Miletics Szvetozár veje volt,

aki szoros összeköttetésben állt Ivanics Ivánnal, egy magyarországi születésű szerbvel, aki Belgrádban mint az ottani kormány sajtófőnöke működött.

Mialatt Magyarországon a Fejérráry-kormány és a nemzeti ellenállás idejében folyton élesedik a királlyal való konfliktus, Horvátországban megtörténik a jogpárt egy részének egyes ellenzékiivé vált szerb csoportokhoz való közeledése, amelynek létrehozatalán Supilo Ferenc mesterkedik, a fiúmei „Növi List” szerkesztője. Ravasz, átláthatatlan ember, akiről mindenki sejti, de senki sem tudja bebizonyítani, hogy a szerb állam zsoldjában áll, ami a háborúban aztán kiderült róla. Supilo érintkezést keres és talál a magyar függetlenségi párttal, — a közvetítő kapocs közöttük Polónyi Géza későbbi igazságügyminiszter. Nyilván a vele folytatott beszélgetések alapján 1905 október 3.-án röviddel az „ötperces audiencia” után, amely a magyar koalícióra annyira leverő hatással volt, — Supilo összegyűjtött Fiúméban egy csoport horvát és szerb képviselőt, akik ott meghozzák az ú. n. fiúmei rezolúciót. Ebben az okmányban jogosnak mondják azt a küzdelmet, amely a magyar királyság teljes állami függetlenségének fokozatosan való megvalósítására irányul, „mert minden nemzetnek joga, ... hogy függetlenül és szabadon határozhasson nemzeti léte és sorsa felett.” A magyar és horvát nép egymásra utaltságának hangsúlyozása után a horvát képviselők kijelentik, hogy kötelességüknek tartják egy sorban küzdeni a magyar nemzettel. Szükségesnek mondják Dalmáciának Horvátországhoz való kapcsolását, aminek azonban szerintük előfeltétele az, hogy a horvátországi túrhetetlen politikai viszonyok megszűnjenek. Ebből a célból többek közt új választótörvényt, teljes szabadságjogokat és a bírói függetlenség biztosítását tartják szükségesnek. Egy meglehetősen homályos mondatban azután a rezolúció azt mondja: „A horvát képviselők meg vannak győződve, hogy a horvát és a magyar nemzet közötti állandó egyetértés leginkább a horvát nemzet azon jogainak pontos és

szigorú betartásával érhető el, amely jogok a fennálló horvát-magyar egyezményben bennfoglaltaknak és azon viszonyok megváltoztatásával, amelyek a Horvátország és Magyarország közötti közös ügyek körébe tartoznak, valamint azoknak is, melyek közösek a monarchia nyugati felének ügyeivel is, azon módon, hogy a horvát nemzetnek biztosítva legyen az önálló politikai, kulturális, pénzügyi és az általános közgazdasági fennállás és haladás.” Ebbe a mondatba mindent bele lehet magyarázni. A rezolúciót, amely végül egy öttagú bizottságot küld ki a további tárgyalások vitelére, a horvát-szerb koalíció nevében Cingrija Péter elnök írta alá és azután megküldte azt Kossuth Ferencnek, mint a függetlenségi párt elnökének.

A függetlenségi párt ebben a rezolúcióban nem látott egyebet, minthogy szövetségesedet: talált a király elleni harcban., Kossuth Ferenc 1905 október 6.-án táviratilag üdvözölte „a horvát és dalmát testvéreket” és emlékeztette őket arra, hogy Magyarország mindig megosztotta a horvátokkal az általa kivívott jogokat, amelyek „Ausztriától pedig mindig elnyomattak.” Táviratát így fejezte be: „Isten vezérelje vissza Szent István koronájához Horvátországon át Dalmáciát. Várunk titeket szeretettel és reménységgel.” Levélben értesítette Kossuth Cingriját, hogy a koalíció vezérlőbizottsága a horvátokkal való megállapodás létesítésére bizottságot küldött ki, amelyben Kossuth elnöklete alatt helyet foglal még Apponyi, Andrássy, Bánffy, gróf Batthyány Tivadar, Polónyi Géza és gróf Zichy Aladár. Úgy látszik azonban, hogy a két bizottság közt nem került a dolog tárgyalásra. Kossuth Ferenc később, amikor miniszter korában a király neki szemrehányást tett amiatt, hogy belement a fiumei rezolúcióba és amikor e szemrehányással szemben védekeznie kellett, erősen hangsúlyozza, hogy a horvátokkal megegyezés nem jött létre. Feltehető, hogy Andrássy és Apponyi mégis csak felismerték a fiumei rezolúció igazi jelentőségét és visszatartották Kossuthot, hogy abba túlságos

mélyen belebocsátkoznék, amint ezt pártjának néhány zavaros fejű tagja, mint Polónyi, Batthyány Tivadar gróf és mások szerették volna. Kossuthnak a király részére készített, Szerényi által ismeretett védekezése különben legjobb bizonyítéka a horvát dolgokról való naiv tudatlanságának. Nyilván meg sem tudta érteni, hogy a király miért veszi annyira rossz néven a horvát-szerb koalícióval való alkudozásokat és keresvén ennek okait, abban véli azokat feltalálhatni, hogy talán a Dalmácia visszacsatolására vonatkozó passzus bántotta a királyt. Hogy a szerbek által felállított csapdába ment bele és hogy ez volt az, amin a király méltatlankodott, az még eszébe sem jutott. Csak természetes tehát, hogy a király, mint Szerényi panaszolja, Kossuth védekezésére még csak nem is válaszolt.

Supilo most tovább ment a maga útján. 1906 február 19.-re azokat a horvát és szerb képviselőiket, akiket tervei részére meg tudott nyerni, ülésre hívta meg Fiuméba, ahol a fiumei rezolúció hívei, a „rezolucionisták”, kimondták a horvát-szerb koalíció megalakítását. Ez a koalíció a horvát jogpártból kivált, a „Pokjet” című lap körül csoportosuló frakcióból (*polretasi*), a szerb nemzetiségű képviselőknek egy független szerb párt címe alatt megalakult frakciójából (*samostalci*) és néhány, Supilo körül csoportosult pártonkívüli képviselőből állt. Az 1906 tavaszán megejtett képviselőválasztáson a nemzeti párt nem volt képes az ellenzéki pártokkal szemben többséget nyerni. A fiumei rezolúció alapján, álló horvát-szerb koalíció (rezolucionista párt) a maga 28 mandátumával és a tiszta jogpárt a maga 23 mandátumával együttléve erősebb volt a 37 főből álló nemzeti pártnál. A nemzeti párt veresége folytán aztán az eltolódások a pártok között még tovább folytatódtak és a következő évben, mielőtt újból választásra került a dolog, a horvát-szerb koalíció már 40 tagból, a tiszta jogpárt 23 tagból és a nemzeti párt már csak 25 tagból állt. A koalíciónak még ekkor sem volt ugyan abszolút

többsége, de a horvát országgyűlés legnagyobb pártjává lett. A magyar koalíció ez időben még mindig örömmel üdvözölte horvátországi szövetségeseinek győzelmét. Csak jóval kormányra-jutása után figyelmeztették őt a rezolucionisták jogpárti szárnyának, a pokretasik-nak 1904. évi programjára, amely kimondottan trialista alapon mozgott. Ez a program többek közt ezeket mondja: „A párt minden törvényes eszközzel oda fog hatni, hogy Horvát-Szlavon-Dalmátország, Fiume, a Muraköz, Bosznia-Hercegovina és Isztria horvát népessége a Habsburg-monarchia keretében önálló testté egyesíttessék. Teljes erővel támogatja emellett a szlovén testvéreknek abbéli törekvéset, hogy a szlovén tartományok is ezen államhoz csatoltassanak. A jogpárt továbbá azon lesz, hogy ... a nemzet törvényhozási hatalmát. . . országgyűlése a királlyal egyetértőleg gyakorolhassa. A horvát pragmatica sanctio-ból eredő és az egész monarchiára vonatkozó közös ügyeket a Magyarországgal egyenjogú horvát királyság fogja rendezni öfelsége többi országaival.¹— Amikor Kossuthot figyelmeztették arra, hogy mi van zágrábi szövetségeseinek programjában, ő maga is megjedte tőle. Most már ő és a közben Budapesten létrejött koalíciós minisztérium többi tagjai szerettek volna szabadulni tőlük. Mivel pedig ez nem ment oly könnyen, legalább is a régi unionista pártot szerették volna fúzió formájában a horvát-szerb koalícióval egyesíteni. Ez azonban nem volt lehetséges: a koalíció vezeterei csak azt jelentették ki, hogy lehetőleg közös egyetértésben fognak eljárni az unionistákkal. Valójában még ez sem történt meg.

A két koalíció — ajmagyar és a horvát — közötti jó viszony jülem tartott soká. 1907 tavaszán Kossuth Ferenc mint kereskedelmi miniszter a vasúti tisztviselők szolgálati pragmatikájára vonatkozó törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé. Ennek intézkedéseivel a kormány meg akarta akadályozni egy nemrégén lefolyt és elég izgalmat keltett vasúti sztrájk megismétlését. Ez a

államvasutak szolgálatába csak olyan egyének vehetők fel, akik a magyar nyelvet bírják, hozzátéve, hogy Horvátországban azoktól a vasúti alkalmazottaktól, akik szolgálatuk közben a közönséggel vagy az ottani hatóságokkal való érintkezésre hivatottak, a horvát nyelv ismerete szintén megkívántatik. Ez az intézkedés a horvát-szerb koalíció szerint megsértette a magyar-horvát kiegyezést, amely kimondja, hogy Horvátországban a hivatalos nyelv a horvát, amiből a koalíció azt következtette, hogy a Horvátországban alkalmazott tisztviselőktől a magyar nyelv ismeretét nem kell megkívánni, elég, ha azok csak horvátul tudnak. A magyar kormány ezzel a felfogással szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Magyar Államvasút nem állami intézmény, hanem az állam egyik üzeme, erre pedig a magyar-horvát kiegyezésnek a hivatalos nyelvre vonatkozó intézkedései nem alkalmazhatók, mert „a Magyar Államvasút hivatalos nyelve — mondotta Kossuth a képviselőházban, — magyar volt és az is marad.” Horvát részről azzal replikáltak, hogy a Magyar Államvasút nem egyszerű üzem, de hogy még akkor is, ha az az államnak egy üzeme volna, a magyar-horvát kiegyezésnek a hivatalos nyelvre vonatkozó intézkedései rá is vonatkoznának, annál inkább, mivel maga a kormányjavaslat legalább büntetőjogi szempontból köztisztviselőknek mondja a vasúti alkalmazottakat. Aki a horvát viszonyokat csak felületesen is ismerte, az előre tudhatta volna, hogy a javaslatnak a nyelvre vonatkozó intézkedései Horvátországban heves ellenzéssel fognak találkozni. Ez annyira nyilvánvaló volt, hogy a horvátországi képviselők nem is tudtak erre az intézkedésre más magyarázatot találni, mint azt, hogy a magyar kormány egy konfliktus felidézésével szándékosan szét akarja robbantani a fiumei rezolúciót, amely — mint ezt a külpolitika délszláv vonatkozású kérdéseiben sokkal járatosabb horvátországi politikusok igen jól tudták — Bécsben nagy megütközést váltott ki. Ha a magyar kormány

tényleg ezt a célt akarta volna követni a vasúti pragmatikának a hivatalos nyelvre vonatkozó intézkedésével, akkor ezt meg is lehetne érteni. De a dolog nem így állt. Kossuth ezzel az intézkedéssel nem célzott semmi mást, mint hogy a függetlenségi párt programját, amelyet felfelé nem tudott érvényesíteni, lefelé vigye előbbre, Horvátországgal szemben. Hisz eredetileg, mint a javaslat szerzője, Sztérényi József írja, Kossuth még tovább akart menni és azt a rendelkezést akarta törvénybeiktatni, hogy a vasútnak hivatalos nyelve a magyar. Így tekintve azonban a dolgokat, a szóbanforgó intézkedés nem volt más, mint egy tájékozatlanságból fakadó ügyetlenség, amelynek elkövetésénél az szolgál némileg a kormány menségére, hogy gróf Pejacevich Tivadar bán a javaslatához, amelyre vonatkozólag véleményét előzetesen kikérték, hozzájárult. Csak később, amikor a javaslatot benyújtották, támadtak ő benne is aggályok. Levonta a helyzetből a következményeket és még 1907 júniusában lemondott.

A magyar képviselőházban a horvát képviselők a javaslattal szemben heves ellenállást fejtettek ki, amely kétségkívül obstrukció jellegével bírt. A horvát képviselőknek majdnem mindegyike felszólalt a javaslat ellen még pedig, — ami eddig a képviselőházban nem esett meg, — horvát nyelven tartott-hosszú beszédekben. A függetlenségi párton e horvát obstrukció miatt nagy volt a felzúdulás, de Justh Gyula mint elnök megállapította, hogy a magyar-horvát kiegyezés értelmében a horvát képviselők a Ház ülésein saját nyelvüket használhatják, úgy hogy a függetlenségi párt — bár fogcsikorgatva — kénytelen volt a horvát obstrukciót hat héten keresztül eltűrni. A függetlenségi párt most saját magán tapasztalhatta, hogy mi az obstrukció. Mentalitását semmi sem jellemzi jobban, mint az a gondolat, amelyet Kossuth vetett fel akkor egy Sztérényinek írt levélben, hogy „ha nem lesz behozható a horvát nyelv használatára a klotúr és nem lesz módosítható a házszabály úgy, hogy csak a nagy pártok (amelyek

nagyságukból folyólag nemzeti akaratot és nemzeti szenvedélyt képviselnek) obstruálhassanak, akkor jóidőre vége lesz a magyar országgyűlés törvényhozási képességének”. Már csak az hiányzott, hogy az obstruálásra való jogot a magyar alkotmány kizárólag a függetlenségi pártnak tartsa fenn. Miután a horvát obstrukció hat hétig elhúzódott, a kormány Andrássy indítványára úgy segített magán, hogy a képviselőházzal csak a javaslat első szakaszát, fogadtatta el, abba azonban Kossuth indítványára bevette úgy az 5-ik szakasznak vitás nyelvi rendelkezését, valamint a felhatalmazást arra, hogy a többi szakaszokat a kormány rendeleti úton léptethesse életbe. Ezzel aztán az összekötetés a magyar és a horvát koalíció között végleg megszakadt.

Pejacsevich gróf utóda a báni méltóságban Rakodczay Pál lett, aki erélyes ember és meggyőződéses unionista hírében állt, valójában azonban mint bán tisztán az adminisztrációra szorított és semmit sem tett a politikai helyzet megjavítására. A horvát-szerb koalíció egész Horvátországban népgyűléseket tartott, amelyekben nyíltan hirdették a Magyarországtól való teljes elszakadást és a teljesen független és önálló Horvátország eszméjét. A bán, akit egy ízben az utcán kövekkel dobáltak meg, annyira meg volt félemlítve, hogy már ki sem mert menni a báni palotából. Rakodczay tehetetlensége és a horvát-szerb koalíció féktelen agitációja végleg összemorzsolta a horvát országgyűlés unionista elemeit, a nemzeti pártot. Tagjainak egy része a koalícióhoz csatlakozott, mások visszavonultak a politikai élettől. A bán erre 1907 december 12.-én, hogy mégis tegyen valamit, feloszlatta a horvát tartománygyűlést. Erre nemcsak hogy nem volt kényszerítő ok, de egyenesen előre lehetett látni, hogy az új választások csak még rosszabb helyzetet fognak teremteni, mert az új választásoknál csupán az ellenzéki pártok erősödhetnek meg. A magyar kormány is belátta, hogy a bán nem elég erős arra, hogy az adott békés helyzettel megbirkózzék és báró Rauch Pál-

lal lépett érintkezésbe, akivel Wekerle miniszterelnök 1917 decemberében beható tanácskozásokat folytatott a horvát helyzetről. Ezek azzal végződtek, hogy Rakodczay 1908 január elsején beadta a lemondását és báró Rauch Pál lett utóda. Mikor az új bán január 15.-én Zágrábba megérkezett, viharos ellentüntetésekkel fogadták és kocsiját kövekkel és záptojásokkal dobálták meg. Rauch nem törődve ezzel, élesen szembehelyezkedett a koalícióval, de jóformán nem talált híveket saját politikája részére és az ellenzék terrorizmusának hatása alatt álló régi nemzeti párti politikusokat sem tudta maga mellett tömöríteni. Így az 1908 február végén lefolyt választások Rauchra nézve megsemmisítő eredménnyel végződtek. Csak két hívét tudta a tartománygyűlésbe behozni és megbukott mindhárom osztályfőnöke is. A horvát-szerb koalíció 57 taggal tért vissza a 88 képviselőből álló tartománygyűlésbe és most már abszolút többsége volt a jogpárt 22 hívével és egyes kisebb töredékekkel szemben. Amikor az új tartománygyűlés március 15.-én megnyílt, Barcsics Erazmus korelnök megtagadott minden érintkezést a kormánnyal és megnyitó beszédében azt jelentette ki, hogy Horvátország üdve Garibaldi ama jelmondatának követésében áll, hogy: „ki az idegenekkel.” A bán erre azonnal elnapolta a tartománygyűlést.

A küzdelem most a sajtóba terelődött át. Rauch hivataloskodásának megkezdése után azzal vádolta meg a horvát-szerb koalíciót — és különösen annak szerb részét, — hogy antidinasztikus és hazaáruló hátsógondolatok rejlenek politikája mögött. Most az elnapolása után 18 *samostalci* — a szerb függetlenségi párthoz tartozó képviselő — manifesztumot bocsátottak ki, amelyben felszólítják a bán, hogy azonnal emeljen ellenük vádat a bíróság előtt hazaárulásért, mert ha ezt nem teszi, akkor őt nyilvánosan hazugnak, rágalmazónak és denunciánsnak fogják bélyegezni. A bán erre a felhívásra nem válaszolt, hanem párbajra hívta ki a samostalci-k elnökét, Medakovics Bogdánt, aki azonban a kihívást

visszautasította, azzal az indokolással, hogy Rauch párbajképtelen, mivel a koalíció sajtójában régebben ellene elhangzott sértegetésekkel szemben nem vett magának lovagias úton elégtételt. A *samostalci-k* erre április 15.-én újabb nyilatkozatban kijelentették, hogy mivel Rauch nem indított ellenük pert, a kiáltványukban foglalt feltevések beigazolódtak. Egy Manojlovics nevű zágrábi egyetemi tanárt, aki ebben a szőharcban részt vett, a bán felfüggesztett állásától és ugyancsak felfüggesztette Surmin képviselőt is egyetemi tanárságától, mert az egyetemi fiatalságnak a bán ellen irányuló utcai tüntetését végignézte, anélkül, hogy abba beavatkozott volna. Az egyetemi ifjúság erre szolidaritást vállalt felfüggesztett tanáraival, sztrájkba lépett és a horvát-szerb koalíció által előteremtett anyagi támogatással a prágai, bécsi és gráci egyetemeken iratkozott be. Rauchnak egész Horvátországban egyáltalában nincsenek hívei, úgy hogy az összes ügyeket rendeletekkel kell elintéznie. De bizonyos érintkezést tart fenn a Frank vezetése alatt álló tiszta jogpárttal, amely magyarelles ugyan, de legalább nem áll Belgráddal összeköttetésben és a monarchia szempontjából megbízható. A horvát-szerb koalíciónak manifesztumait, amelyekkel az az elnapolás után, majd 1909 februárjában tiltakozik az alkotmányellenes rezsim ellen, a bán egyszerűen elkoboztatja.

Egy véletlen folytán Rauch Pál báró horvát bán bizonyos anyagnak jutott birtokába, amely alkalmasnak látszott annak a vádjának bebizonyítására, hogy a rezolucionisták szerb frakciója a monarchia és Magyarország ellen irányuló összeesküvésben valóban részt vett. 1907 október havában Cettinjében letartóztattak három szerbet, akiknél bombákat találtak. Bevallották, hogy azért jöttek Montenegróba, hogy megöljék Nikita fejedelmet és helyette Danilo nevű fiát ültessék a montenegrói trónra. Arról, hogy a bombákat honnan kapták, nem akartak felvilágosítást adni. Ekkor egy Nasztics György nevű fiatalember jelentkezett korona-

tanúnak. Elmondta, hogy ő is részese volt a montenegrói fejedelem ellen irányuló összeesküvésnek, a bombákat György szerb trónörökösötől kapta és a kragujevaci arzenálban nyert kioktatást a bombák mikénti felhasználására. Eddig vallomásai nem érintették közvetlenül a monarchiát. Nasztics azonban elmondta azt is, hogy eredetileg az volt a terv, hogy a bombákat Bosznia fővárosában, Sarajevóban használják fel merényletekre és ő azért fordult szembe az összeesküvőkkel, mert ezt a tervet feladták és Nikita fejedelem ellen fordultak. Részleteket közölt arról is, hogy Belgrádban egy „Szlovenszki Jug” című egyesület áll fenn, amely célul tűzte maga elé a szerb királyságon kívül álló szerb és horvát lakossági területek forradalmasítását. Az erre irányuló programot Pribicsevics Milán alezredes dolgozta ki, aki régebben az osztrák-magyar hadseregben szolgált, de átlépett a szerb hadseregbe és akinek három fivére közül az egyik, Szvetozár, a rezolucionistákhoz tartozó szerb csoportnak vezető tagja és egyúttal magyar országgyűlési képviselő is volt, másik testvére Adam, ugyané csoport Zágrábban megjelenő lapját, a „Srbobran”-t szerkesztette, míg a harmadik, Valérián, teológiai tanár volt Horvátországban. Pribicsevics Milán programja szerint többek között Horvátországban terrorista merénylettekkel kellett volna előkészíteni ennek a területnek Szerbiához való csatolását. Nasztics, amikor e vallomásai alapján a horvátországi szerb sajtó élesen megtámadta, Budapestre jött és itt két röpiratot adott ki, amelyekben megismétli főleg a Pribicsevics Ádám és Milán ellen irányuló vádjait, amelyek szerint ők alkották volna a kapcsolatot a belgrádi forradalmárok és a horvátországi szerbek között. Rauch báró ezeket az adatokat fel akarta használni arra, hogy megsemmisítő csapást mérjen szerb ellenfeleire. Accurti zágrábi ügyész által vádat emeltetett nemcsak a két Pribicsevics-testvér, hanem még 51 más szerb nemzetiségű egyén ellen is. Bizonyítékul ellenük csak az szólt, amit Nasztics róluk állított, ez a koronatanú azonban egész múltjánál fogva

korántsem volt szavahihető és megbízható. Ennek ellenére a zágrábi felségárulási per azzal végződött, hogy a törvényszék nem éppen pártatlanul vezetett hosszas tárgyalás után a két Pribicevics fivért 12—12 évi, 33 más vádlottat 5—8 évi börtönbüntetésre ítélte. Ez a per, amelyet a szerb ügy szószólói, Masaryk akkori osztrák birodalmi gyűlési képviselő, Seton Watson (Scotus Viator) és mások az európai nyilvánosság előtt igen bőven és részletesen ismertettek, de kivált az ítélet, a külföldön kedvezőtlen visszhangot keltett; a közfelfogás az volt, hogy a vádlottak bűnössége nem volt beigazolva. Két évvel később az összes elítéltek kegyelmet kaptak.

BOSZNIA ANNEXIÓJA

MIALATT a magyar képviselőházban obstrukciók, párt-harcok és az uralkodóval való torzsalkodások kötöttek le minden figyelmet, az európai politikában olyan események játszódtak le, amelyek eldöntötték Magyarország sorsát. A közeledő világháború vetette bennük előre kísérteties fényét. A magyar politikusok jóformán észre sem vették azokat és a képviselőházi naplókban hiába keressük azoknak visszhangját.

Az általános külpolitikai helyzet a XX. század eleje óta Ausztria-Magyarország szempontjából igen kedvezőtlenül alakult. Az 1891 óta fennálló francia-orosz szövetség, amelynek élén Németország és Ausztria-Magyarország ellen irányult, 1904-ben, az ú. n. Delcassé-féle szerződésben kibővült egy angol-francia meg egyezéssel és 1907-ben Eduárd angol királynak és az angol flottának revali látogatása alkalmával egy angol-orosz megállapodással. A főleg afrikai területeket érintő francia-angol ellentéteket és az ázsiai kérdésekben fennállt orosz-angol antagonizmust áthidalták, hogy a három állam alkalomadtán együttesen léphessen fel Németországgal és Ausztria-Magyarországgal szemben. Az angolok és a franciák Németországot akarták izolálni, az oroszok az osztrák-magyar monarchia megsemmisítésére törekedtek. Angliát a német flotta fejlesztése nyugtalanította, Franciaországot az 1871-ben a németektől elszenvedett reváns gondolata izgatta, Oroszország pedig arra belátásra jutott, hogy a Balkán-félszigetre vonatkozó terveit csakis Ausztria-Magyarország teljes leverése

után valósíthatja meg. A német-osztrák-magyar-olasz hármasszövetséggel szemben így kialakult 1907-től kezdve az; angol-francia orosz antant. Európa nagyhatalmai ezzel végleg két ellenséges táborra szakadtak és Németország szövetségeseivel együtt el volt szigetelve. Az európai helyzet teljesen megváltozott.

Ausztria-Magyarország ebben a helyzetben kitartott a Németországgal való szövetség mellett. Nem is volt más választása. Talán egyetlen egyszer került szóba a monarchiának a hármasszövetségtől való esetleges eltántorodása. 1908 augusztus 12.-én VII. Eduárd angol király Ischl-ben látogatást tett I. Ferenc Józsefnél és e látogatás után híre terjedt, hogy ez alkalommal angol részről kísérlet történt Ausztria-Magyarországnak a német szövetségtől való elvonására, amit azonban Ferenc József határozottan visszautasított. Nem bizonyos, hogy ez a kísérlet csakugyan megtörtént. A bécsi német ügyvivő, gróf Brockdorff-Rantzau, akit az osztrák-magyar külügyminisztérium osztályfőnöke, Müller László báró, tájékoztatott Aehrenthal gróf megbízásából az, ischli beszélgetések lefolyásáról, óvatosan azt mondja Berlinbe küldött jelentésében, hogy az ilyen kísérlet megtörténtéről nincs tudomása, csak annyi bizonyos, hogy Ferenc József ilyen kísérletre el volt készülve és ezért azonnal az angol királlyal folytatott beszélgetés kezdetén erős hangsúllyal kijelentette, hogy politikájának alapja a jövőben is a Németországgal kötött szövetség marad. A bécsi külügyminisztériumnak Szögyény gróf berlini nagykövet részére küldött instrukciója szintén nem tesz említést ilyen kísérlet megtörténtéről, sőt egy évvel később Aehrenthal gróf egy felségelőterjesztésében bizonyos „legendák”-ról beszél, amelyek a két uralkodó ischli találkozásához fűződnek és nem egészen világos ugyan, de valószínű, hogy ez a kifejezés az angol királynak tulajdonított, a monarchiának a hármasszövetségtől való eltérítését illető állítólagos szándékokra vonatkozik. Viszont Conrad báró vezérkari főnök határozottan állítja, hogy az ural-

kodó neki egy Ischlben történt audienciája alkalmával azt mondta: „Mikor Eduárd király itt volt, el akart tántorítani a Németországgal való szövetségtől, de én leintettem.” De akár megtörtént a kísérlet, akár nem, a monarchia ebben az időben alig állhatott volna meg Németország nélkül, még akkor sem, ha vezető államférfiai erre kedvet éreztek volna. Ez a politika egyáltalában csak akkor jöhetett volna még csak tekintetbe is, ha a monarchia a Németországgal való szövetséget azonnal egy orosz szövetséggel helyettesíthette volna. Ez azonban alig tallózott a lehetőségek közé. Azonkívül a monarchia német, magyar és lengyel alkotóelemei ilyen politikával nem is tudtak volna megbarátkozni, már csak azért sem, mert közelfekvő volt az a feltevés, hogy ebben az esetben a monarchián belül a szláv népfajok kerültek volna túlsúlyba. Minden kísérlet a Németországtól való elszakadásra ilyenformán csak a monarchia teljes izolálására vezetett volna. Ehhez jöttek bizonyos katonai megfontolások is. A monarchia harminc év óta teljesen elhanyagolta a Németországgal szemben való esetleges katonai védelem előkészítését, kivált pedig a stratégiai vasútvonalaknak Németország felé való kiépítését és hosszú évek munkájára lett volna szükség, ha azt a kormány pótolni akarta volna, míg Németország rövid idő alatt nagy haderővel jelenhetett volna meg Csehországban és Sziléziában. Így tehát a monarchiára nézve más politika, mint a német szövetséghez való ragaszkodás nem is jöhetett tekintetbe, de ilyen nem is kívánt az osztrák és magyar vezető tényezők közül senkisé, legkevésbé pedig a magyar miniszterek, akik kivétel nélkül a monarchia és Németország szövetségében látták Ausztria-Magyarország külső biztonságát megalapozva. A megnehezült európai helyzetben tehát nem volt más lehetőség a monarchiára nézve, mint kitartani Németország mellett.

A második hátrányos eltolódás, amely a külpolitikai helyzetben a monarchiára nézve előállt, következménye volt az első-

nek. Olaszország magatartása abban a mértékben, amelyben a hármasszövetség európai pozíciója gyöngült, mind ingadozóbbá vált. Az olaszokat érdekeik nem kötötték olyan feltétlenül Németországhoz és Ausztria-Magyarországhoz, mint ahogyan az osztrák-magyar birodalom volt kötve Németországhoz. Olasz szempontból igenis felmerülhetett az a kérdés, nem előnyösebb-e az olasz politikára nézve, ha a megerősödött antanthoz csatlakozik, mintha a részben izoláltságánál fogva, részben az osztrák és magyar belső bonyodalmak folytán meggyengült hármasszövetség mellett tart ki. Ez a kérdés annál komolyabban foglalkoztatta az olasz államférfiakat, mert hiszen az ő céljaik között olyanok is szerepeltek, amelyek csakis Ausztria-Magyarország felbomlása esetében voltak elérhetőek, mint pl. Dél-tirol, Trieszt és az osztrák-magyar partvidék megszerzése, Albániának az olasz hatalmi szférába bevonása és az Adriai tenger felett való korlátlan uralom. Ezért Olaszországot 1905 körül már nem lehetett a hármasszövetség teljesen megbízható tagjának tartani, sőt voltak, kivált az osztrák-magyar katonai körökben, olyanok, akik már ellenségnek tekintették. Az olasz politika ezen megbízhatatlansága megtalálja a maga magyarázatát abban a politikai helyzetben, amelyben Olaszország akkor — de később is — találta magát. Olaszország kiterjedésénél, népessége számánál és katonai erejénél fogva az európai nagyhatalmak között csak a második sorban állt, de erősen ambicionálta az első sorba való felemelkedését. Azt a körülményt, hogy Európa két táborra szakadt, amelynek mindegyike igyekezett, Olaszország támogatását a maga részére biztosítani, a mindig rendkívül ügyes és simulékony olasz politika fényesen kihasználta céljainak állandó megközelítésére és azok, akik ezt olasz részről meg nem tették volna, nem érdemelték volna meg az államférfiak nevét. A monarchiának amúgy is meggyengült politikai helyzetét az a körülmény, hogy Olaszország támogatása kétségessé vált, sőt a monarchia ellenségeihez

való átpártolásával is számolni kellett, még jobban megrontotta. Megromlott végül a helyzet a Balkán-félszigeten is. Az 1903-ban kötött mürzsteigi egyezmény, amelyben Ausztria-Magyarország és Oroszország összeegyeztették a Balkánon követendő politikájukat, éppen csak arra szolgált, hogy Oroszországot az 1904—1905-ben Japán ellen folytatott háborúban biztosítsa az olyan kellemetlen eltolódásokkal szemben, amelyeket Ausztria-Magyarország a távol keleten beállt bonyodalmak kihasználásával a Balkán-félszigeten előidézhetne. 1903-ban Szerbiában kipurzították az Obrenovics-dinasztiát, amely a monarchiával való jóviszonyra mindig súlyt vetett, bár a szerb nép bizalmát elsősorban élvező radikális párt ezt a politikát mindig helytelenítette. Az új Karagyorgyevics-dinasztia elejétől kezdve Oroszországra támaszkodott és politikája céljának az összes délszláv népeknek saját uralma alatt való egyesítését tekintette. Azok az Obrenovics-ház uralma idejében itt-ott felmerült tervek, hogy a délszlávok egyesülése Szerbiának Ausztria-Magyarországhoz való önkéntes¹ csatlakozásával a monarchián belül találjon megoldást, — amit egyes szerb politikusok is kívánatosnak tartottak, — ettől kezdve végleg lekerültek a napirendről. Ha Szerbia olykor-olykor közeledni látszik a monarchia felé, ezzel most már csak időt akar nyerni arra, hogy végcélját, a délszláv kérdésnek szerb-nacionalista szempontból való megoldását, annál biztosabban érhesse el. A szerbek hivatalos és nem-hivatalos úton minden eszközt felhasználtak az osztrák-magyar birodalom elleni propagandára. Egy hivatalos szerb memorandum a propaganda eszközeinek mondja: Bosznia lakosságának izgalomban tartását, a bosnyák szerbeknek a bosnyák mohamedánokhoz való közeledését és a monarchiában lakó szerbeknek politikai megerősödését. Szerb részről ezért keresnek közeledést a magyar függetlenségi párt felé, amely pártnak az osztrák-magyar birodalom szempontjából destruktív törekvéseit támogatni igrkeznek. Ezért fogadják Belgrádban tüntető barát-

sággal az oda lerándult függetlenségi párti képviselőket, ezért küldenek 1906-ban nagy küldöttséget Orsovára Rákóczy Ferenc hamvainak fogadtatására. De ugyancsak fellelhetők a szerb propaganda nyomai a boszniai szerbek és mohamedánok mos golódásaiban is, amelyek szintén a magyar függetlenségi pártban

— különösen gróf Batthyány Tivadarnál — találnak támogatást

4 De a hármasszövetséghez tartozó Románia magatartása is ingadozóbbá vált, ha nem is olyan nagy mértékben, mint Olaszországé. A román államférfiakra szintén hatással volt a hármasszövetség gyengülése, ezenkívül az erdélyi románok panasza is kedvezőtlenül hangolták a román közvéleményt a monarchiával szemben, végül pedig az a mindig éles ellentét, amely Románia és Bulgária közt fennállt, a Szerbiához való közeledés gondolata felé terelte a román politikusokat. De Romániának annyi oka volt félni Oroszországtól, hogy ezek az áramlatok bár komoly gondokat okoztak az osztrák-magyar államférfiaknak, egyelőre mégsem öltöttek komoly alakot.

Az osztrák-magyar külpolitika vezetése es; átalakulások közepette egészen Bosznia annexiójáig alig állt a reá váró nagy feladatok magaslatán. Hogy az — Aehrenthal szavával élve, — „a kontinuitás politikája” volt, azt legalább annyiban, amennyiben a kontinuitás alatt a Németországgal kötött szövetség fennmaradása volt értendő, nem lehet kifogásolni. De már az olaszok magatartásának elbírálásában a monarchiában bizonyos optimizmus nyilvánul meg. Az talán nem jelent semmit, hogy a külügyminiszteri expozék állandóan az olaszokkal való teljes érdekközösséget hirdették, amely valójában nem állt fenn, mert hiszen az expozéknak nem feladatuk a nyers igazságnak feltárása. De Aehrenthal bizalmas nyilatkozatai sem nyújthatnak támpontot arra, hogy az olasz politika megváltozásából érélyesen levonta volna a konzekvenciákat. Hogy Olaszország magatartása nem a régi már, az természetesen nem kerülte el figyelmét. De

lavírozó álláspontra helyezkedik vele szemben, bízik abban, hogy Tittoni, az akkori olasz külügyminiszter „lojális és értelmes férfiú”, reméli, hogy az angol-német közeledés mégis meg fog történni és hatással lesz Olaszország magatartására is, ezért „bizonyos bizalmatlanság dacára barátságosan akarja kezelni az olaszokat¹¹ és meg is hagyja őket a hármasszövetségben. Hasonló álláspontot foglal el különben I. Ferenc József is, aki Tschirschky német államtitkárnak azt mondja: „Meg kell tartanunk az olaszokat, mert különben igen kényelmetlenekké válhatnak, — legalább miránk nézve itt az osztrák-magyar monarchiában”. A délszláv kérdésben is hibák történtek, bár a felelősség ezekért nem a külügyminisztert terheli. Az a fordulat, amely a fiumei rezolúcióval vette kezdetét és amely Horvátországban a szerb elemet teszi a helyzet urává és ezzel utat nyit a nagyszerb törekvéseknek a monarchia felé, nem Aehrenthal bűne, de a magyar függetlenségi párté, amely már évek óta a boszniai szerbekkel is kapcsolatot tartott fenn. De kedvezőtlen hatással volt Szerbiának az osztrák-magyar monarchiához való viszonyára a két terület közt 1906 júliusában kitört vámháború is, amelybe bizonyos politikai szempontok is belejátszanak. A szerbek 1906-ig teljesen az osztrák-magyar piacra voltak utalva. A szerb kivitelnek 85—90 százaléka a monarchiába irányult, amely viszont a szerb behozatali szükségletnek 50—60 százalékát látta el. Egy évvel a vámháború kitörése után, 1907-ben, Szerbia kivitelének már csak 16 százaléka ment Ausztria-Magyarországba, amely ekkor a szerb behozatalnak már csak 36 százalékát fedezte. A vámháborútól a monarchiában akkor azt várták, hogy az jobb belátásra fogja bírni a szerbeket és hogy a szerb kivitelre mért csapással a monarchia ellen irányuló akciók abbahagyására fogja őket kényszeríteni. Valójában azonban ez a vámháború, — amely 1909 március végéig tartott, — csak oda vezetett, hogy Szerbia lassanként új piacokat szerzett és gazdaságilag is függet-

lenítette magát Ausztria-Magyarországtól. Ez az eredmény nagyon is beleillett a szerb államférfiak számításába. Erőteljes, nagyvonalú és sikeres politika a Bosznia annexióját megelőző években osztrák-magyar részről sehol sem látható.

Aki a helyzetet ebben az időszakban a leghelyesebben ítélte meg, amint ez az azóta bekövetkezett eseményekben beigazolást nyert, az Conrad báró vezérkari főnök volt. Szerinte a monarchiának számolnia kellett azzal, hogy összes ellenségei egyszerre és közösen fogják megtámadni. A várható ellenségek közé számította — mintha csak előre látta volna a világháborúban bekövetkezett helyzetet — nemcsak Oroszországot, Szerbiát és Montenegrót, hanem Olaszországot és Romániát is, — úgy hogy az ellenséges államok népessége — 182 millió lélek — négyszeres túlsúlyban lett volna a monarchia 47 millió lakosával szemben. Conrad kétségtelenül helyesen ítélte meg a viszonyokat, amikor megállapította, hogy a monarchiának soha sem lehet elég ereje arra, hogy a tekintetbe jövő összes ellenségek ellen egyidejűleg folytasson harcot, és hogy ezért politikáját úgy kell irányítani, hogy Ausztria-Magyarország egyenként és egymásután számoljon le az ellene törő országokkal. Az ő nézete szerint a legimminensebb veszély a monarchiát olasz részről fenyegette és ezért már 1906-ban, azután pedig egy 1907 április 6.-án kelt emlékiratban praeventiv háborút sürget Olaszország ellen, amelynek sikeres befejezése után véleménye szerint a szerbekkel való leszámolásnak kellett volna bekövetkeznie. A helyzetet akkoriban kedvezőnek tartotta Ausztria-Magyarországra nézve, mert Oroszország, közvetlenül a távol keleten folytatott háború után lévén, még nem volt akcióképes, Szerbia ugyancsak nem volt az és azonkívül éles ellentétben állt Bulgáriával; Franciaországról és Angliáról pedig akkor feltehető volt, hogy aligha fognak azonnali beavatkozásra kedvet érezni. Conrad utalt arra, hogy minden késedelem csak rontja a monarchia kilátásait. Megítélése sze-

rint Olaszország még nem harcképes, új tüzérségi felszerelése nem kész, erődei nincsenek kiépítve, — de Conrad mégis attól tart, hogy az olaszok lesznek azok, akik a monarchiában beálló bonyodalmak esetében az elsők lesznek, akik azokat kihasználják a monarchia megtámadására. Erre az eszmemenetre a következő hónapokban ismételten visszatér. 1907 novemberében Aehrenthal gróffal közli azt az aggodalmát, hogy Olaszország a Balkánon valamilyen konfliktusba fogja keverni a monarchiát, hogy lekösse ott annak haderejét, amire azután ő maga fogja a monarchiát megtámadni. Egy hónappal később egy Aehrenthalnak küldött levélben már sajnálatát fejezi ki amiatt, hogy javaslatát tavasszal nem fogadták el, mert akkor a relatív fölény katonai hátramaradottságunk dacára az olaszok még nagyobb hátramaradottsága folytán Ausztria-Magyarország oldalán volt. A chance-ok, — mondja — ma már nem ugyanazok többé és Olaszország fegyverkezése folytán állandóan tovább romlanak. Mégis azt tartja, hogy az Olaszországgal szemben való praeventív háború még mindig lehetséges és kívánatos, mert „Olaszországgal le kell számolni, mielőtt a Balkán-kérdés akut jelleget ölt/¹ December 31.-én megismétli: „előbb le kell számolni Olaszországgal, hogy szabad kezünk legyen a Balkánon, mert az olaszok arra dolgoznak, hogy a monarchiát olyankor támadják meg, amikor a balkánon vagyunk elfoglalva”. 1908 április 2.-án újból figyelmezteti Aehrenthalt, hogy Olaszország céltudatosan és félreismerhetetlenül háborúra készülődik a monarchia ellen. Csak amikor állandóan süket fülekre talál, foglal állást 1908. április 17.-étől kezdve éppen olyan állandóan és következetesen amellet, hogy a monarchia legalább Szerbiával számoljon le, különben összes ellenégeit egyszerre fogja nyakába kapni. „Igaz ugyan, — mondja, — hogy előállana az a helyzet, amelyet 1906 és 1907. évi emlékirataimban elkerülendőnek mondtam és amelyre való tekintettel az Olaszországgal való mielőbbi leszámolást jeleztem poli-

tikailag szükségesnek. Mivel azonban ez a gondolatom nem talált meghallgatásra és helyett barátságosabb viszonyba léptünk Olaszországgal, nem marad egyéb hátra, minthogy szembenézzünk az ebből fakadó következményekkel¹¹. Kimondott chance-okat lát még mindig arra, hogy Ausztria-Magyarország a szerbekkel szemben harmadik állam beavatkozása nélkül megállhassa a helyét. Ezek a chance-ok szerinte csak 1909 tavaszán értek véget.

A helyzet 1908 nyarán úgy alakult, hogy az osztrák-magyar monarchiára nézve hovatovább életkérdéssé vált a szerb agitáció beszüntetése. A kibékülés a szerbekkel csak Bosznia-Hercegovina és később a monarchia összes délszlávok területeinek feláldozásával lett volna lehető. Mivel a monarchia a szerbekkel való jó viszonyért ezt az árat nem tudta megfizetni, nyomós indokok szóltak a Szerbiával való fegyveres leszámolás mellett. Erre azonban Ausztria-Magyarország nem tudta magát elhatározni. Az uralkodó nem akart háborút, bár tudta — és Sir Edward Goschen angol nagykövet előtt ennek kifejezést is adott, — hogy a monarchiának a szerbekkel szemben tanúsított béketúrása „az oktalansággal határos”.¹¹ Aehrenthal maga is fázott a szerbek elleni háborútól és más utakat keresett arra, hogy a monarchiának tekintélyét a délszláv lakosság körében emelje és a szerb törekvésekre döntő csapást mérjen. Ezt vélte elérhetni Bosznia és Hercegovina annexiójának kimondásával. Az eredmények nem adtak neki igazat. Azok látták világosabban a helyzetet, akik óvták az annexió kimondásától. Ezekhez tartozott gróf Lützwow római nagykövet, aki az angol diplomáciai okiratok tanúsága szerint figyelmeztette Aehrenthalt, hogy ez a lépés „az olaszokat, oroszokat és délszlávokat kétségbeesett ellenállásba fogja hajtani”, — továbbá Liechtenstein herceg volt pétervári nagykövet, aki a német diplomáciai okmányok szerint olyan időpontban, amikor a külügyminiszter annexió szándékait már ismertette, Aehrenthal „könyvelmű és személyes hiúság által diktált politikája” miatt

panaszkodott. Hasonlóan ítélte meg az annexiót Marschall báró konstantinápolyi német nagykövet is, aki tévedésnek mondta Aehrenthalnak hitét, hogy Bosznia annexiója fegyverül szolgálhat a nagyszerb mozgalmakkal szemben, mert ennek a lépésnek éppen ellenkező hatása lesz. A fejlemények valóban azt mutatták, hogy az annexió csak kiélesítette a monarchia és Szerbia közötti konfliktust, anélkül, hogy a szerbeket gyengítette volna, mert azok a harci eszközök, amelyekkel a szerbek folytatták a monarchia ellen irányuló akciójukat, a titkos propaganda és a monarchia délszláv népességének földalatti csatornákon való fel-lazítása a monarchia ellen, az annexióval nem szűnik meg, hanem még új táplálékot is kap. Ezt a célt Aehrenthal saját szavai szerint csakis a szerb forradalmi gócnak megsemmisítése — „*die vollstandige Aufhebung des serbischen revolutionaren Restes*” — biztosíthatná, ez azonban háboru nélkül nem volt lehetséges és háborúra Aehrenthal nem tudta magát elhatározni. Ezért az annexió csak fokozta a fennállott feszültségeket, de nem hozott semmi irányban sem megoldást.

Az annexiónak azonban volt még egy másik célja is, amely Bosznia s Hercegovina belső viszonyainak alakulása folytán állt elő. A bosnyák közigazgatást Kállay Béni közös pénzügyminiszter szervezte meg és vezette 1903-ban bekövetkezett haláláig. Ez az 1903-as esztendő a délszláv mozgalmak történetében nagy szerepet jatszik, mert ekkor került Szerbiában trónra a Kara-gyorgyevics-ház, ekkor távozott el gróf Khuen-Héderváry Károly Horvátország eléről és ekkor került Kállay halálával Bosznia-Hercegovina kormanya is új kezekbe. Kállay Béni nagy erdemeket szerzett Bosznia kulturális és gazdasági fejlődésének elő-mozdıtasaban. Ambıcioja volt, hogy kis mintaallamot szer-vezzen a gondjára bızott országból és ebben a törekvésében hajlott bizonyos elkerülhetetlen fejlődési stádiumoknak átugrására. A Kállay előtti nemzedék Bosznıaban alig tudott írni és olvasni,

a Kállay alatti generáció részére rögtön gimnáziumokat és magasabb kereskedelmi tanintézeteket alapítottak, számos fiatal embert pedig ösztöndíjakkal küldtek ki a külföldi egyetemekre. Kállay előtt a bosnyákok a római időkben eredő faekével szántottak, Kállay mezőgazdasági gépekkel szeretett volna intenzív mezőgazdasági fejlődést rögtönözni. Ha akadt vidék, hol valami életképes háziipar volt, Kállay gyárat igyekezett alapítani az illető vidéken, hogy a termelést nagy dimenziókban kivitelre lehessen úzni. A papíron ezek az intézmények igen jól festettek, a gyakorlatban azonban nem mindig váltak be és következményük többek közt az elégedetlen proletariátus szaporodása volt, mert azok a fiatal emberek, akik legnagyobb részben a kormány pénzén képeztettek ki, nem mindnyájan találtak képzettségüknek megfelelő elhelyezést a meglehetősen primitív bosnyák életben. A műveltségnek terjedésével Bosznia lakossága politikai befolyás után is áhítozott és Belgrád részéről megindult agitáció a bosnyák nép ilyen irányú vágyakozásait előmozdította. Ámde e tekintetben Kállay óvatos volt. Tudta, hogy a politikai önkormányzat Boszniában, hol 673.000 szerb állt szemben 548.000 mohamedánnal és 334.000 horváttal, a szerb elemnek adná a túlsúlyt, ami kockáztatná a Bosznia megszállásánál követett nagy politikai célokat. Az ő politikája a horvát és a mohamedán elem megerősítésére irányult; nem a szerbekkel, de a szerbek ellen igyekezett kormányozni, ez pedig népképviselői intézmények létesítése esetében lehetetlen lett volna. Amikor Kállay néhány évvel halála előtt mégis szükségesnek látta, hogy a bosnyák nép önkormányzatra irányuló aspirációit bizonyos mértékben kielégítse, járási képviselőtestületek létesítését vette kilátásba a magyar törvényhatósági bizottságok mintájára.

Kállay utóda a közös pénzügyminiszteri székben és Bosznia kormányzatának élén báró Burián István lett, aki sok tekintetben szakított elődének politikájával. Egy 1907 december

elsején tartott közös minisztertanácson elhibázottnak mondta Kállay politikáját, mert ez az alig fejlődőképes mohamedán elemre támaszkodott, holott szerinte — mivel a horvát katolikusok Boszniában csak kisebbséget alkottak, — a szerb elemre kell támaszkodni, amelyben már régóta megvan a politikai érvényesülésre való vágy. Hangsúlyozta, hogy a szerbeknek autonómisztikus berendezéseket célzó törekvései csakis a megszállt területeken belül való érvényesülésre irányulnak és hogy kifelé gravitáló tendenciák nem észlelhetők körükben. Ezért szerinte aggálytalanul lehet Bosznia szerb lakóinak engedményeket tenni és oly politikát követni, amely az ország három népfajának, a szerbeknek, mohamedánoknak és horvátoknak, egyforma fejlesztésére törekszik. Ugyanakkor Burián szükségesnek mondta a bosnyákok politikai autonómiájának fejlesztését és egy országos képviselőtestület létesítésének előkészítését is. Ez az eltérés Kállay politikájától aligha volt szerencsés, az az optimizmus pedig, amely lyel Burián a boszniai szerbek politikai törekvéseit megítélte, semmiesetre sem volt jogosult. Ma már nem lehet kétséges, hogy a boszniai szerbek ebben az időben a legélénkebb összeköttetésben álltak a belgrádi kormánnyal és politikájukat Belgrádból irányították. De 1907. év végén és 1908 elején is csak Burián ítélte meg a szerbek törekvéseit ily jóindulatúan. Conrad báró vezérkari főnök 1908 februárjában teljesen tisztában van azzal, hogy a Boszniában mutatkozó szerb mozgalmakat kívülről szítják és hogy azok oly méreteket öltöttek, hogy Boszniát máris egy irredentisztikus követelésektől áthatott, teljes erjedésben lévő tartománynak kell tekinteni. Conrad e fejlődést nagyrésztben a magyar függetlenségi párt számlájára írja, amely „a két évvel ezelőtt befejezett magyar válság idejében nemcsak a monarchia délszláv népeinél, hanem a szerb királyság népeinél is támogatást keresett, tárgyalásokat folytatott velük a dinasztia és Ausztria ellen irányuló közös eljárásról és most is azon dolgozik, hogy

a bosnyák önállósági óhajok támogatásával zavarokat teremtsen a monarchiában”. Ezt a felfogást Conrad báró azzal igyekszik igazolni, hogy rámutat a szerb irredentizmus eszméit és a magyar függetlenségi párt politikáját képviselő újságok meglehetősen egyező állásfoglalására a boszniai szerbek óhajainak teljesítése és a horvát elem visszaszorítása mellett. Conrad aggályosnak tartja Burián politikáját, utal arra, hogy Burián személyét különösen a nagy szerb szolgálatban álló lapok halmozzák el dicséretekkel és 1908 februárjában ismételten tesz komoly lépéseket, hogy a bosnyák kormányzat vezetése vétessék ki Burián kezéből és adassék át egy erélyes katonának. Aehrenthal elismeri, hogy Burián inkább teoretikus, mint gyakorlati kormányférfi, hogy szép logikus rendszereket épít fel hamis premisszákon és hogy ezzel ő okozta azt, hogy a monarchia ellen irányuló üzemek Boszniában annyira elharapóztak. Ezért nem is mond ellen Conradnak; kijelenti, hogy Buriánról hasonlóan vélekedik és gondolkodik azon, miként lehetne őt távozásra bírni. Egyelőre azonban Boszniában Burián intézte a politikát, aki népképviseleti alkotmányt akar adni a bosnyák népnek és az annexiót ennek a lépésnek az előkészítésére tartja szükségesnek.

Bosznia annexiójának gondolata Aehrenthalt valószínűleg már hivatalbalépésétől kezdve foglalkoztatta, de ez a gondolat csak 1907 vége felé öltött határozott alakot. Egy 1907 december elsején tartott közös minisztertanácson Aehrenthal említést tesz arról, hogy amennyiben Bosznia lakossága jogot kapna egy önálló törvényhozási testület létesítésére, előzőleg meg kellene valósítani az annexiót. A bosnyák országgyűlésnek azután feladata volna az annexiót jóváhagyni és szentesíteni. 1907 december 31.-éről kelt emlékiratában Conrad báró is sürgeti Bosznia-Hercegovina annexióját, bár egészen más okból, nevezetesen azért, mert az akkori nem-végleges állapot megkönnyítette a Szerbia és Bosznia egyesítésére irányuló agitációt, amely mind-

untalan a török szultánnak Bosznia feletti szuverenitására és a monarchia megszállási jogának ideiglenes jellegére hivatkozott. 1908 április 4.-én Burián adott át az uralkodónak emlékiratot, amelyben az annexió sürgős előkészítése mellett foglal állást. Aehrenthal azonban akkor, Burián szerint, még húzódozott ettől a gondolattól. A kérdés erősen előtérbe lépett, amikor 1908 július 25.-én Törökországban az ú. n. ifjútörök párt vezetése alatt forradalom tört ki. Egy augusztus 5.-én Aehrenthal és Burián között tartott megbeszélésen mindkettőn arra az eredményre jutottak, hogy az annexiót most már feltétlenül keresztül kell vinni. Az ifjútörök forradalom folytán Törökország parlamentet kapott. Tartani lehetett attól, hogy a török kormány a formailag még mindig a török szultán szuverenitása alá tartozó Bosznia-Hercegovina lakóit is fel fogja hívni arra, hogy küldjenek képviselőket a török parlamentbe. Erről egyes boszniai mohamedán elégületlenek Konstantinápolyban már tárgyalásokat is folytattak. Bonyodalmaktól kellett tartani különben abban az esetben is, ha Bosznia-Hercegovina autonóm törvény hozási testülete megvalósulna, mert hisz ez esetben fel kellett merülnie annak a kérdésnek, hogy a bosnyák képviselők kinek esküdjenek hűséget: Ferenc Józsefnek-e, vagy a szultánnak, mint névleges szuverénjüknek, vagy mindkettőnek? Ezek a megfontolások halaszthatatlanná tették a döntést az annexió kérdésében, amely különben is erősen foglalkoztatta már az elméket.

Az annexió körül támadt diplomáciai bonyodalmak részletes ismertetése nem tartozik e munka keretébe. 1908 augusztus 7.-én Aehrenthal közölte Wekerle magyar és báró Beck osztrák miniszterelnökökkel, hogy végre akarja hajtani az annexiót. Augusztus 19.-én közös minisztertanács volt Bécsben, amely Aehrenthal javaslatához hozzájárult. Aehrenthal az annexió kimondásával befejezett tények elé akarta állítani a hatalmakat, — csak az orosz külügyminisztert, Iswolski-t, akivel egy idő óta az u. n.

Szandzsák-vasút terve miatt feszült viszonyban volt, akarta előre tájékoztatni szándékairól, abból indulva ki, hogy ha Oroszország hozzájárul az annexióhoz, a többi hatalom részéről ellenmondás nem várható. A monarchiának helyzetét e tekintetben megkönynyítette, hogy Oroszország több, a monarchiával kötött szerződésben — így az 1876 július 8.-i reichstadi szerződésben, az 1877 január 5.-iki budapesti konvencióban és azóta is több ízben — elvileg már hozzájárult a megszállásnak annexióra való átválttatásához. Aehrenthal szeptember 15.-én találkozott Iswolskival Buchlau morvaországi községben, ahol mindketten vendégei voltak Berchtold gróf pétervári nagykövetnek. Aehrenthal itt közölte Iswolskival az annexió végrehajtására vonatkozó szándékát, de készakarva oly általánosságban, hogy orosz kollégája az akciót nyilván nem tartotta még küszöbön állónak. Október 5.-én Ferenc József aláírta azt a kéziratot, amelyben kijelenti, hogy szuverenitását Boszniára és Hercegovinára is kiterjeszti. Erről az elhatározásáról az európai nagyhatalmak államfőit sajátkezű levelekben értesítette. Október 6.-án az annexiót kimondó királyi kézirat közhírré tétetett. Ez az elhatározás azonban a legélesebb ellenállást váltotta ki jóformán az összes hatalmaknál. Az oroszok szemére vetették Aehrenthalnak, hogy Iswolskit azzal a modorral, amelyben neki az annexióról említést tett, félrevezette, hogy önkényes egyoldalú előnyöket biztosított a monarchiának, amelyek a szláv Balkán-államokra nézve sérelmesek és hogy ezzel az eljárásával az európai békét fenyegette, amelyet az orosz politika megóvni — vagy, amint ezt Belgrádba küldött jegyzékében őszintebben formulázta, — „még” megóvni szeretné. Anglia az annexióban a berlini szerződés megszegését látta, azt a felfogást képviselve, hogy az annexió tekintetében előzetesen meg kellett volna egyezni a török kormánnyal; de az angol politikát különben is kellemetlenül érintette, hogy az általa pártfogolt ifjútörök uralmat az annexió kimondásával súlyos csapás

érte. Az olaszok és a franciák rossz néven vették, hogy Aehrenthal nekik szándékáról semmi előzetes közlést nem tett. A rossz benyomást, amelyet az annexió mindenfelé kiváltott, még fokozta az a körülmény, hogy Ferdinánd bolgár fejedelem, aki a küszöbön álló annexiónak egy szeptember 23.-án és 24.-én Budapesten tett látogatása alkalmával neszét vette, már az annexió megtörténte előtt, október 5.-én szintén kimondatta, hogy Bulgária nem ismeri el többé Törökország szuverenitását, ő maga pedig Bulgária királya címét vette fel. A hatalmak összejátszást sejtettek Bécs és Szófia között, amivel szemben Aehrenthal állandóan hangoztatta, hogy Bulgária elhatározása őt is meglepte és hogy a bolgár fejedelem előzetesen mit sem tudott az annexió tervéről. Tényleg azonban azon a beszélgetésen, amely szeptember 23.-án és 24.-én Ferdinánd fejedelem és Aehrenthal között Budapesten lefolyt, Aehrenthal megmondta, hogy bár ő és Iswolski egyetértenek minden, Törökország integritása ellen irányuló politika elítélésében, ő a maga részéről a bolgár fejedelemség esetleges másféle óhajainak megvalósítása elé nem gördítene akadályokat és nem titkolta el a fejedelem előtt azt sem, „hogy a mi helyzetünk Boszniában a Törökországban újabban bekövetkezett eseményekre való tekintettel megnehezült, aminek folytán nemsokára abba a helyzetbe kerülhetünk, hogy idevonatkozólag elhatározásokra kell jutnunk.”” Ebből Ferdinánd fejedelem eleget érthetett. Végül Aehrenthal 1909 január 6.-án megegyezett a törökökkel, 54 millió koronát fizetvén a Bosznia-Hercegovina területén fekvő török állam-javakért.

A diplomáciai bonyodalmak azonban tovább tartottak. Az annexió dolgában való határozathozatalra hivatott nemzetközi konferencia összehívásának terve, valamint a Szerbia részéről kért területi kompenzációk gondolata Aehrenthal szilárd ellenállásába ütköztek, úgy hogy azokat egymás után el kellett ejteni és végül is

a hatalmak elismerték a bekövetkezett annexiót. Legutoljára — március 31.-én, — a szerb kormány tette ezt.

Aehrenthal nagy szívóssággal és következetességgel folytatott akciója ilyformán teljes diplomáciai sikert hozott Ausztria-Magyarország részére, — hosszú idő óta a elsőt, amelyet az osztrák-magyar diplomácia a maga javára elkönnyvelhetett. Ennek a sikernek azonban nagy árnyoldalai is voltak, amelyek egy angol diplomatát arra a kijelentésre bírtak, hogy a monarchia által elért diplomáciai győzelem minden lehető vereségnél végzetesebb (*disastrous*) lesz részére.

Mindenekelőtt a szerbek nemzeti öntudata erősen megduzadt; az annexió válság folyamán tett tapasztalatból biztatást meríthettek arra nézve, hogy a közeljövőben hathatós segítséget fognak kapni nemzeti céljaik elérésére. Az osztrák-magyar diplomácia a szerbeknek ebbeli gondolkodásával teljesen tisztában van. Gróf Forgách János belgrádi követ 1908 október 27.-én annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy Szerbia a monarchiára nézve mind növekvő mértékben jelent háborús veszélyt. November 12.-én azt írja, hogy a szerbek a monarchia elleni gyűlölete és ellenséges indulata nem csökkent és hogy a háborús céllal megindult katonai előkészületek Szerbiában olyan céltudatossággal és eréllyel folynak, amilyent ennek az országnak ismerői nemrég még lehetetlennek tartottak volna. December elsején kelt jelentése szerint a szerbek nem is titkolják abbéli meggyőződésüket, hogy céljaikat békés úton nem lesznek képesek megvalósítani és hogy ezért a tavasszal — ha valami segítséget vagy intervenciót remélhetnek, — háborút akarnak indítani. „Szerbia — írja Forgách, — céltudatos és részletes módon készül egy háborús konfliktusra és politikai téren ügyesen folytatja kísérleteit saját, valamint az idegen országok közvéleményének ellenünk való felizgatására.” A szerb követek a különböző fővárosokban azt mondják, hogy az annexiót Szerbiában és minden szerbek lakta országban „általános

nemzeti katasztrófának” tartják, amely veszélyezteti Szerbia jövőjét és létének lehetőségét. Milovanovics szerb külügyminiszter Londonban Sir Edward Grey külügyminiszter előtt egészen nyíltan beszél arról, hogy Szerbiának elő kell készülnie az Ausztria-Magyarország ellen való, szerinte elkerülhetetlen háborúra. A konstantinápolyi szerb követ pedig bejelenti, hogy az igazi nagy szerb propaganda csak most fog megindulni. „Kicsinyek és gyengék vagyunk, — mondja a német nagykövetnek, — de forradalmarak! Nemcsak Boszniában, hanem Magyarországon is, hol 1 $\frac{1}{2}$ millió szerb lakik, most olyan szerb mozgalom fog megindulni, amely az osztrák-magyar monarchiának súlyos gondokat fog okozni.”

Az annexiónak másik, Ausztria-Magyarországra nézve káros eredménye volt, hogy Oroszország, Anglia, Franciaország és Olaszország még jobban összeforrtak egymással és a maguk részéről is-kezdenek komolyan háborúra készülni. Iswolski Pourtalés gróf német nagykövetnek 1909 január 16.-án nyíltan beszél arról, hogy a Balkán-kérdés másként mint konfliktus útján nem lesz elintézhető, — „lehet, hogy ez a konfliktus csak öt vagy tíz év múlva fog kitörni, de elkerülhetetlen.” Még világosabban beszél a szerb politikusokkal és diplomatákkal. 1908 október 29.-én azt mondja Pasicnak, hogy Oroszország még nincsen katonailag felkészülve és hogy ezért Szerbiának egyelőre még semmit sem szabad tennie, ami egy ellene irányuló és Szerbia megsemmisülésével végződő osztrák-magyar támadásra vezethetne. György szerb trónörökösnek maga a cár mondja, hogy ugyan mindent meg akar tenni a szerb népért, ami csak lehető, de háborút Oroszország most nem viselhet. Az orosz дума tagjaival tartott megbeszélésen Iswolski azt fejtegeti, hogy Oroszország ezidőszerint nem bocsátkozhatik háborúba még akkor sem, ha Ausztria-Magyarország megakarná szállni Szerbiát. Szerbia mindaddig nyomorúságos helyzetre van kárhozthatva, amíg Ausztria-Magyarország nem fog széj-

jelesni. Az annexió szerinte közelebb hozta ezt az időpontot és Oroszország azt, mihelyt bekövetkezik, ki fogja használni a szerb kérdés megoldására. Az orosz дума tagjai — Gucskow, Miljukow és mások, — azt mondják a szerbeknek, hogy Oroszország le fog számolni Ausztria-Magyarországgal, mihelyt katonailag fel lesz erre készülve. A Duma elnöke, Chomjakow, egyenesen azt mondja, hogy a Szerbia ellen elkövetett erőszak egy európai konflagráció kezdetét jelentené és a jövőben annak is fog bizonyulni, mihelyt Oroszország képes lesz latba vetni a maga akaratát. Mióvanovics szerb külügyminiszternek pedig Iswolski azt mondja, hogy az: osztrák-magyar kérdés likvidálásánál Oroszországnak szüksége lesz Szerbiának, mint a délszláv népek központjának, segítségére, hogy azonban egyelőre Szerbiának kerülnie kell a monarchiával való összeütközést, mert a terep erre sem katonailag, sem diplomáciailag nincs még megfelelően előkészítve. De nemcsak Oroszországban ítélik meg így a helyzetet. Károly román király 1909 márciusában azt ajánlja a szerbeknek, hogy a nyugodt várakozás álláspontjára helyezkedjenek, mert Európában nagy bonyodalmak vannak készülöben, amelyekben Szerbia kedvező kilátásokkal nagy szerephez fog jutni. Rómában is azt mondják a szerbeknek, hogy bár az olaszok a legnagyobb rokonszenvvel viseltének ügyükkel szemben, egyelőre viselkedjenek nyugodtan, mert Olaszország sincs még felkészülve a háborúra. Ugyanaz a Tittoni külügyminiszter, aki ily formán már 1908 novemberében ily hüvösen beszél egy háború lehetőségéről, amelyet Olaszország osztrák-magyar szövetségese ellen fog megindítani, egy hónappal előbb azt mondta volt az osztrák-magyar nagykövetnek, hogy majdnem örül az annexiónak, mert az véget vet egy tisztázatlan és ezért mindig veszélyes helyzetnek. De Giolitti miniszterelnök is hasonlóan kétszínű, amikor a szerbeket felszólítja, hogy bár kívánásaik jogosultak és bár német-osztrák-magyar előhaladás a Balkánon Olaszországra nézve is veszélyes, várjanak ki türelmesen

egy rájuk nézve a mainál kedvezőbb konstellációt. Sir Charles Hardings angol külügyi államtitkár pedig azt mondja a szerbeknek, hogy gondoljanak arra a közmondásra, amely szerint „legjobbban nevet, aki utoljára nevet,” mert két év múlva sok minden fog történni, ami jóvá fogja tenni azt, amit a szerbek most esetleg elveszítenek.

Ilyformán az annexió körüli diplomáciai hadjárat kimutatta az Ausztria-Magyarország és Szerbia közötti háború elkerülhetetlenségét, de azt *is*, hogy a hatalmak egyelőre még féltek ettől a háborútól, mert katonailag nem voltak rá felkészülve és Németországot és Ausztria-Magyarországot nyilván még erősebbeknek tartották, mint amilyen erőseknek ők érezték magukat. Az egyedül helyes politika az lett volna, hogy a monarchia ebben az időpontban végezze el a nyilván elkerülhetetlen leszámolást Szerbiával. Ezt az álláspontot Ausztriában és Magyarországon főleg Conrad báró vezérkari főnök képviselte. Aehrenthal eleinte szintén nem zárkózott el egy Szerbia végleges letörését célzó katonai akciótól. Még 1908 január 4.-én *is* azon az állásponton van, hogy le kell számolni Szerbiával, mert ha ez az akció 2—4 évvel kitolódik, a monarchia egyidejűleg fog háborúba keveredni Oroszországgal, Olaszországgal és a Balkánnal. Január 17.-én azonban már szembefordult egy nagyobb, Szerbia leverésére irányuló katonai akcióval, amit azzal indokol, hogy a monarchia nem tudná megemészteni Szerbiát. Különbösen is, mint mondotta, ő csak Bosznia annexiójának biztosítását tartja feladatának, a többit végezzék el utódai. Kérdéses azonban, hogy nem volt-e aggályos éppen Bosznia megtartása szempontjából Szerbia területi épségének megőrzése. Amióta azután Ferenc József január 28.-án egy magánlevélben arról biztosította a cárt, hogy nem gondol Szerbia függetlenségének csorbítására és hogy nincsenek hódító szándékai Szerbiával szemben, a Szerbia önállóságának megszüntetését célzó politika ki volt zárva, — de azért olyan katonai akció, amely

Szerbiát az annexió tényével való végleges megalkuvásra kény sűrítethetné, még mindig megfontolás alatt állt. Conrad báró tovább is hangoztatja, hogy a háborúra kedvezők a chance-ok, de hogy azok a további halogatás esetében romlani fognak. Gróf Forgách János belgrádi követ hasonló értelemben ír a külügy minisztériumnak, kifejtvén, hogy egy a szerbek ellen folytatandó háború esetében Szerbiának, mint „engesztelhetetlen halálos ellenségnek ártalmatlanná tételét és a monarchia déli részei aláaknázására irányuló további intrikáinak megakadályozását politikailag hasznosnak, sőt talán feltétlenül szükségesnek kell tartani.” A bécsi külügyminisztériumhoz beérkezett hírek március közepén megerősítették Conrad felfogását, hogy egy Szerbia ellen folytatandó háborúba a nagyhatalmak nem fognak beavatkozni. Németország kijelentette, hogy mozgósítani fog, ha az oroszok mozgósítani akarnának. Miklós cár viszont egy Pétervárott tartott katonai értekezleten kijelentette, hogy Oroszország olyan háborút, amelyben nemcsak Ausztria-Magyarországgal, de Németországgal is szemben áll, nem kockáztathatna meg. Franciaország Aehrenthal hírei szerint nem hajlott háborúra, Olaszországot Berlinben képtelennek tartották háborús akcióra. Aehrenthal dacára ennek halogatta a katonai akciót. Be akarta várni, hogy az annexió elismerése tárgyában Szerbiával folytatott tárgyalások nem fognak-e katonai akció nélkül is eredményesen befejeződni, — abban az esetben, ha az nem történék meg, hozzá akart járulni a Boszniában elhelyezett csapatok megerősítéséhez. Mikor Conrad ismételt sürgetéseire sem kap felhatalmazást a boszniai csapatok megerősítésére, március 12.-én közvetlenül az uralkodónál jelentkezik audienciára és itt „katonailag könnyelműségének mondja a megerősítések elmulasztását. Erre március 15.-én az uralkodó elrendelte a Conrad által kívánt katonai intézkedéseket. Mostantól kezdve a király is megalkudott a háború lehetőségével. Március 22.-én azt mondta Conradnak, aki a pillanatnyi helyzet kedvező voltára utalt: „Ez a

háború amúgy is magától be fog következni.” Egy március 25.-én Aehrenthalnál tartott értekezleten Conrad újból sürgeti az erélyes rendszabályok elhatározását. Szerinte könnyelműség, egy igaztalan háborút kierőszakolni, de éppen úgy könnyelműség az olyan mulasztás is, amelynek következménye az, hogy az elkerülhetetlen háborút kedvezőtlen chance-okkal kell megvívni. Végül március 29.-én a közös minisztertanács elhatározta a részleges mozgósítást Szerbia ellen. A határozat végrehajtására azonban már nem került sor. Két nappal később Szerbia alávetette magát és elismerte az annexiót. Erre úgy az uralkodó, mint összes miniszterei megszűntnek látták azokat az okokat, amelyek őket a katonai akció tervbevételére reábírták. Csak Conrad volt más véleményen. Tudta, hogy Szerbia nem is gondolt Ígéretének megtartására. „Szinleges diplomáciai sikert értünk el, — mondotta — lényegben azonban elmulasztottuk az utolsó alkalmat a Szerbiával való döntő leszámolásra.” Ezt a nézetét egy április 2.-ről kelt, az uralkodóhoz intézett emlékiratban is kifejtette, annak a véleményének adva kifejezést, hogy a tervezett katonai akció sikerrel járt és olyan rendkívül kedvező helyzetben történt volna, amilyen aligha fog még egyszer megisméltődni. Conrad szerint ekkor dőlt el a monarchia sorsa és így egyúttal Magyarország sorsa is. Az utolsó alkalom azoknak a veszélyeknek elhárítására, amelyek a monarchiát felbomlással fenyegették, elmúlt és az események innen kezdve fátumszerűen folytatódtak a katasztrófaig.

A magyar kormánynak az annexió válság folyamán elfoglalt álláspontját Wekerle Sándor miniszterelnök képviselte, úgy a közös minisztertanácsokon, mint a képviselőházban olykor-olykor hozzaintézett kérdésekre adott válaszaiban. Az 1908 augusztus 19.-i közös minisztertanácscon, amikor az annexió először került szóba, határozottan az annexió mellett nyilatkozott. Míg Beck báró osztrák miniszterelnök még saját személyére nézve sem mert nyilatkozni arról, hogy az annexióhoz hozzájárul-e vagy nem,

Wekerle azonnal kijelentette, hogy azt elfogadja és állását fogja kötni ahhoz, hogy az álláspontját a magyar kormány is magáévá teszi. Wekerle ezután mindvégig támogatta Aehrenthalt az egész annexiós válság folyamán és azokhoz tartozott, akik 1909 március vége felé a Szerbiával való katonai leszámolás gondolatát határozottan magukévá tették és támogatták. Kezdeményezőleg a magyar kormány az egész annexiós válság folyamán nem lépett fel.

A KOALÍCIÓ AGÓNIAJA ÉS BUKÁSA

A VILÁGPOLITIKAI, tények, amelyek Ausztria-Magyar-
zág helyzetét a jelen század első évtizedében, de
kivált 1908 körül, oly erősen érintették, a magyar politi-
kusok körében nem keltettek akkora figyelmet, mint amennyit
megérdemelték volna. Nagy részük nem is adott magának számot
a helyes fordulatokról. A figyelem tovább is elsősorban azokra a kér-
désekre irányult, amelyek Magyarországnak Auszriához való vi-
szonyát érintették: a bankkérdésre és a hadseregben való nyelv
használat kérdésére.

Az osztrák kormánnyal megkötött kiegyezés tudvalevőleg
megoldatlanul hagyta a jegybank kérdését. Ez Kossuth óhajára
történt, aki abban a reményben ringatta magát, hogy ezen a téren
fog a függetlenségi pártnak valamilyen értékes vívmányt hozni,
még pedig vagy magában a bankkérdésben, vagy ennek segítségé-
vei a katonai kérdések terén. A király a bankkérdésben elvi ag-
gályokat nem nyilvánított és csak azt követelte a paktum értei-
mében, hogy semmi se történjék, amire vonatkozólag a magyar
kormány az osztrák kormánnyal előzetesen meg nem egyezett
volna. A koalíción belül azonban a bank-kérdésben nem volt meg
a teljes egyetértés. Wekerle és Andrassy elleneztek az önálló ma-
gyár bank gondolatát, mert szerintük a gazdaságilag gyengébb
Magyarországnak csak előnyére szolgált, hogy a gazdaságilag
erősebb Ausztria is alátámasztotta Magyarország pénz- és hitel-

rendszerét és mert tartottak attól, hogy az önálló magyar jegybank által kibocsátott bankjegyeknek az osztrák bankjegyekkel szemben dizáziójuk lesz. Hasonló nézetet volt Apponyi is, aki egy korábbi időpontban egyenesen kijelentette, hogy ha a nemzet az önálló bankhoz ragaszkodnék, ő eltávozna helyéről. Csak Kossuth Ferenc vallotta magát az önálló bank hlyének. 1908 szeptember 8.-án megíratja, hogy bizonyos a szövetséges pártok fúziójára irányuló beszélgetések csak azért nem vezettek eredményre, mert Kossuth ragaszkodott az önálló bankhoz. November 16.-án pedig ő maga jelentette ki, hogy az önálló bank kérdésében az ő engedékenységre senki ne számíton, mert más kérdésekben hajlandó ugyan számolni a legyőzhetetlen akadályokkal, a bankkérdésben azonban nem. Jújév táján azonban mégis helyreáll az egyetértés a kormányon belül. A kompromisszum az volt, hogy a kormány a megoldást a kartellbank eszméje — azaz két egymással szorosan együttműködő független jegybank — alapján fogja megkísérelni, amit Wekerle a képviselőháznak a bankkérdés tárgyalására kiküldött bizottságában 1909 január 30.-án be is jelentett. A...király február 21.-én kihallgatáson fogadja Kossuthot és kijelenti neki, hogy nem támaszt kifogást a kartellbank ellen, feltéve, hogy a magyar miniszterek az osztrák kormánnyal meg tudnak egyezni. A függetlenségi pártnak egyrésze, amely Jusd} Gyula képviselőházi elnök körül csoportosult, az önálló banknak kartellbankká jvaló összezsugorodását nem helyeselte ugyan, de ez a mozgalom akkor még nem látszott veszedelmesnek.

Justh Gyulát, aki ebben az időben erősen előtérbe került, a magyar függetlenségi eszmék *representative man*-jének lehet tekinteni. Sokkal inkább volt az, mint Kossuth Ferenc, mert inkább volt a függetlenségi politikusok húsából és véréből való és jobban hitt a függetlenségi párt ideáljaiban. Talán nem egészen Kossuth Lajos szellemében fogta fel azokat, mert Magyarországnak Ausztriától való elszakadására nem igen gondolt, legalább

is soha sem adott ilyen gondolatának kifejezést. De nem is értette át sohasem, hogy Magyarországra nézve mily életkérdés az Ausztriával való kapcsolat. Mint a függetlenségi párt egyáltalában, ő is úgy kezelte az Ausztriával való viszonyt illető kérdéseket mint bármely kérdést, azaz körülbelül úgy, mint a politikai kérdéseket Európa kevésbé exponált részében fekvő és fajlag egységes országában kezelni szokták: az ellenzéknek meg kell szereznie a többséget és ha azt megszerezte, a koronának alkalmazkodnia kell hozzá. Ama különleges helyzet iránt, amelyben ebben a tekintetben Magyarország volt, neki éppen olyan kevés érzéke volt, mint a függetlenségi párti politikusoknak általában. Egészen különös, hogy a Németországgal megkötött szövetséget ebben az időben jóformán senki sem merte megtámadni, mert ezt az ország külpolitikai érdekei veszélyeztetésének és ennél fogva a hazaárulás egy nemének tartották volna. Az Ausztriával való kapocs ellenben, amely voltaképpen a külön magyar külpolitika alapja volt és amely nélkül a német szövetség sem jöhetett volna létre, szabad prédának tekintették és a legotrombább támadásokkal illették, anélkül, hogy ezen bárki megütődött volna. Justh és az egész függetlenségi párt nem is gondolt arra, hogy Magyarországot, akár együtt van Ausztriával, akár elszakad tőle, valamilyen komoly baj érhetné. Erősnek érezték az országot és nem vették észre vagy nem akarták észrevenni, hogy ezt az erőt csak abból meríti, hogy Ausztriával együtt nagyhatalmat alkot, amelyen belül a magyar külpolitikai érdekeket és Magyarország épségét teljeségében megvédelheti. Nem gondolt arra, hogy mihelyt a monarchia megszűnik nagyhatalom lenni vagy egyáltalában feloszlik, Magyarország a legkülönbözőbb ellenséges áramlatok martalékává fog válni, amelyek ellen egymagában sikeresen nem védekezhetik. Ez a rövidlátás, amely mindig jellemezte a függetlenségi párt gondolkozását, végzetes volt Magyarország sorsára nézve. Justh ebben a tekintetben mégis valamivel kiválik elvtársai sorában,

mert legalább belátta, — kivált a koalíciós korszak vége felé, — hogy a függetlenségi párt törekvései szempontjából örület egy szerre ujjat húzni úgy Ausztriával mint a nemzetiségekkel. Inkább az utóbbiakhoz akart közeledni és nem ismerte fel, hogy — ha a nemzetiségekkel való olyan kibékülés, amely a magyar nemzet sorsát biztosíthatta volna, egyáltalában valaha lehetséges volt, — az erre alkalmas idő már elmúlt. Különben Justh kissé nyers, de egyenes, szókimondó, őszinte és még a politikában is becsületes férfi. volt. Erőszakosságokra való hajlamát fékeztek kimondottan liberális meggyőződésai. Korántsem volt ambíció híj jávai, de valami magasabb becsvágy volt benne: nem állást és méltóságot akart kapni, hanem tenni szeretett volna valamilyen nagy és méltó dolgot. Mindig jobban félt attól a szemrehányástól, hogy becsvágyát nem egyenes eszközök segélyével elégíti ki, mint attól, hogy az egyáltalában kielégítetlen marad. Nem szívesen kertelgetett és nem volt az olyan kétértelmű megalkuvásoknak embere, amelyeket a felek mindegyike másként értelmez. Ezzel ellentétet jelentett a koalíciós korban szerepet játszott nálánál jelentékenyebb politikusokkal szemben. Nem tekintette a politikát sohasem mások becsapása művészetének és szavára mindig építeni lehetett. Amikor a koalíciós kormány művészete, — talán a viszonyok kényszere folytán — mindinkább raffinált diplomáciai sakkhúzásokban merült ki, amelyek soha célra nem vezettek és amikor mindenki megcsömörült a végtelen meddő alkudozásoktól, akkor a bizalom ösztönszerűen Justh egyenes és becsületes egyénisége felé fordult, amely oly kellemesen ütött el a minden oldalon tapasztalható ravaszságoktól, furfangosságoktól és taktikázásoktól. Főleg ennek köszönheti, hogy a koalíció agóniájában oly nagy szerephez jutott, mert szellemileg jóval alatta állt Andrassy vagy Apponyi nagy képességeinek és az ő tudásukkal sem rendelkezett.

Mikor a kartellbank terve felmerült Justh és hívei attól tar-

tottak hogy a kormány a bankkérdésben me gint az engedékenységnak azon útjára fog lépni, amelyen a kiegyezési tárgyalásokban is haladt. Abban a kompromisszumban, amely a bankkérdésben a kormányon belül a közös bank és az önálló bank hívei között létrejött, a visszavonulásnak első állomását látták. Ezért Justh már 1909 januárjában azzal fenyegetőzik, hogy a függetlenségi párt meg fogja akadályozni a rendes újoncjutalék megszavazását, ha a bankkérdésben nyilvánított óhajai nem teljesülnek. A király erre audiencián fogadja Justh Gyulát és figyelmezteti arra hogy a paktumban a koalíció feltétlen kötelezettséget vállalt az újoncok megszavazására mire Justh abba is hagyja a megkezdett akciót, de folytatja a harcot az önálló bank mellett. Március elsején a bankbizottság ülésén Holló Lajos, aki Justh felfogását osztja, azt kívánja, hogy a bizottság azonnal tegye magáévá az előadó javaslatát, amely a kormányt arra. kívánta utasítani, hogy az önálló bank felállítására vonatkozólag törvényjavaslatot terjeszsen elő. A kormány erre március 3.-án lemondással fenyegetőzik, ha az ú. n. bankcsoport az önálló bankot erőlteti és nem hagy időt a kérdésnek az osztrák kormánnyal való letárgyalására. Emellett azonban Kossuth a bizalmatlankodó bankcsoport megnyugtására kijelenti, hogy az önálló bankkal áll és bukik és hogy, ha a kartellbank terve meghiúsul, audienciát fog kérni és az önálló bank felállítására fog előterjesztést tenni. Mivel a nyugtalanság a pártban nem csillapodott, Kossuth élére állítja a dolgokat és bizalmi szavazatot kér pártjától, mert „tudni akarja, hogy valóban a párt vezére-e, avagy pedig csak névleg az.” A bizalmi szavazatot meg is kapja, még pedig egyhangúlag, de annak értékét némileg lerontja az a körülmény, hogy a párt ugyanakkor Justh Gyulának is bizalmat szavaz, ugyancsak egyhangúlag.

Az osztrák kormánnyal való tárgyalások 1909 április 19. és 22. között Bécsben folytak le. Az osztrák kormányt megint új emberek képviselték: Bienert báró miniszterelnök és Bilinski

pénzügyminiszter. A magyar álláspontot Wekerle, Kossuth és Sztéryni védik meg. Mivel az osztrák kormány a kartellbank gondolatát a legmerevebben visszautasította, a tárgyalások eredmény nélkül végződtek. 1909 április 24.-én erre Kossuth és Apponyi megjelentek a király előtt és engedélyt kértek arra, hogy most már törvényjavaslatot terjeszthessenek elő az önálló magyar bank felállításáról. A király azonban ehhez a javaslatához nem járult hozzá. A helyzet annál zavarosabb volt, mert a kartellbank kompromisszumos eszméje még valahogyan összetartotta a kormányon belül az önálló és a közös bank híveit, de ennek az eszmének letűnésével most már tátongó ür választotta el egyfelől Wekerle és Andrássy, másfelől Kossuthnak a bankkérdésben való felfogását. A kormány ennél fogva lemondott és ezt Wekerle miniszterelnök a képviselőházban április 27.-én be is jelentette, azzal indokolván a kormány elhatározását, hogy az osztrák kormány nem fogadta el a magyar kormány álláspontját és hogy a magyar kormány tagjai „nem voltak képesek oly egyöntetű eljárásban megállapodni a bankkérdésben, mely alkotmányos elfogadásra számíthat.”

A király május folyamán Budapestre jött, hogy maga vegye kézbe a válság megoldását és itt a koalíció vezérférfiain kívül, gróf Tisza István gróf Khuen-Héderváry Károly és Lukács László véleményét is meghallgatta. A királyi kihallgatások eredményeként a koalíció megpróbálkozott azzal, hogy új alapot teremtsen a kibontakozásra. A vezérgondolat ezekben a törekvésekben az volt hogy; a koalíciót és a belőle alakult kormányt a választó-reform elintézéséig feltétlenül együtt kell tartani. Kossuth pártja egyik értekezletén kijelentette, hogy valóságos szerencsétlenségnek tartja a válság kiütését, mielőtt a koalíció a választói jogra nézve vállalt feladatának megfélemlhetett volna. Az alkotmány pártban pedig Andrássy mondta kívánatosnak, hogy a koalíció által vállalt feladatok legfontosabbikát, a választójog reformját, a

képviselőház; jelenlegi többsége valósítsa meg Ez azonban szükségessé tette volna a katonai kérdések kikapcsolását és az Önálló bank elejtését, amit Justh Gyula semmi áron sem volt hajlandó elfogadni. Erre különböző megoldási módokat merültek fel. Az egyik a nehézségeket egy. Kossuth Ferenc. elnöke alatt álló minisztériumnak a. .választóereionii., megy.alóská iii.,y Jó megalkotásával akarta áthidalni, amely két évre meghosszabbította az osztrák-magyar bank szabadalmát, de képviselőházi határozatot hozott volna az önálló banknak határirőre való felállítására. A másik javaslat szerint a közös bank szabadalma tíz. évre lett volna megújítandó, — de felvetettek volna a készfizetések, megvalósult volna az Ausztria és Magyarország közötti közbenső vámvonala és katonai téren engedmény lett volna teendő a magyar nyelvnek most már nem az egyes magyar ezredekben, de a századokon belül való érvényesülésére, aminek fejében a kiegyezésnek további 15—20 évre való meghosszabbítása is esetleg tervbe lett volna vehető De a király úgy a bankkérdésben, mint a katonai kérdésekben fenntartotta álláspontját „úgy Kogy ezek a tervek mind meghiúsultak. A Justh-csoport türelmetlenül nézte ezeket a kísérleteket és azzal fenyegetőzött, hogy június 20.-ára összehívja a képviselőházat és határozatot hozat az önálló bank felállítására, — amire azonban Bécsből az a válasz érkezett, hogy ez esetben az országgyűlést el fogják napolni vagy fel fogják oszlatni. Június 8.-án Kossuth ésAndrássy Bécsben megjelennek a királynál. Ez alkalommal a király kijelentette Kossuthnak hogy ha a képviselőház többsége megszavazna olyan törvényjavaslatot, amely az önnálló bank felállítását rendeli el, akkor ő a javaslat szentesítését megtagadná. Kereszen a függetlenségi párt olyan kibontakozást, amelyhez a korona is hozzá tudna járulni, de ez nem történhetné meg olyan kormánnyal, amelynek tagjai kizárólag függetlenségi pártiak mert ehhez a király nem járulhatna hozzá. Mikor Kossuth vissza-

jött Budapestre, kijelentette, hogy a választóreform megalkotására kell vetni a fősúlyt. Folt a párt becsületén, — mondotta, — hogy az e kérdésben vállalt kötelezettségnek a párt eddig nem tett eleget. Amikor azonban szóba került az a kérdés, hogy milyen legyen a választóreform, Kossuth és Justh megint csak szembe kerültek egymással. Justh az általános, egyenlő, titkos választójog mellett foglalt állást, míg Kossuth kijelentette, hogy azt a maga részéről sohasem szavazná meg. Justh és Kossuth között azonban nem csak ebben volt ellentét, hanem abban is, hogy Justh tovább is követelte a bankkérdésnek a függetlenségi párt elvei értelmében való megoldását és azt kívánta, hogy a függetlenségi párt szakítson Wekerlével és Andrássyval, akik a közös bank hívei. A katonai követelések a függetlenségi pártban jóformán nem keltek már visszhangot, csak a 67-es és volt 67-es politikusok, kivált Andrássy és Apponyi, ragaszkodnak szívósan hozzájuk.

A bécsi közös miniszterek sorában a magyar követeléseknek vannak szószólói és előmozdítói. Báró Aehrenthal külügyminiszter 1908 december 26.-án kelt emlékiratában teljesítésüket ajánlotta. Szerinte a koalíciós kormány által felállított követelések mérsékeltek. Hivatkozott arra, hogy maga a hadügyminiszter *éa* egyes a magyar viszonyokkal ismerős tábornokok is teljesíthetőknek tartják a magyar kívánságokat, ő a maga szempontjából arra is utal, hogy a Magyarországgal való megegyezés lényegesen fokozná a monarchia tekintélyét a külföldön. A kívánságok teljesítését Aehrenthal a felemelt újoncjutalék megszavazásához és ahhoz a feltételhez akarta kötni, hogy tíz éven belül Magyarország részéről új nemzeti követelés ne legyen támasztható. Aehrenthal kísérlete azonban hajótörést szenved Ferenc Ferdinánd trónörökös ellenállásán. December 30.-án magához hívatta Conrad báró vezérkari főnököt és újból kijelentette előtte, hogy a magyarai kívánságok teljesítése esetében tüntetőleg le fogja tenni összes katonai állásait és méltóságait. 1909 január 5.-én pedig az uralkodónak

emlékiratot ad át, amelyben Aehrenthal eszmemenetét cáfolni igyekszik. Szerinte olyan újoncmelés, amelyet Magyarországnak adott katonai engedményekkel kellene megvásárolni, a külföldnek nem imponálna, ellenkezőleg azt mindenütt a gyengeség jelének tekintnék. A magyar politikusok olyan esetleges ígéretében, amely szerint tíz éven belül új követelések nem fognak támasztatni, szerinte nem lehet bízni, mert a magyar kormány az 1908-ban kötött paktumot sem tartotta be. A trónörökös figyelemztet arra, hogy ebben a kérdésben Ausztria szavát is meg kell hallgatni, amely a magyar kívánságok teljesítéséhez nemcsak hozzá nem fog járulni, hanem azokra az újoncok megtagadásával fog felelni. Ha a magyar kívánságok elutasítása — mondta a trónörökös, — kormányválságot idézne fel Magyarországon, ez csak örvendetes volna, mert akkor olyan kormányt lehetne alakítani, amely elfogadja az általános, egyenlő és titkos választójog elvét, ezzel pedig megoldható volna a katonai kérdés, anélkül, hogy a hadsereg közösségét meg kellene bolygatni.

Ferenc Ferdinándnak sűrűn alkalma nyílik befolyását a magyar kívánságok teljesítése ellen érvényesíteni és... a juralkodót ilyen irányban befolyásolni. Sajnos, ilyen irányú állásfoglalásait nemcsak erős politikai meggyőződés, hanem a magyarokkal szemben való, lassanként gyűlöletté fokozódó ellenséges indulat is irányítja és hajtja. Egyes magyar lapoknak tapintatlan és durva kifakadásai folyton új táplálékot adnak ennek a gyűlöletnek. Komoly magyar körökben ezeknek a lapoknak semmi súlyuk nem volt, de a trónörökös nem tesz különbséget újság és újság között és az e téren való kisiklásokat az egész magyarság rovására írja. A „Nap” című újság által megütött bárdolatlan hang, amely felett azok a magyarok, akiket ez szintén gyakran érintett, egykedvűen napirendre tértek, a trónörökösben mérhetetlen haragot kelt, nem érti, hogy a magyar kormány miért nem jár el vele szemben és bizonyos komplitást sejt e mögött. „Égbekiáltó felség-

árulásról” beszél, amelyet ezek a lapok elkövetnek és nem érti, hogy a király és a külügy miniszter közömbösek maradnak azzal szemben. Úgy érzi, hogy „Magyarországon ezeket a cikkeket mindenki helyesléssel és gúnyos örömmel (*höhnische Freude*) olvassa és szükségesnek tartja, hogy ezekből a cikkekből szemelvények tétessenek közzé fordításban, „mert a külföldön nem is sejtik, milyen rebellisek a magyarok és a hályog leesnék szemükről, ha olvashatnák, miként viselkedik ez a „lovagias” nemzet és miképpen beszél a dinasztia elkergetéséről.” Sajnálatos tény az, hogy a magyar sajtó egy részének féktelen kifakadásai abban a nehéz helyzetben, amelyben a koalíció kormánya akkor volt, szerfölött ártott Magyarország ügyének és nagyon megnehezítette azok hely Zetét, akik Bécsben békés kiegyenlítésen dolgoztak. De az is ártott, ha a magyar lapok a közös vagy osztrák miniszterek egyikérei-másikáról, aki a békés kibontakozáson fáradozott, lármás hangon dicsérőleg emlékeztek meg, mert a trónörökös a között, hogy egyes magyar lapok a dinasztia elkergetéséről beszéltek, mások pedig Bilinski, Schönaich és Aehrenthal fáradozásairól elismerőleg nyilatkoztak, megfoghatlan módon valami összefüggést konstruált és ez elég volt arra, hogy ezeknek az osztrák és közös minisztereknek állásfoglalását a magyar kívánságok bizonyos mérvű teljesítése mellett megghiúsítsa. 1909 február 14.-én Bilinskit különösen veszélyes embernek mondja egyedül a magyar újságokban megjelent „örömrivalgás” miatt, amelyet Bilinski a bankkérdésnek bizonyos előzékeny kezelésével Budapesten kiváltott, Tényleg Bilinski csakhamar meg is fordult ebben a kérdésben. Schönaich magatartását „gyalázatosának mondja, Aehrenthalról pedig úgy nyilatkozik, hogy az ő minisztersége alatt: a „Ballplatz egyértelmű a kossuthizmussal,” hogy Aehrenthal „nem közös miniszter többé, hanem teljesen kossuthista és sovíniszta magyar vizeken evez”. Szerinte „Aehrenthal egész bölcsesége abban merül ki, hogy a Kossuth-pártot a kormányon

kell hagyni, míg lehetlenné nem teszi önmagát”. Azt mondja, hogy őt is Aehrenthal ezzel akarta megnyugtatni és ezzel akart port hinteni a szemébe. De ő veszélyesnek mondja ezt a kísérletet, mert nem hisz abban, hogy a Kossuth-párt le fogja jární magát, azután pedig ezért a kísérletért túlságosan drága árat is kell megfizetni, mert a Kossuth-párt politikusai időközben „mindenkit fel fognak izgatni és fel fognak lázítani a dinasztia, a hadsereg és a monarchia ellen és végül rendjelekkel, címekkel és nyugdíjakkal fognak kegyelemben elbocsáttatni”. Figyelmét — úgy látszik — Justh Gyulára irányítják, aki egy új kormány megalakításánál szóba kerülhetne, mert legalább a választójog kérdésében a trónörökös nézetével egyező politikát követ és a nemzetiségekkel szemben is megértőbb állásponton van. A trónörökös azonban elutasítja azt a gondolatot, hogy Justhtal dolgozni lehessen. „Mindig világosabbá válik, — írja 1909 január 24.-én — hogy micsoda a koalíció. De Justhot még sokkal veszedelmesebbnek tartom. Esküdt ellensége Ausztriának, a monarchiának és a dinasztíának. Ez az ember a kormányon még Kossuthnál is rosszabb volna.” Fél attól, hogy Justhnak Bécsben a külügy minisztérium és a kabinetiroda fel fog ülni. „A nemzetiségeket meg kell tartanom magamnak, — írja, — mert ez az egyetlen menekvés a jövőben. Ha ők is átmennek a nagymagyar táborba, akkor minden elveszett”. Helyesen itéli meg Justhot, amikor azt mondja a nemzetiségekhez való közeledéséről, hogy azzal Justh nem törekszik másra, mint hogy a nemzetiségeket elvonja a trónörökös terveinek támogatásától. A trónörökös egész levelezésén vörös fonalként az a törekvése vonul végig, hogy Magyarországnak engedményt nem szabad tenni. Ha távol van Bécestől folyton kérdi, kell-e valamit tennie, hogy az uralkodót a magyar nemzeti követelményekkel szemben való ellenállásában megerősítse. Pozitív programját egy levél foglalja össze, amelyet Brosch őrnagy 1909 június 10.-én az ő megbízásából intézett Kristóffy Józsefhez.

Ebben a levélben amellet foglal állást, hogy a válság még a nyár előtt okvetlenül megoldást nyerjen, hogy Lukács László azonnal új kormányt alakítson a választóreform megvalósítására és hogy az új kormány nyomban oszlassa fel a képviselőházat. Egyidejűleg manifesztum kibocsátását kívánta, amelyben az lett volna kifejtendő, hogy a korona ígéretet tett az általános választójog behozatalára, a koalíció, amely erre vállalkozott, nem tartotta meg a szavát, a korona azonban ígéretét tovább is állja és ezért el kellett bocsátania a kormányt.

A nyári hónapokban új név kapcsolódik bele a kibontakozás érdekében folytatott fáradozásokba — Lukács László neve. Lukács egészen különálló típus a magyar államférfiak sorában. Szenvedély nélküli, óvatos, higgadt és hűvös egyénisége a nagy politikai harcoktól eddig távol állt. Tíz éven keresztül mint pénzügyminiszter a Bánffy-kormánytól kezdve a Tisza-kormány bukásáig rendben tartotta a államháztartást, tárgyilagos és világos, bár kissé száraz pénzügyi expozékat mondott és nagy eréllyel, amelyet ebben a vézna, beteges külsejű emberben a távolállók alig sejtettek, védte meg az állam pénzügyi érdekeit az egyes tárcák túlköveteléseiivel szemben, — de alig számított politikusnak. Éppen ezért azonban alkalmas maradt arra, hogy az ellenzékkal abban az időben is kapcsolatba lépjen, amikor az egyébként a szabadéivűpárt híveivel való érintkezést kerülte és ezért már a Fejérváry-kormány idejében is vállalkozott bizonyos közvetítő akciókra. Ebben nem vezette semmi egyéni hiúság vagy becsvágy-, hanem egyszerűen az az érzés, hogy bizonyos vonatkozásokban hasznos szolgálatokat tehet. Megfontolt észjárása mindig csak olyanra törekedett, ami lehető és semmi elől nem zárkózott el, ami szükséges. Az elsőben különbözött Andrássytól, a másodikban Tiszától. A nemzeti követeléseket főleg azért ellenezte, mert megvalósításukat lehetetlennek tartotta, az általános választójog kérdésében azért vallott Tisza konzervatívizmusán túlmenő nézete-

ket, mert ennek megvalósítását elkerülhetetlennek tartotta. De mindig azt a benyomást ette, mintha neki belsőleg mindez, ami történik, közömbös volna, mintha érzései tulajdonképpen sem a katonai követelések mellett, sem azok ellen, sem az általános választójog mellett, sem az ellen nem szólalnának meg. Alapjában véve szkeptikus volt: politikai jelszavak értékét a minimumra becsülte és meg volt győződve arról, hogy az ország megtalálhatja a maga jövő fejlődésének lehetőségét a legkülönbözőbb utakon s hogy — legalább bizonyos határok közt — semmi sem feltétlenül szükséges és semmi sem feltétlenül veszélyes. A politikában nem igazságokat keresett, de a lehetőségeket kutatta és éles judiciuma, hűvös elfogulatlansága és józan ítélete, amelyet épp oly kevésbé befolyásolt a bizonyos eszmékért való lelkesedés, mint ahogyan nem befolyásolták azt egyéni ambíciók vagy személyes törekvések sem, szerfölött alkalmassá tették ezeknek a lehetőségeknek felismerésére. Ránézve a politikában nem volt igazság az, ami nem elérhető. De ez a közömbössége a politika nagyinak vélt és alapjában véve oly kis eseményeivel és gondolataival szemben csak bizonyos határok között állt fenn. Lukács azok közé tartozott, akik már 1867-ben is hatvanhetesek lettek volna és aki 1909-ben is a szó régi értelmében volt hatvanhetes, — teljes tudatában annak, hogy Magyarország léte és fennmaradása függ attól, hogy az uralkodóházzal egyetértésben éljen és fejlődjék és hogy ennek révén szerezzék meg magának a monarchia nagyhatalmi állásának minden előnyét. Nem az volt előtte közömbös, hogy ez az alap fennmaradjon-e vagy nem, de az, hogy annak fennmaradását milyen úton és milyen eszközökkel lehet biztosítani.

Lukács László 1909 júniusában kezdett meg bizonyos közvetítő tevékenységet egy új kormány megalakítására. A királytól nyert megbízás alapján június 15.-én felkereste Kossuth Ferencet és azt ajánlotta neki, hogy alakíttassék olyan új kormány, amelynek tárcái közül három a koalícióhoz nem tartozó hatvan-

letes politikussal, — tehát a szabadelvű párt híveivel — töltenék be, míg a többi miniszter a függetlenségi párt soraiból kerülne ki. A hatvanhetes pártoknak jutna a miniszterelnökség, a belügy- és a pénzügyminisztérium. Az alkotmánypárt és a néppárt az új kormányban nem kapnának helyet mert hisz a koalíciót úgyszólván felbomlottak kell tekinteni. Az új kormány, elintézné a választó-reformot és rövid időre meghosszabbítaná annak szabadalmát. A bankkérdés végleges rendezése az új választótörvény alapján összeülő országgyűlésnek maradna fenntartva. Kossuth ezt az ajánlatot nem fogadta el. Sem a koalíció 67-es pártjainak a kormányból való kizárása, sem a régi szabadelvű párthoz tartozó politikusoknak abba való bevonása nem volt előtte rokonszenves s Kossuth egy saját elnöksége alatt álló új kormányt javasolt, amelyben a koalícióhoz tartozó hatvanhetes pártok kaptak volna három helyet; ez a kormány azután három évre szóló bankprovizóriumot létesített volna és megoldotta volna a választójog reformjának kérdését az Andrássy-féle törvényjavaslat bizonyos olyan módosításaival, amelyekhez Andrássy is hozzájárult. A pénzügyminiszteri állást Kossuth Wekerlének akarta juttatni, Andrássy maga esetleg félreállt volna, hogy az új kormánynak a választójog kérdésében nagyobb mozgási szabadsága legyen.

Mivel Kossuth állásfoglalásával nyilvánvalóvá vált, hogy ő ragaszkodik a koalíció fenntartásához, Lukács László felkereste Justh Gyulát is, akiről ismeretes volt, hogy ő az alkotmánypárttal és a néppárttal való koalíció fenntartására nem vet súlyt. Justh kedvezően fogadta Lukács ajánlatát és csak az önálló bank jövőben való felállítása előmunkálatainak foganatbavételével akarta azt kiegészíteni, bár nem tagadta, hogy szívesebben látná, ha a kormányt „kizárólag a függetlenségi párt alakítaná meg, amely esetben hajlandó volna a királlyal szemben garanciát vállalni arra, hogy hosszú időn keresztül semmiféle konfliktus nem fog felmerülni. Justh a függetlenségi pártban határozottan állást foglalt

amellett, hogy Lukács ajánlatáról tárgyalni kell, bár Apponyi egyenesen sértőnek mondta a feltevést, hogy a függetlenségi párt ezt a ajánlatot elfogadhatná. Justh erre értekezletre hívta össze híveit és ezekkel kimondatta, hogy őt egy Kossuth Ferenc elnökléte alatt álló kormányt örömmel látnának abban az esetben is, ha abban a régi szabadelvű párt egyes tagjai a korona bizalmi embereiként szintén helyet foglalnának. Lukács a helyzetet annyira biztatónak tartotta, hogy most már hivatalosan is „*homo regius*”-ként vállalt megbízást a kormányalakításra irányuló tárgyalások vezetésére. Június 29-én újból felkereste Kossuthot és a király megbízásából hivatalosan is megismételte ajánlatát azt a bankkérdésben tett új ajánlattal egészítvén ki. Kossuth arra szólította fel Lukács Lászlót, hogy az ajánlatot tárgyalja meg közvetlenül a függetlenségi párt végrehajtóbizottságának egynéhány tagjával, de mielőtt ez megtörténehetett volna, ő maga hívta össze a végrehajtóbizottságot, amellyel kimondatta Lukács ajánlatának visszautasítását. Ez alkalommal azonban Kossuth és Justh közt heves szóváltás történt. Justh szemrehányást tett Kossuthnak, hogy a koalíció fenntartása érdekében dolgozik, még pedig a párt háta mögött, holott helyesebb volna, ha a párt érdemleges tárgyalásokba bocsátkoznék Lukáccsal, míg Kossuth kijelentette, hogy ő mint a párt vezére jogosítva volt a koalíció fenntartása érdekében lépéseket tenni, Lukáccsal pedig nem akar tárgyalni, mert semmi körülmények között nem megy együtt a volt szabadelvű párt híveivel. Kossuth ez alkalommal még azzal is fenyegetőzött, hogy ha a párt nem akar az ő vezetéséhez alkalmazkodni, ő új választásokat fog kierőszakolni, amely esetben Justh hívei közül öten sem jönnek vissza a képviselőházba, mire Justh kijelentette, hogy akkor ő is kardot ránt és majd elválík, hogy melyik hagyja ott a fogát: Kossuth-e vagy ő. Még aznap délután Kossuth értekezletre hívta össze a függetlenségi pártot. El volt határozva arra, hogy Justh Gyulával és híveivel szemben kenyértörésre viszi a dolgot és a

pártból való kilépésre kényszeríti őket. Justh hívei azonban megakadályozták ezt azzal, hogy ők is hozzájárultak a végrehajtó bizottságnak Lukács ajánlatát elutasító határozatához és végtelen „Éljen Kossuth Ferenc!” kiáltásokkal megakadályozták, hogy Kossuth beszélhessen. Addig éljeneztek, míg Kossuth elállt a szó tói. Kossuth csak azt a megjegyzést tette: „Nem éljenzést kívánok én, hanem bizalmat.” Ilyformán Lukács megbízatása nem vezetett eredményre és ezzel a válság megoldására irányuló kísérletek holtpontra jutottak. A király kénytelen volt, a kormányt újból kinevezni, mire a Függetlenségi párt július 11.-én elhatározta, hogy a nyári hónapok alatt maradjon minden úgy, ahogy van.

Szeptember második felében, a kormány újabb javaslatokat tett akirálynak a válság megoldására. Az egyik javaslat, mely Andrassy bélyegét viseli magán, a katonai kérdésekben kért engedményeket: a jelvények és érintkezési nyelv terén. A másik — Kossuthé — a bankkérdésre vetette a fősúlyt és arra kért felhatalmazást, hogy az önálló banknak előkészítését vehesse programjába. Andrassy nem vetett súlyt az önálló bankra, sőt ellenezte azt, Kossuth viszont ki akarta kapcsolni a katonai követelményeket. A király azonban mindkét javaslatot elutasította, mert a katonai kérdésekben nem akart engedni, a bankkérdésben pedig nem őszintének és azért veszélyesnek tartotta a neki tett ajánlatot. A kormány erre szeptember 28.-án ismét lemondott. Október elején a Jdrály Wekerlét és Andrassyt kihallgatáson fogadta és október 20.-án az összes minisztereket Bécsbe hívta, ahol saját elnöklete alatt koronatanácsot tartott velük. Ezen a király a paktumra hivatkozva rámutatott arra, hogy azok a kötelezettségek, amelyeket a kormány a választóreform kérdésében vállalt, még nincsenek teljesítve és hogy addig, amíg a választóreform nincs elintézve, semmiféle új követeléssel nem lehet előhozakodni. A kormánynak szerinte csak egy feladata lehet: az új választótörvény megalkotása.

A kormány hajlandó lett volna erre az útra rálépni, — de ezt a Justh-csoport nem engedte meg. Kossuth a bankkérdésben való visszavonulást olyan határozattal akarja fedezni, amely szerint a függetlenségi párt ragaszkodik ugyan a bankkérdésben vallott nézeteihez, de az önálló bank megalósítására nem tűz ki határidőt. Justh viszont az önálló banknak legkésőbbben 1911 január 1.-én való felállítását akarta elhatározni. November elején a feszültség Kossuth és Justh között annyira kiélesedett, hogy egy és ugyanazon a napon igyekeznek híveiket maguk mellett felvultatni. Justh Makóra kísérteti magát, hol beszámolót tart, Kossuth Budapesten pártvacsorát hív össze. November 11.-én az ellentétek a függetlenségi párt értekezletén is kirobbannak. A párt afelett szavazott, hogy az önálló bank felállítását 1911 január 1.-re kérte, amint ezt Justh kívánta, vagy pedig Kossuth álláspontjának engedve ne tűzzön ki határidőt. A párt többsége — 120 képviselő — Justhtal szavazott, a 94 főből álló kisebbség Kossuth javaslata mellett foglalt állást. Ezzel a függetlenségi párt kettészakadt.

A válság megoldása tárgyában a király november 27.-én meghallgatta gróf Tisza Istvánt, aki önmagát alkalmatlannak tartotta a kibontakozás elvégzésére; majd Wlassics Gyula és gróf Zichy János jöttek kombinációba az új kormány megalakítására, De mindezek a tervek meghiúsultak mielőtt komoly alakot öltöttek volna.

December közepén erre újból Lukács László került előtérbe. Érintkezésbe lépett Justh Gyulával mint a függetlenségi párt nagyobbik csoportjának vezérével, jde a közöttük folytatott tárgyalások Justhnak a bankkérdésben elfoglalt merev magatartása miatt nem vezettek eredményre. Justh abban bízott, hogy Lukács, aki a Justh-párton kívül sehol sem talál támaszt, végül is kénytelen lesz engedni. Lukács viszont azt remélte, hogy Justh Gyulát el fogja téríteni álláspontjáról. De úgy vélte, hogy könnyebben

fog tudni eredményt elérni, ha mint deznált miniszterelnök folytatja a tárgyalásokat, úgy hogy a király december 23.-án őt bízta meg a kormányalakítással. A Justh-párt erre indítványt téfesztt Be az önálló bank 1911-ben való felállítása érdekében és a képviselőház azt december 27.-én 139 szóval 89 ellen elfogadta, lukács kérésére a király december 31.-én megegyeser kihallgatáson fogadta Justh Gyulát, de a bankterminus kérdésében nem tudja engedékenységre bírni. A következő napon ismét egyszer exlex-állapot áll be Magyarországon. Lukács igyekszik a függetlenégi pártot legalább egy indennitás megszavazására rábírni, — de ezt a kérést január 10.-én elutasítják. Nem marad hátra más lehetőség, mint a képviselőház feloszlatása, de erre Lukács nem mer vállalkozni és ezért visszaadja a megbízatást. A következő napon a király gróf Khuen-Héderváry Károlyt fogadja kihallgatáson, aki hajlandónak mutatkozik arra, hogy a régi szabadelvű párt hívéinek támogatásával kormányt alakítson és erre megbízást is kap. Január 17.-én a Wekerle-kormány megkapja felmentését és megtörténik a Khuen-Héderváry-kormány kinevezése.

Khuen-Héderváry gróf vállalkozása kalandosnak látszott. Senki sem bízott a vállalkozás sikerében. A trónörökösnek, aki Lukács tárgyalásait meleg érdeklődéssel kísérte és vele összeköttetésben is állt, saját kabinetirodája jelenti: „*Müserfolg früher oder später sicher.*” Wekerle Sándor felmentése napján a jelen munka szerzőjének fejtette ki, hogy Khuen gróf, ha választatni akar, még csak egy csekély kisebbséget sem lesz képes összehozni, úgy hogy Bécsben csakhamar kénytelenek lesznek a koalíció vezetőire visszanyúlni. Andrassy, Apponyi, Kossuth és Justh mindent inkább elképzelhetőnek tartottak, mint azt, hogy az ország hangulata megváltozott. Pedig ez — észrevétlenül és lassan — elkövetkezett, ami a választásokon nemsokára fényesen beigazolóddott. A hangulat megváltozása nem is volt olyan indokolatlan. Azokból a várokozásokból, amelyeket a koalíciós kormány a pak-

tum elhallgatásával az országban keltett, semmi sem valósult meg. Nem ismervén a paktumot, az ország eleinte meg sem értette, hogy a beígért nagy nemzeti haladás miért nem akar megindulni. Amikor megértette a helyzetet, a folytonos lefelé való alkuvás, a vezérleti és vezényleti nyelvre vonatkozó követelésnek összezsugorodása előbb ezrednyelvre, majd századnyelvre, végül érintkezési nyelvre, az önálló vámterület gondolatának feladása a bankkérdés kikapcsolásáért, majd pedig a bankkövetelésnek összezsugorítása egy elvi deklarációra: a legteljesebb mértékben kiabrándította ama választók nagy részét, akik 1906-ban tömegesen tódultak a koalíciós kormányok zászlója alá. El lehet mondani, hogy a koalíció azon bukott meg, hogy politikájából az őszinteség teljesen hiányzott, hogy mindig más színben akart feltűnni felfelé és másban lefelé, míg végül előbb fenn, aztán lenn minden bizalmat elveszített.

GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS 1890 ÉS 1914 KÖZÖTT

MEG nem zavarva a parlamentben lejátszódó események által, amelyek az eleven étellel való kontaktust gyakran elvesztették, Magyarország gazdasági helyzete 1890. és 1914. között további jelentékeny fejlődést tüntet fel. A valóban értékes haladás, az igazi élet a parlament falain kívül zajlott le. 1865-től 1890ig Magyarország kimondottan agrárország, amely csak ennek a korszaknak vége felé jut abba a stádiumba, amikor az iparosodás nagyobb lendületet vesz. Az 1890-től 1914-ig terjedő korszakban Magyarország tiszta agrárországból fokozatosan átváltozik agrár és ipari állammá. Ez az átalakulás tölti ki Magyarország gazdasági történetét a világháborút megelőző 25 esztendőben.

Magyarország népessége 1890-től 1910-ig 17.5 millió lélekről 20.9 millió lélekre emelkedett, úgy hogy egy-egy négyzetkilométerre 54 helyett már 64 lakos esik. A népsűrűség tehát mindjobbán közeledik ahhoz a határhoz, amelyen túl Magyarország lakosai megélhetésének biztosítására mindinkább szükségessé válik az ipari termelésre való átmenet. Hogy ez a fejlődési folyamat tényleg megindult, azt a beállt városiasodás is bizonyítja. Míg az ország összes lakosságának szaporodása az említett húsz év alatt 18.8%-ra rúgott, a törvényhatósági joggal felruházott városok lakossága 50%-al, a fővárosé pedig 74%-al emelkedett. Megjavult a magyarságnak az összes lakossághoz mért aránya is. 1890-ben a lakosság 48%-a vallja magát magyar

anyanyelvűnek, 1910-ben 54.5%-a. Az analfabéták száma tovább csökken. A hat éven felüli lakosságnak 1890-ben 5 3.2% -a, 1910-ben 68.2%-a tud írni és olvasni. A levélpostaküldemények száma 1890-től 1913-ig 237 millió darabról 1020 millió darabra, a postán továbbított hírlapok száma 65 millióról 234 millióra szökik fel. Javul a közegészségügy is. Minden százezer lakosra 1890-ben 23, 1913-ban 31 orvos esik.

A magyar gazdasági élet alapja tovább is a mezőgazdaság, ennek gerince pedig a gabonatermelés. 1897-től kezdve az osztrák-magyar monarchia nem exportál többé gabonát, mert összes gabonatermékei a közös vámterületen belül találnak fogyasztókat. Ebben a helyzetben, amely körülbelül ugyanakkor következett be, mint Franciaországban, az agrárvámok hatása teljesen érvényesül. A búza átlagára 1890—1900-ban 17.43 korona; 1901—1910-ben 19.62 koronára rug. A búzatermelés 1906-ban ért el rekordmagasságot. Ebben az esztendőben 56.5 millió q. búza termett, majdnem 20 millióval több, mint amennyi Magyarország belső szükségletének fedezésére szükséges. De vannak rossz évek is, mint pl. 1899, amikor csak 34 millió q. búza termett. A minden panasz dacára átlagban mégis kedvező viszonyok a mezőgazdasági termelés fokozására ösztönöznek. 1890-ben 12 millió hektár, 1913-ban 14 millió hektár van művelés alatt. A Tiszának és mellékfolyóinak, valamint a Dunának szabályozása a kilencvenes években nagyjában befejezést nyert és ezzel új területek váltak gazdasági művelésre alkalmasokká. De a mezőgazdaságban nem csak extenzív, hanem intenzív fejlődés is mutatkozik. 1890-ben a szántóföldnek még 15%-a, 1913-ban már csak 8.8%-a marad ugaron. Eredményesen halad a magyar búza nemesítése, amire szilárd alapot nyújtanak egy kiváló agrárkemikusnak, Kosutány Tamásnak az évek hosszú sorára kiterjedő, kivált a búza sikértartalmára vonatkozó tudományos vizsgálatai. Javul a földek 1890-ben még nagyon elhanyagolt trágyázása is, amelynek tudó-

mányos programját Magyarországra nézve Cserhádi Sándor állapítja meg. E tekintetben különösen a cukor répatermelés elterjedése hatott ösztönzően. 1890-től kezdve több nagy műtrágyagyár létesül, amellet azonban a külföldről való műtrágyabehozatal is emelkedik. Nátriumból, szuperfoszfátból és Thomas-salakból az 1894—98. években átlag évi 202.000 q.-t importálunk, 1909—1913-ban már 613.000 q.-t. A rozstermelés kb. 10%-kal csökkent, részben a német rozstermelés erős fejlődése folytán, részben azért, mert Magyarországon szívesebben fogyasztanak búzából készült kenyeret. De emelkedett 1890 és 1910 között a tengeritemelés (32 millióról 50 millió q.-ra) és a burgonyatermelés 32 millióról 54 millió q.-ra). A cukorrépa fejlődésével egyidejűleg terjed a répatermelés, amelyet 1913-ban már 177.000 hektáron üznek. A szőlőtermelés is kiheveri a filoxera terjedése folytán bekövetkezett válságot. A szőlőterület a filoxera fellépése következtében 467.000 hektárról (1884) fokozatosan 245.000 hektárra (1895) csökkent le, de aztán 1914-ig ismét 362.000 hektárra emelkedik. A bortermelés eredménye nagyon ingadozik, — a legrosszabb évben, 1892-ben csak 3.51 hektoliter bor terem egy hektáron, a legjobb esztendőben, 1908-ban, 24.38 hektoliter. A borkivitel érdekében Darányi földművelésügyi miniszter szigorúan kiírta a régebben dívott borhamisításokat, de kissé túlnagy lármával teszi, úgy hogy akciója ellenkező hatást váltott ki és a magyar bor kompromittálására, ezzel pedig a borkivitel csökkenésére vezetett.

Az állattenyésztés modernizálódása tovább folyik. Már nem szorítkoznak arra, hogy az állatokat félig vadon, künn a mezőkön legeltetik, hanem ápolják, rendszeresen táplálják, szénát termelnek részükre. Takarmánynövényekkel 1885-ben 536.000 hektár, 1913-ban 1,086.000 hektár van beültetve. Tudományos téren Cselkó István foglalkozik a helyes takarmányozás elveinek megállapításával, a fajfeljavítás és tejgazdaság új irányá-

nak megalapítója Újhelyi Imre. A földművelésügyi minisztériumban Tormay Béla, Pirkner János és Serbán János igyekeznek az állattenyésztést előbbrevinni, az állategészségügy fejlesztése körül Hutyra Ferenc szerez magának érdemeket. A szarvasmarhák száma 1895 és 1913 között 5.8 millió darabról 7.3 millió darabra emelkedik. Emellett a fajta is javul. A nagyszarvú, szürke, erős, kitartó, de lassú növésű és kevés tejet adó magyar faj mindinkább helyet ad a gyorsabb növésű, hamarabb levágható és jobban tejelő nyugati szarvasmarhafajoknak. 1895-ben még 3.76 millió magyar fajtájú szarvasmarha áll szemben 1.94 millió idegen fajtájúval, 1913-ban már csak a szarvasmarháknak 27.8%-a tartozik a magyar fajtához. A juhtenyésztés jelentősége csökkent. Amit Keleti Károly statisztikus a hetvenes évek elején mondott, hogy t. i.: „a magyarok háziállatja nem a ló, hanem a juh” — az a kilencvenes évektől kezdve már megszűnt igazság lenni, hisz 1870-ben ezer lakosra még 971 juh esett, 1911-ben csak 409. A közlegelők felosztásával természetesen a juhtenyésztés is csökkent, de a magyar gyapjú az olcsóbb délamerikai és ausztráliai gyapjúval is nehezen tudott versenyezni. A gyapjúkereskedelem terén fennálló a kereskedelemnek indokolatlan nagy nyereségeket biztosító patriarchális állapotokat megszünetette és európai viszonyokat teremtettek a Klein Gyula kezdeményezésére Darányi Ignác földművelésügyi miniszter által 1894-ben szervezett gyapjuaukciók, amelyeknek rendezését 1907-től kezdve a Hitelbank vette át. A sertésenyésztés a kilencvenes évek végén kitört sertésvész folytán válságon ment keresztül. Az 1895-ben kimutatott 7.3 millió darab sertés 1900-ban 5 millióra csökkent, de már 1911-ben megint 8.8 millióra emelkedett.

Bár a mezőgazdaság fejlődése ebben az időszakban alig vonható kétségbe, a magyar gazdaközönség panaszokkal van tele, amelyekre a búzának 1884-től kezdve beállt árszülyedése ad okot. A budapesti búzaár a kilencvenes évek elején 14 korona körül

ingadozott, ami az 1875—1894 közötti átlagárral szemben kb. 6 korona visszaesést jelentett. Széltében a magyar mezőgazdaság közeli összeomlásáról, a földbirtokososztály tönkrementéről beszéltek. Ezeknek a panaszoknak következménye volt a múlt század vége felé megindult erőteljes agrármozgalom, amely részben a Németországban észlelhető hasonló áramlatok hatása alatt fejlődött. A mozgalom vezére gróf Károlyi Sándor volt, nagyműveltségű, eszes és okos férfi, aki az agrárérdekeknek erőteljes képviselője mellett képes volt meglátni az egyes kérdéseknek egyéb vonatkozását is. Lelke és vezére volt a magyar szövetkezeti mozgalomnak és nagy hatással volt Darányi Ignácnak, a legkiválóbb magyar földművelésügyi miniszternek, rendkívül eredményes mezőgazdasági politikájára. A mezőgazdaság régi érdekképviselője, az Országos Magyar Gazdasági Egylet, gróf Desseffy Aurél elnöke alatt kitartással harcol az agrárkövetelések megvalósításáért. Vezetői közül ebben a korban különösen Rubinek Gyula vált ki nagy gazdasági tudásával és erősen gyakorlati érzékével. Simulékony, alkalmazkodó természete segítségével a maga, túlzásokra egyáltalán nem hajló gondolkodását mindig összhangba tudta hozni a magyar mezőgazdasági társadalomnak olykor-olykor végtelen álláspontjaival. 1896-ban megalakul Bernát István vezetése alatt a három évvel előbb Németországban megszervezett „Bund der Landwirte” mintájára a Magyar Gazdaszövetség. Az agrármozgalom természetesen gyakran összeütközésbe kerül az ipar és kereskedelem — az akkoriban „merkantil”-nak nevezett körök — érdekeivel és ezek az ellentétek a parlamenten belül is felbukkanak, kivált Széll Kálmán korában. Egy báró Kornfeld Zsigmond kezdeményezésére gróf Károlyi Sándornál megtartott értekezleten kísérlet történt ezeknek az ellentéteknek áthidalására. Az értekezlet nem is maradt teljesen eredménytelen. Formális, a nyilvánosság előtt is kifejezésre jutó békekötés nem jött ugyan létre, de a két tábor vezetői ettől

kezdve mégis nagyobb jóindulattal bírálták el ellenfeik fellépését.

Részben a mezőgazdaságnak viszonylag kedvező helyzete és a jó aratások folytán, részben a megindult iparosodás folyamataként az országban elég szépen haladt a tőkeképződés. Az új tőkék a bankoknál és takarékpénztáraknál halmozódtak fel, amelyek azokat megfelelő körültekintéssel a fiatal magyar ipar tőkeszükségletének kielégítésére fordították. A magyarországi bankok és takarékpénztárak száma 1913-ban 203-ra emelkedett, ezek közül 121 működött Budapesten. Ezekhez járultak az 1890 óta létesített hitelszövetkezetek, amelyeknek száma 1913-ban 3964-re emelkedik. A pénzügyintézetekben elhelyezett betétek 1890-ben 1153 millió, 1913-ban 5068 millió koronára rúgnak. Az általuk folyósított jelzálogkölcsönök ugyanebben az időben 960 millióról 3878 millióra emelkedtek, amelyekből 2556 millió volt földbirtokra, 1322 millió házakra betáblázva. Ez az eladósodás a bekövetkezett gazdasági fejlődés egyik árnyoldala. A leszámított váltók összege 1890 végén 724 millió, 1913 végén 3266 millió koronára rúgott. A hitelszövetkezetek tárcájában levő értékpapírok összege 1890-ben 226.6 millió, 1913-ban 1151.7 millió koronát tett ki.

A Magyar Általános Hitelbank báró Kornfeld Zsigmond körültekintő, semmi értékesnek látszó lehetőséget el nem hanyagoló, de soha lehetetlen, vagy intézetének erején túlmenő célokat nem követő vezetése alatt megtartotta régi rangját a magyar pénzügyintézetek sorában. 1890 és 1913 közt alaptőkéje 20 millió koronáról 80 millióra, tiszta nyeresége 3 millióról 11.3 millióra, értékpapír-állománya 6.5 millió koronáról 217 millió koronára, leszámítolási üzlete 143 millió koronáról 1347 millió koronára emelkedett. A bank a nyolcvanas években úttörő szerepet vitt az ipari fejlődés megindításában és ebbeli hagyományaihoz tovább is hű maradt. Az érdekkörébe vont vállalatok között vannak gépgyárak

(Ganz és Társa), cukorgyárok (Georgia), textilvállalatok (Pamutipar r. t., Kartonnyomó r. t.), cementgyárok (Beocsim), villamossági gyárok (Ganz villamossági r. t.) stb. 1911-ben egy, a legelőkelőbb külföldi pénzintézetek részvételével és a Hitelbank vezetésével megalakult „Société Financière des Transports et d-Entreprises Industrielles” átvészi a konstantinápolyi közötti vasutakat és az ottani villamosvilágítást. Kornfeld halála után 1908-ban Ullmann Adolf kerül a bank élére. Ha nincs is meg benne elődének kifogyhatatlan eszmebősége, komoly, a gazdasági élet minden terén otthonos, a szempontok gondos mérlegelésére hajló, de azért határozott döntésekre képes férfiú, akinek működését bizonyos termékeny optimizmus jellemzi és aki sikeresen tartja meg bankja részére az elődje által kivívott pozíciót. A bank többi igazgatói között kiválik Klein Gyula személye, aki eleinte a bank árúüzletét, majd iparvállalatait vezette. Mint kereskedő és mint iparos egyaránt nagyvonalú férfi, akinek minden részletükben átgondolt, világos, de biztos koncepciói széles, a részleteket is felölelő ismeretekben alapulnak és akinek mindig konkrét eredményekre célzó egyéniségében bőségesen megvan a helyes gondolatok tökéletes alakban való megvalósítására való képesség.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a kilencvenes évek folyamán egyenrangúvá vált a Hitelbankkal. 1890 és 1913 között alaptőkéje 16 millió koronáról 62.5 millió koronára, nyeresége 1.4 millióról 13.2 millióra, betétei 44 millióról 260 millióra, váltótárcája 27.6 millióról 123.5 millióra, értékpapírállománya 4.3 millióról 80 millióra emelkedik. Az ipari alkotások terén kifejtett tevékenysége mind intenzívebbé vált. Vezető szerepet játszott a textiliparban (posztógyárok Zsolnán és Csacszán, Kammer Testvérek pamut- és gyapjúszövődéje, pozsonyi makkó-fonoda) résztvett cukorgyáralapításokban és az ő vezetése alatt épül ki 1913-ban a dalmát vasút. Élénk tevékenységet fejt ki a Balkánon

is: Szófiában, Belgrádban, Szalonikiben és Bukarestben alapít pénzügyintézeteket, rendszerint külföldi bankokkal együtt, de a vezetését megtartván magának. A bankot tovább is Lánczy Leó vezeti, óvatosan és mégis lendülettel. Mellette Weiss Fülöp áll az intézet élén, amellyel egyénisége teljesen összeforrott. Nincsenek ambíciói, nincsenek egyéni törekvései, amelyek nem az általa vezetett intézettel kapcsolatosak és ennek a maga és mások érdekeit teljesen alárendeli. A gazdasági élet jelenségei higgadt megítélésében felülmúlhatatlan. Gazdasági fantáziától sohasem ragadtatja el magát, de találékony ember, akinek biztos ösztöne van aziránt, hogy a felvetődő új gondolatokból mi a keresztülvihető és mi nem az. Szuverénül uralja szakmáját, finom érzéke van a gazdasági életben bekövetkező, mások által még csak meg sem sejtett változások idejében való meglátására és azonnal le tudja vonni belőlük a szükséges következtetéseket a jelenre. A gazdasági élet bonyolult eseményeinek egyszerű megismerésekre való visszavezetésében alig van párja.

A Jelzalog Hitelbank élére báró MadarassyBeck Nándor mellé fia, báró MadarassyBeck Gyula kerül. Élénk észjárása nem tud kielégülést nyerni intézetének szűk falai között, — a politikában és társadalmi életben is kiválik nem mindennapi műveltségével, eredeti, szellemes, sokszor bátor és mindig egyéni állásfoglalásával. 1890 és 1912 között a bank alaptőkéje 20 millió koronáról 40 millióra, az általa folyósított jelzalog és községi kölcsönök összessége 157 millióról 681 millióra, a bank nyeresége 1.3 millióról 6.6 millióra emelkedik. 1901-ben a bank domináló érdekeltséget vállal a bécsi Unionbank által létesített Magyar Agrár- és Járadékbankban és ezzel bonyolítja le az alapszabályai keretén kívül eső banküzletet. Ez az intézet Barta Arnold személyében kap eszes, jó ítélőképességű és tapasztalt vezetőt, aki mellett mint kiváló szakember Schóber Béla kezd feltűnni. Az Agrár- és Járadékbank viszont 1904-ben a Telepítő és Parcellázóbankot

alapítja meg, amelynek élére Éber Antal személyében egy bő ismeretek alapján önállóan gondolkodó, bátor, egyéni állásfoglalásuktól vissza nem riadó férfi kerül.

Fejlődik a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank is, amelynek betétállománya 16 millióról 150 millióra, közraktár üzetének forgalmát 4.6 millióról 7.2 millióra vitte fel. A bank nem annyira maga alapít iparvállalatokat, mint inkább részt vesz az ilyenek alapításában. Vezetésében báró MadarassyBeck Miksa mellett mindinkább részt vesz a bank vezetésében Marcell nevű fia is, aki komoly, körültekintő, helyesen ítélő szakembernek bizonyul.

Több új intézet is megjelenik Budapesten. Ide tartozik az 1890-ben 2.4 millió korona alaptőkével létrejött Magyar Kereskedelmi r. t.-ból 1910-ben 60 millió korona alaptőkével megalakult Magyar Bank, amely főleg az áruüzletet *úzi*, megszerzi az állami gépgyár és a sójövédék képviseletét, déligyümölcs aukciókat szervez és a m. kir. Kereskedelemügyi múzeummal kötött szerződés alapján a keletre irányuló árúexporttal foglalkozik. Alapítója és lelke Elek Pál, aki Baross Gábornak volt valamikor gazdasági ügyekben tanácsadója. Inkább nagyszabású, eszes és találékony kereskedő, mint bankár, úgy hogy koncepciói merészebbek, gyakran szokatlanok és rendszerint sok bennük a spekulatív elem, de részben eleven eszénél és ügyességénél, részben a gazdasági élet általános emelkedő irányzatánál fogva beváltak. Ez a bank is élénk ipari tevékenységet fejt ki. Új intézet továbbá a Hazai Bank, amelyet a Pesti Első Hazai Takarékpénztár, az ország első ilytermészetű intézete, alapított meg 1894-ben a rendes banküzlet folytatására és amely Szitányi Ödön, a magyar gazdasági életben nagy szerepet játszott Ullmann-család egy tagjának vezetése alatt szintén résztvesz ipari alapításokban. Több más új bank és takarékpénztár mellett keletkezik két olyan is, amely nehézségekbe jut. Az egyik az 1890-ben

a berlini Deutsche Bank és a Wiener Bankverein által létesített Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank, amelynek élére mint elnök gróf Tisza István került. A bank átveszi az előzően felszámolt Országos Bank vállalatait, amelyek mind kitűnőeknek bizonyultak, de a romániai Steaua Romána nevű kőolajvállalatnál erején felül angaszálta magát, úgy hogy nehézségekbe kerül és 1902-ben elhatározza felszámolását. A Steaua részvényei különben, amelyeket a Deutsche Bank vett át, nemsokára az Ipar és Kereskedelmi Bank bukása után rendkívül értékesekké váltak. A másik intézet, amely nehézségekbe jut, az 1892-ben 29 vidéki pénzintézet által alapított Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja, mely 1912-ben kerül nehézségekbe és elhatározza a csendes felszámolást, amelynek lebonyolításában első ízben kerül előtérbe Pásztor Miksa személye.

A magyar ipar fejlesztése érdekében a magyar kormányok következetes és céltudatos akciót folytattak, amelynek folyamán ebben a korszakban különösen a fáradhatatlan Sztérényi József eredményes munkássága válik ki. A magyar ipar a közös vámterületen belül épen legerősebb versenytársával, az osztrák iparral szemben nem volt vámokkal megvédhető. A hiányzó vámvédelmet a kormány különböző állami kedvezményekkel helyettesítette. A Matlekovits Sándor kezdeményezésére 1881-ben megalkotott iparpártolási törvényt követték az 1890. és 1899. évi hasonló célból megalkotott törvények. Kivált az utóbbi volt az, amely az iparnak adott tarifális és adózási kedvezményeket nagyobb mértékben fejlesztette ki. Egy lépéssel tovább ment az 1907. évi iparfejlesztési törvény, amely az eddig csak szerény mértékben alkalmazott állami szubvencionálási rendszert egyfelől jelentékeny mértékben kiterjesztette, másfelől nem szorította többé egyes taxatív felsorolt iparágak fejlesztésére, hanem általános felhatalmazást adott a kormánynak iparvállalatok kedvezményezésére. Ezenkívül a törvény a közszállításoknál, amelyek 1907-ben

a magyar ipari termelés 11 százalékát veszik fel 225 millió korona értékben, elsőbbséget biztosított a magyar iparnak. Az állam az 1868—1880. évek átlagában csak 32.000 koronát, 1891—1899-ben 2.7 millió koronát és 1913-ban közel 10 millió koronát fordít évente iparfejlesztési célokra. 1913 végéig az állam 233 új és 464 régi gyárnak 79.3 millió korona támogatást biztosított, amelyből 43 millió koronát tényleg folyósított is.

A magyar gyáripár 1901-ben alakította meg a maga érdekvépviseletét a Magyar Gyáripárosok Országos Szövetségében, amely nemsokára nagy befolyásra tett szert. Élére Chcrin Ferenc állt. Egyéniségének sokoldalúsága, nagy jogi, gazdasági és politikai tudása, gondolkodásának nagyvonalúsága, jellemének függetlensége és bátorsága, természetének mozgékonyasága és szívósasága minden tekintetben alkalmassá tették őt a jelentékeny gazdasági tényezővé vált magyar gyáripár vezérségére. Gyakorlatias észjárással állandóan új utakat keresett az ipar fejlesztésére és megerősítésére és nagyrészen ő volt az, aki folytonos küzdelemben a közömbösséggel vagy egyes ellenkező irányú áramlatokkal, de finom diplomáciai érzékkel kerülve az ellenséges tendenciákkal való összeütközéseket, megnyerte a magyar közvéleményt az iparpártolás gondolatának. Különösen kiemelkedik tevékenységében az a szívós harc, amellyel a magyar iparnak a hadseregszállításban való kvótaszerű részeltetését állandóan napirenden tartotta és megvalósulás felé vitte. Mellette állanak a Szövetség igazgatói, — előbb Neményi Ambrus, a magyar gazdasági és pénzügyi viszonyoknak alapos ismerője, majd halála után Hegedűs Lóránt, akinek kifogyhatatlan szellemessége, találó ötletekben való gazdagsága, agitatórius ereje és gazdasági kérdések népszerű tárgyalásában megnyilatkozó ritka művészete, amellyel jóformán külön szónoki műfajt teremtett meg, jelentékeny mértékben hozzájárult a magyar iparfejlesztés gondolatának népszerűsítéséhez.

Általában az ipar az 1890 és 1914 közötti időben igen jelentékeny mértékben erősödött meg, amivel megszűnt az országnak régebben kizárólagosan agrár jellege. Az iparban foglalkoztatott lakosság ebben az időszakban 913.000 főről 1,405.000 főre, tehát közel 54%-kai emelkedett, holott az ország lakói összességének szaporodása nem érte el a 20%-ot. Az 1898 és 1906. évi termelési statisztikai felvételek összehasonlításából kitűnik, hogy egyedül ebben a nyolc esztendőben a gyári vállalatok száma 2314-ről 4540-re, ezek munkáslétszáma 245.000-ről 329.000-re, a gyári termelés értéke pedig 1368 millióról 2161 millió koronára emelkedett. Az iparon belül azonban bizonyos eltolódások állanak elő, amelyek különösen a magyar malomipar hanyatlásában mutatkoznak.

A magyar ipar fejlődése eredetileg a malomiparban vette kezdetét, amely állandó fellendülésben van 1896-ig, amikor a közben 12-re szaporodott budapesti malom több mint 8 millió q. gabonát őröl fel az 1870. évi 3 millió és az 1890 évi 6 millió q.-val szemben. A felőrölt gabonának 85%-a búza. A liszttermelés folytonos emelkedésének okai részben a magasabb terméseredmények, a közös vámterület fogyasztóképeségének növekedése és az export számára megnyíló lehetőségek fokozása, részben pedig bizonyos, 1885 óta alkalmazásba vett kereskedelempolitikai rendszabályok, nevezetesen az ú. n. őrlési forgalom lehetővé tétele. Ez az őrlési forgalom abban állt, hogy a malmoknak lehetővé tették az olcsóbb külföldi, kivált román búzának vámmentes behozatalát az illető vállalatok ama kötelezettsége fejében, hogy a vámmentesen behozott gabonának megfelelő lisztmennyiséget — 100 kg. búzát egyenértékűnek véve 70 kgr. liszttel, — külföldre fogják kivinni. Az azonosság igazolását, azaz annak kimutatását, hogy az így vámmentesen behozott és Magyarországon felőrölt liszt legyen az, amelyet a malmoknak exportálniuk kell, nem követelték a vállalatoktól. Ez a rendszer jelentékeny mér-

tékben hozzájárult a magyar lisztexport fejlődéséhez és gazdaságilag hasznos volt, mert az őrlési díj az országban maradt, ezenkívül pedig függetlenné tette a malmokat a belső terméseredmények és árak ingadozásától. Mikor 1887-ben a gabonavámokat erősen felemelték és 1891-ben a román vámháború megszűnt, a malmoknak az őrlési forgalom útján elért haszna tetemesen megnőtt és ezt a helyzetet a malmok, ahol a kereskedőiszellem ennek az iparágnak természeténél fogva fejlettebb volt, mint az ipar egyéb ágaiban, spekulatív célokra használták ki. A gabona behozatalánál engedélyezett vámhitel ugyanis rendszeren hosszúlejáratú volt és erre való tekintettel a malmok a kivitellel vártak, míg arra a legalkalmasabb időpont következett be. Ennek folytán előfordult, hogy a malmokban koronként nagymennyiségű gabona halmozódott fel, ami a mezőgazdák véleménye szerint a belföldi gabona árát lenyomta. A mezőgazdasági érdekképviselet körében kivált Baross Károly fejtett ki az őrlési forgalom ellen állandó agitációt, amelynek következménye volt, hogy a kormány 1896-ban előbb megszorította, majd 1900-ban teljesen beszüntette az őrlési forgalmat. Ennek folytán a budapesti malmokban felőrlött búzamennyiség 1897-ben nem egészen 7 millió, 1898-ban pedig 6 millió q.-ra szállt alá. A malmok berendezéseik tökéletesítésével és az őrlési díjnak leszállításával igyekeztek termelésüket a régi színvonalon tartani és ez egy ideig sikerült is, sőt 1906/7-ben a liszttermelés rekordmagasságot, 8.5 millió métermázsát ért el. De az őrlésnek erőltetése csak a rentabilitás rovására volt lehetséges, úgy hogy egyes malmok súlyos veszteségeket szenvedtek. Végeredményben kitűnik, hogy egyes malmok az őrlési forgalom idejében túlfejlődtek. 1907-től kezdve a malmok üzemredukciókra kényszerültek. 1908/9-ben már csak heti 4 napon át vannak üzemben és 1910 után már csak kapacitásuk feléig vannak kihasználva.

A malmok sorában a vezető pozíciót továbbra is a Keres-

kedelmi Bank érdekköréhez tartozó Budapesti Gőzmalom r. t. tartotta meg, amely sokáig Klein Gyula vezetése alatt állt. A vezérszerepet a malomipar terén a kilencvenes évektől kezdve a Viktória Gőzmalom vezérigazgatója, Bacher Emil játsza. Széleskörű gazdasági, sőt általános ismeretei, szónoki készsége és jó stílusa, a belföldi és külföldi viszonyok alapos ismerete alkalmassá tették őt a malomipar szellemi vezetésére. Bacher nem tudott beletörődni a magyar malomipar hanyatlásába. Akkor is, amikor a magyar lisztexport sok területről, amelyen eddig uralkodott, a francia és angol malmok versenye folytán kiszorult, szívósan kereste az eszközöket a malomipar régi pozíciójának visszaszedésére. A magyar ipar terén a malomiparnak vindikálta a vezető szerepet és nem látta szívesen, hogy a magyar iparfejlesztési akció, amelyre Ausztriában az osztrák malomipar támogatásával feleltek, hozzájárul a magyar malomipar alapjainak megbontásához. Hogy a malomipar pozícióját annyira-amennyire mégis megtartotta, az nagy mértékben az ő érdeme volt.

A magyar szeszipar jelentős fejlődése Wekerle Sándor 1888. évi szeszadótörvényére vezethető vissza. Ez a törvény bizonyos termelési keretet — kontingenst — állapított meg, amelyen belül az előállított szesz kisebb adótételt fizetett. Amit a szeszgyárak azonfelül előállítottak, — az exkontingens — az magasabb tétel mellett került megadóztatásra. Mivel e rendszer mellett az árak az exkontingensben termelt szesz előállításának költségei szerint igazodtak, tehát a kontingensen belül termelt szesz is ezeket a magasabb árakat élvezte, a két adótétel közötti különbség a gyárak nyereségét növelte. 1908 óta azonban a kisebb adótétel mellett termelhető szesz nem volt többé fix összegben megállapítva, hanem minden évben újból állapított meg a megelőző két év fogyasztásának alapulvételével, ami a két adótétel különbözőségéből eredő hasznot csökkentette. Az 1881-ik évi iparfejlesztési törvény egyik célja az volt, hogy a szesztermelés-

ben a nagyipari vállalatok mellett a mezőgazdaság is részt vegyen. A kontingentálási rendszer ezeknek a mezőgazdasági szeszgyáraknak kedvezményezését célozta, de mivel ezeknek nagyrésztben nem voltak szeszfinomító berendezéseik, sem elég anyagi erejük megfelelő kereskedelmi és exportszervezet létesítésére, rá voltak szorulva a nagyipari vállalatokra, amelyek a mezőgazdasági szeszgyárak termékeit finomították és eladták, illetve exportálták. Az ipari szeszgyártásban kivált Leipziger Vilmos tűnt fel, aki a Grünwald és társa sziléziai vállalatnak budapesti szeszgyárat előbb vezetett, majd tulajdonába vette át és mint nagytehetségű kiváló üzletember, jelentékenyen fejlesztette azt, 1910-től kezdve Fellner Henrik bekapcsolásával. A kilencvenes években fejlődik naggyá a győri szeszgyár, amely eredetileg egy helyi konzorcium alapítása, de a helytelen vezetés mellett nehézségekbe kerül és Lederer Ágost tulajdonába megy át. Lederer nagy látókörű kereskedő és gyáros, aki a szesziparnak és szeszkereskedelemnek minden vonatkozását feltétlenül uraló szaktudásával, a világpiacon viszonyairól való alapos tájékozottságával, valamint fáradhatatlan munkabíráásával és erélyével új utakat nyit meg a magyar szeszivitel számára és a győri szeszgyárat mintaszerű technikai felkészültségével Európa legelső hasonló gyárai közé emeli.

A magyar cukoripar keletkezése a nyolcvanas évek második felére, tulajdonképeni megerősödése és nagy mértékben való kialakulása azonban az 1890 óta lefolyt időre esik. A magyar cukoripar fejlődésében az új korszakot az 1887. évi cukoradó-reform nyitotta meg, amelynek megalkotása Wekerle Sándor nevéhez fűződik. 1850 óta ugyanis a cukortermelési adó a felhasznált répamennyiségre volt alapítva Ausztriában és Magyarországon egyaránt. Mivel azonban a magyar égalj és talajviszonyok folytán a cukorrépának Magyarországon kevesebb cukortartalma van mint pl. Csehországban, a répa cukortartalmához viszonyítva túlnagy adóval megterhelt magyar cukorrépából ké-

szült cukor nem tudott a közös vámterületen belül a cseh cukorral versenyezni. Az 1887. évi, az Ausztriával való kiegyezés keretében meghozott új cukoradótörvény a cukoradónak a kész termék után való lerovását vezette be, amivel a magyar cukoriparra nézve nagy fejlődési lehetőségek nyíltak meg. Ezeket még fokozta a cukorexport prémiumokban való részesedésnek akkoriban divott rendszere is. Az 1890/91-es campagne-ban Magyarországon 17 cukorgyár 730.000 q. cukrot állított elő, 1902/3-ban 21 gyár 3.1 millió métermázsát. Az 1902-ben létesült brüsszeli cukoregyezmény beszüntette ugyan a cukorkiviteli prémiumokat, de a magyar cukoripar tovább is fokozni tudta termelését és 1913/14-ben 30 gyár 38.6 millió q. répát dolgozott fel és 5.) millió q. cukrot termelt. A cukorgyári alapításokban azok mellett, akik azokat már a nyolcvanas években megindították, — a Patzenhofer, Stummer, báró Hatvány-családok és báró Kornfeld Zsigmond, — most részt vesz a Kereskedelmi Bank és a Leszámitolóbank, valamint diószegi mintagazdaságának keretében a Kuffler-család is.

A söripar 1890 óta mindinkább nagyiparrá változott, — a kisebb sörfőzdék egymásután eltűntek. A söripar fejlődését előmozdította a magyar sörárpának jó minősége, valamint a vámok, amelyek a sörtermelést a külfölddel szemben és az adókedvezmények, amelyek azt az osztrák iparral szemben megvédték. A sörtermelés 1894 és 1913 között 1.4 millió hektoliterről 3 millió hektoliterre emelkedett; ennek a termelésnek 80%-a a budapesti nagy sörgyárakra esett. Viszont a kis sörfőzdék száma állandóan fogyott. 1859/60-ban nem kevesebb, mint 409 sörfőzde van Magyarországon, 1910/11-ben már csak 84. A legnagyobb sörgyár a Dréher-féle, amely Magyarország összes sörtermékeinek majdnem egy negyedrészt (746.000 hl.) állítja elő, utána következik a Magyar Országos Központi Takarékpénztár érelkőréhez tartozó Első Magyar Részvénytársaság (682.000

hl.), a Leszámitolóbank által a Tószögi Freund családdal együtt megalapított Polgári serfözde (481.000 hl.) és a malomiparban kivált a Hagenmacher-család második generációjához; tartozó ifj. Hagenmacher Henrik és testvérei által megalapított Hagenmacher-féle sörgyár (459.000 hl.).

A bőripar 1890 és 1900 között még lassan fejlődik. 1890-ben 64 gyár 2285 munkást foglalkoztatott, 1901-ben 49 gyár 3000 munkást. Az 1906. évi termelési statisztika szintén 49 gyárat ölel fel, de ezek már 5000-nél több munkást foglalkoztatnak. A bőripar fejlődését előmozdítják a hadügyminisztériummal a katonai szállítások kvótaszertű részének a magyar ipar számára való biztosítása tárgyában létrejött megállapodások. Ezenkívül a magyar iparfejlesztési akció is különös súlyt fektet a bőripar fejlesztésére, hisz a belső termelés a hazai fogyasztást sohasem tudja fedezni, dacára annak, hogy az ország állattenyésztésének fejlett volta mellett a szükséges nyersanyagok az országban nagyjában megvannak. De az állattenyésztés túlnyomóan élőállatok kivételére dolgozik és így a bőrök nagyrésze is külföldre kerül. A vezető gyárak a Wolfner, Machlup, Mauthner cégek kezében vannak.

A vastermelés számottevő módon erősödött. 1890-ben Magyarország közel 3 millió, 1912-ben 5.5 millió q. nyers vasat termel. Igen jelentékeny a vasfogyasztás fejlődése. 1890-ben a fejenkénti vasfogyasztás csak 16.7 kg.-ot tesz ki, 1913-ban már 35.8 kg.-ot. A vastermelésnek 97%-át három nagy vasmű szolgáltatja: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű rt. (3.3 millió q), az osztrák-magyar államvasut-társaság resicai vasgyára (1 millió q.) és az állam tulajdonát képező vajdahunyadi és tiszolci vasművek (1 millió q.). A nyersvasbehozatal 1900 és 1913 között szintén állandóan emelkedik (240.000 q.-ról 1,577.000 q-ra), a kivitel pedig csökken (8.7 millióról 1.1 millió q.-ra), ami jele annak, hogy a magyar ipar mind nagyobb mennyiségű vasat

dolgoz fel. Ugyanezt a tünetet látjuk a vasfélgyártmányoknál. A behozatal emelkedik (400.000-ról 1.1 millió q.-ra), a kivitel pedig némileg csökken (14 millióról 11.5 millió q.-ra). A vasárúk behozatala szintén emelkedik (600.000-ról 1.2 millió q.-ra). Ezek a számok is mutatják a vasfogyasztás állandó erős emelkedését, amellyel a termelés, bár szintén emelkedik, nem tud lépést tartani. A Rimamurányi Vasmű rt. kereskedelmi vezetése tovább is Biró Ármin kipróbált kezében van, műszaki berendezésüket Borbély Lajos emeli tőkélyre. Az Osztrák-Magyar Államvasutak üzemei Veith Béla személyében kapnak európai színvonalon álló kiváló vezetőt. Az állami vasművek technikai felkészültségének állandó tökéletesítése és kibővítése előbb Förster Nándor, majd pedig Vajkay Károly nevéhez fűződik.

A magyar gépipar készítményeinek értékét 1898-ban 91 millió, 1906-ban 170 millió koronára becsülték. Az országban 113 gépgyár, 45 vasútjavítási műhely és 3 hajógyár van. £ gyárak egy harmada Budapesten és környékén van elhelyezve, a gépipari munkáslétszámból azonban 60% esik Budapestre, ami annak jele, hogy a nagy vállalatok elsősorban itt összpontosulnak. A Ganz-gyár megtartotta régi pozícióját. A kilencvenes évek végén kapcsolódik bele ebbe a gyárba Kandó Kálmán, aki az első három fázisú nagyvasutat tervezte és építette Evian-les-Bains számára 1895/1897-ben. Valamivel később épül ki az ő rendszere alapján Olaszországban a Valtelliní vasút. A Ganz-gyár mindinkább nemzetközi jelentőségre tesz szert és számos nagy munkát végez el külföldön. 1896-ban beolvasztja magába a Danubius hajógyárat és ettől kezdve hajókat, sőt 1911-ben egy dreadnoughtot is épített. Mellette kezd kialakulni a kilencvenes években Magyarország egyik legnagyobb iparvállalata, a Weiss-Manfréd-féle csepeli gyárak komplexusa. Báró Weiss Manfréd a magyar iparnak egyik legnagyobb alkotó geniusa volt. 1884-ben konzervgyárat létesített, amely többek között a hadsereg ré-

szere is szállított húskivonatokat és az azokhoz szükséges bádogdobozokat szintén maga állította elő. Mivel azonban a konzervgyártás saison-ipar volt, Weiss Manfréd új lehetőségeket keresett bádögüzemének foglalkoztatására és a hadseregtől tényleg engedélyt is kapott a Mannlicher-puskák számára szükségelt, 5-5 töltény befogadására szolgáló tölténytáruk előállítására. Csakhamar azonban átment maguknak az ú. n. töltényhüvelyeknek gyártására és 1893-ban teljes, puskaporral megtöltött töltények gyártására is. A robbanás veszélyére való tekintettel 1893-ban üzemének ezt a részét Csepelre telepítette ki, ahol eleinte szerény, de jóformán évről évre bővülő keretekben teljesen modern mechanikai műhelyeket rendezett be lövedékek gyártására. A kilencvenes évek végén kiegészítette vállalatát fémművekkel is, fémlemezeket, fémdrótokat és fémárúkat gyártva. 1900 körül azután tüzérségi lövedékek, srappellek és gránátok alkatrészeinek gyártására, majd 1910 körül az üzemében felhasznált nyersanyag előállítására is berendezkedett. Végül, amikor a honvédségnek tüzérséggel való ellátása került szóba, berendezkedett teljes tüzérségi lövedékek előállítására is, amelyek azelőtt a monarchiában kizárólag Wöllersdorfban gyártottak. Ezt az experimentumot a hadvezetőség tekintettel az ilyen lövedékeknek előállítására igényelt rendkívüli precizításra, eleinte kétkedéssel fogadta, — de utóbb maga küldötte le a wöllersdorfi üzem vezetőjét a csepeli modernebb és tökéletesebb üzemnek tanulmányozására. Weiss Manfréd vállalatának szerény keretkből való kifejlődése egy valóban hatalmas üzemmé a magyar ipar történetében jóformán egyedülálló jelenség. Ezt az eredményt csak igen jelentékeny *egyniség* tudta létrehozni és Weiss Manfréd valóban az volt. Rendkívüli találékonysága, villámgyors és mégis helyes elhatározásokra való képessége, a bekövetkező konjunktúrának előre látásában megnyilvánult éleslátása és konjunktúrákra való azonnali berendezkedésben tanúsított, kockázatoktól vissza nem riadó

merészsége, a magyar ipar terén ritkítja páriját. Mialatt a hadvezetőség valamely új harci eszköz bevezetéséről gondolkodott, Weiss Manfréd már berendezkedett is annak előállítására és mikor a katonák elhatározásra jutottak, ő már fel volt készülve az illető cikk azonnali előállítására, megkockáztatván azt, hogy ha a tervet elejtik, befektetései veszendőbe fognak menni. Hátartalan munkabírása, erélye, szívós kitartása, eleven, de mindig vállalatára koncentrált észjárása és fáradhatatlan mozgékonyága teremtette meg ezt a hatalmas vállalatot, amely nevét viseli. Mint új gyár alakult meg 1891-ben a Weitzer-féle vaggongyár Aradon, majd a Fegyver- és Gépgyár, amely katonai szállításokkal foglalkozik és amelynek kiváló vezetője van Frommer Rudolt személyében, aki — bár technikai iskolába sohasem járt, — több érdekes műszaki találmánnyal kelt feltűnést. 1893-ban alakult meg a Magyar-Belga Fémipar rt., 1895-ben a Magyar Acélárúgyár rt, 1896-ban pedig a győri Magyar Waggon és Gépgyár rt. stb. A villamossági ipar terén 1895-ben létesül Tolnay Kornál vezetése alatt a részvénytársaság villamossági és közlekedésügyi vállalatok számára, és 1896-ban az Egyesült Izzólámpa és Villamossági rt. amelyből Aschner Lipót fejleszti ki az ország egyik legnagyobb vállalatát. 1906-ban a Ganz-gyártól különvált a Ganz-féle villamossági rt., ahol Zipernovszky, Bláthy és Déri fejtenek ki eredményes működést.

A textilipar fejlesztése a magyar iparpártolási akciónak legfőbb célja, dacára ennek azonban az osztrák, — kivált csehországi gyárak versenye folytán ez az iparág csak lassan fejlődik. 1894-ben 75 textilipari üzem van az országban, amely 11.600 munkást foglalkoztat és 52 millió korona értékű árút állít elő. 1899-ben a termelt árúk értéke körülbelül ugyanennyi, t. i. 53 millió korona. 1906-ban azonban már 234 textilipari vállalat létezik, amely 30.800 munkást foglalkoztat és 133 millió korona értékű árút termel. A textiliparban használt orsók száma 1898 és 1906

között 110.000-ről 250.000-re, a szövöszékek száma 4213-ról 8734-re emelkedett. A termelt árúk értékének emelkedését ebben a nyolc esztendőben 40%-ra lehet becsülni. 1906 után ez a fejlődés megakadt, amit legjobban bizonyít, hogy a pamutbehozatal 1907-től 1911-ig csak csekély mértékben — 18%-al — emelkedik. Pedig Magyarország 1910 körül is textilárukban való saját szükségletének csak alig egy negyedrészt tudja önmaga fedezni. A termelés értékét tekintve, első helyen áll a pamutipar. Az 54 pamutipari vállalat termelvényeinek értékét az 1906. évi iparstatisztikai felvétel közel 60 millió koronára becsüli. Számszerűen a legtöbb üzemet a gyapjuiparban találjuk, amely 24.6 millió korona értékű árut állít elő. A pamutipar terén a legnagyobb vállalat a rózsahegy-i fonoda, amelyet az osztrák Mauthner konzern alapított 1894-ben. Százezer orsóra volt berendezve és 1901-től volt teljes üzemben. A Magyar Pamutipar Rt. Szurday Róbert szakavatott és körültekintő veztése ellenére még küzdök a textilipar fejlődését gátló általános nehézségekkel és osztalékot csak elvétve tud fizetni. Hasonlóan küzdök még a Goldbergergyár, amelynek vezetése a tanult, okos és céltudatos Buday-Goldberger Leó kezébe kerül. Lassan, de egészségesen fejlődik, nyereséggel is dolgozva, a józan, semmit el nem hamarkodó, lépésről-lépésre előremenő, de semmi fejlődési lehetőséget el nem szalasztó Kammer testvérek vállalata, akik közül kivált Kammer Hugó és Kammer Szigfried válnak ki. Ez a vállalat a Kereskedelmi Bankkal áll kapcsolatban. Jó eredményekkel dolgoznak az ugyanezen intézet érdekkörébe tartozó posztógyárak is Zsolnán és Csacszán.

A vegyi ipar fejlődését mutatja, hogy a benne foglalkoztatott munkások száma 1899 és 1900 között 12.000-ről 22.000-re emelkedik. Elsősorban műtrágyagyárak alakulnak. 1890-ben jön létre 4 millió korona alaptőkével a Hungária műtrágyagyár, amely 2 millió koronáért megvásárolja az államtól a szolnoki kénbányát

és egyidejűleg kötelezi magát több gyár (Budapest, Pápa, Zsolna) létesítésére. Valamivel előbb, 1889-ben, a bérletekkel és mintagazdaságok létesítésével foglalkozó Kohner-cég megalakítja a Klotild-vegyipari rt.-ot, amely elsősorban ugyancsak műtrágyagyártással foglalkozik. Marosujvárt nagy ammoniákszódagyár létesül a Solvay-féle rendszer szerint, amely évi 150.000 q. előállítására van berendezve. Kénsavból Magyarország saját szükségleténél többet, — 1 millió q.-t termel. A Bantlin-féle szabadalom alapján üzött fadesztilláció is fejlődik. Methylalkoholból 1910 körül 3 millió korona értékű árút tudunk exportálni. A szappan és gyertyagyártásban Magyarország nem tud versenyezni a külfölddel, festékben lakkokban, gyógyárukban, illatszerekben szintén állandóan növekedik a behozatal. Jobban állunk cserzőkivonatok előállítására terén, 4 vállalat foglalkozik vele és exportál is. 1890-ben alakult meg Budapesten a Ruggyantaárúgyár rt., amely a Schottola cégnek volt alapítása, nemsokára azonban nehézségekbe került. Ekkor Rechnitz Béla veszi át a gyár vezetését, és ettől kezdve ritka képességeit és szervező erejét ennek a vállalatnak szolgálatába állítja és lényegesen előbbreviszi azt azon az úton, amelyen az Magyarország egyik legelső vállalatává fejlődik. Rechnitz ügyessége és tárgyalási művészete 1904-től kezdve kontingentálási egyezményeket hoz létre az osztrák gyárakkal, amelyek a magyar vállalat fennállását és jelentékeny haszonnal való folytatását biztosítják. A kőolajipar 1900 és 1907 között kartellban van, amely védi az árakat, de az üzemeket berendezéseik elhanyagolására ösztönzi, úgy hogy csak a kartell felbontása után tudtak modernizálódni. A kőolajipar vezető embere Ullmann Adolf, aki ebből az iparágból került a Hitelbank igazgatóságába. A magyar szénbányák 1890-ben 5 millió q. kőszén és 22.5 millió barnaszén, 1913-ban 10.6 millió q. kőszén és 88 millió q. barnaszén termeltek. A legnagyobb szénipari vállalat a Salgótarjáni Kőszénbánya rt., amelyhez még más szénbányatársaságok

is tartoznak, így az Esztergom-Szászvári, az Északmagyarországi és Esztergomvidéki szénbánya-részvénytársaságok. A vállalat erőteljes fejlődése 1890-ben indul meg, amikor ennek vezetését Chorin Ferenc veszi át, aki az eddig inkább csak helyi jelentőségű üzemet az ország egyik legelső vállalatává fejleszti. A társaság eleinte Salgótarján vidékein tartott bányákat üzemben, 1894-ben azonban megszerezte a petrozsényi szénbányák egy részét és ezzel az ország legnagyobb széntermelőjévé vált. Mellette 1896-tól kezdve a Magyar Általános Kőszénbánya rt. emelkedik nagy jelentőségűvé. A társaság már 1891-ben alakul meg és eleinte egyes borsodmegyei bányákat tartott üzemben, de nem volt nagyobb jelentősége, mígnem 1896-ban bécsi és francia cégekkel együtt megszerezte a tatai szénterületet és 1898-ban az esztergommegyei szénterület egy részét. A vállalatnak ezzel bekövetkezett nagyarányú fejlődése Királdy-Hercz Zsigmond és Szende Lajos, majd ennek korai halála után Vida Jenő érdeme, akik az üzemet kereskedelmileg és műszakilag mintaszerűen szervezték meg.

Magyarország vasúti hálózata 1890 és 1913 között 14.414 kilométer 21.800 kilométerre emelkedett, amiből 37% volt az állam tulajdonában. A magyar vasutak 1891—1900-ban átlag évi 52.6 millió, 1913-ban 166 millió személyt és 35.6 illetve 87.1 millió tonna árút szállítottak. A dunai hajózás 1895-ig jóformán kizárólag a Dunagőzhajózási Társaság kezében volt; ekkor alakult meg Végh Károly és Domony Móric vezetése alatt a Magyar Folyam és Tengerhajózási rt. A tengerhajózást is több vállalat üzte, így az Adria tengerhajózási, a Keleti Tengerhajózási rt. stb.

A vámpolitikára vonatkozólag magyar kívánságok terén Magyarország gazdasági struktúrájának megváltozása erősen észlelhető. A mezőgazdaság mindaddig, amíg Ausztria-Magyarország agrárkivitelű állam volt, a szabadkereskedelmi tendenciák felé hajlott. A kilencvenes évektől kezdve azonban a monarchia

az önellátó területek közé tartozik és olykor-olykor behozatalra szorul. Erre való tekintettel a mezőgazdaságban is védvamos áramlatok kerekednek felül. Ezek sok tekintetben találkoznak az iparnak hasonló törekvésével. Magyar részről már nem kifogásoljuk az iparvámokat azzal a régebben gyakori indokolással, hogy azok megdrágítják a belső fogyasztást, mert ezek a vámok mindinkább hasznára vannak a magyar iparnak is. Egyébként a monarchia kereskedelmi politikája földrajzi okokból mindinkább függésbe kerül a külföldi, kivált a német vámpolitikától. Lassanként dogmává válik, hogy Magyarország csak abban a mértékben egyezhetik bele határainak a keletről való behozatal számára való megnyitásába, amilyen mértékben Németország nyitja meg a kapukat a Magyarországból jövő behozatal részére. Mivel Németországban a védvamos törekvések a század eleje óta megnövekedtek, ugyanezek a tendenciák Magyarországon is megerősödtek. A régebben eléggé elhanyagolt vámpolitika a kilencvenes évek óta mind nagyobb érdeklődést kelt. Ottlyk Iván földművelésügyi államtitkár személyében a mezőgazdaság vámpolitikai érdekei találnak komoly és alapos képviselőt, — az ipari érdekeket a vámpolitikában Lers Vilmos kereskedelemügyi államtitkár sok tudással képviseli.

MUNKAPÁRTI KORMÁNYOK

GRÓF Khuen-Héderváry Károly 1910. január 17.-én ki-nevetett kormánya harci kormánynak indult. El volt határozva a képviselőháznak esetleg többszöri feloszlatására is, ha ez szükségesnek bizonyulna. Khuen gróf a belügy minisztérium, az ő Felsége személye körüli minisztérium és a horvát minisztérium vezetését magának tartotta meg. A pénzügyminiszteriumot Lukács László vette át. Kereskedelmi miniszter Hieronymi Károly lett, régi higgadt politikus, aki már a Szapáry-kormányban mint belügyminiszter, később pedig gróf Tisza rövid első miniszterelnöksége idejében mint kereskedelmi miniszter működött. Képzett férfi volt, aki alapos gazdasági ismeretekkel bírt és jó ítélőképességének számos tanújelét adta. Egy évvel később, 1911 május 4.-én mint miniszter halt meg. A földművelésügyi tárca gróf Serényi Bélának jutott, aki a koalíciós korszakban a főrendiházban tűnt fel néhány kissé szeles módon előadott, de gazdasági tudásról és eredeti felfogásról tanúskodó beszédjével, és aki régebbi szabadelvű kormányok alatt mint a kereskedelmi minisztérium államtitkára is kivált. Mint honvédelmi miniszter Hazai Samu tábornok lépett be a kormányba, józan, kötelesség-tudó katona, akiben sok politikai érzék is volt és akinek konciliáns egyénisége épen ennek a politikailag exponált tárcának élén gyakran enyhítette a katonai kérdések miatti elkerülhetetlen sűrűlódásokat. Az igazságügyminiszterium Székely Ferenc korona-ügyésznek jutott, aki az általános választójognak volt meggyőző-

déses híve és egyébként is hajlott radikális politikai elgondolások felé. A vallás- és közoktatásügyi tárcát gróf Khuen-Héderváry gróf Zichy Jánosnak szánta, akinek a kormányba való belépésére Ferenc Ferdinánd trónörökös vetett súlyt. Január 14.-én a trónörökös közvetlenül neki fejeztette ki azt a kívánságát, hogy az új kormányt támogassa. Zichy vonakodott ezt a kívánságot teljesíteni és ezt az álláspontját azzal indokolta meg, hogy bár helyesli Khuen gróf politikájának alap gondolatát, nem tartja helyesnek, hogy az új miniszterelnök magát csak liberális személyekkel veszi körül és nem akarja az alkotmánypártba tömörült értékes elemek támogatását igénybe venni, ami ezekre nézve bántó, de meg is nehezíti nekik egy lojális és dinasztikus politika támogatását, amelyre ez idő szerint hajlandók volnának. A trónörökös január 18.-án megismételte Zichynek a kormányba való belépésére vonatkozó kívánságát, de Zichy még mindig kitért az elől kifejezést adva ama meggyőződésének, hogy az összes hatvanhetes elemek lojális tömörítése nélkül Magyarországon normális viszonyokat nem lehet teremteni. Egyidejűleg azonban Zichy kihallgatásra jelentkezett a trónörökösnel, hogy álláspontját személyesen is kifejtse és ekkor a trónörökösnek nyilván sikerült aggályait eloszlatni. Az alkotmánypárt feloszlása után Zichy belépett a kormánypártba és március 1.-én elfoglalta a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárcát.

Az új kormány január 24.-én mutatkozott be a képviselőházban, a szokásossá vált zajos jelenetek közepette. Khuen gróf kijelentette, hogy a kormány az oly régóta húzódoó válságot parlamentáris úton akarja megoldani: vagy a mostani országgyűlés közreműködésével, vagy a képviselőház feloszlásával. A kormány, mint az előrelátható volt, az összes pártoknál egyértelmű visszautasításra talált, mire a Házat királyi kézirattal elnapolták. Március 21.-én a képviselőház már csak azért jött össze, hogy az országgyűlés feloszlását tudomásul vegye. A függetlenségi

párt tagjai rendkívüli elkeseredettséggel fogadták est az elhatározást. Khuen grófot, aki az ellenzék szónokai ama véleményével akart szembeszállni, hogy a képviselőháznak az 1910. évi költségvetés elintézése előtti feloszlata törvénytelen, állandó nagy zajjal megakadályozták beszédének elmondásában. Khuen gróf egy lépést tett a gyorsírók felé, hogy beszédének egy mondatát jobban hallják. Erre a függetlenségi párt fiatalabb tagjai a terem közepére rohantak és törvénykönyveket és tintatartókat dobáltak a miniszterelnök felé, akit minisztertertsai — kivált gróf Serényi Béla, — és a jobboldali pártok tagjai védtek meg az inzultusoktól. Valóságos dulakodás támadt a teremben, az elnök felfüggesztette az ülést és mikor a tanácskozást újból felvették, maguk a koalíciós pártok vezetői, Andrássy, gróf Zichy Aladár és Rakovszky István követelték, hogy azok a képviselők, akik oly súlyosan vétettek a parlamenti illem ellen, jelentkezzenek és kövessék meg a házat. Eitner Zsigmond, Zakariás János, Hoffmann Ottó és Beck Lajos függetlenségi párti képviselők ezt meg is tették.

A választási mozgalom ezután megindult. A régi szabadelvű párt új elnevezéssel indult harcba: a nemzeti munkapárt nevére vette fel. Az alkotmánypárt feloszlott: gróf Andrássy Gyula e tekintetben ugyanúgy járt el, mint Tisza az 1905. évi választásokban elszenvedett veresége után. Nem akarta megakadályozni, hogy hívei az új politikai helyzetben azt a kormányt, amely a hatvanhetes kiegyezés megvédésére vállalkozott, támogassák, ő maga azonban múltjának tartozni vélte azzal, hogy az új kormánypárt-hoz ne csatlakozzék. Néhány barátjával együtt vállalt ugyan mandátumot, de egyelőre párton kívül maradt. A függetlenségi párt két ellenséges táborra oszolva ment be a választási küzdelembe. A Kossuth-párt, amelyhez gróf Apponyi Albert is tartozott, majdnem hevesebben küzdött a Justh-párt ellen, mint a kormánypárt ellen. Az ütközőpont a két párt között az általános választójog kérdése volt. Justh a radikális választóreformnak,

az általános, egyenlő és titkos választójognak szükséges voltát hirdette és ennek megvalósítása érdekében merészen a nemzetiségekkel, majd a szociáldemokratákkal is kapcsolatot keresett. A Justh-párt választógyűlésein Erdélyben és a Délvidéken tényleg megjelentek a románok és szerbek vezérférfiai is. Ezzel a Justh-párt az összes többi pártok szenvedélyes támadásait vonja magára. Tisza „elvakult”-nak mondja azt a politikát, amely „nemzetiségi agitátorok szövetségét keresi és a radikális választójog kérdésében hajlandó feláldozni a magyar nemzet érdekeit, hogy szövetségeket szerezzen a nemzetiségekkel és a szocialistákkal”. Andrassy szintén élesen ítéli el Justh politikáját, „amely a nemzetiségi kérdést a magyar nemzeti politika állandó nagy kárára a választás jelszavául használja és amely igazat ad a nemzetiségeknek a magyarok ellen,¹¹ Justhnak a radikális választóreform megvalósítására irányuló politikája ellen foglal állást Apponyi is, aki annak az aggodalomnak ad kifejezést, hogy a reformnak Justh által kívánt radikális formája az új rétegeket a hatalomnak nem részesévé, de abszolút bírlalójává fogja tenni.

A választások általános meglepetésre nagy többséget adtak a kormánynak. A munkapárt jelöltjei 258 kerületet hódítottak meg, 51-el többet, mint amennyi az abszolút többség elnyeréséhez szükséges volt. A függetlenségi párt részéről bekerült a képviselőházba 55 Kossuth-párti, 41 Justh-párti és 10 egyik csoporthoz sem csatlakozott pártokívüli negyvennyolcas képviselő, akiknek sorában gróf Károlyi Mihály személye kezd nagyobb jelentőségre jutni. Az Andrassy-csoport 21, a néppárt 13, a nemzetiségi párt 8 mandátumot tudott megszerezni. Azonkívül bejött még a képviselőházba báró Bánffy Dezső, aki azonban már 1911-ben meghalt, továbbá a demokrata párt 2, a kisczardapárt 3 és a keresztényszociális párt 1 tagja. A képviselőházban igen sok az új ember. Közülök a munkapárt soraiban helyet foglaltak: Beöthy Pál, Szász Károly és Almássy László későbbi képviselőházi elnökök, báró

Ghyllányi Imre, Jankovich Béla, Rakovszky Iván és Sciiovszky Béla későbbi miniszterek, Antai Géza későbbi református püspök, Hantos Elemér, Vadász, Lipót, Madarassy-Beck Gyula, Svnov Elemér, Szüassy Zoltán és mások. A pártönkízüli hatvanhetesek sorában — Andrassy-csoport — megjelenik gróf Báni ív ÜVhkiós, a néppárt soraiban Huszár Károly és Halier István. A ksigazdapárti képviselők között már a. felozlatott országgyűlés vége ície megjelent a képviselőházban mint a nagyatádi kerület képviselőié Szabó István, aki magát „a jövendő népparlament egyik első hírnöke”-nek mondja, azonban még sokáig háttérben marad es csak koronként mond okos, de jelentéktelen beszédeket. Az új képviselőház elnöke Berzeviczy Albert lett.

A függetlenségi párt csak nehezen ocsúdott fel a választásokon elszenvedett vereségből, amelyért a Kossuth-párt és a Justh-párt kölcsönösen egymást okolta. A parlamenti gépezet hónapokig csendesen és fennakadás nélkül működött. Az első könnyebb összecsapásra az a törvényjavaslat adott okot, amelyet Lukács pénzügyminiszter 1910 december 1.-én a bankszabadalom 1917-ig való meghosszabbításáról nyújtott be. A javaslatról megindult vita ismét közelebb hozta egymáshoz a függetlenségi párt két szárnyát, de közel három hónapig tartó komoly vita után a képviselőház elfogadta a javaslatot. A bankjavaslat elintézése után napirendre került ügyek nem váltanak ki izgalmat és az erőtlen ellenzék támadásait gróf Khuen-Héderváry nagy bonhomiával és rendületlen nyugalommal, néha tréfálkozva, néha csipkedve, nehézség nélkül védte ki. Minden felszólalását abszolút józanság jellemzi, mely egyaránt távol áll Tisza szenvedélyességétől és Andrassy és Apponyi folytonos tépelődéseitől.

A helyzet Horvátországban is enyhül. A Khuen-Héderváry-kormány megalakulása után a horvát-szerb koalíció tagjai Tomasics Miklós egyetemi tanárt, aki a magyar képviselőháznak nem volt tagja, felkérték arra, hogy lépjen érintkezésbe a miniszterei-

nökkel és állapotják meg vele valami *modus vivendi*-ben az ügyek továbbvitelére nézve. Mikor Tomasics tárgyalásai bizonyos eredménybe vehettek, a magyar kormány és a horvát tartomány-gyűlés egyelő kívánságára ő maga került 1910 február 5.-én báró Rauch Pál utódjaként mint új bán a horvát közigazgatás élére. Célja az, volt, hogy „nemzeti haladópart” néven új unionista többséget teremtsen Horvátországban, „de egyelőre magát a pártokon kívül állónak tartotta. A horvát-szerb koalíciónak Tomasics-csal való együttműködése egy félévig eléggé zavartalan volt. Ennek gyümölcse főleg az új horvát választótörvény megalkotásában nyilatkozik, amely május 20.-án elfogadtatván, a választók számát 45.000-ról 220.000-re emelte fel. De állandóan Tomasics a horvát-szerb koalícióval nem tudott kormányozni, úgy hogy október 22.-én elrendeltette a tartományi gyűlés felosztatását. A választásokon nem tudott többséget kapni. Az általa megalapított nemzeti haladópart csak 18 kerületben nyert többséget, a horvát-szerb koalíció 36, egy újonnan megalakult keresztényszocialista párt 14, a jogpárt 9, a Radics vezetése alatt állt parasztpárt ugyancsak 9 és a szerb radikálisok pártja 1 mandátumot kapott. Tomasics ilyformán az új tartományi gyűléssel sem boldogult. Az összes ellenzéki pártok állandóan sürgették annak a sérelemnek jóvátételét, amely Horvátországot a magyar vasúti pragmatikának a nyelvhasználatra vonatkozó intézkedésével érte, sőt Lorkovics indítványára a tartományi gyűlés bizottságot küldött ki az összes sérelemek megállapítására, amelyek az 1868. évi magyar-horvát kiegyezéssel szemben elkövették. A többség több ízben leszavazta a bánt és a költségvetési bizottság budgetjavaslatát is elvetette, úgy hogy 1911 nyarán a tartományi gyűlés elnapolása vált szükségessé.

A magyar parlamentben a helyzet akkor élesedett ki, amikor 1911 május 23.-án Hazai Samu honvédelmi miniszter beterjesztette az új véderőtörvényt, a honvédségre vonatkozó törvényt és

az új katonai bünvádi perrendtartást. A véderőtörvény ezúttal a kétéves szolgálati idő elvén épült fel, ami már magában véve is bizonyos létszámemelést tett szükségessé. A közös hadsereg újonclétszámát a javaslatok 159.500 főben állapították meg, amelyből 68.187 fő esett Magyarországra, a honvédség létszámát a javaslatok 25.000 főre emelték fel. A kért többlet 56.400 újoncot tett ki, ebből 29.200 újonc a kétéves szolgálati időre való átmenete folytán, 2000 a haditengerészet megerősítésére és 25.200 új alakulatokra és régi alakulatok megerősítésére szolgált. A függetlenségi párt már a javaslatok betervezésénél eltökéltséget mutatott a javaslatok elfogadásának megakadályozására, Lovászy Márton oda is kiáltotta a honvédelmi miniszternek, amikor ez javaslatait betervezte: „Nem lesz egyikből sem törvény.” A képviselőház július 17.-én fogott bele a javaslatok tárgyalásába. A vitában élesen bontakozott ki annak a három államférfiúnak egyénisége, akik ebben az időben a magyar politikai életre a legnagyobb befolyást gyakorolták: Apponyi határozatlansága, Andrássy tépelődése és Tisza céltudatossága. Gróf Apponyi Albert július 15.-én tartott beszédében látja az előtte álló problémának mindkét oldalát, de csak negatív megoldást tud. Azt a tételt állította fel, hogy a hadseregnek kettős szerepe van: az országnak ellenséges támadások ellen való megvédeése és a katonaköteles fiataloknak nevelése. A közös hadsereg szerinte megfelel első céljának; de nem felel meg azoknak az igényeknek, amelyeket a nemzeti nevelés szempontjából támasztani kell vele szemben, mert a közös hadseregbe került ifjú „mindent hall és mindent lát, csak magyar színt, magyar címet, magyar szót, magyar államot és magyar királyt nem.” Ha a nemzet ebbe az állapotba bele tudna nyugodni, ez szerinte Magyarország végét jelentené. Elismeri, hogy külpolitikai szempontból kockázatos dolog, a véderő reformját elhalasztani. De azért mégsem lát módot arra, hogy a javaslatot megszavazza, amíg a hadsereg magyar része nemzetivé nem

válik, mert amint mondja: „természetes, hogy a nemzet idegen testet a maga testében nem tűr meg és a nemzeti életnek egyik leglényegesebb szervét át akarja alakítani valóban nemzetivé.” Gróf Andrássy Gyula július 22.-én tartott beszédében melancholikus, rezignált hangot ütött meg. Visszapillantást vetett a katonai kérdés fejlődésére és kifejtette, hogy milyen indokokból állt a katonai követelések mellé. Ebben őt, mint elmondotta, az a belátás vezette, hogy a monarchia nagyhatalmi állásának és védképességének érdeke a nemzeti iránnyal való megalkuvást elkerülhetetlenül szükségessé teszi, mert a hadsereg, csak így kerubhet ki a politikai küzdelmek középpontjából. „Céлом, — mondta Andrássy, — a harmónia volt a nemzet és a király között . . . Én, aki gouvernementális szellemű vagyok, ki életem legnagyobb részét kormánypártban töltöttem, aki meggyőződésből hatvanhetes vagyok, akinek egész életcélja az lett volna, hogy meg-aranyozzam, újjá, frissé, népszerűvé tegyem azokat az intézmenyeket, amelyeket az idő kissé megviselt, akinek célja az volt, hogy a király és a nemzet közt a harmóniát megerősítsem, valóban szilárd, nem pedig látszólagos, mesterséges alapokon, aggodalommai látom, hogy miként ássák alá ennek a politikának alapját, miként viszik ezzel a nemzetet oly küzdelembe a koronával szembe, amelynek vége a királynak, a nemzetnek is feltétlenül káros lesz”. Tisza megragadja a kérdés magvát és ahhoz aikal-mázza egész eljárását. Utal Magyarország veszélyeztetett helyzetére és arra, hogy a Duna völgye mindig a hadak útja volt. Elkezdve a hún birodalomtól a legutolsó időkig, — mondotta — a bizánci, a német, a török, a szláv világhatalmak itt ütköztek meg. Ennek a helynek birtokáért a múltban is élet-halálharcot kellett vívnia a magyar nemzetnek. Vívta azt századokig, a maga erejére támaszkodva. De ezek a küzdelmek egyfelől megőrlték erejét, másfelől a körülötte képződött államok akkora dimenziókat öltöttek, hogy a mohácsi vésztől kezdve a magyar nemzet önállóan, minden más

szövetség nélkül e feladatnak nem tudott tovább megfelelni. A magyarságnak csatlakoznia kellett vagy a törökhöz, vagy a némethez és az utóbbira határozta el magát, bár akkor kicsiny része volt az osztrák birodalomnak, melynek számtalan törekvése, ambíciója, érdeke a magyarságra nézve közömbös, sőt sokszor ellenséges volt. A XIX. század kihámozta Ausztriát az ilyen érdekszférából. Ma semmi olyan ambíciója, érdeke, törekvése nincsen amely ránk nézve idegen volna. Mi több, Magyarország Ausztriával egyenlő erejű tényezője lett a monarchiának. Ebből vezeti le Tisza az osztrák-magyar véderő fejlesztésének elkerülhetetlen szükségességét. Utal arra, hogy az annexió válság alatt a külföld részéről kevesebb kellemetlenségben lett volna részünk, ha nem tudták volna rólunk, hogy nem vagyunk harcképesek. Apponyinak abba a beismerésébe kapcsolódva, hogy a véderő fejlesztésének elhalasztása kockázatos, felveti a kérdést, nem ejt-e a magyar nemzet súlyán, tekintélyén, politikai reputációján csorbát, ha a magyar képviselők ezt a kockázatot nem tudják eliminálni? Barátaink és ellenségeink odakünn, — mondotta — sohasem fogják befogadni azt a speciális magyar tudományt, hogy minél nagyobb hazafi valaki, annál védtelenebbé teszi a hazát. Apponyi, Andrássy és Tisza álláspontjaik különbsége dacára tudatában vannak annak, hogy mit jelent Magyarországra nézve az Ausztriával való közösség. Nincs tisztában vele a függetlenségi párt zöme, amelynek felfogását Tóth János adja vissza, amikor gúnyosan „a nagyhatalmi állás fixa ideáljáról beszél és azt mondja, hogy „a monarchia nagyhatalmi állása a magyar nemzetnek sem nem érdeke, sem nem vágya”.

A véderő javaslatokról folyó vita július közepén obstrukciós színezetet kapott. Gróf Tisza Kálmán egy biharmegyei községben tartott beszédében elítélően nyilatkozott — a múlttól beszélve — a technikai obstrukcióról, melyet „néma megvetésre méltó”-nak mondott és célzást tett a házszabályszigorítás szükségésé-
ges vol-

tára is. A függetlenségi párt ebből az ellenzék megsértését olvasta ki és július 17.-én zárt ülésen tárgyalta ezt a meglehetősen jelentéktelen incidenst. Másnap az ellenzék az ülést egyes képviselők szabadságkérvényei felett való névszerinti szavazásokkal töltötte ki és ezzel átvért a technikai obstrukcióra. Ennek főrendezője ezúttal Justh Gyula volt, de egyes Kossuth-párti képviselők, mint pl. Désy Zoltán, szintén kijelentették, hogy a technikai obstrukcióban részt fognak venni. Mozgósították az utcát is és július 30.-án a szocialista Buchinger Manó és a függetlenségi párti Beck Lajos által közösen összehívott népgyűlés után a tömeg — amelyben ott van Justh Gyula is — megtámadja a rendőrséget, aminek több sebesülés a vége. A véderőjavaslatok egész nyáron napirenden vannak, de a névszerinti szavazásokat csak itt-ott szakítják meg egyes beszédek. A nyár vége felé Berzeviczy Albert házelnök megkísérli, hogy az ellenzék vezéreit eltérítse a technikai obstrukciótól. Személye erre rendkívül alkalmas volt, mert az elnöki székben tanúsított pártatlansága, a házszabályokhoz való szigorú ragaszkodása és az a korrekt méltóság, amely egész egyéniségét mindenben jellemezte, az ellenzék szemében is rokonszenvenessé tette őt. Békéltető akciójában két feltételt szabott: hogy az ellenzék ne kívánjon fejeket, azaz kormányváltóást, és hogy ne kívánja a véderőjavaslatok visszavonását. Az ellenzék belement a tárgyalásokba és ez alkalommal a függetlenségi párt Kossuth, Justh Gyula és gróf Károlyi Mihály vezetése alatt álló csoportjai a választójog kérdésében vallott eltérő állásfoglalásaikat is összeegyeztették az ellenzék egységes fellépésének biztosítására. Az ellenzék bizonyos módosításokat kívánt a véderőj avaslatokon, ezekre nézve azonban megegyezés nem tudott létrejönni, és ezért Berzeviczy november 7.-én lemondott a képviselőház elnökségéről. Lemondó levele súlyos intelem volt az ellenzék részére. Kifejti benne, hogy az elnöki tiszt elvállalásánál tisztában volt azzal, hogy a mai házszabályok mellett a ház minden tényezőjének

jóakarató hozzájárulása nélkül eredményes munkát kifejtteni nem lehet. De azt hitte, hogy ha lelkiismeretesen, lojálisán, pártatlanul és teljes függetlenséggel jár el, akkor számíthat arra, hogy a parlament minden tényezője ugyanilyen lelkiismeretességgel és lojalitással fogja betartani nemcsak a házszabályok betűit, hanem azokat a meg nem írt szabályokat is, amelyek a parlament méltóságának, komolyságának és munkaképességének megőrzését követelik. Ebben a hitében — mondotta — csalódott. A parlamenti küzdelem a házszabályok formalizmusába kapaszkodva oly állapotokat teremtett, amelyek minden produktív munkásság megakasztásával már-már gúny tárgyává teszik a magyar parlamentet országvilág előtt. „Érzem, — mondotta — hogy az obstrukció, amely annyi elnökelődömet felemésztette, újabb áldozatot követel. Bár ezzel bezárulna a sor . . . Vajha a józan hazafiúi belátás felülkerekedne és megóvná alkotmányunkat attól a legsúlyosabb veszteségtől, amellyel a parlamenti anarchia fenyegetheti.

A munkapárt azzal a gondolattal foglalkozott, hogy gróf Tisza Istvánt ülteti az elnöki székbe, aki az obstrukció letörésére vállalkozott. Ekkor gróf Andrassy Gyula vetette közbe magát. Fegyverszünetet közvetített a többség és az ellenzék között, hogy idő legyen gondolkodni azoknak az akadályoknak elhárításáról, amelyek a normális parlamenti vitára való áttérésnek az ellenzék nézete szerint útjában állanak. Mindenekelőtt sikerült kieszközölnie, hogy a többség egyelőre elejtette gróf Tisza István elnökké való megválasztását és hozzájárult ahhoz, hogy egyelőre Návay Lajos kerüljön az elnöki székbe. Az ellenzékkel szemben Andrassy egyénileg is garanciát vállalt azért, hogy Návay szigorúan a házszabályokhoz fog ragaszkodni — hisz Návay azokhoz tartozott, akik 1904 november 18.-án elkövetett házszabálysértés után kiléptek a szabadelvű pártból. Návay maga is kijelentette, hogy nehéz kérdéseknek a házszabályokban lefektetett elvek megsértésével való megoldását nem helyeselhetné. November 9.-én a kép-

viselőház Návayt megválasztja elnöknek. Andrássy közvetítésének azonban még egy másik eredménye is volt. A pártok elhatározták, hogy a véderőjavaslatokról való vita megszakításával a költségvetést fogják elintézni és hogy az ellenzék ez alatt nem fog rendkívüli eszközöket alkalmazni. A költségvetési vita alatt kísérletet akartak tenni a fennálló ellentéteknek áthidalására.

Errenézve gróf Apponyi Albert dolgozott ki javaslatokat, amelyeket az appropriációs vitában 1912. január 22.-én a képviselőházban is ismertetett. Kívánta, hogy ne csak a honvédelmi miniszter köteleztessék a hadügyminiszternek a honvédség ügyeiről való tájékoztatására, hanem a hadügyminiszter is tájékoztassa a honvédelmi minisztert a közös véderőt illető ügyekről, hogy továbbá a közös hadsereg legénysége is a honvédségre nézve előírt esküt tegye le, hogy Magyarországon a sorozóbizottságokban a közös hadsereg képviselői ne vehessenek részt, hogy a bűnvádi perrendtartás egyik részletintézkedésénél a szolgálati nyelvre vonatkozó hivatkozás maradjon el stb. Legfontosabbnak bizonyult az a kívánság, hogy a képviselőház használja fel az alkalmat az 1888. évi 18-ik törvénycikknek új értelmezésére. Ez a törvény az uralkodónak felhatalmazást adott az első évi tartaléknak visszatartására és a póttartalékosok három első évfolyamának behívására, ha rendkívüli körülmények azt szükségessé teszik. Ennek az intézkedésnek segítségével lehetett az 1905/6. évi alkotmányváltás idejében a hadsereg létszámát fenntartani. Erre való tekintettel most Apponyi egy rezolúcióban kimondatni akarta, hogy ezt az intézkedést ne legyen szabad felhasználni a nemzet újoncmegajánlási jogának sérelmére. Gróf Khuen-Héderváry igyekezett e kívánságokkal szemben előzékenységet tanúsítani és az újoncjavaslatokról február 15.-ére újból felvett vitában egyes kívánságokat részben teljesített, másokat elutasított. Az 1888: 18-ik t. c. értelmezésére vonatkozólag hozzájárult egy olyan rezolúció elfogadásához, amely kimondaná, hogy az *említett* törvényben foglalt kivételes intéz-

kedés az újoncmegszavazási jog kijátszására fel nem használható, azaz nem alkalmazható olyankor, amikor az országgyűlés az újoncokat megtagadja, vagy amikor a végrehajtó hatalom intézkedései akadályozzák meg az országgyűlést a határozathozatalban. A tárgyalások azonban húzódtak és közben folyt az obstrukció. Justh január 19.-én az u. n. vitarendező bizottság vacsoráján bejelentette a. technikai obstrukció folytatását mindaddig, míg a kormány a véderő javaslatokat vissza nem vonja. Másnap a Kossuth-párti Désy levélben jelenti be, hogy ő ebben Justhot támogatni fogja, míg a Kossuth-párt más tekintélyes tagjai, mint pl. gróf Bethlen István, a ház színe előtt jelentették ki, hogy Justhtal, aki 1911. áprilisban az általános választójog érdekében a szociáldemokratákkal közös küzdelemben állapodott meg, közösséget nem vállalnak. Február 20.-án Apponyi is az obstrukció ellen fordul, amelyre az adott helyzetben szerinte nincsen ok. Sajnálkozik azon, hogy a függetlenségi párt egy része más állásponton van. Arra figyelmezteti saját pártjának tagjait, hogy a parlament tribün, ahol érvekkel kell harcolni, a névszerinti szavazásoknak nincs kifelé hatásuk. A technikai obstrukció — mondotta — az alkotmánynak csődbejutását jelenti. Ebből a siralmas állapotból ki kell vezetni a parlamentet. „Olyan idöket élünk-e, kérdezte Apponyi, olyan biztosítottnak ígérkezik-e a nemzet fejlődése, hogy elviselhetjük a parlament rendszeres megbénítását és azokat az életre-halálra való összeveszéseket, amelyek más szerencsésebb nemzetek életében is gyakran katasztrófákat idéznek elő? . . . Az Isten szent szerelmére, — így fejezte be beszédét, — gondoljunk arra, hogy mi lesz belőlünk, gondoljunk nemzetünkre, gondoljunk hazánkra és eszméink iránti kötelességeinket teljesítsük úgy, hogy a hazának vele ne ártsunk”. De Apponyi intései hatástalanul peregték le a Justh-pártról és így február 28.-án Návay elnök megkísérli a technikai obstrukció megfékezését. Nem enged meg névszerinti szavazást a szabadság-

kérések felett, amelyek az elmúlt hónapban a véderőjavaslatok tárgyalására szánt üléseket többnyire kitöltötték. Ettől kezdve a képviselőház állandó botrányok színhelye, amelyek tetőpontjukat március 2.-án érik el, amikor Návay elnök egy Szmrecsányi György által átadott, zárt ülést kérő ívet haragosan összegyűrt és félredobott, mire a függetlenségi képviselők Lovászy Márton vezetésével rohamot intéztek az elnöki tribün ellen és lépcsőinek fakorlátját összetörték. A szabadságkérések feletti szavazások helyett az ellenzék most házszabályvitákkal tölti ki az üléseket.

Március 7.-én gróf Khuen-Héderváry váratlanul bejelentette, hogy a kormány lemondott. Ennek az elhatározásnak oka az volt, hogy a király nem adta meg hozzájárulását az 1888. 18-ik t. c. alkalmazása tárgyában hozandó rezolúcióhoz, mert ebben jogainak csorbitását látta. A válság több hétig húzódott és annyira kiélesedett, hogy Khuen-Héderváry gróf március 29.-iki kihallgatásán a király kijelentette, hogy inkább lemond a trónról, mint hogy a rezolúcióhoz hozzájárulna. Erre Khuen-Héderváry elejtette a rezolúciót és a király március 30.-án — „eiháríttatván a lemondás oka” — újból a régi kormányt nevezte ki. Április elsején Khuen gróf közölte a képviselőházzal, hogy bár a kormány a rezolúció kérdésében elfoglalt jogi álláspontját fenntartja, a rezolúció meghozatalát ellenezni fogja és ezt a király lemondási szándékára való tekintettel Andrassy is helyeselte.

A Khuen-kormány újbóli kinevezésével egyidejűleg Horvátországban is változás áll be. Tomasics bán nem tudott boldogulni a tartományi gyűlés ellenzéki többségével, amely előkészületeket tett arra, hogy puccsszerűen ki fogja mondani Horvátországnak Magyarországtól való elszakadását. Bár ilyen határozatnak, mint Khuen gróf a magyar képviselőházban kifejtette, törvényes következményei nem lettek volna, mégis kívánatosnak látszott az ilyen demonstráció elkerülése, ezért tehát Tomasics 1911. novemberében újból feloszlatta a tartomány gyűlést. A december

közepén megejtett választásokon azonban Tomasics szintén nem kapott többséget és ezért 1912. január 19.-én lemondott. Utóda Cuvaj Ede lett, akinek kinevezésére Zágrábban és Sarajévóban heves magyarellenes utcai tüntetésekkel válaszoltak. A horvátországi helyzet annyira kiélesedett, hogy az új tartományi gyűlést még összeülte előtt ismét fel kell oszlatni, „mert párt-összetételénél fogva nem nyújt reményt eredményes munkára”. Új választásokat Cuvaj nem akart megkockáztatni és így 1912. március 31.-én bekövetkezett a horvát alkotmány felfüggesztése; Cuvaj most mint királyi biztos behozza a praeventiv cenzúrát, megszüntette a gyülekezési szabadságot és a városokban állami rendőrséget szervezett. Az elkeseredés személye ellen olyan nagy, hogy a nyáron merényletet követnek el ellene. Cuvaj megsebesült, merénylőjét halálra ítélték és kivégezték. A magyar képviselőházban a horvát képviselők nevében gróf Pejacevics Tivadar volt horvát bán nyilatkozatot olvasott fel, amelyben kijelenti, hogy a horvát képviselők többsége az 1868. évi horvát-magyar kiegyezés alapján áll és helyteleníti az ennek az alapnak megbontására irányuló áramlatokat, de mélyen sajnálja, hogy mindazok a panaszok és kívánságok, amelyeket a képviselőházban előhozott, nem találtak kellő méltánylásra. A most bekövetkezett szomorú tények a nyilatkozat szerint bebizonyították, hogy csakis e sérelmek kiküszöbölése óvhatja meg az országot a kiegyezés ellen irányuló áramlatoktól és rázkódtatásoktól. Ez a nyilatkozat békülékeny hangjával lényegesen megkönnyítette a Horvátországgal nem sokkal később megkötött békét.

Az újonnan kinevezett Khuen-kormány nem soká maradt helyén. Április 8.-án lemondott azzal az indokolással, hogy a fennálló körülmények között magát a politika irányítására többé nem tartja alkalmasnak. A kormány lemondásánál valószínűleg bizonyos szerepet játszott az a disszonancia, amely a rezolúció kérdésében a király és Khuen között keletkezett. 1912 április 22.-én a király

Lukács Lászlót nevezte ki miniszterelnökké, aki a belügyminiszteri és az Ófelsége személyekörül minisztériumot is elvállalta. A pénzügyminisztériumot Teleszky Jánosnak adta át, aki méltó folytatója volt Magyarországnak nagy pénzügyminiszterei tradícióinak. Rendkívüli tájékozottsága a pénzügyi és közigazgatási kérdések terén átható éles elmével és átfogó európai műveltséggel párosult. Rideg, az állam fiskális érdekeit mindenek fölé helyező embernek-tartották, de helytelenül. Takarékos, nem könnyen hozzáférhető pénzügyminiszter volt ugyan, de rendkívül nagy érzéke volt az általános gazdasági érdekek iránt, ha nem is engedte meg, hogy ilyen érdekek ürügye alatt az állam pénztárát kiapadhatatlan fejős tehénnek tartsák. A kereskedelemügyi tárcát Beöthy László tartotta meg, aki azt már 1911. október 18.-tól kezdve vezette, horvát miniszter Khuen gróf helyett Josipovich Géza lett, — a többi miniszter megtartotta tárcáját.

A magyar képviselőházban most mindinkább közeledik a válság. Május 21.-én Návay Lajos lemondott a képviselőház elnökségéről, „mert a politikai helyzet kialakulása nem teszi rá nézve lehetővé a ház tanácskozásainak további vezetését”. Ez azt jelentette, hogy ő is lemondott arról a reményről, hogy a házszabályok szigorú betartásával meg lehessen fékezni a technikai obstrukciót, — viszont ő maga szavával le volt kötelezve a házszabályok pontos betartásához. Most gróf Tisza István kerül az elnöki székbe. Az ellenzék megkísérli a választás erőszakos megakadályozását, de Beöthy Pál alelnök kidacolja azt. Amikor Tisza május 22.-én elfoglalja az elnöki széket, kijelenti, hogy minden törekvés, amely a ház rendjét, méltóságát, vagy munkaképességét veszélyezteti, szemben fogja magával találni az elnököt, már pedig — tette hozzá — nem nevezhetjük tárgyalás rendjének az olyan eljárást, mely a tárgyalás természetes céljának eléréséé, a határozathozatalt, megghiusítja. Mindenki érzi, hogy a döntő összecsapás Tisza és a függetlenségi párt között elkerülhetetlen.

Tisza egy zárt ülést, amelynek elrendelését kéri, nem akadályozott ugyan meg, de utána odakiáltja az ellenzéknek: „Ezért az időrablásért a házszabályokban lefektetett jogokkal való visszaélésért a felelősséget az ország előtt önökre hárítom”. A szociáldemokrata párt általános sztrájkot rendezett és a munkások az utcákon villamoskocsikat, járműveket fordítottak fel, hogy torlaszokat csináljanak belőlük. Amikor a tömeg körmenetet akar rendezni a parlament elé, összeütközik a rendőrséggel. Az eredmény 6 halott, 182 sebesült és 300-nál több letartóztatás.

Június 4.-én *Tisza* leszámol az obstrukcióval. Az ülés elején a házszabályokhoz való felszólalás címén szóhoz jelentkező ellenzéki képviselőknek nem adta meg a szót. Mikor a függetlenségi párt zárt ülést kért, irtózatossá zaj közepette, amely szavait elnyelte, intelmet intézett a Házhoz. „Azzal a kéréssel fordulok a Ház összes tagjaihoz, — mondotta, — álljanak meg végre a borzasztó lejtőn, amelyre az obstrukcióval az ország összes közügyeit juttatták”. Az ellenzék fülsiketítő zivaja közben, folyton rendreutasításokat osztogatva, azután így folytatta: „Én, mint a Ház rendjének őre, hivatalos kötelességemnek tartozom azzal, hogy az obstrukcióval, amelyről gróf Andrássy Gyula azt mondta, hogy az klotúr húsz ember kezében, azzal a technikai obstrukcióval, amelyről gróf Apponyi Albert azt mondta, hogy az ország és nemzet jogait bitang jószággá teszi. . .” Ha eddig is minden szavát közbekiáltásokkal, füttyel, padverdeséssel és lábdobogással elfojtani igyekeztek, most már teljesen felbomlott a rend. *Tisza* nem is kísérelte meg beszédének befejezését: „Látom, — úgymond, hogy minden további időfecsérlés hiábavaló. A zárt ülést nem rendezem el, hanem felteszem a kérdést, elfogadja-e a Ház a véderőről szóló törvényjavaslatot általánosságban, részleteiben és harmadszori olvasásban, — igen-e vagy nem”. A többség felállt és *Tisza* a javaslatot végleg elfogadottnak jelentette ki. Tetetlen dühében az ellenzék durva szidalmakat és sértegetéseket

zúdított az elnökre, amelyekre rá se hederített. A formalitások elintézése után berekesztette az ülést.

A délutáni ülésen Tisza rendelkezésére rendőrség szállta meg a képviselőházat. Miután Tisza az ülést megnyitotta, és a botrányos jelenetek kiújultak, a rendőrség behatolt az ülésterembe és dulakodások között egyenként kituszkolta a zajongó ellenzéki képviselőket. A kormánypárt végre egyedül maradt a teremben, mire Tisza kijelentette, hogy: „A házszabály nem alkotmány garancia, csak a parlamenti tanácskozás normatívuma, amelynek csak addig van jogi és erkölcsi alapja, amíg a Ház munkaképességét segíti elő. Ha azt megfojtani segít, nem lehet respektálni, örködni kell, hogy a nemzet joga ne váljék bitang jószággá. Én ezt tettem és nem fogok megállani a félúton”. Még aznap a mentelmi bizottság több képviselőt húsz ülésről való kitiltásra ítélte, viszont a képviselőház többségét alkotó munkapárt összes tagjai írásban jelentették ki, hogy Tisza eljárását helyeslik. Másnap az ellenzék testületileg jelent meg a képviselőházban, amely megint tele volt rendőrséggel. Mikor Tisza az elnöki széket elfoglalta, az ellenzék trombitákkal, sípokkal és csöngettyűkkel pokoli zajt csapott, közben folyton sértegetéseket zúdítva Tisza és Lukács miniszterelnök felé. Erre Tisza eltávozott a teremből és megint a rendőrség lépett akcióba. Parancsnoka, Pavlik rendőrkapitány, egyenként odalépett a kezében levő névsorban felsorolt, az ülésekről kizárt képviselőkhöz, felszólította őket a terem elhagyására és mikor a felszólításnak nem engedtek, két-két rendőrrel karonfogatta és kivezette őket. A kivezetettek között volt Justh Gyula, Polónyi Géza, Holló Lajos, gróf Károlyi Mihály, Huszár Károly, s mások, összesen 31-en. Erre Tisza ismét megjelent a teremben, ahol kiújult a zaj, — de csak rövid időre, mert Apponyi felszólítására az egész ellenzék kivonult. Még aznap újból elhatározta a Ház a mentelmi bizottság javaslatára több képviselőnek 10—15 ülésről való kitiltását. Ugyanezek a jele-

netek megisméltődtek június 7.-én. A rendőrség megint kivezette a zajongó képviselőket, mire az egész ellenzék elhagyta a termet. Alig hogy azonban Tisza az ülést újból megnyitotta, egy Kovács Gyula nevű függetlenségi párti képviselő a hírlapírói karzatról beugrott az ülésterembe és azzal a felkiáltással, hogy „van még itt egy ellenzéki”, három revolverlövést adott le az elnök felé, a negyedik lövést pedig önmaga ellen irányította. Az első három lövés szerencsére nem talált, Kovács maga is csak megsebesült, de életben maradt. Tisza, aki abban a véleményben volt, hogy Kovács meghalt, nyugodt hangon tovább vezette az ülést. „A most lefolyt eset — mondta — egy szerencsétlen örültnek a cselekedete volt, aki kivonta magát az igazságszolgáltatás keze alól. Azt hiszem eljárása és sorsa felett azzal a részvétellel térhetünk napirendre, ami kijár minden szerencsétlen örült embernek ...” A következő napon az ellenzék, mivel a képviselőházból kizárt képviselőket a rendőrség nem engedte be a parlament épületébe, egészen távol maradt az üléstől. Manifesztummal fordult az országhoz, amelyre a kormánypárt ellenmanifesztummal válaszolt. A június 18.-án megkezdődött nyári szünet előtt már az ellenzék nem is jött be a képviselőházba. Szeptember 17.-én azonban ismét szükségessé vált több képviselőnek a rendőrség által való kirekesztése. Az ellenzék többnyire passzivitásban volt, — csak nagyritkán, egész fontos javaslatok tárgyalásánál jelent ott meg, amikor megisméltődtek a már megszokottá vált ki vezette tések. Gróf Andrassy Gyula október 30.-án szemrehányást tett a kormánynak, hogy végszükség nélkül olyan alapra lépett, amelyet csak a végszükség indokolhat. Hibáztatta az obstrukciót, de hibáztatta az obstrukció esztelen elfojtását is. Tisza válaszában rámutatott arra, hogy ellenmondás van abban, hogy Andrassy mindig elítélte az obstrukciót, de mindig lefogta a kezét, amely az obstrukciónak véget akart vetni. És valóban, Andrassy álláspontja kimerült e kettős negációban.

Az obstrukció, amely rövid megszakításokkal 1896-tól 1912-ig megbénította a magyar parlament működését, mindenesetre végleg le volt törve. Soha ezután ki nem újult többé. A fejlődés bebizonyította, hogy a parlament normális tanácskozási rendjét nem lehetett másként helyreállítani, mint azoknak a drasztikus esz-közöknek alkalmazásával, amelyeket Tisza már a Bánffy-kormány elleni obstrukció leküzdésére igénybe akart venni. Mindenki húzódott tőlük és az obstrukciót védő és mentegető szofizmák köpönyegébe burkolta az ellenzék erőszakosságaitól és annak politikai következményeitől való félelmét. Végül mégsem maradt egyéb hátra, mint azokat alkalmazásba venni. De ez tizenhat évvel később történt, mint kellett volna. El sem lehet képzelni, mily egészen más fejlődést vehetett volna az ország, ha a magyar államférfiak erélyének és tehetségének legjavát tizenhat éven át nem az obstrukciók emésztették volna fel és ha a képviselők idejének javarészét nem az ilyen meddő küzdelmek töltötték volna ki. Az obstrukciók rombolóan hatottak, a pozitív eredmény, amelyre vezettek, elenyészően csekély volt. Tulajdonképpen csak a szabad-elvű párt kilences bizottságának programjában foglalt katonai reformok azok, amelyek az obstrukciós küzdelmek pozitív eredményeképpen jelentkeznek, — de nyugodtabb, más természetű, a királlyal való egyetértésben folytatott politika az Ausztriában bekövetkezett züllés következményeként valószínűleg nemzeti téren nem kevesebb, sőt inkább talán nagyobb eredményekre vezetett volna. A bankkérdésben és a kiegyezési kérdésekben az obstrukciók gyümölcse csak néhány, minden belső tartalom nélküli formula volt. Ellenben majdnem teljesen elveszett tizenhat esztendő a nemzet életéből olyan időben, amikor élesebb szemek már észre vették egy nagy, élet-halálra menő harc közeledését. E tizenhat év alatt Magyarország elmulasztotta véderejének fejlesztését, hozzájárult a monarchia tekintélyének lerombolásához, elhanyagolta a nemzetiségi kérdést, összekuszálta a politikai szenvedélyek

hatása alatt a horvát kérdést és észre sem vette azokat a lehetőségeket, amelyek 1907-ben és 1908-ban a monarchia európai pozíciójának megvédésére talán még alkalmasak lettek volna. Az újabb magyar történelemben alig van korszak, amelynek mérlege kedvezőtlenebb volna, mint az obstrukciókban eltöltött másfél évtized. A mai nemzedék talán ma is ama politikai bűnök és vétkek mulasztások következményeinek terhe alatt nyög, amelyekért való felelősség az obstrukciós kornak nemzedékét terheli.

1912 december 31.-én Lukács László miniszterelnök beterjesztette a választóreformtervezetet. A választói jogosultságot magasabb értelmiségű egyéneknél a 24, a többiekénél a 30 éves korhatárhoz kötötte. Azoktól, akik középiskolát végeztek, a javaslat külön kvalifikációt nem követelt. A népiskola hatodik osztályát elvégzettekénél a választójog már bizonyos kvalifikációhoz volt kötve (adófizetés vagy önálló iparüzés). Az iskolai képzettség nélküli, írni és olvasni tudók szavazati joga még magasabb kvalifikációtól volt függővé téve (20 korona adóalap, vagy 8 hold föld tulajdona). Az írni-olvasni nem tudóktól ennek a cenzusnak dupláját követelte meg a javaslat. A törvényhatósági városokban titkos, egyebütt nyilvános volt a szavazás. A javaslat az általános választójog híveit nem elégitette ki. Székely Ferenc igazságügyminiszter miatta lemondott és helyét Balogh Jenő egyetemi tanár foglalta el, Návay Lajos és több más képviselő pedig kilépett a munkapártból. Vázsonyi a budapesti polgárságot tüzelte heves harcra a javaslat ellen, a szociáldemokraták pedig arra az esetre, ha a javaslat törvényerőre emelkedik, előre kimondották a passzivitást. Viszont olyanok is voltak, — kivált erdélyiek, — akik ezt a javaslatot is túlmesszemenőnek tartották.

Az obstrukció végleg le volt törve, — de ez nem jelentette azt, hogy a képviselőházban normális viszonyok álltak volna fenn, hisz az ellenzék vagy távolmaradt a tanácskozásoktól, vagy olyan zajt csinált, hogy tagjait ki kellett vezetni. De ez az állapot

az ellenzékre nézve is túrhetetlen volt, — egyes tagjai kezdtek elkülönülni az ellenzék zömétől, sőt volt olyan, aki a munkapártba lépett be. Az ellenzék most ahhoz a fegyverhez nyúlt, hogy a miniszterelnököt, Lukács Lászlót, becsületében igyekezett megtámadni, hisz annak idején Tisza Kálmán és báró Bánffy Dezső ellen is sikerrel használták ezt az eszközt. A Kossuth-párt egy tagja, Désy Zoltán vállalta ezúttal azt a szerepet, elnevezvén Lukács László miniszterelnököt „Európa legnagyobb panamista”-jának, aki négymillió koronánál nagyobb összeget költött választási célra. Erre a vádra az a körülmény adott okot, hogy különböző, Lukács akkori pénzügyminiszter által a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.-al kötött üzletek, különösen a sójővedék képviselésének meghosszabbítása alkalmával, 1910-ben 4.8 millió korona bocsátatott választási célokra a munkapárt rendelkezésére, amiről Désy Zoltánnak bizonyítékok is voltak kezében. Hogy az ilyen pártok támogatására folyósított adományoknak az állam ügyeit vivő felelős férfiak részéről való elfogadása helyes-e vagy helytelen, arról eltérőek lehetnek a nézetek. Kétségtől rokonszenvesebb gróf Tisza István álláspontja, aki később kijelentette, hogy ő a magi részéről ezt a gyakorlatot nem helyesli. Ámde kétségtelen, hogy ez a gyakorlat régtől fogva megvolt. Azt soha senki sem állította, hogy Lukács László a banktól kapott összeget a maga egyéni céljaira használta fel. Ilyenformán panamáról abban az értelemben, amelyben azt a kifejezést Európaszerte használják, nem lehetett beszélni. Lukács László eleinte a képviselőházban védekezett a vád ellen, kijelentvén, hogy a legnagyobb és legutálatosabb hipokrizisnek tartja, hogy olyan emberek, akik politikai szereplésükben elégszer meggyőződtek a pártkassza létezéséről, akik azt igénybe is vették, amikor a kormányhoz tartoztak, farizeusi arccal, égneк fordított szemekkel dörögnek a pártkassza intézménye ellen. Désynek Lukács becsülete ellen irányuló támadását nem tette rokonszenvesebbé az a körülmény, hogy ő saját beismerése szerint régóta tudott

ezekről a dolgokról, de amíg a kormány és az ellenzék között béketárgyalások folytak, hallgatott róluk és erkölcsi felháborodása csak akkor tört ki, amikor az obstrukció letörésével a viszony az ellenzék és Lukács László között végleg elmérgesedett. Gróf Andrassy Gyula, gróf Apponyi Albert és gróf Zichy Aladár azonban egy nyilatkozatban azonosították magukat Désy vádjával, megismételvén, hogy „Lukács László a Magyar Banktól 4 millió koronát kapott különböző, az állam és a bank között történt üzletek, szerződések és egyezségek megkötése és e szerződések meghosszabbítása alkalmával, amely összeget, bár állami tisztviselő nyugtázta, Lukács László soha az államkasszába be nem szolgáltatta és azzal soha mint állami pénzzel el nem számolt.” E nyilatkozatnak ez a fogalmazása rosszindulatú volt, mert azt a gyanút is felkeltette, hogy a szóbanforgó összeg egészben vagy részben Lukács saját Zsebébe vándorolt, holott a nyilatkozat szerzői teljesen tisztában voltak azzal, hogy ez nem történt meg. Gróf Károlyi Mihály külön nyilatkozatban vádolta meg Lukács Lászlót, hogy „meg nem engedett eszközökkel csikart ki pénzeket a legimmorálisabb módon az állami pénzből és ezen vásárolta össze a parlamenti többséget.” Lukács azzal válaszolt, hogy: „nem akarom állítani, sem másokkal elhítni, hogy nem volt pártkassza, hogy bizonyos pénzek oda nem folytak be különböző oldalokról és azt is koncedálom, hogy voltak köztük olyanok, amelyek bizonyos ellenszolgáltatást feltételeznek, — de tudok elképzelni magamnak olyan ellenszolgáltatást is, amely nem jár az állam kárával és hátrányával.” Ehhez a nyilatkozathoz szó fér, mert ha valamely vállalat egy bizonyos üzletért hajlandó 4 millió koronát áldozni, ezt az üzletet kétségkívül úgy is meg lehetett volna kötni, hogy abból az államnak négy millióval több haszna lett volna. Lukács bíróság elé állította Désyt és a budapesti törvényszék elégtételt is adott neki, mert Désyt anélkül, hogy vádjai tekintetében a bizonyítást elrendelte volna, egy havi fogházra ítélte, igen helyesen abból

indulva ki, hogy az, amit Lukács tett, — bármi legyen is róla a vélemény, — nem ad jogot arra, hogy őt „panamistá”-nak nevezzék. A királyi tábla azonban Ráth Zsigmond tanácselnök vezetése alatt más álláspontra helyezkedett ebben az ügyben. 1913 április 5.-én feloldotta a törvényszék ítéletét és bizonyítást rendelt el arranézve, hogy ki vette fél a Magyar Bank által fizetett 4 millió koronát, tett-e ebben az ügyben Lukács László maga intézkedéseket és hogy milyen befolyást gyakorolt Lukács maga a pártkassza kezelésére. A törvényszék erre május 27.-én újból tárgyalás alá vette a Désy-Lukács ügyet, megejtette a tábla által elrendelt bizonyítást és ezúttal felmentette Désyt. A felmentő ítélet indokolása hangsúlyozza, hogy Lukács Lászlót semmiféle magánérdek nem vezette és így magánbecsülete és egyéni jelleme teljesen sértetlenül került ki a tárgyalásból. Kítűnt az ítélet indokolásából, hogy panamát olyan értelemben, amint ezt a szót az egész világon használják, ahol az megvesztegethetőséget, pénznek közügyben tanúsított magatartásáért való elfogadását jelenti, távolról sem lehet Lukácsnak szemére vetni. A közhangulat azonban Lukács ellen fordult. Az ellenzék ismét bevonult egyszer a képviselőházba oly célból, hogy deklarációt olvasson fel a Désy-perrel kapcsolatban, — és amikor ott megismétlődnek a zajos botrányok, Tisza elrendeli a botrányt okozó képviselők karhatalommal való eltávolítását. Ezúttal az újonnan szervezett parlamenti őrség végzi ezt a feladatot. Az őrség parancsnoka Gerő Vilmos százados, közben annyira elveszti hidegvérét, hogy kardot ránt és az egyik függetlenségi-párti képviselőt, Hédervári Lehelt, megsebesíti.

A Désy-perben hozott ítélet folytán Lukács László helyzete tarthatatlanná vált. Lemondott és utódául a király — ezúttal igen rövid ideig tartó miniszterválság után — 1913 június 10.-én gróf Tisza Istvánt nevezte ki.

A HÁBORÚ FELÉ

GRÓF TISZA István miniszterelnökké való kinevezése után a legrövidebb időn belül megalakította a maga kormányát. A lemondott minisztérium tagjai közül megtartotta Teleszky János pénzügyminisztert, Balogh Jenő igazságügyminisztert és báró Hazai Samu honvédelmi minisztert. Megtartotta Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi minisztert is, aki még Lukács László idejében 1913 február 26.-án felváltotta az állásáról lemondott gróf Zichy Jánost, valamint báró Burián István ő Felsége személyekörűli minisztert, aki 1913 január 10.-e óta töltötte be ezt az állást. Belügyminiszternek sógorát, Sándor Jánost tette meg, aki életének javát közigazgatási szolgálatban töltötte el és akkor abban a hírben állt, hogy ő az ország legjobb főispánja. A kereskedelmi tárcát báró Harkányi Jánosra bízta, aki nagyműveltségű, sokoldalú és mégis alapos férfi volt, egyaránt kiváló mint gazda és mint pénzügyi és ipari szakember. Szerény, egyéni hiúságoktól mentes egyénisége politikai babérokra sohasem vágyott, de azok között, akik a magyar gazdasági életben fejtettek ki értékes alkotó tevékenységet, már akkor is elsősorban állt. A földművelésügyi minisztérium élére báró Ghyllányi Imre került, aki szintén kiváló gazda és józan, egyéni és politikai elfogultság-tól teljesen ment férfi volt. Mint horvát miniszter gróf Pejacsevich Tivadar jött a kormányba. A képviselőház elnöki székébe az eddigi alelnök, Beöthy Pál került, aki Tisza baráti környezetéhez tartozott.

A Tisza-kormány kinevezése idejében — 1913 június havában — már nem azok az események voltak Magyarország számára a legfontosabbak, amelyek a magyar képviselőházban lejátszódtak. Hogy az ellenzék távoltartotta-e magát az ülésekről, vagy koronként megjelent-e ott, botrányos állapotokat rendezve, annak jelentősége teljesen eltörpült ama döntésekkel szemben, amelyek elé az események akkoriban Ausztria és Magyarország külpolitikáját állították. A monarchia nagyhatalmi állásának az a megrendülése, amely az utóbbi évek folyamán komolyan fenyegetett, ha azt a Németországgal való szövetség szilárd fennállása bizonyos mértékben leplezte is, Magyarország életérdekei szempontjából a leg súlyosabb veszélyeket idézte fel. Az európai politikában a látóhatár mindjobban elborult és akinek éles szeme volt, az előrelátta, hogy a monarchiát alapjában megingató vihar — az a bizonyos élet-halálharc, amelyről Tisza már 1889-ben beszélt, — már csak hónapok kérdése.

A monarchia külpolitikai helyzete Bosznia annexiója után az Ausztria-Magyarország által elért diplomáciai győzelem ellenére állandóan aggasztóbbá vált. Az ellenséges gyűrű, amely a Középhatalmakat — Németországot és Ausztria-Magyarországot — körülvette, mind szorosabbá fűződött. Olaszország, mint a két középhatalom szövetségese, mind megbízhatatlanabbnak látszott. Románia ingadozott az Oroszországtól való félelem és a Bulgáriával való rivalitása által diktált, két egymással ellentétes politikai irány között: az első a középhatalmakhoz fűzte, a másik a Szerbiával való szövetség felé terelte. Oroszország 1909-től kezdve következetesen folytatta a később — 1912-ben — tényleg létesült Balkánszövetség megalakulására irányuló akcióját, amely egyfelől Törökországot, másfelől Ausztria-Magyarország ellen irányult. Az így adódó helyzetből Aehrenthal gróf külügyminiszter és Conrad báró vezérkari főnök ebben az időpontban is egészen ellentétes következtetéseket vontak le.

Conrad báró tovább is következetesen azt a nézetet vallotta, hogy a monarchiának minél előbb le kell számolnia Olaszországgal és Szerbiával, ha el akarja kerülni, hogy összes ellenfelei együttesen támadjanak rá. Ennek a leszámolásnak kilátásait már nem tartotta ugyan annyira kedvezőnek, mint 1909 tavasza előtt, de azért még mindig látott bizonyos chance-okat a monarchia részére. 1911 január 3.-án figyelmezteti Aehrenthal gróftot arra, hogy Olaszországnak katonai készsége, amely szerinte egészen kétségtelenül a monarchia ellen irányul, 1912-ben el fogja érni tetőpontját. Január 30.-án utal azokra a veszélyekre, amelyek a monarchiát fenyegetnék, ha nem akarná észrevenni Olaszország katonai előkészületeit és nem akarná magát elhatározni sürgős védelmi rendszabályokra. Július 30.-án Schönaich báró hadügy minisztert igyekszik meggyőzni a monarchia és Olaszország közti háború elkerülhetetlenségéről és arról, hogy ezt a háborút a saját magunk által megválasztott időpontban kell megvívni, olyankor, amikor pillanatnyilag még fölényben vagyunk Olaszországgal szemben. Szeptember 9.-én az uralkodónak átadott emlékiratban részletesen ismerteti Olaszország katonai előkészületeit és bizonyítékokat sorol fel arra, hogy azok Ausztria-Magyarország ellen irányulnak. Szeptember 24.-én ismét Aehrenthal figyelmezteti, hogy „a politikailag felfelé törő, gazdaságilag prosperáló, katonailag erősen fejlődő és egy nagy nemzeti eszme szolgálatában álló Olaszország arra törekszik, hogy megszerezzen bizonyos, a monarchia birtokában levő területeket, hogy magához ragadja az Adriai tenger felett való korlátlan uralmat és a Balkánon a saját tekintélyét érvényesítse a monarchia tekintélyének aláásával és kiszorításával.” Azt javasolja, hogy a monarchia használja ki az akkoriban Tripolisz birtoklása miatt megindult olasz-török háborút Olaszország ellen irányuló akcióra, vagy legalábbis érdekeinek valamelyik más hasonló fontosságú területen — ami alatt Conrad nyilván Szerbiát értette, — való biztosítására. Szerinte

ennek az akciónak diplomáciai skrupulusok miatt való elmulasztása egyértelmű a monarchia öngyilkosságával.

Úgy látszik olasz részről nem tartottak lehetetlennek egy Ausztria-Magyarország felől jövő támadást, mert Olaszország igyekszik a középhatalmakat megnyugtatni. Az olasz király szükségének látta a német trónörökös előtt hansúlyozni, hogy Olaszország a hármasszövetségben vállalt kötelezettségeit „az utolsó emberig” teljesíteni fogja. A német császár ezt a nyilatkozatot azzal a megjegyzéssel közölte Conraddal, hogy ez az első eset, amelyben Olaszország határozott formában kötötte le magát a szövetségi hűség mellett. Conrad azonban nem hisz ezeknek a biztatásoknak. Október 12.-én a trónörökösnek jelenti, hogy az uralkodót szóban és írásban óvta az Olaszország iránti bizalomtól és elkerülhetetlenül szükségesnek jelezte, hogy a monarchia Olaszország ellen irányuló katonai előkészületeit Aehrenthal folytonos aggályaira való tekintet nélkül sürgősen tökéletesítse. Körülbelül ugyanakkor közvetlenül az uralkodóhoz is fordul és figyelmezteti arra, hogy Olaszországot terjeszkedési törekvései feltétlenül ellentétbe hozzák a monarchiával, amiért a monarchiának Olaszország ellen aktíve kell fellépnie, ha nem akarja elszalasztani utolsó esélyét. Oroszországot illetően Conrad 1911-ben azon a véleményen volt, hogy az egy európai háborúba még nem tudna beavatkozni, sőt az ő értesülései szerint az oroszok akkor egyénesen féltek attól, hogy Ausztria-Magyarország az adott helyzetet kihasználhatná a Balkánon elfoglalt pozíciójának megerősítésére, mert ezt akkor Oroszország nem tudta volna megakadályozni. Ezt jelentette neki a pétervári katonai attaché is.

Aehrenthal gróf más nézetten volt. 1910-ben egy Conradhoz intézett levélben annak a véleményének ad kifejezést, hogy Olaszország adandó alkalommal meg fogja őrizni semlegességét. Bízik abban, hogy San Giuliano márkí, aki 1910 márciusában átvette az olasz külügyminisztérium vezetését és aki a hármasszövetségre

támaszkodó olasz politikának meggyőződéses híve volt, módot fog találni az Olaszország és Ausztria-Magyarország közt fennálló szövetség kimélyítésére és szorosabbá fűzésére. 1911 január 11.-én meglehetősen állapítja meg, hogy az olasz parlamenti és kormánykörökben hajlandóság van a hármasszövetség megújítására és az olasz katonai előkészületeket, amelyek miatt Conrad aggódik, csak Olaszország ama kívánságára vezeti vissza, hogy barátságának értékét a középhatalmak szemében emelje. Mérey Kajetán római nagykövet, akivel a külügyminiszter Conrad pesszimista adatait ellenőriztette, 1911 februárjában szintén azt jelentette, hogy Olaszország katonai előkészületeinek egyik oka az, hogy a hármasszövetség megújítása alkalmával nagyobb súllyal bírjon, másik oka pedig a „paura”, azaz az olaszoknak egy osztrák-magyar támadástól való félelme. Egy június 22.-én kelt, Schönauich báró hadügyminiszterhez intézett levélben Aehrenthai a vezérkari főnök véleményével szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a monarchiát egyik oldalról sem fenyegeti veszély, sőt az összes hatalmakkal való viszonyunk teljesen kielégítő módon fejlődik.” Ha Aehrenthal ezt egy a nyilvánosságnak szánt expozéban mondta volna, annak nem lett volna különösebb jelentősége, hogy azonban a hadügyminisztert is ilyen értelemben informálta, mégis azt bizonyítja, hogy valóban ez volt a meggyőződése. Ebből folyólag Aehrenthal a hadügyminiszternél határozottan állást foglalt a Conrad által követelt, Olaszország ellen irányuló katonai előkészületekkel szemben és kijelentette, hogy azokért nem vállalhatna felelősséget, mert Olaszországban kedvezőtlen hangulatot teremthetnének a szövetséges viszony fenntartására, nehezítenék a hármasszövetség megújítását és közelebb hoznák annak lehetőségét, hogy Olaszország a monarchiával szemben ellenséges álláspontra fog helyezkedni. Egyébként Aehrenthal nézete szerint egy Olaszország ellen irányuló akció esetében Oroszország közbelépésétől is tartani kellene.

A nézeteltérések a külügyminiszter és a vezérkari főnök között, főleg az Olaszországgal szemben követendő politikára vonatkozóan, 1911 elején már annyira kiélesedtek, hogy Conrad február 13.-án beadta lemondását. A közvetlen okot erre az szolgálattá, hogy a közös hadsereg költségvetésében jelentékeny mértékben — 260 millió koronával — leszállították azokat az összegeket, amelyeket Conrad az adott helyzetben a hadsereg megerősítésére szükségesnek tartott. Az uralkodó nem fogadta el a lemondást, mivel pedig Conrad különösen azt tartotta sérelmesnek, hogy a költségvetés leszállításáról előzetesen még csak nem is tárgyaltak vele, intézkedett, hogy május 3.-án közös minisztertanács tartassák Conrad bevonásával. Ezen a minisztertanácson a vezérkari főnök részletesen megokolta a maga álláspontját, de a két miniszterelnök — Bienenrath báró és Khuen gróf — ellene nyilatkoztak és ugyanezt tette a külügyminiszter is. Aehrenthal azt fejtegette, hogy még bekövetkezhető bonyodalmak esetében sem lesz szükség a monarchia azonnali beavatkozására, hanem be fogjuk várhatni a fejleményeket. Hadifelszerelésekre szolgáló új hitel igénybevétele — mondotta — arra a feltevésre vezethetne, hogy a monarchiának agresszív szándékai vannak, de különben is csak azt eredményeznék, hogy a szomszéd államok a maguk részéről is fokoznák katonai felkészültségüket. Egyébként ama nézetének adott kifejezést, hogy a monarchia a jövőben is „a legnagyobb biztonsággal” folytathatja a maga békés politikáját. Amikor Conrad 1911 szeptember 9.-éről kelt, az uralkodónak átadott emlékiratában visszatér az Olaszországgal való viszony kérdésére, Aehrenthal a maga részéről ugyancsak az uralkodónál tiltakozik Conradnak a külügyi politikába való beavatkozása ellen. Szerinte a vezérkari főnöknek nem lehet joga arra, hogy az egyik vagy másik háborús lehetőség bekövetkezésére befolyást gyakorolhasson, neki csak az a kötelessége, hogy megtegye a szükséges katonai előkészületeket a különböző háborús lehetőségek esetére. A viszony Aehrenthal és

Conrad között olyan feszült lett, hogy a külügyminiszter a vezérkari főnököt már a katonai kérdésekről tartott közös minisztertanácsokra sem engedte meghívni. Az uralkodó megbízásából Bolfras báró, a katonai kabinetiroda főnöke, közvetíteni igyekezett közöttük, de minden ilyen irányú kísérlete eredménytelen maradt. Amikor 1911 novemberében a trónörökösnek sikerült kivinni, hogy Schönaich báró helyett Auffenberg tábornok kerüljön a hadügyminisztérium élére, Aehrenthal gróf, aki a trónörökösnél régóta fekete listán van, elérkezettnek tartja az időt, hogy Conradtól szabaduljon. A hozzá közel álló körök megengedhetetlennek mondták, hogy a két legfontosabb katonai pozíció egyaránt a trónörökös híveinek kezében legyen és ilyen irányban befolyást gyakoroltak valószínűleg az uralkodóra is. Amikor Conrad november 15.-én kihallgatásra jelentkezik, az uralkodó határozottan megmondja neki: „Az Aehrenthal ellen irányuló folytonos támadásokat és tüszúrásokat megtiltom. Ezek a folytonos támadások, kivált az Olaszország és a Balkán miattiak, ellenem irányulnak, mert én csinálom a politikát, ez az én politikám . . . Az én politikám a béke politikája. Ehhez a politikához mindenkinek alkalmazkodnia kell. Ebben az értelemben vezeti a külügyminiszter az én politikámat. Lehetséges, hogy erre a háborúra sor fog kerülni, sőt ez valószínű. De csak akkor fogjuk vállalni, ha Olaszország megtámad bennünket.” November 30.-án az uralkodó újból fogadta Conradot és közölte vele, hogy érett megfontolás után más szolgálati beosztást adott neki, kinevezvén őt hadsereg-felügyelővé. A konfliktusban tehát Aehrenthal maradt felül, bár a későbbi fejlemények Conradnak adtak igazat. Aehrenthal különben tíz héttel később, 1912 február 11.-én meghalt.

Utódját a nagybeteg Aehrenthal maga szemelte ki gróf Berchtold Lipót pétervári nagykövet személyében. Az örökség, amelyet Berchtold átvett, rendkívül súlyos volt. Ő maga is érezte, hogy nem rendelkezik azokkal a rendkívüli képességekkel, ame-

lyekre annak, ki a monarchiát ki akarja vezetni a mindenfelől fenyegető veszélyekből, bírnia kellett volna. Nemcsak hogy nem vállalta el szívesen a külügyminisztériumot, de egyenesen arra kérte az uralkodót, hogy ezt a nehéz terhet ne rakja az ő vállaira. Ferenc József azonban ragaszkodott Berchtold személyéhez. Akik kivülről a külügyminiszteri állás betöltésénél szóba kerülhettek, azok vagy a trónörökös szemében voltak ellenszenvesek, mint báró Burián István és gróf Szécsen Miklós, vagy pedig Aehrenthal nem akarta őket utódának látni, mert — mint gróf Czernin Ottokár — a trónörökös környezetéhez tartoztak. Gróf Berchtold Lipót korrekt, okos, kötelességtudó diplomata volt. De az volt, amit az olaszok „*capitan di bel tempo*”-nak neveznek és nem volt alkalmas arra, hogy viharos időben, ezer veszély közepette biztos révbe vezesse a monarchiának amúgy is korhadt, lázadó legénységű és minden ízében recsegő-ropogó hajóját. A helyzet olyan férfit kívánt volna meg a külügyminiszteri székben, aki legalább is éppen annyira ment a skrupulusoktól, éppen olyan ravasz és fondorlatos, mint azok az államférfiak, akik az antant körében és a Balkánon akkor már szélteben készülődtek a monarchia felosztására. A kifogástalan gavallér gondolkodásmódjával, mely Berchtold grófot jellemezte, a fennálló nehézségekből már nem lehetett kikerülni. Azok a tulajdonságok pedig, amelyeket a hely Zet megkívánt volna, teljesen hiányoztak belőle.

E kor külpolitikai eseményei Magyarország sorsára döntő kihatással voltak ugyan, de részletes ismertetésük nem tartozik jelen munka keretébe. Ma már világosan áll előttünk, hogy az orosz politika immár 1908-tól kezdve a Balkán-államoknak egy Ausztria-Magyarország ellen is irányuló szövetségbe való tömörítésén dolgozott. Iswolski 1908 december 25.-én az orosz dumában tartott beszédében ezt a szándékát különben be is jelentette. Ettől kezdve az orosz politika rendszeresen fáradozott azon, hogy a bolgárok és szerbek között szövetséget létesítsen és ezek

a törekvések az 1912 március 13.-án megkötött bolgár-szerb szerződésben sikerre is vezettek. Ennek a két államnak szövetsége Montenegro és Görögország csatlakozásával azután Balkán-szövetséggé változott át, amelynek élén Törökország és Ausztria-Magyarország ellen irányult. A Törökország birtokában lévő területekre a szövetségesek megegyeztek maguk között, Ausztria-Magyarországra nézve pedig kijelentették, hogy annak semmi körülmények között sem szabad egy talpalatnyi török föld birtokába jutnia. Arra az esetre, ha osztrák-magyar részről mégis kísérlet történnék erre, az összes államok minden katonai erejükkel való ellenállásra kötelezték magukat. A szövetség létesülését Ausztria-Magyarország előtt gondosan eltitkolták, sőt kivált orosz részről mindent elkövettek az osztrák-magyar külügyminisztérium félrevezetésére. 1912 szeptember 30.-án a négy szövetséges Balkán-állam mobilizált és október 17. és 18.-án megüzenték Törökországnak a háborút. Oroszország ugyanakkor próbamozgósítás ürügye alatt a nyugati határán elhelyezett csapatokat egymillió fővel felemelte. A Balkán-háború Törökország vereségével végződött. December 3.-án fegyverszünet jött létre és Londonban megkezdődtek a béketárgyalások, amelyekkel egyidejűleg a hatalmak is konferenciára jöttek össze. A béketárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mert Törökország Drinápoly városát nem akarta a bolgároknak átadni. 1913 február 3.-án az ellenségeskedések kiújultak és március 26.-án a bolgárok ostrommal bevették Drinápolyt. Erre május 30.-án Londonban létrejött a béke. De a szövetségesek az előzetes megállapodások dacára sem tudtak megegyezni a török területek felosztásában, mert a szerbek azzal indokolással, hogy a független Albánia megalakítása miatt nem kapták meg az összes nekik odaitélt területet, nem voltak hajlandók a bolgároknak biztosított macedón területet kezükből kivenedni. Erre 1913 június 29.-én megkezdődött a második Balkán-háború. A bolgárok megtámadták a szerb és görög hadsereget,

mire július 10.-én Románia is megkezdte az ellenségeskedést Bulgária ellen Silitria város átengedését követelvé tőle. Mikor a törökök július 22.-én visszafoglalták Drinápolyt, Bulgária kénytelen volt békét kötni, amely szeptember 10.-én jött létre Bukarestben és ezt követőleg Bulgária és Törökország között szeptember 29.-én Konstantinápolyban. Bulgária kénytelen volt átadni a Dobrudsát és Silitriát Romániának, Drinápolyt Törökországnak, az égői tengerpart vidékét Dedeagacs kikötő kivételével Görögországnak és északi Macedóniát Szerbiának.

Ezek az események, amelyek Szerbia jelentékeny megnagyobrodásával végződtek, nagyon közelről érintették Ausztria-Magyarországot. Bécsben a diplomaták és katonák megint eltérő következtetéseket vontak le belőlük. A katonák akciót sürgetnek. Ezt ajánlja Schemua altábornagy is, aki Conrad utóda lett az osztrák-magyar vezérkar élén. Egyik memorandumában szükségesnek mondja Szerbiának a monarchia hatalmi szférájába való bevonását és a Törökbirodalom felosztása esetén egy Szerbiát és Montegrót egymástól elválasztó területnek megszállását, amivel a monarchia Albánia felé is közvetlen utat kapna. Nem tartja ajánlatosnak, hogy a monarchia bevárja az eseményeket és csak azután cselekedjék. Az események után való sántikálással a monarchia szerinte elszalasztja a cselekvésre legalkalmasabb időpontot és hátrányos helyzetbe kerülhet. Az események elfogadhatlan helyzetbe fogják sodorni a monarchiát. A várakozási politikának véleménye szerint elkerülhetetlen következménye lesz a monarchia nagyhatalmi állásának elvesztése, szövetségképességének csökkenése és a monarchia délszláv birtokállományainak a megerősödött Balkán-államok által való veszélyeztetése. Ezért szerinte önálló elhatározásokra kell jutni. Ezeket idejében, nyíltan és határozottan közzé is kell tenni és a monarchia rendelkezésére álló erőket latba kell vetni érdekükben. 1912 november végén újból Conrad vette át a vezérkar vezetését, aki szintén azon a

véleményen volt, hogy a monarchiának háborúba kell lépnie. A legközelebbi és legsúlyosabb veszély szerinte a monarchiát most Szerbia részéről érheti, amely mögött Oroszország áll. Ezt a veszélyt békés úton véleménye szerint már nem lehet elhárítani, úgy hogy a Szerbia elleni háború elkerülhetetlen. Minden további halasztása, csak azt eredményezné, hogy a háborút kedvezőtlenebb viszonyok mellett kellene viselni. A monarchia később egy erejét jóval felülmúló ellenséges akcióval fog szemben állani, és esetleg kénytelen lesz birtokállományát önként feladni. A legkedvezőbb pillanatot a háborúra — mondja Conrad — a monarchia 1908-ban és 1909-ben elszalasztotta. 1912-ben a chance-ok már távolról sem hasonlóan kedvezőek. De mégis ez az esztendő adja meg — szerinte — az utolsó lehetőséget a Szerbiával való sikeres leszámolásra és az öfenntartás érdeke követeli, hogy azt kihasználjuk. Már kérdésesnek tartotta ugyan, hogy Oroszország nem fog-e a háborúba beavatkozni, de mindenesetre úgy vélte, hogy Oroszország még akkor kevésbé volt felkészülve ilyen háborúra, mint amennyire egy év múlva lesz. December 14.-én a trónörökösnek átadott emlékiratában utal arra, hogy az önálló Szerbia a legnagyobb veszély a monarchiára nézve. A délszláv népek egyesülése szerinte egyike azoknak a nagy világpolitikai mozgalmaknak, amelyek elé mesterséges akadályokat gördíteni hiábavaló dolog. Csak arról lehet szó, hogy ez az egyesülés a monarchián belül, tehát Szerbia önállóságának rovására, vagy pedig Szerbia vezetése alatt a monarchia rovására fog-e végbemenni. Ez utóbbi esetben — mondja Conrad — úgy Ausztria, mint Magyarország elveszítené az összes délszláv lakta területeket és ezzel majdnem az egész adriai partvidéket, úgy hogy a monarchia a területvesztéssel együtt járó presztízscsökkenés folytán másodrendű állam színvonalára süllyedne le. A Szerbia elleni háborút tehát szerinte minden aggály dacára azonnal meg kell vívni, mert teljes biztonsággal előrelátható, hogy idő múltán a helyzet

mindenesetre romlani fog. Ilyen értelemben igyekezett Conrad — szóval és írásban — Berchtold grófra is hatni. Sürgette Szerbia katonai leverését, ilyen lépés esetleges következményeire való tekintet nélkül, — mert a további passzivitás biztosan a monarchia tönkremenetelére vezet, míg az erélyes aktív fellépés még megváltoztathatja a helyzetet. „Ha a monarchia a maga létének kérdését nem intézi el most — mondja, — akkor kénytelen lesz azt rövid időn belül sokkal kedvezőtlenebb körülmények között megoldani. Ha a monarchia a jelenlegi válságot békésen intézi el és megengedi, hogy Szerbia hatalmas, Montenegrót is felölelő állammá váljon, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a jövőben egy három front ellen megvívandó háború vár reánk.” Conrad javaslatai azonban ezúttal sem találtak meghallgatásra.

Berchtold gróf 1912 október 2.-áról kelt emlékiratában foglalt állást Schemua memorandumával szemben. Ellenezte a monarchia részéről megindítandó háborús akció gondolatát. Lene tétlen volna, mondja, ilyen akció részére megnyerni Oroszország és Olaszország hozzájárulását, ha pedig ez nem sikerül, azzal kell számolni, hogy Olaszország és Oroszország egymáshoz való viszonya ki fog mélyülni, sőt talán szövetség alakját fogja ölteni. Berchtold hisz abban, hogy az oroszok a Balkánháború lokalizálására fognak törekedni és szerinte hiba volna, ha a monarchia ilyen irányú eszmecserébe nem bocsátkoznék bele, mert ennek során mód fog adódni a speciális osztrák-magyar szempontok érvényesítésére. Az osztrák-magyar haderő mozgósításában mutatkozó támadó lépést azonban a külföldön olyannak tekintenék, amely az európai béke megóvására irányuló törekvéseket megnehezíti. Berchtold meglehetősen biztonsággal feltehetőnek véli, hogy az események folyása később kedvezőbb helyzetet fog teremteni a monarchia részére. A december 24.-én tartott közös minisztertanácson Berchtold gróf konstatálja, hogy Belgrádban a monarchiával szemben kedvezőbb hangulat kezd jelentkezni.

Katonai rendszabályokból a külföld a monarchia agresszív szándékaira következtetne, ami igen megnehezítené a monarchiának különben nagyon kedvező diplomáciai helyzetét. Berchtold tart attól, hogy egy Szerbia ellen irányuló támadás Németországban is ellenmondásra találna. Az egyéb külföld pedig még nehezebben értené meg, ha a monarchia Szerbiát kézzelfogható, az európai közvélemény előtt érthető ok nélkül megtámadná.

Az 1913. évben a Balkánon bekövetkezett bonyodalmak és azoknak Ausztria-Magyarországra való visszahatásai folyamán kiderült, hogy Conrad terveit nemcsak a külügyminiszter, hanem a többi katonai tényezők, az uralkodó, a trónörökös és a két kormány is ellenzi. Az első Balkán-háború alatt, 1913 január elején, Conrad felhatalmazást kér, hogy március 1.-én elrendelhesse a Szerbia ellen való mozgósítást. Szerinte 1909-ben nyílt meg az utolsó kedvező alkalom a monarchia ellenségeivel való leszámolásra, most egyáltalában a legutolsó alkalom érkezett el a feladat elvégzésére. Mivel aggodalmak támadnak, vajjon Németország ilyen háború esetében a monarchia mellé állana-e, gróf Szapáry Frigyes kiutazik Berlinbe az ottani körök hangulatának kipuhatólására. Január 17.-én jelentette, hogy benyomása szerint Berlinben úgy a császár, mint a kancellár szeretné a háborút elkerülni. Egy közös minisztertanácson Auffenberg hadügyminiszter azt a nézetet hangoztatta, hogy a hadsereg nincs harcrakész állapotban, e tekintetben az állapotok szerinte kedvezőtlenebbek, mint az 1866. évi szerencsétlen háborút megelőzőleg, amit Conrad — hivatkozva a háborúban utóbb tett tapasztalatokra — emlékirataiban később helytelennek mond, mert szerinte a monarchiának sohasem volt harcképesebb hadserege, mint 1913 körül. Február 22.-én Ferenc Ferdinánd trónörökös közölteti Conraddal, hogy semmi szín alatt nem akarja az Oroszország elleni háborút, Szerbiától pedig egyetlen szilvafát és egyetlen birkát sem akar elvenni. Ugyanekkor Berchtold gróf is kijelentette, hogy

sohasem adná oda nevét egy Oroszország ellen folytatandó háború megindítására. Február 27.-én ismét a trónörökös jelenti ki, hogy feltétlenül kerülni kell minden lépést, amely háborúra vezethetne Olaszországgal, ezért arra kell törekedni, hogy diplomáciai úton kísérreljük meg elérni azt, amit elérni kell. Olaszországot és Szerbiát szerinte majd akkor kell megfenyíteni, ha Oroszországgal barátságban leszünk, de ebben az esetben sem szabad elvenni Szerbiától egy talpalatnyi földet sem. Március 18.-án pedig a trónörökös egyenesen megkéreti Conradot, hogy ne igyekezzék Berchtoldot befolyásolni és akcióra serkenteni. Így tehát Conrad újból engedni kénytelen.

Amikor az első Balkán-háború folyamán Montenegró áprilisban Skutari ellen irányít támadást és ezt a várost április 23.-án elfoglalja, a monarchia összes tényezői egyetértenek abban, hogy a várost nem szabad Montenegró birtokában meghagyni. Most komoly és konkrét alakot ölt egy katonai akció gondolata. Ezúttal a külügyminisztérium sem zárkózik el előle és egy időre a trónörökös is megbarátkozik vele. De az uralkodó elnöklete alatt tartott másfélórás tanácskozásban elejtik a háború akció eszméjét, amely különben is tárgyalanná válik, mert Montenegro a hatalmak nyomása alatt Skutarit önként kiürítette.

Május elsejétől kezdve számolni kell egy szerb-bolgár háború lehetőségével, amely azután június végén, mint a második Balkán-háború kezdete, tényleg ki is tört. Conrad az ezáltal adódó helyzetben a sors által Ausztria-Magyarországnak a Szerbiával való leszámolásra ajándékozott utolsó chance-ot látott, amelynek bekövetkezését remélni is alig lehetett. Szerinte a monarchia érdeke azt követelte meg, hogy a monarchia határozottan Bulgária mellé álljon, mert számára egy Nagybolgárország kevésbé veszélyes mint egy Nagyszerbia. De a félelem, hogy esetleg Oroszország is beavatkozhatnék és hogy a Bulgária mellett való állásfoglalás miatt a monarchia elveszíthetné Románia szövetségét, ismét elfojt

minden akcióbakezdést és főleg az uralkodó az, aki idegenkedik tőle.

A magyar kormánynak és különösen gróf Tisza Istvánnak a háború vagy béke kérdésében elfoglalt álláspontja az 1913 október 3-án tartott közös minisztertanácson jutott kifejezésre. A konferencián a londoni nagyköveti konferencia határozatainak Szerbia részéről való szabotálása került szóba, mire Tisza határozott fellépést kívánt a monarchia részéről. „Ha egy hatalom kijelenti, — mondotta, — hogy nem fog visszariadni a végső konzekvenciától, az mindig érezhető benyomást tesz.” De a monarchiának, szerinte, nem szabad eltitkolnia, hogy szükség esetében egyedül is akcióba fog lépni. A vita folyamán azonban Tisza határozottan állást foglalt Szerbiának a monarchiába való közjogi bekapcsolása ellen, amelyet az osztrák miniszterelnök kívánatosnak jelzett. Ez szerinte nem volna gyakorlatilag keresztülvihető, egész Európát elidegenítené a monarchiától és különben is hátrányos volna a monarchiára nézve. Szerbia kellemetlen szomszéd — mondotta — ezzel meg kell alkudni, de azért még nem kell Szerbiát lenyelni. Ettől eltekintve, Szerbia eljárása ellen igenis tiltakozni kell, ha ez nem használ, ultimátumot kell neki küldeni és diplomáciai, sőt esetleg katonai vereséget kell reá mérni. Ebben nem szabad ingadozni. Az a fellépés, amelyet Tisza Szerbiával szemben javasolt, élesebb volt annál, amelyet a külügyminiszter tartott kívánatosnak. Ennyiben Tisza némileg közeledett Conrad álláspontjához. Sőt Conrad szerint ez alkalommal azt is mondotta volna, — amit a minisztertanácsi jegyzőkönyv nem említ meg, — hogy ha már háborúra kerül a sor Oroszországgal szemben, talán jobb, ha most történik, mint ha későbbre halasztódik. De Conraddal ellentétben igen élesen foglalt állást az ellen a gondolat ellen, hogy Szerbia a monarchiába beolvasztassák. Ez feltétlenül maga után vonta volna a monarchia délszláv területeinek egy közjogi egységben való összeolvadását, amelynek révén egyfelől Magyaror-

szág elveszítette volna Horvátországot, másfelől a monarchia dualisztikus szervezete trialisztikussá változott volna át. Ezt pedig a magyar államférfiak mindig szívósan elleneztek. A dualizmusban Magyarország Ausztriával egyenrangú fél volt. Egy trialisztikus szervezeten belül azonban Magyarországot a másik két fél valamilyen formában mindig majorizálhatta volna.

A magyar parlamenti élet vezérei, Tisza, Andrassy, Apponyi tisztában vannak a helyzet komolyságával. A magyar politikusok zöme és a magyar társadalom azonban kevés megértést tanúsít azzal szemben. Ezeknek a köröknek felfogásairól az 1910—1914 között a delegációban mondott beszédek adnak szemléltető képet, Gróf Batthyány Tivadar ismételten visszatér arra a megállapításra, hogy a külügyek terén Magyarország semmilyen imminens veszély előtt nem áll és hogy a békés kilátások a legkedvezőbbek. A Németországgal való szövetség ellen kifejezetten csak gróf Károlyi Mihály nyilatkozik 1913-ban, mert az szerinte nem békés célokat követ és nem játszik kiegyenlítő szerepet. A többi ellenzéki szóvivők azonban szintén részben panaszokkal vannak tele a Németországgal való szövetség ellen, részben lekicsinylik ennek értékét. Holló szerint a magyar közvélemény elhidegült a német szövetséggel szemben, mert ez a szövetség az, amely Magyarországra olyan fegyverkezések kötelezettségét hárítja, amelyek erejét felülműlják. „A szövetség kiuzsoráz bennünket” — mondja egy ízben. Bakonyi Samu a „nagyhatalmi aspirációk következményei által agyonterhelt Magyarországról beszél.” Gróf Batthyány Tivadar szerint a Németországgal való szövetség nekünk nem olyan fontos, mint Németországnak, mert mi találunk másutt is szövetségeseket. Ezt a fejtetést többször megismétli, de egyszer sem mondja meg, hogy azt a jobb szövetséget, amelyről beszél, hol véli feltalálhatónak. Oroszországról Holló azt mondja, hogy annak a Balkánon nincsenek többé expanziós törekvései és ezért teljes érdekközösségben vagyunk vele. Ő egyáltalában nem tart szükségesnek semmiféle

szövetséget. Azt, hogy Olaszországnak támadó szándékai lehetnek a monarchia ellen, az ellenzéki szónokok neveltséges állításnak mondják és Holló követeli, hogy vigyék a nyilvánosság elé az Olaszországgal szemben agresszív háborús párt üzelmeit. A felszólalásoknak nem volt nagyobb jelentőségük, de visszatükröztetik azt a nagyfokú tájékoztatlanságot, amely a Magyarország szempontjából rendkívül komoly európai helyzettel szemben nemcsak az említett politikusoknál, de kétségkívül a magyar társadalom széles rétegeiben is megnyilvánult.

Gróf Tisza István kormányzati tevékenysége már a közeledő háborúra van beállítva. Nagyrészből a bekövetkezendő események miatti aggodalom indította arra, hogy békés megoldást keressen a horvát kérdésben és megkísérelje a nemzetiségekkel való végleges kibékülést is.

A horvát képviselőkkel gróf Pejacevich Tivadar horvát miniszter közvetítésével azonnal kormányrajutása után tárgyalásokat kezdett. Ezeket megkönnyítette az a körülmény, hogy a horvát képviselők a jogpárt tagjai kivételével mindnyájan kijelentették, hogy az 1868. évi 30-ik törvénycikkben lefektetett magyar-horvát kiegyezés alapján állanak és csak olyan kívánásokat támasztanak, amelyek ezzel a törvénnyel összeegyeztethetők. Különösen két ilyen kívánáság merült fel. Az egyik arra vonatkozott, hogy Horvátországban hivatalosan a horvát helységnevek legyenek használndók. Ez ellen Tisza, tekintettel arra, hogy a helységnevek megállapítása Horvátország autonóm jogai közé tartozik, semmi ellenvetést nem támasztott. „E téren, — mondotta 1913 november 26.-án a magyar képviselőházban, — a mi rossz példánkat követik Horvátországban. Mi mentünk a helységnevek megállapításánál olyan térre, amelyet nem helyeseltünk akkor sem, amelyet igen szívesen tennék meg nem történtté, ha ez lehetséges volna, de ha Horvátország ezt a rossz példát követni akarja, ehhez való jogát nem vonom kétségbe.” A horvát képviselők második és fontosabb

óhaja a koalíció idejében meghozott vasúti szolgálati pragmatika nyelvrendelkezéseinek módosítása volt. Tisza ebben a kérdésben is engedett. Új vasúti pragmatika betérjesztését helyezte kilátásba, amelyből a nyelvi rendelkezések teljesen kimaradnak mindaddig, míg ezek végleges rendezése lehetővé válik. Az e tekintetben szükséges intézkedéseket rendeleti úton léptette életbe, de már az új pragmatika indokolásában megjelölte a kibocsátandó rendelet tartalmát. E szerint a magyar államvasutak szolgálatába általában csak az vehető fel, aki magyarul tud, de aki Horvátországban községi illetőségű, az felvehető akkor is, ha csak horvátul tud. E megegyezés alapján 1913 november elején megtörtént Cuvaj kir. biztos felmentése. Utóda a horvát bán állásában báró Skerlecz Iván lett.

Nem ily sikeres volt Tiszának a nemzetiségi képviselőkkel való tárgyalása. Ezeket Tisza már a Lukács-kormány idejében / indította meg az akkori miniszterelnök tudtával. Elsősorban a románokhoz fordult, kilátásba helyezve részükre a nemzetiségi, illetve a román nemzeti párt eltiltására vonatkozó rendeletnek visszavonását és a nemzetiségi pártnak elismerését. Intézkedéseket I ígért annak biztosítására, hogy a nemzetiségi vidékeken csakis olyan tisztviselők fognak alkalmaztatni, akik a felekkel anyanyelvükön tudnak érintkezni és hogy a bíróságoknál és a közigazgatásban az első fokon minden fél saját anyanyelvét használhassa.; Gazdasági tekintetben Tisza arra akarta magát kötelezni, hogy a nem-magyar ajkú honpolgároknak gazdasági és ipari jellegű egyesületei és vállalatai is részesedni fognak állami támogatásban és segélyekben. A nemzetiségi vidékeken való telepítések gondolatát Tisza el akarta ejteni. Módot akart adni arra, hogy a nem-magyar-ajkú gyermekek az állami népiskolákban is tanulhassanak a maguk anyanyelvén és a nemzetiségi vidékek községi iskoláinak felső osztályaiban is be akarta vezetetni az illető nemzetiségi nyelv oktatását. Végül hajlandó volt elejteni bizonyos korlá-

tozásokat, amelyek a nemzetiségi agitáció megnehezítése érdekében a sajtó- és gyülekezési jog terén fennálltak. Az ú. n. nemzetiségi izgatási perek a munkapárt kormányrajutása óta amúgy is csendben megszűntek.

A románok azonban ezeken az engedményeken túlmenő követeléseket állítottak fel. Ezekhez tartozott a román nyelvnek a közoktatás terén való érvényesülése, teljes szabadság román tan nyelvű községi és felekezeti iskolák felállítására, stb. Viszont magyar részről gróf Apponyi Albert és gróf Bethlen István túlmesszemenőnek tekintették azt az ajánlatot, amelyet Tisza a nemzetiségeknek tett. A tárgyalások Tisza és a nemzetiségek között nem vezettek eredményre. Tisza felkérésére a román képviselők vezére, Maniu Gyula, írásban közölte Tiszával azokat a feltételeket, amelyeknek teljesítése esetében a románok hajlandók volnának a magyarsággal végleges békét kötni. Tisza elolvasta a neki átadott írást és azután visszaadta Maniunak e szókkal: „Ezt magyar gyomor nem veszi be.”

Közben a képviselőház — majdnem állandóan az ellenzék távollétében — hosszú sor törvényjavaslatot fogadott -el, többek között új sajtótörvényt. Az utóbbinak tárgyalásánál az ellenzék megint zajos botrányokat rendez, úgy hogy tagjait egyenként kellett a parlamenti őrségnek eltávolítani. A kivezetettek között van ezúttal gróf Andrássy Gyula is.

De ezek a jelenetek megszokottá válnak, — nincs már hatásuk a tömegekre. Az ellenzék egy része veszendőbe menő népszerűségét mind radikálisabb jelszók felkarolásával igyekszik erősíteni. Ennek a csoportnak vezére gróf Károlyi Mihály, aki Kossuth halála és Justh lemondása után a függetlenségi párt valószínű vezetője lesz. Amikor látja, hogy a parlamentben a belpolitikai kérdések terén nem képes Tiszát sarokba szorítani, a külpolitikára veti magát és e téren igyekszik Tiszának kellemetlenségeket szerezni. Nyíltan támadja a hármasszövetséget, látogatást

akar tenni Pétervárott és Parisban, egy erre a két államra támaszkodó, egyelőre csak igen zavaros körvonalakban kibontakozó és az adott helyzetben — ha egyáltalában — csak súlyos áldozatokkal megvalósítható külpolitika mellett tör lándzsát és végül Amerikába utazik, hogy az ottani magyarság körében gyűjtsön pénzt a legközelebbi választásokon egy hármasszövetség-ellenes és radikális függetlenségi párt győzelmének biztosítására. A polgárság körében megalakul a radikális párt, amely hasonló törekvések szolgálatában áll, mint a milyeneket Károlyi hirdet és tőle csak abban különbözik, hogy az Ausztriával való közjogi viszony kérdését másodrendűnek tartja. Viszont az ellenzéknek Andrassy, Apponyi és Rakovszky befolyása alatt álló komoly elemei kezdik keresni az utakat, amelyek a passzivitásból visszavezethetnék őket a normális parlamenti tárgyalásokba. De csakhamar olyan események következtek be, amelyek mellett az, hogy az ellenzék a parlamentben miként viselkedik, megszűnik döntő jelentőségű kérdés lenni.

HADÜZENET SZERBIA ELLEN

EZERKILENC SZÁZTIZENNÉGY június 28.-án az a megdöbbentő hír járta be a világot, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége, Hohenberg hercegnő ellen Sarajevóban merénylet történt, amely a főhercegnek és hitvesének életébe került. A trónörökös három nappal előbb érkezett meg Boszniába és 28.-án Sarajevót tekintette meg. Az autóra, amelyben hitvesével együtt ült, útközben bombát dobtak, amely azonban csak két, egy második autóban ülő, a trónörökös kíséretéhez tartozó urat sebesített meg. Amikor a trónörökös a városháza meglektintése után a helyőrségi kórházba indult, hogy a sebesülteket meglátogassa, az egyik utcasarkon egy Princip nevű, röviddel azelőtt Belgrádból Boszniába érkezett középiskolai tanuló két revolverlövést adott le ellene. A lövések találtak és úgy a főherceg, mint hitvese egy negyedóra múlva meghalt.

Hogy a szörnyű bűnténynek politikai rugói voltak, az az első pillanattól kezdve nem volt kétséges és ezt a merénylők nem is tagadták. A megejtett hivatalos vizsgálat, amely a Szerbiához intézett ultimátumot megelőzte, számtalan bizonyítékot hozott felszínre azt illetően, hogy a merényletet a Szerbiában működő Narodna Odbrana nevű egyesületben a hivatalos katonai körök támogatásával készítették elő. Szerb forrásból eredő értesülések azóta világosságot vetettek arra is, hogy a szerb hadseregben „Fekete Kéz” néven működő titkos szervezet is részt vett a merénylet előkészítésében és hogy különösen a szerb vezérkar információs szol-

gálatának vezetője, Dimitrievics Ápisz alezredes, nemcsak tudott róla, de valószínűleg ő volt a merénylők szellemi irányítója. Dimitrievics alezredest később, amikor a világháború folyamán a szerbek ügye egy időben rosszul állt, azzal vádolták, valószínűleg ártatlanul, hogy Sándor szerb király ellen merényletet tervezett, ezért Salonikiben személyes ellenségeiből álló hadbírótság elé állították és agyonlőtték. A nemezis így utolérte őt. Szerb írók annak a gyanujoknak adnak kifejezést, hogy a saloniki-i perben hozott ítélet, amelynek indokolása ilyen gyenge alapon állt, csak egy Szerbiára nézve kellemetlen tanúnak láb alól való eltevését célozta. Hogy miért szemelték ki éppen Ferenc Ferdinánd személyét áldozatul, azt megmagyarázzák azok a politikai eszmék, amelyeket a trónörökös Ferenc József halála után meg akart valósítani, ő nem volt a délszlávoknak ellensége, sőt a monarchia délszláv népei határozottan rokonszenvét élvezték. Politikájának vezérgondolata az volt, hogy az osztrák-magyar monarchia központi hatalmának megerősítése mellett a monarchiában élő különböző fajok lehetőleg messzemenő önkormányzatot kapjanak, esetleg az addig fennállt közjogi kapcsolataiknak felbontásával is. Azt tartotta, hogy Dalmácia, Bosznia, Hercegovina, Horvátország és Szlavónia délszláv népessége együvé tartozik és hogy azokat külön délszláv királyságban kell a monarchián belül egyesíteni. Belgrádban ismerték ezeket a terveket, hisz a trónörökös azt a hibát követte el, hogy túlkorán és túlnyíltan beszélt szándékairól, és tisztában voltak vele, hogy azoknak megvalósítása meghúzná a halálharangot a nagyszerb aspirációk felett. Ha a trónörökös koncepciója tetté válik, a nagyszerb ideál csak a monarchián belül valósíthatott volna meg. Igaz, hogy ennek nagy nehézségei lettek volna és hogy Magyarország az ilyen törekvésekkel szemben ellenállást fejtett volna ki, de hogy egészen kilátástalanok nem voltak, ezt többek közt az is bizonyítja, hogy gróf Bethlen István a háború folyamán 1917 március 3.-án tartott igen érdekes beszéd-

jében szintén a délszlávoknak a monarchián, illetve Magyarországon belül való egyesítését mondta kívánatosnak. A szerbek tehát nem ellenségükön álltak bosszút, amikor Ferenc Ferdinándot megölték, hanem azt a férfit akarták eltenni láb alól, aki megakadályozhatta volna, hogy az a Nagyszerbia, amelynek Belgrád vezetése alatt való megvalósításán az eszközök megválogatása nélkül szívósan dolgoztak, Belgrád alá kerüljön.

A sarajevói gyilkosság elfeledtette Magyarországon mindazokat az ellentéteket, amelyek a trónörökös és a magyar politikai élet vezetői között évek óta fennálltak. A képviselőházban ez alkalommal elhangzott beszédek elismeréssel adóznak a trónörökös erős és céltudatos egyéniségének. „Egy nagytehetségű, nagyakaratu, nagyszándékú fejedelmi ivadékra sújtott le, nagy hivatásának küszöbén, egy gaz merénylő golyója” — mondotta Apponyi Albert. „A készülő jövő múltba sülyedt, mielőtt jelenné alakult volna. Nagy gondolatok és nagy tervek szálltak vele sírba.” Andrassy Gyula pedig így szólt róla: „Tele volt nemes ambícióval, nagyravágyással, használni akart a monarchia nemzeteinek, használni akart a dinasztíának. Semmit sem tudott megvalósítani abból, ami hevítette. Valóban nagy emberi tragikum van ebben. Azért halt meg, mert férfiasan képviselte Magyarom szagnak is ama hatalmi érdekét, amelyet fel nem adhatunk. Azért érte orgyilkos kéz, mert azt a hatalmi pozíciót képviselte, mely Magyarországnak vitális érdeke.” Az ősz uralkodó, amikor megrendülten értesül a trónörökös pár haláláról, gondol arra, hogy ez a szörnyű esemény elejét veszi sok éles összecsapásnak, amely Ferenc Ferdinánd trónralépése esetében közte és Magyarország között elkerülhetetlennek látszottak. Természetes, hogy ez az érzés Magyarországon sem volt ismeretlen. De azokból a beszédekből, amelyekkel a trónörököst Magyarországon búcsúztatták, mintha mégis halkán és csendesesen kicsendülne egy másik érzés is, hogy a monarchia szerkezete valóban korhadt, hogy megújításra szorul és hogy

most sirba szállt az egyetlen férfi, aki erre az építő munkára vállalkozni mert volna, aki erre a feladatra készült és aki elég erősnek érezte magát annak elvégzésére.

Azok az évek óta húzóódó megfontolások, hogy nem volna-e elkerülhetetlenül szükséges Szerbiával fegyveresen leszámolni, a sarajevói merénylet után természetzerűleg a legkomolyabb alapot öltötték. Most olyan tényezők is megbarátkoztak a háború gondolatával, kik eddig idegenkedtek tőle; viszont a vezérkar főnöke, Conrad báró, aki eddig a legkitartóbban mutatott rá a Szerbiával megvívandó háború szükségességére, most már bekövetkezettnek ítélte azt a helyzetet, amelytől mindig félt, mert úgy látta, hogy a monarchia immár tényleg összes ellenségeinek szövetségével fogja magát szembetalálni és azok együttes támadásának lesz kitéve. Berchtold gróf június végén készült emlékirata, amelyet Ferenc József július 5.-én megküldött Vilmos császárnak, sötét színekben vázolja a monarchia és vele együtt a hármasszövetség diplomáciai helyzetét a Balkán-félszigeten. Az emlékirat szerint a középhatalmak a Balkánon elveszítették az Európából jóformán kiszorult Törökország támogatását, ezzel szemben a teljesen orosz befolyás alatt álló Szerbia saját várakozásait felülmúló módon megerősödött és Montenegróval való egyesülése révén még további megerősödést remél. Romániában ellenséges hangulat kapott lábra Ausztria-Magyarországgal szemben, amely a nagyromán eszme megvalósításában és a „kárpátokontúli testvérek felszabadításában látja a román politika célját és Romániának Oroszországhoz való közeledésére vezetett, úgy hogy Károly román király már közölte is az osztrák-magyar követtel, hogy miután nem tud országának közvéleménye ellen politikát folytatni, a fennálló szövetséges viszony dacára sem lehet gondolni arra, hogy Románia, egy orosz részről Ausztria-Magyarország ellen irányuló támadás esetében, a monarchia oldalán beavatkozzék. A Balkánon bekövetkezett események aktív tételeként köny-

veli el az emlékirat Albánia megalakulását, amely azonban mint katonai tényező, csak évek múlva fog számba jönni, Bulgáriának az orosz politikától való eltávolodását és a Görögországgal való viszony megjavulását. Az orosz és francia politika azonban — mondotta az emlékirat — kitaróan dolgozik egy Görögország és Bulgária bevonásával létesítendő Balkán-szövetség megalakításán, amelynek céljai Törökországnak Európából való kiszorulása után már csak Ausztria-Magyarország ellen irányulhatnak és amelynek programját ezért olyan területeknek megszerzése alkotja, amelyek ezidőszerint Magyarország és Ausztria birtokában vannak. Egyelőre azonban Bulgária még védekezik a Balkán-szövetségbe való bevonása ellen és Törökországhoz keres közeledést. Ami Oroszországot illeti, az emlékirat tisztában van vele, hogy ennek a hatalmas, de részben földrajzi fekvésénél fogva, részben szerződés alapján a nyílt tengertől elzárt, rengeteg katonai hatalmi eszközzel rendelkező országnak politikája szükségszerűen agresszív jellegű. Ebben a helyzetben Berchtold gróf arra gondol, hogy a monarchia Bulgáriával lépjen szövetségre, amely támpontot nyújthatna a monarchiának Románia helyett és esetleg Románia ellen is. Az emlékirat célja, a Bulgáriával való szövetség számára megnyerni a német kormányt, amely azt eddig ellenezte. A külügyminiszter június végén közölte gróf Tisza Istvánnal, hogy a sarajevói merényletet alkalmul akarja felhasználni a Szerbiával való fegyveres leszámolásra, de Tisza kijelentette neki, hogy ezt végzetes hibának tekintené, és hogy e lépésért semmiesetre sem vállalhatna felelősséget. Álláspontját egy július elsején az uralkodónak megküldött felterjesztésében részletesen kifejtette. Előadja benne, hogy egyelőre még nincsen támpont annak beigazolására, hogy a merényletért Szerbiát felelőség terheli, ezért békebontók színében tűnnék fel és a legkedvezőtlenebb körülmények között provokálnánk egy nagy háborút. Másfelől az az időpont, amikor Románia támogatását elveszítettük és az

egyetlen Balkán-állam, amelyre Románia helyett támaszkodhatnánk, Bulgária, teljes kimerültséget mutat, különben is kedvezőtlen volna háború megindítására. Megfelelő *casus belli*-t találni szerinte sohasem lesz nehéz. Ha a támadásra alkalmas időpont elérkezett, a különböző kérdésekből háborús okot konstruálni mindig lehetséges lesz. De előbb olyan diplomáciai konstellációt kell teremteni, amelyben az erőviszonyok részünkre kevésbé kedvezőtlenek. Tisza mindenekelőtt azt tartaná szükségesnek, hogy Bulgária végleg csatlakozzék a hármasszövetséghez, még pedig oly módon, hogy ennek a lépésnek ne legyen éle Románia ellen és nyitva maradjon az ajtó úgy Románia, mint Görögország részére. Ha a Bulgáriával való szövetséget Románia kedvéért tovább is elszalasztjuk, — mondotta — mi leszünk az okai, ha az általunk elhagyott Bulgária egy szép napon végül is csatlakozni fog az ellenünk irányuló szövetséghez és segédkezni fog abban, hogy bennünket kizsákmányoljanak, csak azért, hogy ennek fejében egy darab macedón földet kapjon. A Bulgáriával való szövetség azonban, Tisza szerint, a legjobb mód volna arra is, hogy Romániát visszaszerezzük, mert a románok psychéjében szerinte döntő tényező mégis csak a Bulgáriától való félelem.

Július 7.-én közös minisztertanács ült össze a teendők megbeszélésére. Itt Berchtold gróf felvetette azt a kérdést, nem érkezett-e el az ideje annak, hogy Szerbia egy nagyobb erő kifejtéssel egyszersmindenkorra ártalmatlanná tétessék. Bejelentette, hogy ez esetre Németország megígérte a maga támogatását. Számol ugyan azzal, hogy a Szerbia ellen meginduló háború maga után vonhatja az Oroszországgal való háborút is. Oroszország azonban ezidőszert a Balkán-államoknak Ausztria-Magyarország ellen való tömörítésén dolgozik és tisztában kell lennünk azzal, hogy helyzetünk ezzel a politikával szemben mindinkább romlani fog, annál inkább, mert a monarchia létlenségét a monarchia délszláv és román lakossága a gyengeség jelének tekintené,

ez pedig megerősítené Szerbiának és Romániának erre a lakoságra gyakorolt vonzóerejét. Berchtold ebből azt a következtetést vonta le, hogy meg kell előznie a monarchia ellenségeinek akcióját és idejében le kell számolni Szerbiával, hogy így feltartóztassuk a már megindult kedvezőtlen fejlődési folyamatot, ami később már nem lesz lehetséges.

Gróf Tisza István a minisztertanácson elismerte, hogy a helyzet a sarajevói merénylet ügyében elrendelt vizsgálatokban kiderített körülményeknél fogva, de a szerb sajtó magatartása miatt is az utolsó napokban megváltozott és ezért egy Szerbia ellen irányuló háborús akció lehetőségét már közelebbinek látja, mint ezt közvetlenül a sarajevói merénylet után hitte. De sohasem helyeselhetne egy minden előzetes diplomáciai akció nélküli, meglepetésszerű támadást Szerbia ellen, mert ebben az esetben Európa szemében igen kedvezőtlen megvilágításba kerülnének s minden valószínűség szerint az egész Balkánt ellenségünké tennők, — talán Bulgária kivételével, amely azonban ezidőszerint túlgenge ahhoz, hogy megfelelő támogatásban részesíthetne bennünket. Tisza ezért feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a monarchia határozott követeléseket formulázzon meg Szerbiával szemben és csak akkor intézzen hozzá ultimátumot, ha ezeket a követeléseket nem teljesíti. A követelések legyenek kemények, de nem teljesíthetetlenek. Ha Szerbia azokat elfogadja, ez eklatáns diplomáciai sikert jelentene, amely a Balkánon presztízsünket emelné. Ha azonban Szerbia nem fogadja el ezeket a követeléseket, akkor ő is a háborús akció gondolata mellé állana. Ez esetre azonban már most hangsúlyozza, hogy ennek az akciónak Szerbia kisebbsítésére kell ugyan törekednie, de nem Szerbia teljes megsemmisítésére, mert ezt Oroszország életre-halálra menő harc nélkül nem engedhetné meg és ő, mint magyar miniszterelnök, különben is sohasem egyezhetnék bele Szerbia egy részének anektálásába. Tisza ezután kifejtette, hogy ő személyesen azon

a véleményen van, hogy az adott pillanatban nem kellene feltétlenül háborúra törekedni. Ezidőszert Romániában igen heves agitáció folyik ellenünk, úgy hogy egy román támadás eshetőségével is számolnunk kell és mindenesetre jelentékeny haderőt kellene Erdélyben tartanunk a románok sakkban tartására. Szerinte Bulgáriát és Törökországot kellene a hármasszövetségbe bevonni, amivel ellensúlyt teremtenénk Romániával és Szerbiával szemben és Romániát a hármasszövetséghez való visszatérésre kényszeríthetnők. Mindezeket a mozzanatokat — mondta Tisza — olyan felelősségteljes elhatározásnál, mint amelyről ma szó van, meg kell fontolni. Ezért oda konkludál, hogy nem tudja magát feltétlenül elhatározni a háború mellett; megfelelő dipke máciai sikert, amely Szerbia megalázását jelentené, szintén alkalmasnak tartana saját helyzetünk megjavítására.

A minisztertanács többi tagja nem osztotta Tisza nézetét. Berchtold gróf arra utalt, hogy pusztán csak diplomáciai úton elért sikerek a múltban csupán fokozták a szerbek ellenséges érzületét a monarchiával szemben. Stürgkh gróf osztrák miniszterelnök két okból nyilatkozott a háború mellett, először azért, mert Bosznia katonai parancsnokának, Potiorek tábornoknak, nézete szerint Boszniában egyáltalában nem lehet rendet teremteni, ha előzetesen erős csapást nem mérünk Szerbiára, másodsor azért, mert Németország azonnali akciót kíván és habozással esetleg kockáztatnók a német szövetségesnek támogatását, amely valamely a jövőben felmerülő esetben talán nem lesz a monarchia részére annyira biztos. Bilinski közös pénzügyminiszter különösen nyomatékosan foglalt állást a háború mellett, mert Boszniában másként nem lehet a viszonyokat szanálni; a diplomáciai sikerről azt hiszi, hogy az a szerbeknél és a bosnyákoknál inkább árt, mint használ. Kroatin hadügyminiszter szerint a diplomáciai akciót csak a gyengeség jelének vennék, a katonai akció kilátásai pedig később csak még rosszabbakká fognak válni.

Minisztertársai *egyezően* ellentétes állásfoglalásának ellenére, Tisza fenntartotta álláspontját, hogy Bulgáriának a hármasszövetséghez való csatlakozása lehetővé tenne egy sikeres Balkán-politikát. Utal arra, hogy egy európai háború a jelenlegi viszonyok mellett mily nagy szerencsétlenség volna. Nem szabad elfelejteni — mondotta, — hogy a jövőben kedvező eshetőségek is beállhatnak, mint pl. komplikációk Ázsiában, amelyek Oroszország erejét lekötik, vagy az újból megerősödött Bulgáriának egy Szerbia ellen folytatott revánshadjárata, — amely esetben helyzetünk a nagyszerb problémával szemben lényegesen kedvezőbbé válnék. A minisztertanácson erre konstatálták, hogy összes tagjai egyetértenek a Szerbiával felmerült konfliktus sürgős elintézésének szükségességében, és hogy elfogadják Tisza ama javaslatát, amely szerint a mozgósítás előtt előbb konkrét követelések intéztessenek a szerbekhez, ezek elutasítása esetében pedig ultimátum állítassék. Tisza kivételével a minisztertanács összes tagjai továbbá a mellett foglaltak állást, hogy a pusztán csak diplomáciai siker, ha Szerbiának még oly eklatáns megaláztatásával végződnek is, értéktelen volna, és hogy ezért Szerbiához olyan messzemenő követeléseket kell intézni, amelyeket el nem fogadhat, hogy így aztán út nyíljk a konfliktus katonai beavatkozás útján való radikális megoldására. Tisza erre újra szót kért: nem emelt kifogást az ellen, hogy a Szerbiával szemben támasztandó követelések kemények legyenek, de szerinte azoknak nem szabad olyanoknak lenniök, hogy a monarchiának teljesíthetetlen követelések támasztására irányuló szándéka nyilvánvaló legyen. Kijelentette, hogy ő a maga részéről levonná a konzekvenciákat, ha ez az álláspontja nem vétetnék figyelembe. Később még egyszer appellált a jelenlevőkhöz, hogy gondosan fontolják meg döntésüket és fenntartotta magának a jogot, hogy saját álláspontját az uralkodó előtt részletesen is kifejthesse.

Másnap, július 8.-án, Tisza elkészítette ezt a felségelőter-

jesztést. Kijelentette, hogy az előző napi minisztertanácson ahhoz a tervhez, hogy Szerbiával háború provokáltassék, nem tudott egész terjedelmében hozzájárulni. A Szerbia elleni támadás, — mondotta — amennyire ez emberileg előrelátható, Oroszország beavatkozását és a világháború kitörését fogja maga után vonni; ebben az esetben a román hadsereg is ellenségeink táborát erősítené és így a háború kilátásai a mi szempontunkból igen kedvezőtlenekké válnának. A háborúnak ilyen konstelációban való provokálására irányuló akciót annál kevésbé he lyeselhetne, mert azzal, hogy Németország a legutóbbi napokban hozzájárult Bulgáriának a hármasszövetségbe való bevonása eszméjéhez, megnyílt a lehetőség egy következetes, aktív és sikeres Balkán-politikának követésére. Egy általunk provokált háborút, véleménye szerint, az adott pillanatban igen kedvezőtlen feltételek mellett kellene megvívunk, míg a Szerbiával való le számolásnak későbbi időpontra való elhalasztása esetében kedvezőbb erőmegoszlásra számíthatnánk. „Távol áll tőlem, — mondja — hogy erély nélküli és tétlen politikát ajánljak Szerbiával szemben. Nem nézhetjük indolensen, miként áskálódnak ellenünk ebben a szomszéd országban, miként izgatják saját alattvalóinkat hazaárulásra és miként készítenek elő ott gyilkos merényleteket . . . Nem amellett vagyok, hogy ezeket a provokációkat zsebre vágjuk és kész vagyok viselni a felelősséget egy igazságos követeléseink visszautasítása által felidézett háború minden következményeért. De nézetem szerint alkalmat kell adni Szerbiának arra, hogy a háborút, — habár súlyos diplomáciai vereség árán is, — elkerülje. Ha ezután mégis háborúra kerül a sor, legalább be lesz igazolva, hogy a jogos önvédelem talaján vagyunk”. Tisza ezután felemlít egyes, a szerbekkel szemben támasztható követeléseket. „Ha ezeket Szerbia elutasítja, — folytatja — akkor egy reánk kényszerített háborúról volna szó, illet pedig minden hatalomnak habozás nélkül állania

kell, ha egyáltalán állami létet akar folytatni; másfelől a háborúért való felelősség Szerbiára volna áthárítva, amely a háború veszélyét azzal vonta volna magára, hogy még a sarajevói gattzet után is vonakodott egy tisztességes szomszéd kötelességeit becsüketesen teljesíteni” ... Hogy Olaszországgal komplikációk ne keletkezzenek, Anglia rokonszenvét el ne veszítsük és Oroszország számára egyáltalában lehetővé tegyük a semlegesség megóvását, Tisza annak kinyilatkoztatását tartja szükségesnek, hogy a monarchia nem akarja Szerbiát megsemmisíteni és még kevésbé annektálni. A háború szerencsés kimenetele esetében tehát Szerbia területét a Balkán-háborúban birtokba vett területeknek Bulgária, Görögország és Albánia közötti felosztásával kisebbiteni kellene ugyan, de a monarchiának legfeljebb egyes stratégiaailag fontos határ-kiigazításokat és hadikárpótlást szabad követelnie. Ha azonban Szerbia enged, ezt a megoldást jóhiszeműen el kell fogadnunk és nem szabad Szerbia előtt elzárunk a visszavonulás útját. Ebben az esetben meg kellene elégednünk a szerbek gögijének erős megtorpanásával és Szerbiának okozott jogos diplomáciai vereséggel. Felségelőterjesztését Tisza azzal fejezi be, hogy újból ajánlja az általa képviselt középút követését és kijelenti, hogy egy kizárólagosan és agresszív módon háborús megoldásra irányuló törekvésért nem vállalhatna felelősséget.

Július 14.-én a közös miniszterek gróf Tisza Istvánnal egyetértésben megállapítják a Szerbiához intézendő követeléseket. Ez alkalommal Tisza kifejezetten hangsúlyozza, hogy a Szerbia elleni eljáráshoz csak abban az esetben járul hozzá, ha a közös minisztertanács még az ultimátum elküldése előtt elhatározza, hogy kisebb határkiigazításoktól eltekintve, területi gyarapodásra a Szerbia ellen folytatott háborúban nem törekszik. A szerb kormányhoz intézendő jegyzék úgy volt tartva, hogy a bennefoglalt követeléseknek Szerbia részéről való elfogadása alig volt remélhető. Berchtold ezért az uralkodónak azt jelentette, hogy a

Szerbiával való háborús konfliktus valószínűvé vált. Egészen kizártnak Berchtold gróf nem tartotta a követelések teljesítését. Ez esetben, — jelenti az uralkodónak, — ez Szerbiának mély megalázását és az orosz presztízsnak a Balkánon való csökkenését jelentené. Körülbelül ez volt ettől kezdve Tisza véleménye is. A július 14.-i közös minisztertanácson már nem is ellenezte azokat a lépéseket, amelyek háborúra vezettek. Megelégedett azzal, hogy kívánságára a minisztertanács — Berchtold bizonyos aggályai dacára — egyhangúlag kimondta, hogy a monarchia Szerbia kárára még győzelmes háború esetében sem fog területeket annektálni. Hogy mi bírta rá Tiszát álláspontjának megváltoztatására, az még ma sincs egészen tisztázva. Erre az elhatározásra különösen két férfinak volt befolyása: az egyik Burián István báró volt, a másik Tschirschky Henrik német nagykövet.

Burián báró, aki ebben az időben ő Felsőége személye körüli miniszter volt, Tisza kormányában és aki külügyi kérdésekben akkoriban Tisza teljes bizalmát élvezte, határozottan szükségesnek tartotta a Szerbia, ellen megindítandó háborút. Sokáig állt mint közös pénzügyminiszter Bosznia közigazgatásának élén és mint mindenki, aki a boszniai viszonyokat ismerte, tisztában volt azzal, hogy ez a tartomány feltétlenül a nagyszerb eszme prédájává válik, ha a monarchia nem képes erős csapást mérni Szerbiára. Már pedig a helyzet 1914-ben is az volt, mint a hetvenes években, amikor Andrassy Gyula gróf külügyminiszter elhatározta magái Bosznia megszállására: előre volt látható, hogy ha Szerbia a maga területét Bosznia elfoglalásával is gyarapítani fogja, előbb-utóbb magához fogja vonni először Dalmáciát, majd Horvát-Szlavonországot és végül talán Magyarország és Ausztria egyéb délszláv lakta területeit is. A monarchia részéről abdikáció lett volna, ha ezt a fejlődést minden következményeivel együtt kardcsapás nélkül elfogadja. Erről azonban Tiszát nem is kellett meggyőzni, mert ő ezt igen jól tudta. Amiről meg kellett győzni, csupán

az volt, hogy az a Szerbiával való leszámolásra alkalmasabb időpont, amelyet Tisza bevárni óhajtott, már nem remélhető, mert erre hiányzik az idő, és hogy Bulgáriának a hármasszövetséghez való bevonása sem fog az adott helyzetnél kedvezőbbet teremteni, mert egyfelől Bulgária ebben a szövetségben még sem lesz sohasem ugyanolyan értékű partner, mint Románia volt, másfelől Bulgária támogatása a Szerbia ellen folytatandó háborúban önmagától fog adódni akkor is, ha előzetesen nem csatlakozott a hármasszövetséghez. Burián báró valószínűleg ezeknek a szempontoknak megvilágításával gyakorolt befolyást Tisza István elhatározására, amelyet kétségkívül alátámasztottak azok a napnap után előkerült új bizonyítékok is, amelyek a szerb kormánynak a sarajevói merényletben való bűnrészességéről, valamint a szerb sajtó és felelős szerb orgánumok részéről kiinduló, mindinkább halmozódó provokációkról napfényre kerültek.

Ami Tschirschky német nagykövetet illeti, róla olyan körökben, amelyek az osztrák-magyar külügyminisztériummal szoros összeköttetésben álltak, az a vélemény volt elterjedve, hogy ő volt az, aki Tiszának a háború azonnali megindításától való idegenkedését eloszlatta. E hírek szerint Tschirschky olyasmit jelentett volna ki Tisza előtt, hogy az osztrák-magyar monarchia Németországra nézve megszűnne értékes szövetséges lenni, ha a Szerbia részéről kiindult provokációkat ezúttal is eltűrné és hogy Németország ebben az esetben kénytelen volna eddigi politikáját, amely a monarchiával való szoros együttműködésen alapszik, revízió alá venni. Nincsen semmiféle bizonyíték arra, hogy Tschirschky ezeket a kijelentéseket Tisza előtt tényleg megtette volna. Egy ebben az irányban a német külügyminisztériumhoz intézett kérdésre később, a háború folyamán, Czernin gróf külügyminiszter azt a választ kapta, hogy a külügyminisztérium irattárában nem található sem olyan instrukció, amely Tschirschkyt ily kijelentések megtételére felhatalmazta volna, sem olyan

a bécsi nagykövet részéről beérkezett jelentés, amely Tschirschky nek ilyen, Tisza előtt tett kijelentéseiről megemlékeznek. De vannak támpontok arra, hogy Tschirschky ilyen irányban tényleg befolyást gyakorolt Tiszára. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy a kritikus napokban Tisza szoros érintkezésben állott Tschirschky ve. Ezt igazolja ez utóbbinak július 14.-éről kelt jelentése, amelyben elmondja, hogy őt Tisza aznap felkereste és elmondta neki, hogy eddig mindig ő volt az, aki óvatosságra intett, de minden nap jobban megerősíti abban a meggyőződésben, hogy a monarchiának erélyes elhatározásra kell jutnia, hogy bizony ságot tegyen életerejéről és hogy a délkeleten uralkodó tarthatatlan állapotoknak véget vessen. Az az elbizakodottság (*Aw massung*), — mondta Tisza Tschirschkynek, — mely a szerb sajtó és a szerb diplomaták megnyilatkozásait jellemzi, egyenesen elviselhetetlen. „Nehezen határoztam el magamat arra, — folytatta — hogy a háborút ajánljam, de most tökéletesen meg vagyok győződve annak szükségességéről és minden erőmmel helyt fogok állani a monarchia nagyságáért”. Ezt a jelentést a német császár is olvasta, aki annál a mondatnál, amely a monarchia erélyes elhatározásának szükségességéről beszél, a jelentés szélére odaírta, „feltétlenül így van”, — a jelentés végére pedig odairja: „Végre egy férfi!”- De nemcsak arra van bizonyíték, hogy Tisza ezekben a napokban érintkezésben volt Tschirschkyvel, hanem támpontok vannak arra is, hogy Tschirschky álláspontjának megváltoztatásánál nagy befolyást gyakorolt reá. Célzást arra, hogy Tisza, ha nem is Tschirschky, de a német körök álláspontjának hatása alatt állt a háború mellé, találunk egyik, 1914 november 5.-én Tschirschkyhez intézett levelében, amelyben a német kormány ama kívánságával kapcsolatban, hogy Magyarország tegyen engedményeket saját románajkú polgárainak, arra figyelmezteti a nagykövetet, hogy a monarchia a szerb akció előtt tanácskozott Németországgal és csak „a német kormány

egyenes biztatására és arra a kijelentésére, hogy a mostani helyzetet a folyvást fenyegetőbbé váló leszámolásra kedvezőnek véli, hajtotta végre a belgrádi demarsot”. Ugyanerre céloz Tisza kétségkívül akkor is, amikor 1918 október 18.-án egy Károly királyhoz intézett levélben azt mondja: „A béke megővésére irányuló törekvéseim mellett még sokkal meggyőzőbb bizonyítékokat hozhattam volna fel, ha magasabb szempontok által vezéreltetve nem kellene mindent elkerülnöm, ami más, osztrák-magyar és német tényezőknél háborús szándékok fennforgására engedne következtetni”. De Berchtold gróf maga is Tschirschky-re hivatkozik, amikor Tiszát a háború ellen elfoglalt álláspontjának megváltoztatására akarja rábírní. Július 8.-án levélben közölte Tiszával, hogy Tschirschky-t a német császár megbízta annak teljes nyomatékkal való kijelentésére, hogy Berlinben elvárják a monarchiának Szerbia elleni akcióját és nem értenék meg, ha a monarchia az adott alkalmat nem használná fel arra, hogy Szerbiára csapást mérjen. Tschirschky ez alkalommal azt is megemlítette, — ami Tiszára kétségkívül különös hatást tett, — hogy Berlinben Romániának a monarchia ellen való állásfoglalását ebben az esetben kizártnak tartják. Berchtold Tschirschky nyilatkozatából azt a következtetést véli levonhatónak, hogy „Németország a monarchiának Szerbiával való tranzigálását a gyengeség jelének tekintené, amely nem maradna visszahatás nélkül a monarchiának a hármasszövetségben elfoglalt pozíciójára és Németország jövő politikájára”. Ez körülbelül ugyanaz az eszmemenet, amellyel az elterjedt hírek szerint Tschirschky megnyerte volna Tiszát a háborús akció támogatására . . .

Július 14.-én mindenesetre eldőlt a kocka. A remény arra, hogy Szerbia eleget fog tenni a monarchia által támasztott követeléseknek és hogy ezzel a béke biztosítható lesz, már csak vékony hajszálon függött. Teljesen Tisza sem adta fél a re-

ményt, amelyet különben, mint láttuk, Berchtold is hangoztatott a király előtt. Még június 21.-én is azt írja menyének: „A dolog lefolyhat háború nélkül, adja Isten, hogy úgy legyen, de teljes megnyugvást nem adhatok neked aziránt, hogy semmi esetre sem kerül háborúra a dolog. Bízunk Istenben, hogy elkerüljük ezt a megpróbáltatást, ha pedig mégis reánk mérné, bízunk benne kétszeres erővel”.

A megpróbáltatást nem kerültük el. Július 23.-án Giesl báró belgrádi követ átadta Pacsu ideiglenes szerb miniszterelnöknek a monarchiának a nagyszerb agitációra vonatkozó jegyzékét. A szerb kormány július 25.-én válaszolt. A monarchia több követelését elfogadta, több mást visszautasított, mire a monarchia megszakította a Szerbiával való diplomáciai összeköttetést és elrendelte az osztrák-magyar hadsereg részben való mozgósítását, amelyet július 31.-én, tekintettel a közben Oroszországban elrendelt mobilizációra, az általános mozgósítás követett. Rövid pár napon belül Ausztria-Magyarország és Németország szemben találták magukat Oroszországgal, Franciaországgal és Angliával. Az olasz és román szövetségesek a középhatalmakat cserbenhagyták és egyelőre a semlegesség álláspontjára helyezkedtek. Kitört a világháború.

A magyar képviselőházban Andrassy már július 24.-én kijelentette, hogy az ellenzék hazafias kötelességét ama nagy ellentét dacára, amely a magyar kormánytól elválasztja, mindenkor teljesíteni fogja, mert a magyar nemzet becsülete és létérdeke van kockán. Július 28.-án pedig Apponyi nyilatkozott úgy, hogy az a leszámolás, amely Szerbiával szemben megindult, kikerülhetetlen volt. Mi nem támadunk, — mondotta — de egy elemi védekező kötelezettséget teljesítünk. A leszámolás megkezdésekor — egy szó van az egész közönségnek ajkán és ez a szó: Hát végre! És valóban Apponyi ezzel helyesen adta vissza a közhangulatot. A háború kitörése ilyenformán véget vetett

az ellenzék passzivitásának. Valamikor Tisza azt mondta volt Apponyinak: „Ne adja Isten, hogy olyan körülmények következzenek be ebben az országban, hogy nekünk kettőnknek meg kellene feledkeznünk azokról az ellentétekről, amelyek minket elválasztanak”. Most ezek a körülmények bekövetkeztek és a régi ellentétek kormány és ellenzék közt nem mentek ugyan feledésbe, de háttérbe szorultak.

Mindenki érezte, hogy az a háború, amely most kezdetét vette, Magyarorszáért is folyt, sőt talán elsősorban Magyarorszáért. A Balkán-népek, amelyeknek terjeszkedő törekvései a háború kitörésére alkalmat adtak, elsősorban Magyarország birtokában lévő területekre áhítoztak. Ezek a törekvések már régen veszélyeztették volna Magyarország területi épségét, ha az osztrák-magyar nagyhatalom katonai felkészültsége és Németországgal való szövetsége nem riasztotta volna el ettől mindenkit. Egy független és magára hagyott Magyarország nem tudott volna védekezni ellenük. Egy a Balkán-államokkal valamilyen dunai-konföderációban egyesült Magyarország belekerült volna ezeknek az államoknak egymásközi viszályaiba és tekintettel arra, hogy a magyar nemzet különböző fajokból volt összetéve, ezekben valószínűleg felmorzsolódott volna. A német szövetségnek feladása és az oroszokhoz való közeledés keresése, még ha lehetséges is lett volna, csak eggyel — a németekkel — szaporította volna a magyarság ellenségeit, anélkül, hogy barátaink számát növelte volna, mert az oroszok mindig közelebb érezték volna magukat a monarchiában lakó szláv népekhez és semmi sem szól a mellett, hogy hajlandóságot éreztek volna a magyarság érdekeinek a környező szláv népek ellen való olyan megvédésére, amely Magyarország területi integritását biztosította volna. Magyarország tehát nem is folytathatott más politikát, mint azt, amely a háborúra vezetett. Sorsa attól függött, hogy a szövetségeseivel együtt győztesen tud-e kikerülni a világháborúból.

AZ OLASZ HADÜZENET

A VILÁGHÁBORÚBAN Ausztria-Magyarország egyelőre Oroszországgal és Szerbiával állt szemben, míg Németországnak Franciaországgal és Oroszországgal kellett megküzdenie. A főfigyelem eleinte a francia frontra irányult, hol a német hadsereg gyorsan előrenyomult, míg szeptember 10.-én a Marne mellett megállásra nem kényszerült. Azóta súlyos, véres harcok folytak a francia fronton, amelyek azonban döntést nem hoztak. Ugyanakkor a német hadsereg egy másik része augusztus végén Tannenbergnél és szeptember 13.-án a mazuri tavaknál megverte és visszaszorította a Poroszország ellen irányított orosz csapatokat. Az osztrák-magyar hadsereg Galíciában az oda betört oroszok ellen főleg Lemberg birtokáért harcolt, de szeptember elejétől kezdve kénytelen volt visszavonulni. Decemberben az oroszok a Kárpátokig jutottak, de a december 3.-ika és 14.-ike között megvívott, kivált a magyar csapatok számára dicső emlékü limanovai csatában vereséget szenvedtek és visszavonulásra kényszerültek, bár a Kárpátokból nem sikerült őket kiszorítani. Közben a szerbek ellen is folytak kevésbé szerencsés hadműveletek, amelyekkel azonban mégis sikerült a szerb hadseregnek magyar területre való behatolását megakadályozni. A Kárpátokban a harcok egész télen folytak, miközben 1915 március 22.-én elesett Przemysl vára, de végül is sikerült az oroszok előretörését végleg feltartóztatni. Május elején a közép-hatalmak Gorlicénél keresztültörték az orosz harcvonalat és tá-

madásba mentek át az; oroszok ellen. Június közepén visszafoglalták Lemberget és 1915 végéig jóformán egész, Orosz-Lengyelország birtokukban volt.

Az 1867. évi kiegyezés alapján a külügyek terén felmerült intézkedések az osztrák-magyar minisztériummal egyetértésben és azok beleegyezése mellett voltak megeendők. Tisza a legnagyobb mértékben igénybevette a háború alatt azokat a jogokat, amelyek őt ebből kifolyólag megillették. Feltétlenül megkövetelte, hogy őt minden fontosabb ügyről értesítsék, amely a külügyminisztériumot foglalkoztatja. „A legszigorúbb diszkréció és titoktartás is, mondja egy 1914 szeptember 4.-én Berchtoldhoz intézett levélben — nem vonatkozhatik a magyar miniszterelnökre. Én is felelős vagyok a külpolitikáért; az én feladatom az, hogy mint a magyar állam exponense, ennek törvényes befo­lyását gyakoroljam és csak olyan külügyminiszterrel szolgálhatok együtt, aki teljes megnyugvást nyújt abban a tekintetben, hogy előttem semmit sem titkol el.” Tisza jó egyetértésben dolgozott Berchtolddal, de nem tartotta őt elég erősnek azoknak a feladatoknak elvégzésére, amelyek akkor a monarchia külügyminiszterének gondjára voltak bízva. Szerinte Berchtoldnak nem volt politikája, nem tudta mit akar, ingadozott, habozott, az események által sodortatta magát és külügyi hivatalunk az ő vezetése alatt egyik nagy botlást a másik után követte el. Többször panaszkodik a külügyminisztérium kishitűségéről is. Ezért 1915 elején feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a külügyek vezetése erősebb kezekbe kerüljön. Bár, mint ő maga mondja, nehe­zére esett fellépni olyan lojális és becsületes kollégával szemben, mint amilyen Berchtold volt, január 10.-én nyíltan közölte vele, hogy minden rokonszenve és becsülése dacára kénytelen lesz a királynak megmondani, „hogy a mai időkben határozottabb, politikáját következetesen és eréllyel képviselő ember kell a kül­ügyi székbe”. Berchtold gróf az ő gavallér modorában nem vette

rossz néven ezt a közlést. Nevetve azt felelte: „Nagyon hálás vagyok neked, ha ezt megmondod. Én folyton mondom ezt a királynak, de nem hiszi el. Neked el fogja hinni”. Tisza ezután a király előtt is szóba hozta az ügyet, aki nem lepődött meg szaván: „Én is gondoltam már erre, de — tette hozzá Tiszára célozva — csak egyetlen emberem van, aki e feladatra képes volna és nem tudom, hogy az Budapestről eltávozhatik-e?” Tisza azt válaszolta, hogy nézete szerint neki Budapesten kell maradnia, de azt hiszi, hogy van valaki, aki teljesen alkalmas erre az állásra és ez szerinte Burián báró. A király Burián alkalmas voltáról nem volt annyira meggyőződve, mint Tisza, ezért a következő napokban még történtek kísérletek arra, hogy Tiszát a külügy minisztérium elvállalására reábirják, de ő úgy találta, hogy ezeknek a felszólításoknak nem tehet eleget. „Budapestről való távozásom — írja — egyértelmű volna a magyar közéletből való kiválással. Nem szolgálnám igazán nemzetemet, nem vihetném ki terveimet, félbehagynám művemem, pedig ennek befejezése a monarchia konszolidálása és nemzetközi pozíciója szempontjából is szükséges”. Tiszát ebben az elhatározásában megerősítette Buriánról való jó véleménye is. Burián akkor ő Felsője személye körüli miniszter volt és a háború első hónapjaiban sűrű levelezésben állt Tiszával. Fontos összekötő kapocs volt Tisza szemében közte és a külügyminisztérium között és azok a sokszor éles kritikai megjegyzések, amelyeket Burián a külpolitikára nézett, Tiszában azt a véleményt keltették, hogy pozitív irányban is, mint a külpolitika irányítója és vezetője, be fog válni. Ezzel a Buriánról való nézetével azonban Tisza egyedül állt azok sorában, akik a monarchia ügyét intézték és akik Burián sok jó tulajdonsága mellett hibáit, kivált doktriner merevségét is látták. Azt a nagy befolyást, melyet a magyar miniszterelnök ebben az időben a monarchia külpolitikájának vezetésére gyakorolt, mi sem bizonyítja jobban, minthogy a király az ő jelöltjét a

külgügyminiszteri állásra sok aggálya dacára minden ellenvetés nélkül elfogadta. Tisza boldog a változás miatt, örömmel közli fivérével, hogy Burián kiválóan meg fog felelni és hogy nagy megnyugvás részére, őt tudni a külgügyminiszteri székben a mai kritikus időben. Conradnak is dicséri Buriánt, mint „céltudatos, erélyes, hidegvérű-” férfit, amely nézetében Conrad egyáltalában nem osztozott. De csakhamar Tisza is, bár mindvégig szoros barátságot tartott Buriánnal, tisztába jött az ő fogyatékoságaival. Ha Berchtoldnak szemére vetette, hogy nem volt politikája, Buriánnal viszont az volt a baj, hogy mindig volt egy elméletileg átgondolt politikai teóriája, amelyhez mereven ragaszkodott, úgy hogy képtelen volt a változó helyzetekhez gyorsan és idejében alkalmazkodni. Már néhány hónappal később Tisza sem nyilatkozik Buriánról ugyanazzal az elragadtatással, mint kineveztetése napjaiban.

A külpolitika terén Tisza legfontosabbnak tartotta Románia és Olaszország semlegességének további biztosítását. Ebből a szempontból szilárd, imponáló magatartást tart szükségesnek, mert minden engedékenységet úgy az olaszok mint a románok gyengeség jelének tekinthetnének. Állandó meggyőződése az, hogy csak a háborúnak a középhatalmak szempontjából kedvező lefolyása fogja Romániát a monarchia ellen irányuló támadástól visszatartani. Ezért a háború minden kedvezőtlen fordulatánál aggódik annak Bukarestre és Rómára gyakorolt visszahatásai miatt. „Az égre kérlek, — írja Burián báró külgügyminiszternek Przemysl eleste után, — légy résen és semmi esetre se hagyj, hogy a két rabló közös rablásra szerződjenek.” De a háború nem fejlődik úgy, hogy a románokkal és olaszokkal szemben fenn lehessen tartani azt a merev álláspontot, hogy a monarchia semmiféle engedményt nem tesz. Ezzel Tisza is tisztában van és főleg Olaszország kielégítését tartja szükségesnek. „Ha csak Olaszországot és csak a Trentinóval kell kielégítenünk, — mondja — az csapás, ha többet

kell adnunk és pláne Romániának is koncot dobunk: katasztrófa.” Romániában 1914 október 10.-én meghalt Károly király, a hármasszövetségnek régi barátja, aki ugyan, ha életben marad, valószínűleg szintén nem tudta volna a később bekövetkezett események folyását feltartóztatni, de aki legalább is lojalításra és őszinteségre törekedett a középhatalmakkal szemben. Bratianu román miniszterelnök elejétől kezdve az antanthatalmak győzelmében bízott és azért feljűk vonzódott, de a középhatalmakkal való érintkezésben nem zárta ki teljesen azt az eshetőséget, hogy Románia a középhatalmak mellett fog a háborúba beleavatkozni vagy legalább is semleges fog maradni, ha Ausztria-Magyarország hajlandó volna ezt bizonyos területi engedményekkel a Bukovina és a magyar Bánát vagy esetleg Erdély rovására megkönnyíteni. Ezeket a kívánságokat a román kormányférfiak főleg a németekkel szemben hangoztatták, rájuk bízva azt, hogy az osztrák-magyar szövetségest ily engedmények részére megnyerjék. 1914 szeptember közepén a német kormány azt közli Berchtolddal, hogy bizonyos engedményekkel Romániát rá lehetne venni arra, hogy a maga katonai erejét az oroszokkal szemben mozgósítsa, amely esetben a német vezérkar véleménye szerint az Oroszország ellen folytatott háborút meg lehetne nyerni. „Esetleges áldozatok — mondja a német kormány — ily kritikus pillanatban csekélyeknek látszanak azon ellenérték mellett, amelyről ebben a mindkét birodalom létéért és hatalmi pozíciójáért folytatott küzdelemben szó van. A jelenlegi helyzet kulcsa Ausztria-Magyarország kezében van. Reméljük, hogy Berchtold gróf és Tisza gróf e belátás elöl nem zárkoznak el.” Tisza azt válaszolja, hogy ha Románia kötelező nyilatkozatot tesz arról, mily feltételek mellett hajlandó a háborúban minden erejével résztvenni, ő is amellet van, hogy el kell menni a lehetőség végső határáig. De Tisza — igen helyesen — kételkedik benne, hogy a románok erre hajlandók lesznek. Október 4.-én Tschirschky nagykövet azt az eszmét pen-

díti meg, nem tudná-e a magyar kormány a magyarországi románok hangulatát megjavítani egy román nemzetiségi miniszter ki-nevezésével. Ezt a naiv eszmét Tisza visszautasította, helyesen mutatva rá arra, hogy azzal nem lehetne célt érni és hogy a magyarországi románok ilyesmire nem is gondolnak. Ugyanezekben a napokban a román kormánykörök — szintén a német diplomácián keresztül — azt a ravasz eszmét vetik fel, hogy ők fogják Erdélyt saját katonaságukkal megszállni, hogy az oroszok, — akiknek egy kisebb csapata akkor Beszterce-Naszód megyének egy völgyébe behatolt, — azt el ne foglalhassák. Tisza azt válaszolja Czernin gróf bukaresti követnek, aki ezt az eszmét közölte vele, hogy ezt az otromba gondolatot a románok kétségkívül az oroszok-kai összejátszva vetették fel; azonnal ki kell jelentenünk, hogy ilyen román lépést hadüzenettel egyértelműnek tekintenénk. Tisza Berchtold-hoz *is* fordul és megfelelő instrukciókat kér Czernin részére, mert már azt *is* bajnak tartaná, ha Czernin az ilyen eszméket nem eléggé kategorikusan utasítaná vissza és újból ír Czerninnek *is*, annak határozott kijelentésére kérve őt, hogy a magunk testéből semmit sem adunk oda és területünk megszállását senki részéről nem tűrnők. „Amíg nekem beleszólási jogom van, — mondja, — mindenkire rá fogunk löni, aki nálunk be-marsiroz. Ebben Bécsben és Budapesten az összes kompetens tényezők egyetértenek és ettől semmi körülmények között nem tángítanánk.” Mikor a románok visszatérnek különböző, az „erdélyi kérdésre” vonatkozó kívánságokra, Tisza október 17.-én arra kéri Czernint, jelentse ki minden alkalommal kategorikusan, hogy „erdélyi kérdés nincsen, tehát egy ilyen kérdés megoldásáról szó sem lehet.” November 5.-én Tisza levelet intéz Tschirschky német nagykövethoz, aki Berchtoldnál engedményeket sürgetett a magyarországi románok részére, mert ezekkel Romániát a mellettünk való aktív beavatkozásra lehetne bírni és ezzel kapcsolatban a külön magyar politikáról beszél (magyarische Sonderpolitik).

Tisza erélyesen hangsúlyozta, hogy ilyen külön magyar politikáról, amely az egész monarchia érdekével ellentétben állana, egyáltalában szó sem lehet, mert a magyar nép sorsa teljesen össze van növe a monarchia állásával, viszont éppen a háború tanúsítja, mily nagy értéket képvisel a magyarság és a magyar nemzeti állam szilárd alkata a monarchia és annak német szövetségese részére. Egyébként elismeri, hogy nagy előny volna Románia támogatásának biztosítása és azt meg is fogjuk kapni, ha az oroszokat legyőztük. Hogy Románia a győzelem előtt támogasson bennünket, az szerinte illúzió, amely, minél inkább szaladunk utána, annál inkább távolodik tőlünk.” A román közvélemény ellenséges hangulata, — mondja, nem függ össze a magyar nemzetiségi politikával. Románia nem azért fordult el tőlünk, mert az erdélyi románoknak rossz a sorsuk, de azért, mert Erdély birtokára áhítozik.” November 13.-án Hindenburg marsall is beleszól a dolgokba. Az osztrák-magyar hadseregfőparancsnokság útján nyilvánítja azt a sürgős kívánságát, hogy a magyar kormány adja meg a magyarországi románok által kért reformokat és kedvezményeket, mert ha ez megtörténik, Románia aktív beavatkozása mellettünk lene tőnek látszik. Tisza azt válaszolja, hogy ő röviddel ezelőtt tett már a románoknak engedményeket, amelyeket ezek hálával fogadtak, amelyeknek azonban Romániában kevés hatásuk lesz, mert amit ott akarnak, az nem a magyarországi románok sorsának megjavítása, de Erdély és Bukovina anektálása. Románia — mondja — csak akkor fog beavatkozni, ha az oroszokat már legyőztük. A Németország részéről a román kérdésben megnyilvánult állandó nyomás folytán Tisza 1914 novemberében a német főhadiszállásra utazik, ahol a császárral és a kancellárral is beszél. Azzal a benyomással tért vissza, hogy a német körök most már belátják, hogy Romániát egyedül az általános katonai és diplomáciai helyzet kedvező alakulása tarthatná vissza egy ellenünk irányuló támadástól és hogy ígéretések és engedmények Bukarestben csak kárt

okoznak, mert azokat a gyengeség jelének tekintik. Alig lehet kétséges, hogy Tiszának igaza volt, amikor kétségbevonta, hogy Romániát apróbb területi engedmények a monarchia katonai támogatására bírhatnák és amikor hangoztatta, hogy ezt még kevésbé lehet remélni az erdélyi románoknak tett engedményektől. A román politika nem ilyen kis célok felé törekedett és nehezen érthető, hogy a német diplomácia e tekintetben miként ringathatta magát illúziókban.

Mindazáltal Tisza igyekezett a magyarországi románok hangulatát megjavítani. Már a háború elején, augusztus 12.-én, arra utalt Vajda Sándor képviselő előtt, hogy „a román népnek most kell megmutatnia, a németiséggel és a magyarsággal akarja-e a megértést és együttműködést, vagy a pánszláv kolosszus karjaiba veti-e magát.” Tisztában van azzal, hogy a magyarországi románok összes nemzeti aspirációit nem lehet kielégíteni és hogy ezért nekik meg kell elégedniök a nyelvi és kulturális szabadságnak egy bizonyos — de nem jelentéktelen — mértékével. Ezen a téren hajlandó volt engedményeket tenni, mert, mint hangsúlyozza, valóban szeretne békét elérni. „Közpályám kezdete óta, — írja november elsején Berchtoldnak, — a magyarság és a románság közötti kölcsönös megértés és összhang biztosítását a magyar politika egyik legfontosabb és legnehezebb problémájának tartottam és egy ilyen irányú akciót *de longue main* előkészítettem. Most meg akarom tenni a legfontosabb lépést, amely egyúttal az utolsó is, amelyet az engedmények terén megtenni módomban van.” November 6.-án Tisza közzéteszi azoknak a leveleknek szövegét, amelyeket e tárgyban szeptember 22.-től kezdődőleg a görögkeleti román metropolitával és a román egyház püspöki karának többi tagjaival váltott. Tisza e levelekben utalva arra a hazafias magatartásra, amelyet a magyarországi románság a háborúban tanúsított, kijelenti, hogy a háborút megelőzően a román vezetőkkel folytatott megbeszélések alapján tett intézkedéseken túlmenően

most már hajlandó olyan általuk kívánt reformoknak megvalósítására is, amelyekkel akkor még megbarátkozni nem tudott. Kilátásba helyezte ezért: „a népiskolai törvény olyan reformját, amely tekintettel van nem-magyarajkú polgártársainknak a felekezeti népiskolákra vonatkozó óhajtásaira” és megígérte, hogy további törvényes intézkedésekkel fog tért nyitni az anyanyelvnek az állami hatóságokkal való közvetlen érintkezés terén, valamint hogy gondoskodni fog „a választójog egyes intézkedéseinek olyan módosításáról is, amely a hazai románság politikai képviselőjét méltányosabb alapra helyezi.” E levélváltás közzétételével egyidejűleg a politikai bűnügyekbe kevert összes románok amnesztiát kaptak, egy belügyminiszteri rendelet pedig megengedte a románoknak, hogy a magyar nemzeti színnel együttesen saját színeiket is használhassák. Aki, mint Tisza, a magyar nemzeti állam álláspontján állt, az valóban jelentékenynek tartotta ezeket az engedményeket, amelyek különben a levelekben csak általánosságban voltak körülírva. De az erdélyi román nemzetiségi vezetők nem álltak ezen az állásponton ők nemzetiségi államnak tartották Magyarországot és az ebből folyó konzekvenciákat akarták közigazgatási, igazságügyi és művelődési téren levonni. Ennek folytán Tisza akciója nem is érte el azt a célt, amelyre törekedett. Az általa nyújtott engedményeket a magyar ellenzék sokalta, — de a magyarországi románok és méginkább romániai fajtestvéreik, sőt a német közvélemény is, lekicsinyelte azokat.

Olaszország a háború kitörése után semlegességi nyilatkozatot tett. 1914 augusztus 2.-án az olasz király azt írta Ferenc Józsefnek: „Olaszország szívélyes és barátságos magatartást fog elfoglalni szövetségeseivel szemben a hármasszövetségre vonatkozó szerződéseknek, saját érzelmeinek és az általa megóvandó nagy érdekeknek megfelelően.” San Giuliano márkai olasz külügyminiszter pedig Mérey Kajetán római nagykövettel a következőket közölte: „Reméljük, hogyha nem is veszünk részt a háborúban, mégis fognak alkalmak

kínálkozni, amikor bebizonyíthatjuk szövetségeseinknek őszintén baráti érzelmeinket. A minisztertanács Olaszország semlegességét határozta el, fenntartva magának az olyan későbbi elhatározásokat, amelyek szövetségeseink óhajainak jobban felelnek meg, ha ez lesz a mi kötelességünk és ha ezt fogják tanácsolni érdekeink.” Egy úttal azonban az olasz kormány a hármasszövetség 7. cikkére való hivatkozással bejelentette, hogy a monarchiának a Balkánon való térfoglalásáért — ha az csak ideiglenes is, — kompenzációkra tart igényt. Ezt az igényét a középhatalmak hosszabb tárgyalások után el is ismerték. Függetlenül ettől, Olaszország 1914 vége felé birtokba vette Valonát, amivel megvetette lábát Albániában, az Adriai-tenger keleti partján és januártól kezdve mind világosabban azt adta értésére a monarchiának, hogy azokat a kompenzációkat, amelyek őt szerinte a hármasszövetség alapján megilletik, nem a keleten keresi, — amint ez a szövetségi szerződés intenciója volt, — hanem Ausztria rovására. Lassanként aztán kiderült, hogy a Dél-tirolhoz tartozó úgynevezett Trentino átengedését követeli semlegességének megtartása fejében. Ez a kívánság Magyarországot nem érintette közvetlenül, de mivel Olaszország semlegességének megóvása függött a teljesítésétől, természetesen a magyar miniszterelnököt is a legnagyobb mértékben érdekelte. Tisza a háború elején abban bízott, hogy egy osztrák-magyar és német részről az olasz határon közösen keresztülvitt katonai demonstráció hatására lesz a folyvást új követelésekkel fellépő Olaszországra és a leghatározottabban kikelt az ellen, hogy német részről már 1914 augusztus végén a Trentino átengedésével szerették volna Olaszország semlegességét biztosítani. „*Capitis diminutio* volna a monarchiára nézve, — írja akkor, — ha csak diskutábilisnak is tartana egy ilyen önkéntes amputációt és a szövetségességnek egy ilyen megalázása nem is állana Németország érdekében.” A kérdés azonban, — még jóval mielőtt az olasz részről felvetett volna,

— állandóan napirenden maradt, mert Bülow herceg, akit a német kormány Rómába küldött, hogy ott az olasz kormányt a semlegesség megóvására bírja, az olaszoknak reményeket nyújtott bizonyos osztrák területek átengedésére. Január 6.-án Tisza erőlyesen kéri Berchtold grófot, hogy sürgősen beszéljen egy komoly szót a németekkel és magyarázza meg nekik, hogy a Trentino átengedésére vonatkozó olasz kívánság egyelőre csak blöff, de ha német részről azt sejtetik, hogy teljesítése nincs kizárva, akkor az olaszok bele fogják magukat élni ebbe a gondolatba és akkor a konfliktus elkerülhetetlen. Tíz nappal később, egy Conradnak küldött levélben beszél ugyan már Olaszország kielégítésének szükségességéről, de hozzát teszi, hogy „amputációt — ha lehetséges, — el kell kerülni.” Ebben egyetért vele Conrad is, aki január 14.-én még határozottabb szavakban jelenti ki, hogy a monarchia egyes részeinek önkéntes átengedését minden esetben ellenzi. Ez az álláspont azonban nem volt fenntartható. Január 17.-tol kezdve Olaszország mind világosabban formulázta osztrák területek átengedésére irányuló óhajait, és mikor Burián báró azokat dilatoriusan kezelte, február második felében fenyegetően lépett fel. Erre március 8.-án egy közös minisztertanács elhatározta, hogy a monarchia hajlandó Olaszországgal a területi átengedések elvi alapján tárgyalásokat folytatni. Ezeknek a tárgyalásoknak már kezdetén, március 12.-én, az olasz kormány azt a lehetetlen követelést támasztotta, hogy a terület-átengedések azonnal, azaz még a háború folyamán vitessenek keresztül, később pedig, április 11.-én, részletesen formulázta a területi átengedésekre vonatkozó igényeit. Nem elégedett meg már a Trentinóval, hanem Tirol német részéből is jelentékeny részt követelt, ezenkívül az osztrák partvidék déli részét egészen Triesztig és egyes adriai szigeteket. Magából Triesztből az olaszok független államot akartak alakítani, Albániára nézve *désinteressement-t* követeltek a monarchia részéről. Tisza konsternálva van, de nem akarja

fonalat elszakítani és még mindig azt hiszi, hogy az olaszokkal lehetséges lesz valamilyen szerényebb alapon megegyezni. Levelet intéz Avarna herceg bécsi olasz nagykövethoz. Elismeri benne, hogy a háború kivételes pozíciót hozott Olaszországnak. A szemléesség megővésével biztosíthatja szövetségesei győzelmét; ha a másik oldalhoz csatlakozik, úgy chanceai vannak arra, hogy ezzel megváltoztatja a háború kimenetelét. Az első orientáció esetében megszerezheti magának azokat a területeket, amelyeket a monarchia neki átengedni hajlandó, a másodikban nagyobb részt remélhet Ausztria-Magyarország roncsaiból, — de ebben az esetben felidéz Európanak az Adriától keletre fekvő részében Oroszország hegemoniáját, a Földközi-tengeren pedig a francia hegemóniát, ami nem lehet olasz érdek. „Ha Olaszország beéri azokkal az áldozatokkal, amelyekre hajlandók vagyunk, — mondja Tisza, — biztosíthatja magának Ausztria-Magyarország támogatását mindazokban a nagy kérdésekben, amelyek az ő jövő fejlődése szempontjából is lényegesek.” Április 16.-án Tisza Conrad báróhoz fordul és levelének fordulataiból ki érezhető az a súlyos aggodalom, amellyel a helyzet alakulását nézi. Ha háborúra kerül a sor Olaszországgal, — írja — akkor Románia is be fog avatkozni és akkor reánk nézve nem marad más hátra, mint sürgősen békét kötni. E pillanattól kezdve, szerinte, minden politikai és katonai lépést erre a célra kellene irányítani. Április 17.-én írja Buriánnak: „Nem vagyok ideges ember, de teljes mértékben éreznem kell a pillanat súlyát. A szó szoros értelmében a monarchia léte forog kockán, — a pillanat elmulasztása katasztrófát idézhet fel.”¹¹ Szükségesnek mondja az olaszok ellenséges érzületének megjavítását és még mindig érveket sorakoztat fel követeléseik alaptalansága mellett, holott már világos, hogy az olaszok nem megegyezni és nem tárgyalni akarnak, de háborúba lépni az antant oldalán. Április 26.-án meg is állapodnak az antanttal és kötelezik magukat, hogy egy hónap lefolyása előtt

megüzenik a háborút a középhatalmaknak, — de ezt akkor még titokban tartják. Hogy Tisza érzi a helyzet súlyát, az kitűnik abból is, hogy április 27.-én fontolóra veszi, nem kellene az olasz támadás előtt békeajánlattal fordulni az antanthoz. Ezt a gondolatot bővebben fejti ki egy memorandumban, amelyet május 1.-én juttatott el Buriánhoz és Conradhoz. Tisza attól tart, hogy Olaszország és Románia egyszerre fogják megtámadni a monarchiát, hogy be fognak hatolni a monarchia szívébe, meg fogják szállni Magyarország legnagyobb részét és az alpesi tartományokat és ezzel megindítják a teljes feloszlást, mire nem maradna más hátra, mint hogy kegyelemre megadjuk magunkat. Szerinte tehát az orosz és a francia fronton küzdő csapatokat minimumra kellene szorítani és minden rendelkezésre álló erővel az olaszok és románok ellen kellene fordulni; egyúttal azonban a spanyol vagy dán király révén békét kellene ajánlani az antantnak, ami legalább a teljes vereségtől megóvna bennünket és lehetővé tenné azoknak az olasz, román és szerb óhajoknak visszautasítását, amelyek a monarchiát tönkretennék.

Május 4.-én Olaszország felbontottnak nyilvánította a hármasszövetséget, mire Burián új engedményeket helyez kilátásba. Tisza erre felszisszen, — május 17.-én azt írja Buriánnak, hogy a felajánlott engedményeket túlságosaknak tartja és az elkövetett hibát mélyen sajnálja, de azon a nézeten van, hogy a visszavonásuk által okozott szakításért lehetetlen volna a felelősséget vállalni. Május 22.-én Burián már a területengedések azonnali végrehajtása érdekében is kész engedményeket tenni, de Sonnino olasz külügyminiszter két szóval válaszol: „Már késő.” Nem lett volna késő, de Olaszország nem akart megállapodni, hanem háborút akart és már el is volt kötelezve arra, hogy május 26.-ika előtt hadbalép.

A magyar képviselőházban az összes pártok megtartották a háború elején hallgatólag létrejött fegyverszünetet. A képviselőház

1914 november 25.-én és április 14 -én jött össze egy-egy rövid ülésszakra és simán intézte el a kormány által eléje terjesztett javaslatokat. Különösen Andrássy, Apponyi és Rakovszky annak a személyes ellentétnek dacára, amely őket Tiszától elválasztja, igyekeznek alátámasztani minden törekvést, amely Magyarország ellenállóképességének fokozását célozza. Andrássy november 30.-án a maga részéről is figyelmezteti a nemzetet, hogy a háborút létéért folytatja. Mióta nyilvánvalóvá vált, amit, mint elismeri, nem tudott előbb, hogy Oroszország magáévá tette a délszláv ambíciókat, azóta ebben a tekintetben nem áll fenn semmi kétely. Hasonló hangot üt meg Apponyi is. Gróf Károlyi Mihály szintén kijelenti, hogy pártja fel akar ajánlani mindent, ami szükséges, hogy Magyarország anyagilag és erkölcsileg felvértezve küzdhesse végig a háborút. De Károlyi beszédében -még egy más hangot is megüt. Mindenekelőtt, ha nem is világosan és határozottan, de a sorok közt kiérthetőleg, a monarchia háború előtti külpolitikáját okolja a háború kitöréséért. „Gyakran hangoztattam, — mondja 1905 április 20.-án, — hogy mennyire kárhozatos volt az a politika, amely a háborút nem *a limine* zárta ki.” Május 3.-án pedig azt mondta: „Magyarország a háborút nem kívánta, területi aspirációi nem voltak, — de a monarchiának sem. Mégis belesodortattunk ebbe a háborúba, annak ellenére, hogy Magyarországnak nem volt különös érdeke ebben a háborúban”. Mikor bekövetkezett — mondotta, — egész Magyarország támogatta azt. Amiért a magyar nemzet sorompóba állt, — folytatja, — az a nemzeti jogok elérése volt, a vezényszó, címer- és jelvény kérdés megfelelő rendezése és egy demokratikus államszervezet létesítése az általános választójog alapján. Szerinte a háború célja a hazafiság fogalmának új tartalommal való megtöltése. „Az állam — mondotta még — nem kezelheti többé páriák módjára azokat, akik most kinn vannak a harctéren. A kötelességeket nem lehet elválasztani a jogoktól. A lövészárokból hazakerült polgárnak,

hiába akarja Tisza megmagyarázni hogy csak a 30 éves ember érett”. Károlyi az eseményekben oly nagy evolúciót lát, „amelyhez nem hasonlít sem az ókor, sem a középkor, sem az újkor semmiféle eseménye”. Egy új világ születését várja, amikor a népek fogják kezükbe venni sorsuk intézését.

Gróf Károlyi Mihály ezzel új hangot ütött meg a magyar képviselőházban. Tisza, Andrássy, Apponyi tisztában voltak, azzal, hogy Magyarország létéért és fennmaradásáért harcol. Károlyi szerint Magyarországnak nem volt különös érdeke ebben a háborúban. A nemzet legjobbjai tudták, hogy Magyarország fennállásáról és integritásáról van szó, — Károlyi szerint a { nemzet azért ment bele a háborúba, hogy a magyar vezényszót és a demokratikus választójogot biztosítsa magának. Amit Károlyi csak homályos célzásokkal, hívei ellenben világosabban fejeztek ki: hogy Magyarországot meg lehetett volna kímélni ettől a háborútól; hogy abba a Németországgal való szövetség vitte bele az országot; hogy az azért törhetett ki, mert a magyar nemzet széles rétegeinek nem volt befolyása sorsuk intézésébe, azt a közönség egy része kritika nélkül fogadta el és kezdte mohón felszívni. Károlyi víziói a testvériség alapján álló, a népek békés összefogását lehetővé tevő, demokratikus elveken alapuló háború utáni új társadalmi berendezkedésről, fogékony lelkekre találtak.

Aki ezeket a tanokat hirdette, gróf Károlyi Mihály, egyike volt az ország leggazdagabb arisztokratáinak. A magyar közéletbe gróf Tisza István vezette be, aki akkor a magyar konzervatív és nemzeti gondolat leendő oszlopát vélte benne felfedezhetni. Első szereplése az volt, hogy egy, az általános választójog ellen való tüntetés céljából Tisza hívei által egybehívott népgyűlésen elnökölt. De csakhamar átsodródott a függetlenségi pártra. Hiú ember volt és szerette a népszerűséget. Nem tudott megbarátkozni azzal a második szereppel, amely

neki egyelőre jutott és mivel az első szerepre Tisza, Andrássy és Apponyi mellett képességei nem kvalifikálták, álláspontjainak szélsőségével igyekezett befolyásban és súlyban velük egyenrangúvá lenni. Nincs ok annak feltevésére, hogy csakis a nép-szerűség kedvéért és egyéni ambícióinak kielégítése érdekében foglalt el szélső álláspontokat. Ez megfelelt meggyőződésének is, amely lassanként valóságos fanatizmussá változott benne. De hisz nemcsak a meggyőződés irányítja az egyéniségeket, hanem éppen úgy irányítja az egyéniség is — annak hajlamai, vágyai, tehetségei, és gyengeségei, — a meggyőződéseket. Nem volt jelentékeny szónok. Nyelvhibája volt, amelynek folytán szavait néha nehezen lehetett megérteni. Hangja nem volt sem erős, sem kellemes. Olvasottsága és műveltsége dacára, gondolatai gyakran zavarosak voltak és ha valamely kérdésről azonos volt a felfogása akár Tisza, akár Andrássy, akár Apponyi nézeteivel, ezt a nézetet kevésbé világosan és meggyőzően fejtette ki, kevésbé hatolt a dolgok mélyére, és kevésbé talált új szempontokat megvilágításukra. Ilyenkor nem bírta ki a versenyt ezekkel a férfiakkal. Ha fel akart tűnni mellettük, azt csak újszerű állás-foglalásokkal, excentrikusnak látszó eszmék felvetésével tehetta. De ezeknek azután nem maradt ura, sodortatta magát általuk és megrészegetett tőlük.

A képviselőház elfogadott egy javaslatot a kormánynak a háborúban biztosított rendkívüli felhatalmazások kiterjesztéséről, meghosszabította — hogy a rendkívüli helyzetben megkímélje az országot a választások izgalmától — az 1910-ben megválasztott országgyűlés megbízatását és több, részben a hadi állapottal összefüggő törvényt hozott. A vitákban most ismét a választójog kérdése került előtérbe. Az új — Lukács-féle — törvény alapján ugyan még egyetlen választást sem ejtettek meg, de már sürgetik a választójog további kiterjesztését. Rakovszky István 1915 április 25.-én azt indítványozza, hogy adassék meg a választójog

minden legalább 20 éves állampolgárnak, aki a harctéren szolgálatot teljesített. Tisza ezt az indítványt ellenezte. A választójog — mondotta — nem egyes egyéneknek vagy rétegeknek megjutalmazása, hanem állami megbízatás, közjogi kötelesség és hivatás, amelynél nem a jutalom, de az állami közérdek szempontja a döntő. Nem az a kérdés szerinte, hogy ki érdemel jutalmat, hanem az, hogy a választójognak a struktúrája olyan legyen, amely az állam érdekeinek megfelel. Ezek az érdekek azonban szükségessé tesznek bizonyos szelekciót és ezért az általános választójog behozatalát nemzeti szerencsétlenségnek tartaná. De a választójog kérdése most már nem kerül le a napirendről és az ellenzék annál szívósabban ragaszkodott az általános választójoghoz, minél inkább érezte, hogy Tisza ebben a kérdésben annyira hajthatatlan, hogy még lényegtelen jogkiterjesztésről is úgyszólván beszélni sem lehet vele. Tisza félti a magyarságot a nemzetiségektől és talán még jobban a hazafiasnak hangzó frázisok által elkábított, Kossuth Lajos eszmekörében élő és az Ausztriától való elszakadásra hajlamos magyar nép alsó rétegeitől. Tisza állandó érintkezésben volt az ellenzék vezérférfiaival, különösen Andrássyval, Apponyival és gróf Zichy Aladárral, és tájékoztatta őket a fontosabb hadi és diplomáciai eseményekről. Amikor az Olaszországgal való tárgyalások válságos alakot öltöttek, Apponyi, Andrássy és Zichy felkeresték a miniszterelnököt és közölték, vele hogy a helyzet az ellenzéknek a kormányzásba való bevonását, azaz koncentrációs kabinet megalakítását kívánna meg. Ebben a kabinetben helyet foglalhatnának a Tisza-kormány egyes tagjai is, annak fejét is beleértve, az új kormány élére azonban az utolsó párharcokon kívül állott neutrális államférfinak kellene állnia. Erre a feladatra az ellenzék Wekerle Sándor személyét tartotta volna alkalmasnak. Tisza sürgős értekezletre hívta össze a kormány tagjait, hogy erről az ajánlatról döntsenek. A miniszterek nem zárkóztak el az ellenzéki vezérek

javaslatával szemben, kijelentették, hogy mindegyikük kész helyét egy ellenzéki politikusnak átengedni, de nem tartották az; ország érdekében valónak, hogy Tisza maga eltávoznék a kormány éléről. Ez alapon Tisza közölte május 21.-én Apponyival, hogy a kormány tagjai készséggel vállalkoznak arra, hogy a kormányzat terén az, ellenzékkel együttműködjenek, de ennél tovább nem mehetnek. „Ami különösen saját személyemet illeti, — mondotta Tisza, — meggyőződésemm az, hogy arról a hatásköréről, amely a külügyek és a hadügyek terén, valamint az, államélet mindazon vonatkozásaiban, amelyek a közös és osztrák kormánnyal való érintkezést kívánják, a magyar miniszterelnököt illetik meg, hazánk és a monarchia érdekeinek sérelme nélkül a jelen pillanatban le nem mondhatok, mindaddig tehát, amíg ez, a felfogásom meg nem változik, ő Felsége mást nem parancsol vagy a magyar képviselőház, meg nem vonja a bizalmát, jelenlegi állásomat el nem hagyhatom”. Az, ellenzéki képviselők azt az ajánlatot, hogy egy Tisza vezetése alatt álló kormányba lépjenek be, nem fogadták el. Tisza ezt sajnálattal vette tudomásul és kihallgatásokat eszközölt ki Apponyi, Andrássy és Zichy részére, hogy az ellenzék vezetési álláspontjukat az uralkodó előtt is képviselhesék, de ezek a kihallgatások nem változtatták meg a helyzetet.

Az olasz hadüzenetet a magyar képviselőházban, amely akkor éppen együtt volt, Tisza jelentette be, kimutatván az annak indoklására olasz részről felhozott állításoknak tarthatatlanságát. A pártok vezetési egyértelműen éles szavakkal ítélték el Olaszország eljárását. Apponyi kijelentette, hogy Olaszország a maga eljárására nemcsak a jogcímnek, de az ürügynek is még csak a látszatát sem találja meg a maga részéről. Erről az eljárásról nem lehet mást mondani, mint amivel 1914 szeptemberében az olasz hadsereg orgánuma, az „*Esercito Italiano*” jellemezte azt, amikor azt mondta, hogy Olaszországnak szövetségesei ellen irányuló háborúja „*atto di felonía*” és „*suicidio storico*” volna. Andrássy

szintén Olaszország kvalifikálhatatlan, frivol, páratlanul gálád támadásáról beszél, amelynek semminemű jogosultsága, erkölcsi alapja nincs. Rakovszky az olaszok nemtelen eljárásáról és orv támadásáról szól. A magyar képviselőház egyszer ismét a teljes egység képét mutatta. Mindenki összeforrt abban az érzésben, hogy a nemzetnek teljes erejét össze kell szedni, hogy a mindenfelől reárohanó ellenséggel szemben megállhassa helyét.

A ROMÁN BETÖRÉS

OLASZORSZÁG hadbalépése súlyosbította a helyzetet, de amitől Tisza félt, hogy egyidejűleg Románia is meg fogja támadni a monarchiát és be fog vonulni Magyarország szívébe, az nem következett be. Románia még tovább is semleges maradt. Az olasz előnyomulás megállt az Isonzónál, ahol 1915- és 1916-ban egyik csata a másikat követte, anélkül, hogy bármely fél döntő előnybe került volna a másik felett. Egy Dél-tirolból Olaszország ellen indított támadás 1916 júniusában eredménytelen maradt. Az orosz fronton 1916-ban állandó súlyos harcok folytak, változó szerencsével és döntő sikerek nélkül. Az osztrák-magyar hadsereg ezekben a harcokban különösen a luczki ütközetben szenvedett június és július havában súlyos veszteségeket. A szerbiai hadszíntéren ellenben a középhatalmaknak már 1915 őszén sikerült döntő csapást mérniök a szerb hadseregére és a tél folyamán egész Szerbiát, Montenegrót és Albánia legnagyobb részér birtokba vették. A francia fronton sem szüneteltek a véres harcok amelyek kivált Verdun körül és a Somme-nál folynak, döntő sikert azonban itt sem tudott aratni egyik fél sem.

Magyarország érdekeit gróf Tisza István miniszterelnök lankadatlan erővel és kitartással képviselte tovább is. Egyéniségének nagysága sohasem bontakozott ki tökéletesebben, mint ezekben a súlyos időkben. Állandóan a legintenzívebben vesz részt a külpolitikai akciók irányításában és ellenőrzi a hadműveleteket. Fenntartja az érintkezést az ellenzékkel, igyekszik —

temperamentumának megfűkezésével — a legbosszantóbb ellenzéki támadásokban is megőrizni hidegvérét és kerülni mindent, amit az ellenzék kihívásnak tarthatna és ezzel valóban eléri, hogy a magyar parlament, amely koronként összeül, nyugodt mederben és olykor-olykor magas színvonalon tárgyal az eseményekről. Jóformán naponta utasításokkal látja el a miniszter-társait és a főispánokat és ügyel arra, hogy az ország ügyeinek vezetésében összhang és harmónia uralkodjék. Tárgyal egy Ausztriával megkötendő új kiegyezésről és számos egyéb teendője mellett mintegy mellékesen bonyolítja le ezeket a tárgyalásokat, amelyek régebben a kormányok egész munkaerjét hónapokra majdnem kizárólagosan lekötötték. Ausztria lakosságának élelmi-szerekkkel való ellátása végtelen eszmecseréket tesz szükségessé, Tisza ezeket is maga vezeti és a legalaposabban hatol be az ezzel kapcsolatos kérdéseknek minden részletébe. Szeme állandóan rajta van a nemzetiségi és horvát kérdésen. Intézkedései mindig rövidek, világosak és gyorsak. Közben ráér aprólékos ügyekkel is foglalkozni, tanáccsal, vigasszal látja el a hozzá fordulókat, biztatja a csüggedőket, intézkedik apró-cseprő sérelmeknek megvizsgálásáról és ha szükséges, reparálásáról.

Érzi a háborúnak borzalmait. „Az én lelkemben — írja egyik rokonának, — nyomort, szenvedést, pusztulást jelent minden háború, ártatlan vér kiontását, ártatlan asszonyok és gyermekek szenvedését. Elkésérít, hogy egy ilyen nagy háború intézésében van részem. Bántanak azok az ovációk, amelyek engemet érnek, aki még csak részt sem vehetek a küzdelemben. Lelkiismeretem nyugodt, már nyakunkon volt a hurok, amely lyel, ha most el nem vágjuk, alkalmasabb időben fojtottak volna meg bennünket. Nem tehetünk egyebet, de mégis fáj, hogy így kellett lennie”. Sziklaszilárdan áll helyt azokért az érdekekért, amelyekért Magyarország háborúba ment és bízik benne, hogy a nemzet nagy erőmegfeszítése nem lesz hiábavaló. „Keserves

húsz esztendőn keresztül, — írja Berzeviczy Albertnek, — gyötört az a gondolat, hogy ez a monarchia s benne a magyar nemzet pusztulásra van kárhozthatva, mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek elveszi az eszét. Az utolsó néhány évben kezdett jobbra fordulni a dolog, mind újabb és újabb örvendetes események keltették új életre a reményt, hogy a világtörténelem nem tér még napirendre fölöttünk. Most, e nagy idők válságos napjaiban, dől el a dolog, — de azt a nemzetet, amely így viseli magát a reátornyosuló veszélyek között, nem ítélni halálra a Gondviselés.” Wlassics Gyulának pedig azt írja: „Amilyen nehéz szívvel határoztam el magamat a háborúérti felelősségben való osztozásra, éppen oly erős bennem az elhatározás, csüggedés és habozás nélkül szívósan állni végig ezt az óriási harcot”. „Óriási felelősséget vettünk magunkra, — írja Krobotinnak, — nem szabad ismernünk a »lehetetlen« szót.” A maga érdemeinek elismerése elől szerényen kitér, bár tudatában van annak, hogy a magyar politikai életben nincs senki, aki hasonló mértékben volna alkalmas annak a feladatnak ellátására, amely az ő vállaira nehezedik. Amikor Beöthy Pál kifejezést ad annak a bámulatnak, amelyet barátai éreznek Tisza iránt, azt válaszolja: „Egy tizenöt éves szűz bájós pirulásával ismerem el, hogy van azokban egy bizonyos hányad igazság, a valóság mértékét meghaladó másik nagy hányadot pedig kizárólag baráti elfogultságodnak tulajdonítom”.

A háború egyes kedvezőtlen fordulatainál igyekeznek megakadályozni, hogy a monarchia vezető tényezőin csüggedés vegyen erőt. Berchtold grófot, majd Burián bárót sűrűn ilyen irányban igyekeznek befolyásolni. Amikor 1914 szeptember elején a hadműveletek Lemberg körül először vesznek kedvezőtlen fordulatot, táviratban fordul a királyhoz és hangsúlyozza, hogy nincsen ok kishitűségre, — a végleges siker férfias katonai és politikai vezetés mellett nem maradhat el. A hadseregfőparancs-

nokságot is arra kéri, hogy ne csüggedjen el, — a kormány és a nép meg fogják tenni kötelességüket és bizalommal várják ugyanezt a hadvezetőségtől. De érdemben is beleszól a katonai műveletekbe, ha politikai érdekeket érintve lát általuk. Az

1914 augusztus végén Szerbia ellen folytatott, nagy veszteségekkel járó hadműveletek alkalmával a király számára írt előterjesztésben figyelmeztet azokra a hibákra, amelyeket a hadvezetőség elkövetett, amikor megfelelő előkészítés nélkül frontális támadásokat intézett a szerbek megerősített állásai ellen, ami aránytalanul nagy emberáldozatba került. Kéri az uralkodót, hogy adjon ki az összes csapatok számára szigorú parancsot, hogy kerüljék a felesleges véráldozatokat és készítsék elő megfelelően támadásaikat. Berchtold útján odahat, hogy a hadvezetőség egyáltalában ne kísérletezzék Szerbiában, hanem koncentrálja az összes erőket Oroszország ellen. „A legnagyobb hiba volna, — mondja, — megismételni a szerbek elleni támadást, mielőtt a sikernek nagyobb biztosítékai nincsenek kezünkben”. Ha szükséges, közvetlenül a hadvezetőséghez is fordul és figyelmezteti azt egyes neki fontosnak tetsző politikai szempontokra, mint pl.

1915 január közepén arra, hogy Bukovina kiürítése mily kedve ZÖtlen hatást gyakorol a románok hangulatára. Hogy a katonai intézkedésekben ott, ahol ezt politikai szempontból szükségesnek tartja, beleszólhasson, elejétől kezdve a legnagyobb eréllyel követeli, hogy neki a katonai helyzetről mindig megfelelő tájékoztatást adjanak, — amit nem tud mindig könnyen elérni. Azonnal a háború kitörése után ilyen kéréssel fordul az uralkodóhoz. Hangsúlyozza, hogy nem a kíváncsiság hajtja. Ámde azokról a dolgokról, amelyeket a politika helyes vezetése szempontjából ismernie kell, feltétlenül tudomással kell bírnia, — ha az erről nyert információk nem is mennek túl a katonai helyzetnek és a tervezett akciók nagy vonalainak ismertetésén. Amikor 1916 júliusában az általa szükségesnek tartott információkat nem akar-

ják neki a kívánt terjedelemben megadni, állását köti ahhoz, hogy a katonai információkkal kapcsolatos kívánságait minden megszorítás nélkül teljesítsék, mire a király megadja erre a szükséges utasításokat.

A hadvezetőséggel való érintkezésnek nagy részét az a törekvés foglalja le, hogy a polgári lakossággal kíméletesen bánjanak. 1914 szeptember közepén egy Frigyes főherceg hadseregfőparancsnokhoz intézett előterjesztésben állást foglal a túszyok szedése ellen, amelyet egyes katonai parancsnokságyok a hadiszíntérhez közelfekvő vidékeken elrendeltek. Megengedhetetlennek tartja nem közvetlenül vétkes személyeknek mások bűnei miatt való kivégzését. Panaszkodik amiatt, hogy a katonai hatóságok alaptalan denunciaciókra letartóztattak feltétlenül lojális polgárokat és szükségesnek véli, hogy az ilyen esetekben meghallgassák a polgári hatóságokat is, akik az egyes polgárokat jobban ismerik. „Nem tudnám tovább viselni a felelősséget az ország sorsáért, — mondja, — ha e tekintetben változás nem áll be¹¹. Frigyes főherceg erre Bálás tábornagyot bízza meg a Tisza által felsorolt túlkapások megvizsgálására, de ennek a vizsgálatnak eredménye egyáltalában nem elégti ki a magyar miniszterelnököt, aki újabb előterjesztésben emel panaszt Frigyes főhercegnél amiatt, hogy a vizsgálattal megbízott közegek megint csak azzal foglalkoztak, hogy bűnösöket keressenek a polgári lakosságban, nem pedig azzal, hogy a katonai hatóságok nem jártak-e el igazságtalanul. Október közepén Tisza az ellen védekezik, hogy nemcsak a Száva mellett fekvő, de távoli községeket is ki akarnak ürítettetni azzal az indokolással, hogy lakóik fényjelekkel hírt adnak az ellenségnek. „Katonáink felizgatott képzelete — mondja Tisza, — már nem ismer határt”. Két héttel rá a hadvezetőségtől egyenesen bünygyi eljárás megindítását kéri egy vezérkari őrnagy ellen, aki a polgári lakossággal szemben túlkapásokat követett el. Novemberben erőlyesen védelmébe veszi

a rutén lakosságot, kivált a görögkatolikus papságot, a katonai közegekkel szemben, akik számos ártatlan embert letartóztattak. Állandóan utal arra, mennyire szükséges, hogy a katonai közegek a polgári hatóságokkal karöltve járjanak el azokkal szemben, akiket politikai okokból gyanúsaknak tartanak. Erre külön levélben kéri fel Terstyánszky lovassági tábornokot, amikor az 1915 május végén átveszi a Duna-Száva vonal parancsnokságát. „Ha nagy veszélyeket úgy a jelenben, mint a jövőben el akarunk kerülni, — írja, — akkor vétkesek és ártatlanok, izgatók és békés elemek között gondos különbséget kell tennünk és nem szabad az egész szerb lakosságot gyűlöletbe és kétségbeesésbe kergetnünk.” Ugyanilyen értelemben utasítja Tisza a polgári hatóságokat is és egyik főispánját egyenesen megrovásban részesíti, mert túlhevesen kelt ki a katonai közegek ellen. „A heveskedés nem energia, — írja neki, — s aki felelős állásban van, annak lelkiismeretesen kell minden szavának következményeit latra vetnie”.

A hadvezetőségénél tett lépéseinél Tisza arra törekedett, hogy azt a nem-magyarajku lakosságot, amely inkább állt abban a gyanúban, hogy az ellenséggel rokonszenvez, megvédje igazságtalanságokkal szemben. A közigazgatási közegeket állandóan türelmességre inti a nem magyar lakossággal szemben. „Akár tetszik nekünk, akár nem, — mondja egyízben, — az e hazában élő nemzetiségeknek jogukban áll saját kultúrájukat fejleszteni. Ebben nem szabad ellenséges lépést látni és ezt nem szabad bürokratikus chicane-okkal akadályozni, amint ez a tanfelügyelői karban nagyon is divatossá vált.” Amikor hírül viszik neki, hogy egy román gazdát fegyverek között elővezetettek, mert román újságot olvasott, — azt írja az illető főispánnak: „Az ilyesféle szekatúrák kártékony ostobaságok s nem erőnek, hanem gyengesség okozta idegességnek jelei”. Egy másik főispán dicsőretet kap tőle, mert egyik rendeletét tótul is kiadta. „A

magyar nemzet ügyét — írja neki, — nem oly külsőségekkel szolgáljuk, amelyek az egynyelvűségnek látszatát keltik fel, de gyengítik a magyar hatóságnak a népre nézve való erkölcsi befolyását, hanem azzal, ha a magyar állami és nemzeti érdekek képviselőjében eljáró hatóság igaz barátja és tanácsadója a gondjaira bízott népnek. Ez pedig csak akkor lehet, ha olyan nyelven beszél hozzá, amelyet megért”. A háborúban tett közös erőfeszítéstől azt várja, hogy az „érzelmileg, lelkileg is közelebb hozta Magyarországot népfajait s ennek meg lesznek mindnyájunkra nézve az örvendetes gyümölcsei”.

Gondoskodása különösen a magyarországi németiség felé fordul, amelyről azt tartja, hogy azt „politikai tekintetben egynek kell számítani a magyarsággal, mert teljesen azonosítja magát a magyar állameszmével és szilárd és nagyrebecsült támasza a magyar politikának”. Már a háborút megelőzően, 1914 január 14.-én a nemzetiségi kérdéstről tartott beszédében is ugyanezt a bizonyítványt állította ki a németiség részére. „Van egy népfaj, — mondotta akkor, — a német, mely egészen jelentéktelen kis kivételektől eltekintve politikai életünk tekintetében teljes harmóniában olvad a magyar nemzeti politika testébe és ennek a magyar nemzeti politikának az ország egyes részeiben leg-erősebb oszlopa, úgy hogy bátran összefoglalhatjuk a fajmagyarsággal, mint a magyar nemzeti ügy feltétlenül biztos támaszát, a németiséget is. „Az erdélyi szászság — mondotta, — egyik fényes példája annak, hogy élhet az ország nem-magyar ajkú polgáraiban igen erős faji öntudat, élhet igen erős szellemi kapcsolat az ország határain kívül lévő nagy nemzeti állammal, amellyel fajrokonságban állanak, anélkül, hogy ezért bármi tekintetben csorba esnék azon a hűségen, annak a munkának, annak a szolgálatnak értékén, amelyet ők a magyar nemzeti ügy rendelkezésére bocsátanak.” Azokban a tárgyalásokban, amelyeket a háborút közvetlenül megelőző időben, majd a háború alatt, a

románokkal folytatott, állandóan az a cél lebegett szeme előtt, miként lehetne a románokat hasonló magatartásra bírni, mint amilyent a szászok követnek és ismételten ezt jelöli meg céljául. A beállt fejlődés most felnyitotta a szemeket abban a tekintetben, hogy az erdélyi szászok minden gyengülése csak a román térhódítást könnyíti és azért aggályos a magyar nemzeti politika szempontjából, sőt Tisza most már a szászok telepítések útján való mesterséges megerősítésének módozatairól gondolkodik.

Horvátországban Tisza kerüli az eddig követett politikától való merész elfordulást. Báró Skerlecz Iván ugyan nem az az erőskezű bán, akire ezekben az időkben szükség volna, de Tisza teljes bizalmát élvezi és mindenben a magyar miniszterelnök intenciói szerint jár el. A nagyhorvát eszmét képviselő jogpárt, amely határozottan szerbellenes volt, a háború kitörését különös örömmel üdvözölte, hisz ez meghozta a szerbekkel való leszámolást, amelyet ez a párt mindig kívánt. Ebben a pártban báró Rauch Pál bánása óta bizonyos átalakulás ment végbe. Rauch igyekezett, a jogpártot a Magyarországgal való uniónak megnyerni, illetve annak politikai programját annyira mérsékelni, hogy a magyar-horvát kiegyezés megváltoztatására irányuló programját magyar részről is el lehessen fogadni, aminek folytán aztán — egy új kiegyezés révén, — a horvát eszme unionista és jogpárti hívei a Magyar Szent Korona Birodalmán belül egy táborban egyesülhettek volna. Tisza azonban a legnagyobb mértékben idegenkedett a jogpárttól, amelyet — a párt múltja alapján méltán, — magyarellenesnek tartott és nem hitt e politikai alapfelfogása megváltoztatásának lehetőségében. Ebben része volt annak is, hogy a nagyhorvát gondolatot abban az alakban, amelyben azt a jogpárt vallotta, — azaz Horvátország egyesítését Dalmáciaval és Boszniával egy a monarchián belül elhelyezkedő külön testté, — határozottan ellenezte. Alábecsülte azoknak a hajtóerőknek jelentőségét, amelyek a délszláv területeknek valamilyen alakban

való egyesülését elkerülhetetlenné tették és a háború végéig azon a nézeten volt, hogy ebeket a területeket különválasztva lehet — sőt kell, — egymástól tartani. A délszláv népek egyesítésének gondolata — akkor is, ha az horvát vezetés alatt történnék, — ellenszenvvel előtte. Mikor 1915 június havában a horvát tartománygyűlésen Magdics Peró alelnök azt mondja, hogy a horvátok vágya a „nemzeti egyesülés egy egységes külön államban, a nemzeti elv, valamint a tétéles és történeti horvát közjog alapján” és amikor a tartománygyűlés a királyhoz intézett hódoló táviratban annak a kívánságnak ad kifejezést, hogy „a történelem által elválasztott részek a háború után az anyaországgal — azaz Horvátországgal — egyesíttessenek és lehetővé váljék, hogy a horvát nép egyesítve tölthesse be a monarchiában azt a hivatását, amelyet az összmonarchia érdeke parancsol.” Tisza ezt a nyilatkozatot a magyar képviselőházban helyteleníti. Ez talán érthető is, mert úgy Magdics beszéde, mint a hódoló távirat teljesen átsiklott azon kapcsolatok felett, amelyek Horvátország és Magyarország között fennálltak. De Tisza nem szegzett ezzel a kívánsággal szembe olyan politikai gondolatot, amely a délszláv népek egyesülését a magyar birodalmon belül tette volna lehetővé. Nem tette ezt, mert határozóttan ellene volt minden ilyen alakulatnak, amelyet „trialisztikus hóbortának nevezett. Ez álláspont súlyos indokainak teljes szemeltartása mellett is meg kell azonban állapítani, hogy ez a felfogás pusztán negációban merült ki és azokkal a történeti erővel szemben, amelyek a délszláv népeken belül érvényesültek és amelyek végeredményben a világháborút is — ha nem is idézték fel, de legalább kirobbantották, — nem lett volna maradandóan fenntartható. Később, visszavonulása után volt egy időpont, amikor Tisza maga is meggyőződött arról, hogy túlságosan alábecsülte ezeket az erőket. A jogpárttal szemben táplált ellenszenv szűkségszerűen kettőt vont maga után. Mindenekelőtt azt, hogy a kormány kénytelen volt tovább is a horvát-szerb koalícióra támasz-

kodni. Tisza állandóan hangoztatta ugyan, hogy a szerbek között is vannak, akik ragaszkodnak a monarchiához és Magyarországhoz és hogy azokat sem nem kell, sem nem lehet a kormányból kizárni; de ha ez bizonyos mértékig igaz is lehetett, a következmények Tisza visszalépése után mégis azt mutatták, hogy ő ebben a tekintetben túlságosan optimistának bizonyult. Tisza álláspontjának második következménye az volt, hogy a horvát nacionalisták, — a jogpárt, — miután Budapesten a kormánynál zárt ajtókra találtak, Bécsben kerestek összeköttetéseket, ahol a vezető körökben jóformán nem volt senkisé, aki ne lett volna meggyőződve arról, hogy a jogpárt politikája a helyesebb és hogy Tisza lehetetlenre törekszik, amikor a délszlávokat eddigi széttagoltságukban, amely ellen minden délszláv lázadott, erőszakkal meg akarja tartani. Tisza állandóan harcolt a Bécsben érvényesülést kereső horvát politikai törekvések ellen és tekintélye és pozíciója a monarchiában olyan nagy volt, hogy meg is tudta akadályozni érvényesülésüket. De azért nagyon kérdéses, hogy Tisza horvát politikája — amelynek kialakításában kétségkívül a jogpárt régi ellenfelének, gróf Khuen-Héderváry Károlynak, valamint a szerbekkel rokonszenvező báró Burián Istvánnak volt nagy része, — helyes volt-e és hogy Tisza felfogta-e egészen az ott megnyilatkozó törekvések egész horderejét, hisz Tisza végig azt hitte, hogy kisebb engedményekkel — mint pl. a címerkérdésnek egy általa kilátásba helyezett rendezésével, — képes lesz a horvát nép nemzeti érvényesülésére irányuló vágyát kielégíteni.

Ebben az időszakban felmerül már az a kérdés is, hogy egymásik tekintetben mi történjék a háború után.

Bécs és Berlin között tárgyalások folytak arról, mi történjék a háború után az oroszoktól elhódított Lengyelországgal. Ezt a kérdést Burián vetette fel már a háború elején, amikor még nem volt külügyminiszter, mert Tisza neki válaszolva fejti ki már 1914 augusztus 11.-én a maga álláspontját. Ez különösen azért érdekes,

mert tekintettel arra, hogy Lengyelországnak a monarchiához való csatlakozása esetleg trialisztikus alakban is megtörténhetett, Tisza ezúttal megvilágítja azokat az aggályokat, amelyeket a magyar politikai tényezők állandóan és Tisza különösen, a monarchiának ilyen alapon való átszervezése ellen tápláltak. Tisza kifejti, hogy a magyar nemzet soha sem mondhat le arról a jogáról, hogy a közös uralkodó jogara alatt álló többi államok egyetemével egyenjogú, azok által nem majorizálható faktor legyen. Erről az évszázadok véres harcai árán megszerzett közjogi állásról — mondja Tisza — nem abdikálhat s egy megnövekedett birodalom felső hatalmának alávetett provinciájává nem süllyedhet le többé. Ezek a megfontolások valóban igen súlyos nyomatékkal estek latba. Másfelől azonban ez a komoly magyar érdek nehezítette, sőt lehetetlenné tette a monarchia nagy külpolitikai problémáinak megoldását, a nagyszerb izgatásnak Szerbia hozzánk kapcsolásával megszüntetését, a délszláv kérdés rendezését és a lengyei probléma megoldását. Ezen a ponton tehát a magyarság érdekei tényleg összeütköztek a monarchia bizonyos érdekeivel és ez az érdekellentét volt az oka nem egy, a múltban elkövetett hibának. Ha a monarchia a világháborúban nem semmisült volna meg, ebből az érdekellentétből kétségkívül igen nagy bonyodalmak fejlődhetek volna. A nemzetiségi eszme fejlődése parancsolón követelte a monarchiának föderalisztikus alapon való újjászervezését, mert enélkül sem a csehekkel, sem a délszlávokkal nem lehetett volna békét teremteni; a föderalisztikus szervezet azonban a Tisza által kifejtett okokból a magyar nemzet életérdekeibe ütközött. Főleg ez az érdekellentét az, amely az osztrák politikusokat és írókat arra vezeti, hogy szemrehányásokat tegyenek a „magyar sovinizmus”-nak, amiért a monarchia újjászervezését megakadályozta. Ennek valóságos oka azonban nem a sovinizmus volt, hanem egy tényleg fennálló igen komoly és indokolt érdek-összeütközés, amelynek áthidalása egészen új közjogi életformák

kieszelését tette volna szükségessé. Andrassy a lengyel kérdésben alkalmazkodóbb volt mint Tisza, aminthogy a délszláv kérdés jövőbeli megoldásáról sem gondolkozott olyan mereven. Tiszának azonban a lengyel kérdés feszegetése mindig kellemetlen volt; majdnem örül annak, hogy ebben a kérdésben már augusztus végén Berlinben nehézségek merülnek fel és 1916 július közepén egyenesen könyörög Buriánnak: „Kedves barátom, kérve kérlek: 6Zakíts kedvenc eszméiddel. Azok úgyszem kivihetők. Sem a két kormány nem járulhat hozzájuk, sem a németek.”

Hasonlóan kellemetlenek Tiszának azok a német részről kiindult és egyes osztrák és német körök által lelkesen felkarolt eszmecserék, amelyek Ausztria-Magyarország és Németország vámszövetségbe való egyesítéséről megindultak. Tartott attól, hogy a monarchia ezzel túlságosan függésbe kerülne Németországtói és hogy ilyen nagy vámterület kereskedelmi politikájának vezetésében a magyar gazdasági érdekek alsórendű szerepet játszanának: A szövetségi viszonyra való tekintettel ezekkel az aggályokkal nem áll nyilvánosan elő, — tudja, hogy ez a németeket bántaná, — de azokat, akik ezzel a kérdéssel rokonszenvesen foglalkoznak, mint pl. Wekerle Sándort, figyelmezteti, hogy ennek a kérdésnek szellőztetését, különös tekintettel az Ausztriában mutatkozó beteges áramlatokra, nagyon aggályosnak tartja és hogy kezelésében a legóvatosabb tartózkodást tartja szükségesnek. Helyesnek tartja ugyan, — mint Berzeviczynek 1916 október végén írja, — hogy a két nagyhatalom a maga kereskedelempolitikai akcióit közös érdekből koncentrálja és együtt intézze másokkal szemben, de ez szerinte csak akkor történhetik mindkét fél érdekeinek szemmeltartásával, ha a közös eljárás nem jogi kényszeren, hanem a szövetséges hatalmak önkéntes elhatározásán nyugszik. Ez azonban messze állt attól, ami a német-osztrák-magyar vámszövetség híveinek szeme előtt lebegett. Egyébként azonban, ha egyes német köröknek prepotenciája vagy a magyarsággal szem-

ben itt-itt tanúsított meg-nem értése bosszantotta is, soha nem tántorodott el a németektől, még bensőleg sem, sőt egyikben a magyarságot „a germánság Európa délkeletébe kitolt elővédjének” nevezte.

Végül foglalkozott Tisza a béke kérdésével is. Már 1914 augusztus végén, amikor a galíciai harcok még reményteljesen folynak, Tisza azt írja Buriánnak, hogy ha a harcok javunkra dőlnek el, szeretné a németeket a béke azonnali megkötése esetében aránylag mérsékelt feltételekre rávenni, mert nagy súlyt vetne rá, hogy azonnal méltányos békét ajánljunk az oroszoknak és a franciáknak. De csak a németekkel együtt akar békét kötni és a különbéke gondolatát a leghatározottabban ellenzi. „Soha sem álmodtam arról, — írja 1914 szeptemberében Buriánnak, — hogy Németország nélkül kössünk békét. Nincs elég erős szó, amivel ezt a gondolatot jellemezhetném. Csírájában kell azt elfojtanod, ha még egyszer felvetné fejét.” Ugyanezt írja néhány nappal később Berchtoldnak is. A galíciai harcok nem végződtek ugyan szerencsésen, de Tisza október elején mégis újból hangoztatja, hogy a békefeltételek kérdésével bizonyos alapelvek szempontjából foglalkozni kell. A német főhadiszálláson tett novembéri látogatása alkalmával szintén szöbáhozza az esetleges béke feltételeit és a német körökről meglegedetten jegyzi meg, hogy „nagyon mérsékeltnek és okosoknak találtam őket.” A kérdésre ezután is olykor-olykor visszatér, — de sajnos, a hadihelyzet folytán a békekötés kilátásai mindinkább romlanak.

A magyar képviselőházban a helyzet némileg kiélesedett. Gróf Károlyi Mihály politikája mindinkább a demagógia felé hajlik el, az általános választójog kérdését annál hevesebben feszegetik, minél inkább zárkózik el tőle Tisza István és egyes szónokok a hadvezetőséget is támadni kezdik, rikító színekben tüntetve fel egyes osztrák katonatiszteknek magyarokkal szemben elkövetett vagy nekik imputált túlkapásait. Károlyi a háborúban

már-már kifáradt tömegeket főleg azzal igyekeznek megnyerni, hogy állandóan a békét sürgeti. Ha nem is mondja ki, de azt a benyomást kelti, mintha egy Magyarországra nézve elfogadható békét könnyű volna kapni, ha a kormány arra komolyan törekednék. Soha egyetlen megjegyzéssel sem mondja, hogy ez a háború az ország létéért folyik, azt szerinte „csak egy incidens kényszerítette ránk”. Már 1915 decemberében vitatja, hogy egyáltalában nem vennék az ellenség körében gyengeség jelének, ha békejavaslatokat tennénk. Andrassy Gyula száll vele vitába. Elismeri, hogy az emberiség ellen elkövetett bűn volna, a háborút csak egy nappal is tovább húzni, mint elkerülhetetlenül szükséges. De amikor angol részről csak nemrég azt jelentették ki, — mondja Andrassy, — hogy Középeurópát a nemzetiségi elv szerint újjá kell alakítani, akkor nem lehet békét remélni, mert ennek az elvnek alkalmazása Magyarországra nézve a megsemmisülést jelenti és azt, hogy vége az ezeréves történelemmel bíró magyar államnak. Apponyi szintén azt válaszolja Károlynak, hogy készek vagyunk ugyan a békére, de csak olyanra, amellyel elérjük azokat a célokat, amelyek miatt harcba mentünk. 1916 júliusában Károlyi még nyomatékosabban tér vissza a béke ügyére és a kérdések özönét zúdítja Tiszára: Mik a béke előfeltételei? Mi az a minimum, ami a békéhez szükséges? Mely területekre aspirálunk? Mi fog történni a hódított területekkel? Mi lesz Lengyelországgal, Szerbiával, Montenegróval? — ezek az ő kérdései. Tisza természetesen nem válaszolhat rájuk, amiből megint kész a következtetés, — nem Károlyi szájában, hanem künn az országban, — hogy Tisza azért nem beszél békéről, mert nem akarja azt. Egy hónappal később Károlyi dicsekszik azzal, hogy ő már a háború előtt igyekezett a háborút elhárítani és *détente*-ot létesíteni a most velünk ellenséges államokkal. Nem mondja ugyan ki, de szavai azt a benyomást keltik, — és mindenütt úgy is magyarázzák azokat, — hogy Károlyi politikai elgondolásai elkerülhetővé tették

volna mindazokat a szenvedéseket, amelyeket a háború az országra Zúditott és hogy minden másképp ment volna, ha Károlyira hallgátanak és nem Tiszára. Apponyi aggódva nézi ezt a demagóg izgatást, amelyet annak a pártnak elnöke folytat, amelyhez ő is tartozik és 1916 augusztus elején nyíltan szembefordul vele és pártszakadást idéz fel. Mindketten a képviselőházban okolják meg a különválást. Károlyi ez alkalommal helytelenítette a függetlenségi pártnak a háború elején az ő távollétében hozott ama határozatát, hogy a párt mindaddig, míg a háború tart, kisebb intenzitással fog síkra szállni programja mellett. Szerinte a függetlenségi párt programjáért való küzdelmet a háború alatt kell megvívni. Ha a háborút nem használjuk ki — mondotta — a független és demokratikus Magyarország felépítésére, akkor a háború vége, még ha fegyvereink diadalt aratnak is, vereség lesz a magyarságra nézve. Az integritás megvédése egymagában ennyi pénz- és véráldozattal szemben szerinte nem volna elegendő eredmény, mert Magyarország — mind únos-untig állítja, — azért küzdött, hogy egy új szociális Magyarországot hozzon létre. A tartós békét véleménye szerint csakis a demokratikus alapon megszervezett népek összefogása fogja meghozni. Ezek a szólamok künn az országban kellemesen hangzanak, a sajtó egyrésze is felkapja azokat és amennyire ez az akkor még erélyesen kezelt, de éppen azért állandóan támadott cenzúra mellett lehetséges, aprópénzre felváltva terjeszti azokat. Hiába mutat rá Apponyi, hogy a nemzeti és demokratikus haladás szükségszerűségében elvileg egyetért Károlyival, hogy a különbség köztük csak az, hogy Károlyi a radikalizmusban messzebb megy, hogy ő sem passzivitásra akarta kárhóztatni a függetlenségi pártot, hanem csak a politikai küzdelmek szenvedélyességét akarta letompítani. Hiába utal arra, hogy a demokratikusan megszervezett népek szenvedélyei okozta háborúk nem lesznek ritkábbak, mint a kabinetpolitika által előidézett konfliktusok. Hiába mutat rá, hogy független-

ségre kell ugyan törekedni, de az országot izolálni hiba volna. A tömegek mégis mohón szívják be Károlyi szólamait és kezdenek az ő táborába tódulni.

A választójog további kiterjesztése melletti áramlat is erősödik. Rakovszky 1915 decemberében megismétli a „hősök választójogáéra vonatkozó azt a javaslatát, hogy mindenkinek, aki a háborúban küzdött, meg kell adni a választójogot. Előbbi irányú indítványával szemben a különbség csak az, hogy a választók korhatárát 22 esztendőre akarta felemelni. Tisza kiter a kérdés elől, azt mondván, hogy nyugodtabb időket kell bevárni annak letárgyalására. Károlyi is állandóan napirenden tartja ezt a kérdést, a maga demagóg módján tiltakozván az ellen, hogy a magyar néptől, „amely van politikai érettség tekintetében olyan fokon, mint akár a német, akár az angol, akár a francia,„ meg akarják tagadni a választójogot. A választójog további kiterjesztésének kérdésében azonban lassanként Andrassy és Apponyi is eltávolodnak eddig vallott konzervatív álláspontjuktól. Arra a meggyőződésre jutnak, hogy ez a követelmény annyira áthatja már a társadalmat, hogy nem helyes vele szembehelyezkedni. Sok ok szől amellett, hogy ebben igazuk is volt. De Tisza éppen ebben a kérdésben hajthatatlan, bár tudja, hogy ezzel az ellene irányuló mozgalomnak ad tápot. Tudja, hogy a tömegek előtt úgy tűntetik fel a dolgokat, mintha ő volna az, aki a háborút provokálta, míg Károlyi békét akart, hogy ő az, aki a választójog kiterjesztésének megtagadásával fenn akarja tartani az „oligarchia” uralmát, míg Károlyi a múltban megóvta volna az országot a háborútól, a jövőben pedig a népakaratra akar támaszkodni. Hogy a választójog kiterjesztésére irányuló törekvéseket Andrassy és Apponyi is girálják, újabb nyomatékot ad Károlyi agitációjának.

Andrassyval és Apponyival különben Tisza tovább is tartja az érintkezést minden fontos kérdésben. Amikor 1915 decemberében Andrassy a képviselőházban panaszkodik, hogy a kormány

nem hallgatja meg fontosabb döntései előtt a pártokat, kijelenti, hogy neki a háború elejétől kezdve szándéka volt kerülni mindent, ami a pártellentéteknek tápot adhatna. A háborúval kapcsolatos kérdésekben is kereste a pártokkal való érintkezést. Fontos döntéseknél azonban nem akarta előzetesen belevonni az ellenzék vezéreit, hogy ők azokban ne legyenek angazsálva. „Mert nem tudjuk, — mondotta, — mily egyéniségeket fognak ezek az események megörölni és ezért nincs az ország érdekében, hogy ezek az események megöröljenek pártkülönség nélkül mindenkit, akiben hivatottság lehet és akinek jogcíme lehet vezetőszeret játszani.” Ha azonban az ellenzék vezeterei kívánják meghallgattatásukat, — mondotta, — kész őket a legbizalmasabb dolgokról is előre tájékoztatni, annak elhomályosítása nélkül, hogy a felelősség egyedül a kormányé. Ettől kezdve Tisza Andrásst, Apponyt és Rakovszkyt mint „az ellenzék bizalmi tanácsát” minden fontos ügyről rendszeresen tájékoztatja és módot ad nekik arra is, hogy az uralkodó őket ismételt kihallgatáson fogadja. De ez a rendszer nem válik be és 1914 augusztus 23.-án az ellenzék mindhárom bizalmiférfia bejelenti, hogy a vállalt missziót nem folytathatják, mert igen fontos és döntő esetekben nem kaptak a befejezett tények létesítése előtt értesülést. Tisza ezt sajnálattal tudomásul veszi, anélkül, hogy a panaszok taglalásába belement volna. Talán egy kissé örült is, hogy ez a bizalmiférfi-rendszer megszűnt, mert mióta köztudomásúvá vált, hogy ő az ellenzék rendszeresen informálja, a hadvezetőségénél nagyobb tartózkodást tapasztalt azoknak az információknak megadásában, amelyekre neki szüksége volt.

A nemzetiségi képviselők a háború kezdete óta csendesen viselkedtek. Egyetlenegyszer, 1915 december 7.-én, fejtették ki a románok a képviselőházban álláspontjukat. Mihali Tivadar jelentette ki nevükben, hogy a magyarországi románoknak nemzeti, politikai, művelődési és gazdasági aspirációi és igényei teljesítetle-

nek maradtak, amiért is a román nép az országot kormányzó politikával szemben továbbá is ugyanazzal az elégtelenséggel és bizalmatlansággal van eltelve, mint azelőtt. „Sérelmeink, — mondotta Mihali, — orvoslás nélkül maradtak. Azok a csekély értékű félrendsabályok, amelyekkel a jelenlegi kormány néhány éves óhajunkat figyelembe venni megkísérelt, a teljes nyíltság és határozottság hiányában szintén célt tévesztettek. Még egyetlen jelét sem tapasztaltuk az olyan állami politikának, amely Magyarország területi és államjogi integritásának követelményeit és a román nép nemzeti létfeltételeit egymással összhangzásba tudná hozni. Mihali azután a román nép hazafiságát és királyhűségét hangoztatva kijelentette, hogy a román nemzeti párt fenntartja programját, de a háború alatt tartózkodni fog minden politikai ténykedéstől.

A kormány figyelme különben elsősorban a Románia részéről várt támadás elhárítására irányul. Amikor a középhatalmak 1915 májusában Olaszország hadbalépése pillanatában a román beavatkozás veszélyét imminensnek tartják, bizonyos eszmecezerék indulnak meg arról, hogy Románia semlegességének fenntartását nem lehetne-e területi engedményekkel biztosítani. Az erről főleg román és német körök között lefolyt beszélgetésekben három ilyen terület kerül szóba: a Bukovina, Erdély és a Bánát. 1915 május 25.-én Tisza közli Czernin gróf bukaresti követtel, hogy támogatni fogja Romániának Bukovinára vonatkozó aspirációit. Erdélyről azonban nem lehet szó; ott egy millió magyar és 250.000 német is lakik, akiket nem lehet kiszolgáltatni a románoknak. Földrajzilag és stratégiailag Erdély elvesztése a monarchiának olyan amputációját jelentené, amelynek folytán az a keleten végleg eljátszana nagyhatalmi szerepét. Erdélyt Magyarországtól csak késhegyig menő harc árán lehet elszakítani. Ugyanez áll fenn a Bánátra nézve is, mert a Vaskapunál elfoglalt pozíciónk feladása ugyancsak egyértelmű volna a monarchia nagyhatalmi állásának

elvesztésével a keleten. Újból és újból inti Czernint, hogy a románoknak minden magyar területre való igényét a legkategorikusabban utasítsa vissza. A románoknak tisztában kellene lenniök azzal, — mondja, — Hogy az ilyen kívánság teljesítése tökéletesen kizárt dolog, ezt Burián is indiszkutabilis képtelenségnek tartja és ugyanezen a véleményen van Stürgkh gróf is és azok a német körök, amelyek eddig folyton engedményekre akartak bennünket szorítani Románia javára. Június elején Erzberger német képviselő, aki az Olaszországgal való tárgyalások idejében Rómában Bülow herceggel együtt alkudozott a monarchia bérére, megjelent Bécsben, ahol a hozzá közel álló politikai köröket igyekezett megnyerni annak, hogy gyakoroljanak nyomást Tiszára a magyarországi románok kívánságának teljesítése érdekében. Ennek az akciónak volt is eredménye, mert Tisza osztrák részről is kapott leveleket, amelyekben nemzetiségi politikájának megváltoztatására akarják bírni. Tisza némi iróniával feleli, hogy a sokat szidalmazott magyar nemzetiségi politika a háborúban mégis csak helyesnek bizonyult; aki ebben kételkedik, annak csak össze kell hasonlítania a magyarországi nemzetiségek magatartását az ausztriai csehek, rutének stb. magatartásával. Erzberger Budapestre is jön, itt beszél Tiszával és meggyőzöttnek látszik, de utóbb visszatér a románokkal való engedékenységre szükségességének hangoztatására. Június 17.-én Tisza Berlinben jár, ahol ugyanazt hallja. Itt Tisza hozzájárult ahhoz, hogy a németek a román kormánynak további engedményeket helyezzenek kilátásba, amelyeket a magyar kormány az erdélyi románoknak megadni hajlandó. Ezek közé tartozik: a választójognak olyan revíziója, amely a román többségi választókerületek számát 35—40re emelné, a román elemnek tekintetbe vétele a hivatali állások betöltésénél, a román nyelvű középiskolák további fejlesztése, a két román egyház állami dotációjának felemelése és a román nyelvnek a közigazgatási hatóságok és bíróságok előtti használatának kiterjesztése. De alig lehe-

tett kétes, hogy Romániát a háborúba való beavatkozástól az ilyen engedmények nem tarthatták vissza. Nem lehetett volna ezt a célt elérni ezeken messze túlmenő engedmények árán sem.

1916 augusztus 27.-én egy Bukarestben tartott koronatanács elhatározta Románia hadüzenetét és a román hadsereg azonnal átlépte a határt és előrenyomult Erdélyben, ahol a kevés számú katonaság nem tudta az ebben az időpontban váratlan támadást kivédeni. A képviselőház, amely szeptember 5.-én ült össze, ezúttal már nem tanúsított oly méltó magatartást, mint az orosz és az olasz hadüzenet után. Az ellenzéki képviselők viharosan követelték Tisza lemondását, azzal vádolták őt, hogy „védtelenül hagyta” és hogy „elárulta” Erdélyt, a bekövetkezett eseményekért őt tették felelőssé és Károlyi hangosan követelte, hogy vigyék el azonnal a magyar csapatokat az összes frontokról és küldjék őket Erdélybe a magyar határok megvédésére. Tisza hallgatott, de megtette az intézkedéseket, amelyekkel rövid időn belül az egyesült német és osztrák-magyar haderők kiszorították a románokat Erdélyből. De pozíciója Magyarországon nem volt többé ugyanaz, mint a háború elején.

FERENC JÓZSEF HALÁLA ÉS TISZA ISTVÁN LEMONDÁSA

ROMÁNIÁNAK a háborúba való beavatkozása nem hozta meg a világháborúban az antant által várt döntést. A középhatalmaknak Erdélybe vetett csapatai nemcsak Erdélyt tisztították meg az ellenségtől — ami már szeptember folyamán megtörtént, — de most már ők lépték át a román határt és 1917 elején Románia egész déli része, az ú. n. Havasalföld, egészen a Dunáig az ő birtokukba került. Bukarestet december 7.-én német és osztrák-magyar csapatok szállták meg és a román udvarnak és kormánynak Jassyba kellett menekülnie.

1916 november 21.-én meghalt Ferenc József, aki hatvan-nyolc éven keresztül állt mint Ausztria császára és Magyarország királya a monarchia élén és attól elválaszthatatlannak látszott. Már csak szórványosan éltek a monarchiában olyanok, akik még visszaemlékezhetek olyan korra, amikor nem Ferenc József volt az uralkodó. Ferenc József, — ha az egyéni nagyság vonásai hiányoztak is belőle, — a legkiválóbb uralkodók közé tartozott. Mozgalmas ifjúságában alaposan megtanulta az uralkodás nehéz mesterségét és bizonyos értelemben tökélyre vitte. Személytelenítette magát benne. Elég jó emberismerettel tudta megválasztani azokat, akik iránt bizalommal viseltetett és rendszerint hagyta, hogy ők saját felfogásaik szerint vezessék a politikát. De mindig gondosan ügyelt arra, hogy az a néhány érdek, amelyet a monarchia szempontjából főfontosságúnak tartott, sérelmet ne szenvedjen és az olyan törekvésekkel, amelyek meggyőződése szerint eze-

ket az érdekeket sérthették, hajthatatlanul állt szemben. Jóformán erre a néhány kérdésre szorította a maga személyes irányítását. Egyébként a politikával szemben, amellyel két emberöltőn keresztül foglalkoznia kellett, lassanként szkeptikussá vált. Nem bánta, hogy milyen út követésével akarnak népei boldogulni, hacsak nem veszélyeztették a monarchia fennállását, a külpolitika egységes vezetését és az osztrák-magyar hadsereg közösségét. Szrupulus nélkül bocsátott el olyan államférfiakat, akik kedvesek voltak neki, ha *ezt* a helyzet megkívánta és másra nem tekintett, mint arra, hogy azok, akik helyükbe lépnek, szintén megértést tanúsítsanak azokkal az érdekekkel szemben, amelyeknek épen való megőrzését legfőbb uralkodói feladatának tartotta. Ezért gyakran hálátlannak mondták, de a hálátlanságnak ez a fajtája, mely ő benne megvolt, tulajdonképpen hozzátartozott uralkodói érényeihez. Amelyik uralkodóban ez nincs meg, az a kegyenrendszer kifejlődését mozdítja elő. De azokban a kérdésekben is, amelyek intézését a maga feladatának tartotta, húzódozott az erőszakos beavatkozásoktól. Amikor a XX. század elejétől kezdve mind többen és többen kezdték észrevenni, hogy a monarchia avult szerkezetének változatlan fenntartása veszélyezteti Ausztria-Magyarország fennállását, nem volt semmi konstruktív gondolata a monarchia intézményeinek felfrissítésére. Csak azt a következtetést vonta le belőle, hogy ha a hajó rozoga, azt nem szabad viharnek kitenni. Erre koncentrált minden igyekeztét. Amikor azonban a vihar, amelynek elkerülése túlhaladta az ő hatalmát, mégis bekövetkezett, a monarchia időközben mind korhadtabbá vált szerkezete még kevésbé tudott vele dacolni. A magas kor, amelyet Ferenc József elért, bölcsé tette őt, de elvette szellemének rugalmasságát, alkalmazkodó képességét és új eszmék befogadására való tehetségét. A gazdag tapasztalatok, amelyeknek tanulságai agyában felhalmozódtak, rendkívül okosságot fejlesztettek ki benne, de kételkedővé is tették minden gyökeres átalakulásokra

törekvő reformgondolattal szemben. Egyenlő merevséggel zárkózott el úgy ama javaslatok elől, amelyek Ausztriából kiindulva a monarchiának föderalisztikus alapon való újjászervezését célozták, mint azok elől, amelyekkel a magyar függetlenségi párt a perszonális unió megvalósítását igyekezett megközelíteni. Mint kifogástalan gentleman ügyelt arra, hogy a kormányzásban résztvevők az egyéni tisztesség ellen ne vétsenek. Szigorú volt a korrupció minden jelenségével szemben és nem tűrte az erkölcsi fogyatékossgot senkinél, kire fontos feladatot bízott. E tekintetben tanúsított szigorúsága jótékony hatással volt a közéleti erkölcsökre. Egyáltalában ideálja volt az alkotmányos uralkodónak. Nyugodtan nézte volna végig, mint váltakoznak a gondjaira bízott országokban a legkülönbözőbb és legellentétebb rendszerek, ha népei nem éreztek volna különös hajlandóságot arra, hogy folyvást olyan érdekekhez nyúljanak, amelyek sértetlen megóvását ő a maga történeti hivatásának tartotta. Magyarország, őszinte barátját veszítette el benne, mert Ferenc József azon véleményen volt, — és ezt környezete előtt is hangoztatta, — hogy a magyarság az egyetlen megbízható népfaj a monarchiában. És ez valóban így is volt. A helyzet hozta magával, hogy a monarchia minden népének volt valami álma amelynek megvalósításáért bármikor hajlandó lett volna a monarchiát feláldozni. Voltak itt nagynémet, nagylengyel, nagyromán, csehszlovák, délszláv, irredentisztikus olasz törekvések. Csak a magyarság volt minden érdekével a monarchia fennmaradásához kapcsolva. Ferenc József tudta ezt és szívesen támaszkodott a magyarokra, nem annyira érzelmi alapon, mert kissé száraz egyéniségétől az érzelmek — kivált a politikában — mindig távol álltak és aggkorában természetesen még inkább mint ifjúságában, de mert helyesen ítélte meg a viszonyokat és ítéletében nem befolyásoltatta magát amaz apró túsúrások által, amelyekben magyar részről is egyszermásszor részesítették őt. A világháborúba nem

szívesen ment bele. Tudta, hogy a monarchia erejét felülmúló akcióba sodródott. De azért bízott a jövőben. A legnagyobb megpróbáltatástól megkímélte őt a halál: nem kellett megélnie, hogy az a monarchia, amelynek fennmaradására és megerősítésére irányult minden gondolata, az ő uralkodása alatt tűnik el a történelemből.

Utóda, aki Magyarországon mint IV. Károly király lépett a trónra, nem volt bölcsőjétől kezdve arra rendelve, hogy valamikor ősei trónját elfoglalja. A szerencsétlen események egész sorának kellett bekövetkezniük, míg az uralkodóház öröklési rendje szerint a korona az ő fejére szállt. Rudolf trónörökösnek tragikus halála, fiúgyermek hátrahagyása nélkül, Miksa főhercegnek mint mexikói császárnak gyermektelen házasság után történt agyonlövétése, Ferenc Ferdinánd főhercegnek meggyilkoltatása — ezek 1 voltak azok a tragikus etapok, amelyeken keresztül a sors őt mind közelebb és közelebb vitte az osztrák és magyar trónhoz. Gyors fel fogást, nemes szándékokat és komoly akaratot hozott magával arra a magas polcra, amelyet Ferenc József halála után betöltött. Nem voltak előítéletei és legjobban azt szerette volna, ha minden népének összes kívánságait ki tudja elégíteni, hogy azután velük egyetértésben uralkodjék. De ez természetesen lehetetlen volt, mert ezek a kívánságok ellentétesek voltak és egymást zárták ki. Részben intelligenciájánál fogva, részben azért, mert arról a magas polcról, amelyen állt, messzebb látott, gyakran világosabban és helyesebben ítélte meg a helyzetet, mint sok tanácsadója. De nem uralta az uralkodásnak technikáját, amelyet Ferenc József oly tökéletesen tudott kezelni. Ez nem is lehetett másként, mert ezt a technikát csak hosszas tapasztalatokban lehet elsajátítani, e tapasztalatai pedig hiányoztak. Ferenc József uralkodói rendszerének egyik sajátága az volt, hogy kevés embert hallgatott meg. Tanácsadói hosszú uralkodása alatt gyakran változtak, de elve mindig az volt, hogy az egyes kérdésekről csak azokkal

beszél, akiknek hivatalos kompetenciájába azok tartoznak. Károly király ellenben senki elől nem akart elzárkózni és mindenkit szívesen hallgatott meg, mert közelebb akarta hozni az embereket a trónhoz és mindenkinek lehetővé akarta tenni, hogy tanácsait, megfigyeléseit és gondolatait a legfelsőbb helyre eljuttassa. A szándék nemes volt, de az uralkodói technika szempontjából aggályos. A sok ellentétes információ és javaslat nem könnyítette meg, hanem megnehezítette a döntéseket. Következményük bizonyos határozatlanság, ingadozás és habozás volt, amely a király elhatározásaiban olykor-olykor megnyilvánult. Az emberek nem érezték a király biztos kezét. Károly király nem *is* tudta magát az uralkodásban annyira személyteleníteni, mint előde. Nem tudta magát elhatározni arra, hogy valakinek odaadja a gyeplyőt és aztán rábízza a hajtást, felelősségérzete arra indította, hogy sűrűbben nyúljon be a dolgokba, mint ahogyan ezt Ferenc József tette. Nyájas, jóakarátú és kiegyenlített természete lehetőleg kerülte a súrlódásokat. Emberszeretete minden alkalommal megnyilvánult. Lágú volt és jószívű. A sors iróniája, hogy ez a minden ízében humánus férfi olyankor került a birodalom élére, amikor a harctereken patakokban folyt alattvalóinak vére, anélkül, hogy képes lett volna ezt megakadályozni.

Uralkodásának vezető motívuma elejétől kezdve a békére való törekvés volt. Már trónralépésekor világosan látta, hogy a monarchia a háborút minden valószínűség szerint el fogja veszteni. A győzelem nem volt teljesen kizárva, de sok reményünk rá már nem lehetett. Ezért el volt határozva arra, hogy minden módon keresni fogja azokat az utakat, amelyek talán még a meg egyezés útján való békéhez vezethettek. Ebben látta a maga főhivatását. Másodsorban azt tartotta feladatának, hogy jóelőre megtegyen mindent, amivel talán el lehet kerülni, hogy a háború elvesztése olyan forradalmi mozgalmakra vezessen, amelyekre nem sokára trónralépte után az oroszországi események

nyújtottak ijesztő példát. Erre a törekvésre vésetendő vissza, hogy szüntelenül iparkodott egyfelől az elégedetlen nemzeti elemek kibékítésére, másfelől a szociáldemokráciába tömörült radikális elemeknek bizonyos mértékben való kielégítésére, hogy azok a háború szerencsétlen kimenetele esetében ne vessék magukat forradalmi törekvések karjaiba. E célok érdekében minden áldozatra hajlandó volt. Mindazt, ami uralkodása idejében történt, ez a kettős törekvесе magyarázza meg: a béke lehetővé tétele és a forradalmi megmozdulások megelőzése.

A trónváltás új embereket hozott felszínre. Az uralkodó maga vette át a hadsereg feletti főparancsnokságot Frigyes főherceg kezéből. Február végén Conrad bárót is felmentette állásától, helyébe Arz tábornok lépett. Az osztrák kormány élére Clam-Martinic gróf került, a külügyminiszteri állást december 21.-én gróf Czernin Ottokár, a volt bukaresti követ vette át Burián báró kezéből. Magyarországon Tisza egyelőre megmaradt miniszterelnöknek.

Tisza a trónváltás bekövetkezte után minden erélyét arra fordította, hogy sürgősen keresztülvigye az új király megkoronáztatását. Tudta azt, hogy a király környezetében sokan vannak, akik őt Ferenc Ferdinánd politikai tervei részére akarják megnyerni és ebben az eszmemenetben, amely a volt trónörökös szemé előtt lebegett, mindenekelőtt arra akarják őt rábírní, hogy egyelőre ne koronáztassa meg magát és ne tegye le a koronázási esküt, hogy így szabad keze legyen azoknak a közjogi változtatásoknak végrehajtására, amelyeket ezek a körök az osztrák-magyar monarchia szerkezetén elkerülhetetlennek tartottak. Ám e változások a magyar alkotmányba ütköztek, a délszláv kérdésekkel kapcsolatban a magyar korona birodalmának integritását is érintették és velük szemben Magyarországon az összes pártok — elsősorban gróf Tisza István — a legnagyobb ellenállást tanúsították. A Ferenc József halálát követő napokban azokból a körökből ame-

lyek Ferenc Ferdinánd politikai környezetét alkották, egy gróf Polzer Artúr későbbi kabinetirodai főnök által szerkesztett emlékiratot juttattak a királyhoz, amelyben utalás történik arra, hogy az osztrák és magyar alkotmányos törvények közt több vonatkozásban ellentmondások vannak, amelyek kizárják azt, hogy az uralkodó egyidejűleg mindkét alkotmányra esküt tehessen. Ily különbségekként megjelölték a Dalmácia hovatarozására, a delegációk törvényalkotási jogára és a hadsereg közjogi állására vonatkozó rendelkezéseket. „Mivel kizártnak kell tartani, — mondja az emlékirat, — hogy egy uralkodó trónralépésekor egymással ellenkező különböző követelmények teljesítésére esküvel lekösse magát, ami őt szükségszerűen megoldhatatlan konfliktusokba vinné lelkiismeretével és uralkodói kötelességeivel, nem marad egyéb hátra, mint a trónralépése alkalmával teendő ünnepélyes nyilatkozatoknak elhalasztása mindaddig, amíg a törvények közötti ellentétek nincsenek kiküszöbölve.” Az emlékirat manifesztum kiadását ajánlotta az uralkodónak, amelyben az lett volna megmondandó, hogy az uralkodó, tekintettel az osztrák és a magyar alkotmányos intézkedések között mutatkozó ellenmondásokra „Isten, lelkiismerete és népei előtt nem felelhetne azért, hogy ünnepélyesen elkötelezze magát egymásnak ellenmondó törvények betartására,” úgy hogy, mielőtt ezt megtenné, a szóbanforgó ellentéteket előbb a két parlament deputációi útján ki kell egyenlíteni. Tisza el volt készülve arra, hogy az új királyra igyekezni fognak ebben az irányban befolyást gyakorolni, ezért azon volt, hogy minden ilyen kísérletet megelőzzön. November 22.-én délelőtt kihallgatáson jelentkezett Károly királynál és kieszközölte nála az azonnali megkoronáztatásához való hozzájárulását, sőt a kabinetiroda útján elkészítette az erre vonatkozó királyi kéziratot is. Amikor az említett emlékirat a király kezébe került, a benne nyilvánított kívánság már tárgytalan volt.

Osztrák írók — kivált Polzer gróf — úgy tüntetik fel a dol-

gokat, mintha Tisza a királynak az azonnali megkoronáztatáshoz való hozzájárulását kicsikarta volna. Szerintük Tisza a királynak a háború mielőbbi befejezésére vonatkozó törekvésére építette számítását. Azt mondta volna, hogy a béketárgyalások egyik előfeltétele az, hogy Ausztria-Magyarország Németországgal megegyezék a békefeltételekre vonatkozólag, ilyen megegyezéshez azonban szükséges az, hogy a két birodalom egymásközi gazdasági viszonya a jövőben rendezést nyerjen, ennek előfeltétele viszont annak az osztrák-magyar gazdasági kiegyezésnek törvényerőre emelkedése, amelyben a két kormány már megegyezett. Mivel pedig Magyarországon csak a koronázott király szentesíthet törvényeket, a koronázás mielőbbi megtörténte a király béke-terveinek megvalósítása szempontjából is sürgősen szükséges. Teljesen valószínűtlen, hogy a király csak egy ilyen bonyolult és minden részletében megtámadható okfejtés által indította volna magát megkoronáztatására. Ennek egészen más okai voltak Károly király ismerte ugyan nagybátyjának, Ferenc Ferdinánd főhercegnek elgondolását, de korántsem azonosította magát vele. Ezt maga Polzer is elismeri, mert szerinte Károly király már 1908-ban azt mondta neki, hogy ezeket az elgondolásokat csak bizonyos határig tartja helyeseknek. „Azontúl, mondotta, egyáltalán nincs kivezető út. A katasztrófa felé megyünk, de lehet, hogy ez hozza meg majd a gyógyulást”. A király tehát sohasem gondolt arra, hogy uralkodását egy Magyarországgal való konfliktussal kezdje meg. A magyarok, mint Ausztria-Magyarország egyetlen kifelé nem gravitáló népe jelentőségének a monarchia szempontjából való megítélésében Ferenc József és nem Ferenc Ferdinánd nézetén volt. Egész egyéniségétől távol állt az elkeseredett közjogi harcok felidézésének gondolata. Tudta, hogy az adott helyzetben, a hosszú háború által megteremtett atmoszférában, minden ilyen kísérlet csak siettetné az amúgy is már megindult bomlási processzust és a teljes összeomlást. Ezért még csak eszébe se

jutott hogy megkoronáztatását elhalássza és ezzel Magyarországon bizalmatlanságot keltsen önmaga iránt.

A magyar pártok vezetői természetesen helyeselték, hogy a koronázás mielőbb megtörténjék. Csak egyetlen kérdés volt, amelyben Tiszával nem értettek egyet. El kellett döntení, hogy ki legyen az, aki — mivel a nádori állás 1867 óta nem volt betöltve— a szent koronát a hercegprimással együtt a király fejére tegye. Tisza ezt az előjogot önmagának vindikálta, önérzete fellázadt az ellen, hogy ezt a funkciót ne az végezze, akinek kezébe a magyar érdekek intézésének súlyos feladata le van téve. Joggal érezhette, hogy ő ezeknek a feladatoknak legjobb tudásával felelt meg, latba vetve érdekükben egész egyéniségét és minden rendkívüli képességét és *capitis diminutio*-nak érezte volna, ha a korona feltételénél, — amelynél 1867-ben is az akkori miniszterelnök, gróf Andrassy Gyula, asszisztált, ezúttal a magyar miniszterelnököt mellőznék. Az ellenzék azonban a Tiszával szemben fennállott ellentéteket nem tudta ezúttal sem háttérbe szorítani. Eleinte azt az álláspontot képviselte, hogy a korona feltételénél való közreműködés, ha a nádori állás nincs betöltve, a rangban utána következő zászlósurat, az országbírói illeti meg. De gróf Dessewffy Aurél, aki akkor ezt a tisztet betöltötte, egyéniségének vonzó szerénysége folytán nem akarta a maga személyét előtérbe állíttatni. Erre az ellenzék József főhercegnek nádorhelyettesként való kijelölése mellett foglalt állást. Tisza azonban megmaradt a mellett, hogy erre a funkcióra közjogi állásánál fogva csak ő tarthat igényt és a képviselőház végül is 210 szavazattal, 103 József főhercegre esett szavazattal szemben, őt bízta meg azzal, hogy a koronázásnál a nádort helyettesítse. A viszály azonban hozzájárult a Tisza és az ellenzék vezérei között fennálló ellentétek újabb feltépeséhez. A koronázás a szokott fényes ünnepségek keretében 1916 december 30.-án ment végbe.

Károly király uralkodását békeajánlattal kezdte meg,

amelyet december 12.-én, még Burián báró külügyminiszter intézett a középhatalmak nevében az ellenséges államok kormányaihoz; kijelentvén, hogy a középhatalmak az egybehívandó békekonferencián olyan javaslatokkal fognak megjelenni, amelyek az állandó béke megkötésére alkalmasak. Ezt a lépést Tisza a képviselőházban is bejelentette, ahol azt az összes pártok vezetői helyeselték, az ajánlat azonban az antantnál nem részesült kedvező fogadtatásban és a reávonatkozó nyilatkozatok, amelyek francia és angol államférfiak részéről elhangzottak, nyilvánvalóvá tették, hogy azok a feltételek, amelyek mellett az antant hajlandó volna békét kötni, az osztrák-magyar monarchia és különösen Magyarország feldarabolását vonnák maguk után. Ezek után el kellett készülni a háború folytatására. Német részről már régebben foglalkoztak a tengeralattjárókkal folytatott harc kiterjesztésének tervével. Azt remélték, hogy ezen az úton meg lehet akadályozni az antanthatalmak emberanyagban és munícióban való utánpótlását és hogy ezzel rövidesen sikerül a háborút végleges döntésre vinni. 1917 január 20.-án Holtzendorff német tengernagy és Zimmermann államtitkár megjelentek Bécsben, ahol az uralkodó elnöklete alatt minisztertanács ült össze ama német tervek megbeszélésére, amelyek minden, a német vagy az angol partok felé közeledő hajónak előzetes figyelmeztetés nélküli megtorpedozását célozták. Czernin gróf külügyminiszter, valamint Clam-Martinic osztrák és Tisza István magyar miniszterelnök ellene voltak a tervnek. Nem bíztak abban, hogy Anglia teljes elzárása ez úton sikerülni fog. Tisza azt tartotta volna kívánatosnak, hogy előbb semleges országokban, kivált Amerikában, erős propagandisztikus akció fejtsék ki. Bele kellene vinni a külföldi köztudatba, — mondta, — hogy a középhatalmak csak önfenntartásukért küzdenek. Mindenki tartott attól, hogy az északamerikai Egyesült-Államoknak a háborúba való beavatkozása, amely a tengeralattjárókkal folytatott súlyosbbitott harcnak szüzségszerű következmé-

nye lesz, végzetes fordulatot adhat a háborúnak. Az uralkodó sem akart a német tervekhez hozzájárulni, de Holtzendorff kijelentette, hogy ebben az esetben Németország egyedül indítja meg a tengeralattjáró háborút, sőt az ennek megindítása tárgyában szükséges parancsok már ki is mentek. Ilyen körülmények között a monarchia kénytelen volt hozzájárulni az akció keresztülviteléhez. Ezt az elhatározást Tisza február 5.-én bejelentette a magyar képviselőháznak is. Mindig készek vagyunk békét kötni — mondotta, — de míg létünkre törnek, ennek az embertelen és gonosz merényletnek visszautasítására élnünk kell és élni fogunk minden jogos eszközzel, amely a siker biztosítására alkalmas. Apponyi, Andrassy és Rakovszky helyeselték ezt az álláspontot, csak Károlyi Mihály kifogásolta azt, mert ő — mint mondotta — nyílt pacifistának vallja magát, aki legfőbb céljául a világbékéért való küzdelmet tűzte maga elé és ezért nem örülhet a háború kiélesedésének.

A Károlyi által megindított akció mind nagyobb hatást tett a tömegekre. Mind általánosabbá vált az a vélemény, hogy a háborút Tisza okozta, hogy Tisza az, aki a béke megkötését akadályozza és hogy Károlyi azt azonnal meg tudná hozni az országnak. Németországot is támadták és Holló Lajos február 21.-én a német politikára hárította a felelősséget a háború kitörése miatt. Az általános választójog érdekében megindult agitáció is mind szélesebb hullámokat vert. Azok a Károlyi köréből útnak indított szölamok, hogy aki jó a harcvonalban, az iránt nem lehet a bizalmat megtagadni a választójog terén sem, és azok az állítások, hogy ha általános választójog volna, nem lett volna háború és hogy minden bajért az a politika felelős, mely a népet megfosztotta a lehetőségtől, hogy az általános választójog segítségével önmaga intézze a maga sorsát, — nem tévesztették el hatásukat. Olyan körökben is, amelyek az általános választójogot eddig ellenezték, kezdtek arra a belátásra jutni, hogy ebben a kérdésben engedmé-

nyeket kell tenni, mert ezzel talán meg lehet állítani azokat a társadalmi megmozdulásokat, amelyek különben teljes felbomlásra, a háború elvesztésére és forradalmi kirobbanásokra, sőt esetleg az orosz bolsevizmushoz hasonló kilengésekre vezethetnek. Tisza azonban ebben a kérdésben egy iótányit sem volt hajlandó engedni abból az álláspontból, amelyet 1913-ban — az utolsó választóreform megvalósítása alkalmával — elfoglalt.

Ez a minél élesebbé váló ellentét összeütközésre vezetett a király és Tisza között. A király egyénileg nem volt ellene az általános választójog megvalósulásának. Azonfelül úgy ítélte meg a helyzetet, — *részben* kétségkívül magyar ellenzéki körökből származó emlékiratok és információk alapján, — hogy Magyarországon a néphangulat veszedelmessé válhatik, ha a választójogi kérdésben megnyugvás nem jön létre. Abban a véleményben volt, és ebben aligha tévedett, hogy a nép többsége Magyarországon most már kívánja az általános választójogot. Igyekezett tehát Tiszára hatni, hogy tegyen bizonyos engedményeket, melyek a tömegeket kielégíthetik és április 28.-án ilyen értelmű kéziratot is intézett a miniszterelnökhöz. Tisza azonban kitartott a maga elutasító álláspontja mellett és május 24.-én beadta lemondását. „A kormány — mondotta Tisza a lemondás indokolásául a képviselőházban, — a választójog kérdésében előterjesztéseket tett a királynak, de nem sikerült legyőzni ő Felségének azt az aggályát, hogy a kormány előterjesztése a magyar nemzet igényeinek és a nemzeti többség vágyainak nem felel meg, tehát elhagyta helyét.”

Tisza távozása a magyar kormány éléről kétségkívül igen nagy veszteség volt Magyarországra nézve. De ha Tisza azt nem tudta elkerülhetővé tenni azzal, hogy nagyobb engedékenységet tanúsít a választójog kérdésében, nehéz elképzelni, hogy az miként lett volna elkerülhető. A lakosságban, különösen pedig az ipari munkásság körében, ebben az időben valóságos forrongás mutatko-

zott. Az új kormány egyik-másik tagja, mikor hivatalát elfoglalta, meg volt döbbenve azon, hogy Károlynak agitációja mennyire magával ragadta már a tömeget és hogy milyen szélső áramlatok kaptak lábra az alsóbb osztályokban. Bármennyire indokolatlan volt is, hogy az elkeseredés Tisza ellen fordult, valóban ő benne látták minden bajnak okát és minden kibontakozásnak akadályát. Mindenért, ami történt, ő volt a bűnbak. Valószínűleg a királynak volt igaza, amikor úgy találta, hogy Tiszát tovább tartani a miniszterelnökségben, anélkül, hogy politikáját bármily tekintetben enyhítené, annyit jelentett volna, mint készakarva provokálni az erőszakos kirobbanásokat. Talán még szerencse volt, hogy csak a választójog kérdése volt az, melyben a tömegeknek engedményeket kellett tenni. A választói jog egy viszonylag ártalmatlan térre vezette le az általános elkeseredést. Mert az általános választójog következményeit Tisza alighanem túlfeketének látta. Az bizonyos, hogy általános választójog mellett magyar politikát a régi Magyarországon az eddigi alapokon nem lehetett volna tovább folytatni. Sok kérdésre megoldást kellett volna találni, amely eddig — a szűk választójogra való tekintettel — megoldatlanul maradhatott. Ez a megoldás a magyarság szempontjából sok esetben bizonyos áldozattal járt volna. A nemzeti életnek egészen új alakját kellett volna megteremtteni. De ez az átalakulás, ha egyben-másban ugyan fájdalmas, egészben véve mégis hasznos lett volna. A lehetőség életbevágó kérdések megoldatlanul való hagyására nem előny. A népekre nézve inkább az hasznos, ha kénytelenek a komoly problémák részére komoly megoldásokat keresni, és azokat az áldozatokat, amelyeket a fejlődésében soha meg nem álló élet megkíván, idejében meghozni. Ha ez rájuk nézve olykor csapásnak látszik, olyan csapás az, amelyre az angol azt szokta mondani, hogy az: *blessing in disguise*, — áldás álruhában.

Talán egyéb okok is közrehatottak abban, hogy a király és Tisza elváltak egymástól. Tisza minden becsületes igyekezete da-

cára közte és a király között meleg személyes viszony nem tudott kifejlődni. Ezt az is nehezítette, hogy a király előtt több oldalról úgy állították be a magyar helyzetet, hogy egyedül Tisza az, aki azokra a régi személyes ellentétekre való tekintettel, amelyek őt az ellenzék vezéreitől elválasztják, a teljes parlamenti béke helyreállításának útjában áll és hogy ő az, aki a maga politikájának merevségével ellenfeleit — mint pl. gróf Károlyi Mihályt — mind radikálisabb és szélsőbb magatartásba taszítja. Ehhez jött, hogy a király egyes olyan eshetőségeket látott maga előtt a jövőben, amelyekben — mint igen jól tudta — Tisza heves ellenzésével kellett találkoznia. A király olyasvalakit keresett miniszterelnöknek, aki ezeknek a sorsdöntő eshetőségeknek felmerülése esetében kevésbé merev álláspontot fog elfoglalni mint Tisza, így pl. a király számolt azzal, hogy ha a középhatalmak nem tudnak együttesen békét kapni, a monarchia esetleg kénytelen lesz külön békét kötni, de tudta, hogy Tisza az ilyen külön békének még gondolata elől is feltétlenül elzárkózik. A király továbbá állandóan igyekezett a délszláv probléma megoldására, amelyet Horvátország elszakadásának meggátlása érdekében feltétlenül szükségesnek tartott, de tudta, hogy ebben a kérdésben is Tisza hajthatatlan opposzió jávai fog találkozni. A végén nem került a dolog különbékére, a délszláv kérdésnek Horvátországot kielégítő megoldására pedig egyetlen magyar politikus sem mert vállalkozni. De azért érthető, hogy a király mindkét irányban szabadon akarta tartani magának az utat.

Az ellenzéki pártok eddig — mint azt gróf Károlyi Mihály még március 20.-án kifejtette — csakis koncentrációs kabinet megalakítására törekedtek, amelyből Tiszát ugyan ki akarták zárni, de egyébként a munkapárti többség képviselőit szívesen benn látták volna. Ilyen kormány megalakulása azonban Tisza lemondása után nem volt lehetséges, mert a többség osztotta Tiszának a választójog kérdésében elfoglalt álláspontját és nem

volt hajlandó olyan kormány támogatására, mely ebben a kérdésben messzemenő reformokra törekszik. A király számos magyar politikust hallgatott meg és végül is gróf Esterházy Móricot bízta meg az új kormány megalakításával.

Gróf Esterházy Móric a képviselőház fiatalabb tagjai közé tartozott, aki azonban komoly tanulmányokról és erős szociális érzékről tanúskodó számos beszédével rövid idő alatt magára vonta a figyelmet. Megfontoltan és okosan beszélt és mindenben alaposágra törekedett. Szeretett a dolgoknak mélyére járni és a legminuciózusabb részletekkel is tisztában lenni, mielőtt valamely kérdéshez hozzászólt. A haladástól nem félt, de szélsőséges álláspontra sohasem helyezkedett és szenvedélyes kifakadásokra a leghevesebb politikai harcokban sem ragadtatta el magát. Nem tartozott a nagy szónokok közé, de jól és folyékonyan tudta kifejezni gondolatait. A részletekben való elmerülésre való erős hajlama folytán gondolatfűzése olykor-olykor kissé nehézkesnek tűnt fel és nem mindig tudott könnyedén határozni és dönteni, de ha elhatározásokra jutott, azok mindig magukon viselték a meggondoltság és komolyság bélyegét. Politikailag gróf Andrassy Gyulához állt közel. A képviselőházban való szereplése nagy reményekre jogosított. De teljesen hiányzott benne az ügyek vezetésében való jártasság, amelynek megszerzésére soha alkalma nem volt. Inkább csak elméletből ismerte az állami gépezetet és most mint miniszterelnöknek kellett megtanulnia, hogy annak melyik kerekét mikor kell mozgásba hozni. Ha Esterházy a magyar politikusnak rendes pályáját futja be, ha előbb mint államtitkár, majd mint miniszter szerez gyakorlatot az állami teendők intézésében, kiváló miniszterelnök lehetett volna belőle. Így azonban összeroppant a vállaira nehezedő teher alatt. Egyszerre kellett megismerkednie az állami adminisztráció titkaival és ezerféle kis és nagy kérdésben döntenie és intézkednie. Töprengő és skrupulizáló természete mellett ez gyakran nehezebbre esett és olykor-olykor utólagos kételyek kínozták,

hogy a megtett intézkedések vajjon helyesek voltak-e. Ily körülmények között még normális viszonyok mellett is nehéz lett volna részére az a feladat, amely rászakadt, de majdnem elbíráhatatlan volt ama rendkívüli helyzetben, melyben Esterházy az ország élére került. A háborút folytatni kellett, bár a kimerültség élelemben, hadiszerekben, pénzben mind érezhetőbbé vált, a magánérdekébe mind kíméletlenebbül kellett belenyúlni, az elégtelenség nőttön-nőtt és mindenfelé szociális forrongás volt észlelhető sztrájkok, utcai tüntetések, zavargások alakjában. Tisza még erős kézzel féken tudta tartani ezeket a mozgalmakat, de távozása felszabadította a lelkeket és *most* nagyobb szabadságot véltek a maguk részére követelhetni, mint amennyi az erőknek a háborúra való koncentrációja keserves szükségességével összefért.

Esterházy kormányába belépett gróf Apponyi Albert is, bár egy kérdésben minisztertársai felfogásától eltérő külön álláspontot képviselt, továbbra is az önálló vámterület hívének vallván magát. Ismét a vallás- és közoktatásügyi tárcát vette át, amelyet a háború előtt már mint a koalíciós kormány tagja is vezetett és kivált a képviselőházban nagy erőssége volt a kormánynak. Markáns alakja volt a kabinetnek Vázsonyi Vilmos igazságügyminiszter, a néhány tagból álló kis demokratapárt vezére, egyike a képviselőház legkiválóbb és leghatásosabb szónokainak. A kormányban való részvételének különösen az adott jelentőséget, hogy a polgári politikusok közül Károlyin kívül leginkább ő bírta a szociáldemokrata vezérek bizalmát és ennél fogva hatást tudott gyakorolni a tömegekre, melyeknek forrongása megkezdődött. Gróf Batthyány Tivadar mint őfelsége személye körüli miniszter lépett be a kormányba, ahol tulajdonképen gróf Károlyi Mihály személyét képviselte. Belügyminiszter Ugrón Gábor lett, az 1911-ben elhalt függetlenségi pártvezérnek fia, aki azonban a maga részéről Andrásy híveihez tartozott. A pénzügyminisztériumot a király kifejezett óhajára Gratz Gusztáv külügyminisztériumi osztályfőnök vállalta

el, aki azon volt, hogy semmit el ne rontson abból, amit nagy elődei ebben az állásban jól megcsináltak. A kereskedelemügyi tárca élére gróf Serényi Béla, a földművelésügyi tárca élére Mezőssy Béla került, horvát miniszter Unkelhäuser Károly lett. A Tisza-kormány egyetlen tagja, aki az Esterházy-kormányba is átment, báró Szurmay Sándor volt, aki a kárpáti harcokban tüntette ki magát és aki néhány héttel a Tisza-kormány lemondása előtt, február közepén vette át, mint a fontosabb katonai pozícióba került Hazay Samu utóda, a honvédelmi tárca vezetését.

A kormány helyzetét megnehezítette az, hogy egyfelől a képviselőházban nem volt többsége, másfelől pedig gondolni sem lehetett új választások elrendelésére, amelyek az uralkodó hangulatban a legkínosabb meglepetésekre vezethettek volna, annál is inkább, mert az 1913-ban szavazati joggal elsőízben felruházott választók állásfoglalása teljesen kiszámíthatatlan volt. Tisza azonban segítségére jött a kormánynak. Kijelentette, hogy pártja, tekintettel arra, hogy az országot az adott helyzetben szerinte nem szabad kitenni egy választási harc izgalmainak, a háború alatt el fog tekinteni a többségi elv érvényesítésétől, aminek fejében a kormánytól elvárja, hogy kerülni fog minden olyan lépést, amely a többséget arra kényszerítené, hogy megmérkőzzék vele. Az ajánlat önzetlenségét és nobilitását nem lehet kétségbevonni és a kormány nem is tehetett egyebet, mint hogy azt elfogadja, ez azonban azt jelentette, hogy tovább is Tisza volt a helyzet ura és meg tudott akadályozni minden ínyére nem levő törvényhozási intézkedést, így tehát a választójognak egy neki nem tetsző újabb reformját is. De megnehezítette egyúttal az egészséges többség kialakulását is, amely bekövetkezhetett volna, ha pártját feloszlattva a munkapárt tagjainak lehetővé teszi, hogy más pártokhoz lépjenek át, — már pedig a szilárd többség hiánya erősen előmozdította úgy Károlyi szélső agitációját, mint azt az általános anarchiát, amely a háború szerencsétlen befejeződése után kitört. E

téren Tisza — akarata ellenére — az ő makacsul képviselt választójogi meggyőződésének fontosabb nemzeti érdekeket áldozott fel.

A politikai helyzetet két kérdés uralta: a mielőbbi béke megkötésének és az általános választójognak kérdése.

A béke kérdése, amelynek napirendre hozatalával Károlyi leginkább tudott a tömegekben gyökeret verni, a belpolitikában azért lépett némileg háttérbe, mert a háborúnak ebben a stádiumában már a monarchia összes tényezői — az uralkodót és a külügyminisztert beleértve — nyíltan hirdették készségüket a béke mielőbbi megkötésére; világos volt tehát, hogy ha a béke még sem jön létre, az *nem* rajtunk múlik, hanem az ellenségen. Ha Károlyi és hívei a kérdést napirenden tartják, ez csak azért történik, hogy Tisza Istvánt befeketítsék a tömegek előtt. Károlyi Mihály egy júniusban Félegyházán tartott beszédében arról szólt, hogy „azokat, akik a háborúért felelősek, nem szabad visszaengedni a hatalomba” és hogy: „a felelősség a háború kitöréséért a munkapártot terheli.” A képviselőházban ugyan némileg enyhítette ezeket a szavakat, de itt is megismételte, hogy a háborút az a hibás politika okozta, melyet a monarchia az utóbbi 10—15 évben folytatott, amikor a fegyverkezésekbe belement. Tisza élesen kikelt a beszéd ellen, amellyel Károlyi — mint mondotta — koronatanújává válik ellenségeink azon állításának, hogy mi okoztuk a háborút. Részletesen fejtette ki, hogy a monarchia mindig a béke megóvására törekedett és hogy a fegyverkezés megtámadott existenciánk megvédésére volt szükséges. „Nem azt kell támadni, — mondotta, — hogy fegyverkeztünk, de azt, hogy jobban nem fegyverkeztünk, mert ez csökkentette volna a véráldozatokat.” Egy hónappal később, július 23.-án Holló Lajos azt vetette szemére Tiszának, hogy „már Németország is békét akar, csak ön nem akarja azt.” Tisza erre kijön sodrából és Holló állításait megvetésre méltó vakmerő valótlanágnak mondja. A békét szerinte leginkább az a Károlyiék által felidézett benyomás akadályozza, hogy a

monarchia népein a csüggedés és ingadozás vett erőt és hogy közeledik nálunk az összeomlás pillanata. Ez ad fegyvert — mondja — ama tényezők kezébe, akik ma is még a magyar nemzet cafatokra földarabolt véres testén keresztül akarják megvalósítani a maguk bűnös, hódító, uralmi törekvéseit. El kell különben ismerni, hogy Károlyi békebeszédeknek legalább egy részét — bár nem azokat, amelyekben Tiszát támadta — Czernin gróf külügyminiszter tudomásával mondta el. Czernin nyilván hivatkozni akart rájuk a német kormány előtt, amelyet állandóan igyekezett erélyes békeakcióra és mérsékelt békefeltételekre bírni.

A választójog kérdésében még Tisza lemondását követő napokban egyezség jött létre Andrássy és a szocialisták között olyan választóreform megalkotására, amely szerint szavazati jogot kaptak volna mindazok, akik legalább 24 évesek és írni és olvasni tudnak, ezenkívül értelmi cenzus és korhatár nélkül azok a hadviseltek, akik az ú. n. Károlykereszt viselői. Ez a kompromisszum nem elégtette ki a választójog radikális híveit, akik június 6-án „választójogi blokkba” tömörültek, de az Esterházykormány magáévá tette azt. Melléje álltak Andrássy és Apponyi is. Andrássy elismerte ugyan, hogy a választójogosultság kérdésében nem az egyének joga a döntő, hanem az államnak az a nagy közérdeke, hogy a politikai hatalmat az arra alkalmasak gyakorolják. De szerinte csak az a választójog óv meg felforgatásoktól, amely olyan, hogy a nem-választó is elismeri a képviselőházat irányítószervül. Mihelyt széles rétegek nem ismerik el azt, amit a képviselőház az ő nevükben beszél, akkor, Andrássy szerint, beteg az államtest, rázkódtatások, forradalmak elkerülhetetlenek. Andrássy kifejtette, hogy nem lehet napirendre térni a fölött, hogy a háború a népjogok érvényesítése terén rohamos fejlődést hozott. A lelkek már úgy fel vannak izgatva, az egész kérdés úgy elmérgesedett, mondotta, hogy a kérdést megoldó becsületes, demokratikus választójog megvalósítása elkerülhetetlen. Tisza ezzel szemben az

általános választójog melletti agitációt egy kis, súlytalan politikai csoport művének tartja. Neki nem kell — mondotta — ennek a radikális szektának Magyarországa, amely a maga nemzetközit romboló, atheista tanainak szűk látóköréből néz mindent. A kérdés szerinte az, megjíjédünk-e attól a fülsiketítő lármától, amelyet Vázsonyi Vilmos és kised tábora csap és akarunk-e térdet-fejet hajtani előtte. Ámde egyetlen pontban Tisza is elismeri a fennálló választótörvény fogyatékoságát, — az ipari munkásságnak ő is nagyobb terjedelemben akarja megadni a választójogot. Egy ennek igényeit kielégítő választójogi reformban szerinte rövidesen meg lehetne állapodni. Apponyi azonban ezt az ajánlatot visszautasítja. Szerinte a választójog kérdését nem az utca lármája, nem egyes feltűnést kereső politikusok dicsvágya tüzte napirendre, hanem világtörténeti, emberiségi folyamatról van szó. Ha csak az ipari munkásoknak adatnék meg a választójog, ez arra a felfogásra vezetne, hogy a választójogot azoknak kell megadni, akik legjobban lármáznak. Alkalmazkodnunk kell — mondotta Apponyi, a nagy világtörténeti fejlődés törvényeihez, különben Magyarország múmiává válik. Ami Károlyit illeti, ő kijelentette, hogy az Esterházy-kormány választójoga csak kompromisszum és nem fedi egészen az ő pártjának az álláspontját — de megelégszik vele.

Augusztus folyamán a kormányban változás állt be. Gróf Esterházy Móric összeroskadt a miniszterelnökség terhe alatt, megbetegedett és kénytelen volt lemondani. Utóda Wekerle Sándor lett. Most harmadízben kerül az ország élére, amely most már mind rohamosabban halad az összeomlás felé, amitől már csak az tudta volna megmenteni, ha az ellenséges államokban az ott is fenyegető összeomlás hamarabb következett volna be.

Wekerle ezúttal olyan időben lett kormányelnök, amikor kiváló tehetségei egyáltalán nem tudtak érvényesülni, egyéniségének gyengeségei, hiányai és fogyatékoságai viszont annál job-

ban jelentkeztek. Azok a gazdasági alkotások, amelyekben Wekerle nagy volt, a háború folyamán lekerültek a napirendről és szó sem lehetett róluk. Wekerle képessége az ellentétes álláspontok közötti tranzigálásra és kompromisszumok kötésére viszont ezekben a mozgalmas időkben inkább hiba volt, mint előny. Most határozott, nagyvonalú, biztos célokra törekvő és ezektől soha el nem tántorodó politikára lett volna szükség, amelyre Wekerle nem volt alkalmas, ő a forradalmi áramlatokkal szemben is épen úgy igyekezett magát folytonos engedményekkel felszínen tartani, mint amilyenekkel annakidején a bank-kérdésben a Justh-párttal szemben lavirozott, de ha ez a taktika akkor sem vált be, most egyenesen veszedelmessé vált, mert minden engedmény új követelésekre vezetett és így a dolgok veszedelmes lejtőre kerültek. De Wekerle nem is volt sohasem tisztában a helyzet rettentő komolyságával. Rendületlen optimizmussal nézte a fejlődést arra az esetre is, ha a háború nem végződik a középhatalmak győzelmével. Körülbelül azt hitte, hogy akkor össze fog ülni a békekonferencia, amelyen érdekeinket meg fogjuk védhetni, bár kénytelenek lehetünk egyes áldozatokat hozni. De hogy a vereség jelentőségével tisztában lett volna és tudta volna, hogy Magyarország létéről van szó, annak semmi jelét nem adta. Az a realizmus, amellyel Wekerle a dolgokat nézte, őt egész életén keresztül visszatartotta a monarchia külpolitikai helyzetébe való alapos behatolástól, nem *is* érdeklődött iránta valami nagyon. Ez normális viszonyok mellett nem volt nagyobb baj. Most azonban, mikor Magyarország sorsát a hadi és külügyi helyzet alakulása döntötte el, Wekerlének ez a fogyatékosága súlyos csapás volt. Ha jobban érezte volna mily véres, komoly eshetőségek fenyegetik az országot, nem tudta volna a dolgok folyását az ő szokott egykedvűségével nézni és ráeszmélt volna arra, hogy a rendkívüli helyzet rendkívüli elhatározásokat és intézkedéseket követel meg. Wekerlének ez az utolsó miniszterelnöksége egészen véve egy

igen szerencsétlen szakasza volt az összeomlás felé vezető útnak. Jobb lett volna, ha a sors az országot is, Wekerlét magát is megkímélte volna ettől az epizódtól. Ez nem von le semmit Wekerle nagyságából. Csakhogy Wekerle nem volt az ember, akit az akkori helyzet megkívánt, egyéniségének legelismerésméltóbb vonásai az adott helyzetben megannyi fogyatékoságnak bizonyultak. Hozzá kell azonban tenni, hogy ebben az időben Magyarországon egyáltalában nem volt olyan férfi, ki képes lett volna radikális eszközökkel és még áldozatok árán is menteni, amit még menteni lehet. Tisza sem volt az, — ő végig ellenállt minden olyan engedménynek, amely a régi Magyarország képét megváltoztatta volna és ha talán a belső frontot jobban tartotta volna is, kétes, hogy éppen ezzel nem adott volna-e a forradalmi törekvéseknek még nagyobb expozív erőt és hogy azok ebben az esetben nem robbantak volna-e ki már jóval előbb.

A parlamentben kialakult kényes helyzetben, egy folytonos kompromisszumokra szoruló kisebbségi kormány élén Wekerle diplomáciai ügyessége ezúttal is bevált, — csakhogy ez, sajnos, nem volt az a tér, ahol az ország sorsa eldőlt. Wekerle változatlanul tartotta meg az Esterházy-kormány összes tagjait. A kormányba belépett gróf Hadik János, mint az újonnan szervezett közlelmezési minisztérium vezetője. Vázsonyi Vilmos az igazságügyi tárcát átadta Grecsák Károlynak és e helyett megbízást kapott arra, hogy mint tárcanélküli miniszter, a választóreform előkészítését vezesse. Gróf Batthyány Tivadar az őfelsége körüli minisztériumot gróf Zichy Aladárnak adta át és átvette az ugyancsak újonnan kreált népjóléti minisztérium vezetését. Földes Béla mint tárcanélküli miniszter a békegazdaságra való átmenet előkészítésére nyert megbízást. Gratz Gusztáv pénzügy miniszter szeptember közepén elhagyta a pénzügyminiszteri állást, hogy Czernin külügyminiszter kívánságára ismét átvegye a külügyminisztériumban a Németországgal folytatott gazdasági

tárgyalások, majd a nemsokára megindult orosz és román béketárgyalások gazdasági részben való irányítását. Wekerle, aki a pénzügyminisztériumban otthon érezte magát, előbb maga vállalta el ezt a tárcát, aztán Popovics Sándornak adta azt át, aki Széll Wekerle, Lukács és Teleszky után utolsó volt Nagymagyarország nagy pénzügyminiszterei sorában.

A parlamenti pártok Wekerlével szemben ugyanarra az álláspontra helyezkedtek, amelyet Esterházyval szemben is elfoglaltak és a kabinet Tisza támogatásával tartani tudta magát, bár megesett, hogy egy jelentéktelen kérdésben leszavazták és bár a kormány Tisza támogatásának megtartása érdekében épen a választójog kérdésében nehezen tudott mozogni. Tisza az ipari munkásság választójogának kiterjesztésén túlmenő engedményeket semmi áron nem volt hajlandó tenni és október 24.-én intette a kormányt, hogy ejtse el választójogi terveit. Dacára ennek, Vázsonyi elkészítette és december 21.-én a képviselőház elé terjesztette a választójogi törvény tervezetét, amely megfelelt annak a paktumnak, amelyet Andrássy a szociáldemokratákkal létesített és a választók számát 3.8—3.9 millióra emelte. A javaslat sorsa azonban egyáltalában nem volt biztosítva, mert Tisza határozottan ellenezte annak elfogadását. Wekerle megpróbálkozott a koncentráció gondolatával az őt támogató kisebbségi pártoknak egy egységes pártba való összefoglalásával, — de nem ért célt és a kormányon belül is olyan ellentétek mutatkoztak, hogy 1918 január 24.-én kénytelen volt lemondani és egy rekonstruált kormánnyal más alapon kísérteni meg a kibontakozást. Apponyi, Zichy Aladár, Popovics, Szurmay, Unkelhäuser és Földes bennmaradtak a kormányban. Ugron Gábor belügyminisztert Tóth János, Serényi kereskedelmi minisztert Szerényi József, Mezőssy földművelésügyi minisztert Serényi, Grecsák igazságügyminisztert Vázsonyi, Hadik közlekedési minisztert herceg Windischgrätz Lajos váltotta fel. Kivált a kormányból gróf Batthyány Tivadar,

ellenben belépett mint tárcanélküli miniszter gróf Esterházy Móric.

Az új alap, amelyen Wekerle a választójog terén mutatkozó nehézségeket eloszlatni akarta, a katonai kérdéseknek olyan rendezése volt, amely Andrássy, Apponyi és a függetlenségi párt óhajainak megfelelt. A király felhatalmazásával jelentette ki, hogy a kormány programjába vette a magyar hadseregnek, mint az egész hadsereg kiegészítő részének nemzeti és gazdasági szempontokból való kiépítését. Az ebben a tekintetben szükséges, a hadsereg egységes vezérletének, vezényletének és beszervezetének érintetlenül hagyása mellett történendő intézkedéseket a háború utáni időre helyezte kilátásba. Wekerle nyilatkozata azt jelentette, hogy Károly király nem zárkózik el a magyar vezényleti nyelvnek a magyar csapatokban való bevezetése elől, amely tíz évvel ezelőtt, Ferenc József idejében oly szívós ellenállásra talált. Az erre vonatkozó elhatározás magától a királytól indult ki. Az uralkodó ebbeli szándékára nézve előzetesen kikérte a hadsereg parancsnokló tábornokainak véleményét, akik azonban József főherceg, Hazai és Szurmay tábornokokon kívül valameny nyien elleneztek a király tervének megvalósítását. De a király azonnal a tanácskozás után mégis közölte Apponyival, hogy dacára a tábornokok ellenkező votumának el van határozva arra, hogy szándékát keresztül viszi. A királynak ez az állásfoglalása kétségkívül szintén egyik része volt azon törekvésnek, hogy a monarchiához tartozó népeknek a háború most már mind valószínűbbé váló kedvezőtlen befejezése pillanatában ne legyenek teljesítetlen vágyaik, amelyek elszakadási vagy forradalmi tendenciákat ébreszthetnének bennük. Erre vezethető vissza a királynak a magyar választójog kérdésében elfoglalt álláspontja is.

A hadsereg reformjára irányuló szándékok bejelentésével egyidejűleg Wekerle azt mondta, hogy ezzel most már lehullanak azok a közjogi válaszfalak, amelyek a pártokat egymástól eddig

elváasztották és hogy most becsületes lépést tennének azok, akik függetlenségi álláspontjukat, tekintettel a katonai kérdés bekövetkezett megoldására, feladnák. Wekerle meg is alapította a „48-as alkotmánypárt”-ot, amelybe a képviselők összes elemeit be akarta fogadni, de főleg csak Andrassy hívei csatlakoztak hozzá. A függetlenségi párt Károlyival az élén megtartotta különállását, Tisza pedig kijelentette, hogy az új párttal való együttműködését „a szerencsétlen választójogi kérdés” akadályozza. Károlyi felleghős szavakban közeledő lelkiforradalomról, a világbékéről, egy új világról és új morálról és egy altruizmuson alapuló új társadalmi berendezkedésről szónokolt. A frázisok és jelszók ebben az időpontban már teljesen elkábították különben intelligens férfiak fejét is és megzavarták tisztánlátásukat. Ha Tisza talán túlkevessé vette figyelembe azokat az eszmeáramlatokat, amelyeket az antant nagy ügyességgel fogott be a maga szekerébe, Károlyi viszont azt a még sokkal nagyobb hibát követte el, hogy készpénznek vette ezeket az antant köréből szélnek eresztett szólásokat, k>molyan meg volt győződve arról, hogy a háború a népek felszabadulásáért folyik és ehhez képest rendezte be egész politikáját. Ezt a Károlyi beszédében minduntalan megnyilatkozó mentalitást nem is lehet másként megmagyarázni, mint azzal, hogy ő a radikális és demokratikus teóriáktól és rögeszméktől teljesen megszegegedett. Ebben kétségkívül erős része volt a vele szövetkezett ú. n. radikálisok kis frakciójának, amelynek tudományos köpenybe bújtatott, de az étellel alig számoló és ezért teljesen dilettáns okoskodásai nagy befolyással voltak rá.

Amikor kiderült, hogy a kilátásba helyezett katonai reformok segítségével nem lehet a választójog kérdését megoldásra vinni és egészséges parlamenti helyzetet teremteni, Wekerle kormánya egyes tagjainak sürgetésére felhatalmazást kért a királytól az országgyűlés feloszlására. A király azonban felszólította Wekerlét, hogy kísérelje meg a feladat megoldását más úton. Wekerle

erre lemondott és 1918 április 23.-án olyan új kabinet élén mutatkozott be a képviselőházban, amely hajlandó volt arra, hogy a választójog kérdésében elfogadja Tisza álláspontját. Ezért Apponyi, Vázsonyi, Földes és Esterházy kiváltak a kabinetből, a kultusztárcát gróf Zichy János, az igazságügyi tárcát pedig Töry Gusztáv vette át. Az új kormány olyan választójogi javaslatot terjesztett be, amely Vázsonyi tervezetéből jóformán egészen kihagyta a Károlykeresztesek választójogát és az iskola-végzettség kvalifikációját négy elemi osztályról hat elemi osztályra emelte fel. Ezt a tervezetet Tisza elfogadta, Károlyi, Apponyi és Vázsonyi viszont ellene foglaltak állást. A választóreformot a képviselőház azután június 26.-a és július 19.-e között letárgyalta. Voltak, akiknek a reform túlságos radikális volt, mint pl. gróf Bethlen István, aki, bár a javaslatot elfogadta, mégis attól tartott, hogy az meg fogja nehezíteni a végeken a magyar érdekek megvédését. Viszont Károlyi és Apponyi túlóvatosnak tartották a kormány tervezetét. A függetlenségi párt egy része amellet foglalt állást, hogy a választójog egyedül a magyarul írni- és olvasni-tudáshoz köttessék (Polónyi), más része legalább is mindazoknak, akik a magyar nyelvet szóban és írásban bírják, választójogot akart adni (Batthyány). Ezekhez a felfogásokhoz Bethlen is köze állt. Viszont román részről kifogásolták, hogy a magyarul írni és olvasni tudók bizonyos esetekben kedvezőbb elbánásban részesülnek a választójog tekintetében, mint a nem magyarajkú polgárok és hogy a javaslat összeférhetlenséget állapít meg azok részére, akik nemzetiségi izgatásért bíróilag el lettek ítélve. Vége is a javaslatot elfogadták és ezzel a választójog kérdése megint egyszer elintéztést nyert.

AZ ÖSSZEOMLÁS

A HADIHELYZETBEN az 1917. év folyamán sem történt döntő változás. A harcok az összes frontokon elkese-redetten folytak. Az Oroszországban 1917 márciusában kitört forradalom sem vetett véget a háborúnak, mert a hadműveletek a keleti hadszíntéren is tovább folytak, ha hevesességük csökkent is. November 7.-én az orosz forradalmi kormányt egy a bolsevista pártból kikerült még radikálisabb, kommunista nézeteket valló kormány váltotta fel, amely végre hajlandó volt békekötésre. Ez a béke Brest-Litovskban 1918 márciusában létre is jött. Utána Románia is kénytelen volt Bukarestben a közép-hatalmakkal békét kötni. Az olasz hadszíntéren 1917 októberében sikerült a frontot az Isonzótól a Piaveig visszanyomni. A francia fronton a harcok tovább folytatódtak, anélkül hogy egyik fél is döntő előnybe jutott volna. A német hadsereg helyzete azonban mind reménytelenebbé vált, amikor a tengeralattjáróharc miatt az Egyesült Államok is háborúba léptek és csapatokat, élelmiszereket és hadianyagot küldtek az antant részére. Maga a tengeralattjáróharc nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az osztrák-magyar monarchia népeinek ereje a hosszú háború alatt teljesen kimerült. A lakosság rendes élelmézésétől már rég el kellett tekinteni. 1915/16-ban Ausztria 25 millió q.-t kitevő gabonaszükséglete már nem volt fedezhető, mert Magyarországon az aratás a normális termelésnek csak két harmadát eredményezte, úgy hogy, miután a hadsereg részére 8 millió q.

gabonát kellett leszállítania, csak 2 millió q. gabonát és 1.6 millió q. lisztet tudott az osztrák polgári lakosság rendelkezésére bocsátani. 1917 márciusában Ausztriában oly kritikus volt az élelmiszerellátás helyzete, hogy Bécsben és az ipari centrumokban valóságos éhínség uralkodott. Csak a Romániából kihozott gabonamennyiségekkel lehetett Ausztriában a lakosság élelmezését a lehető legalacsonyabb nívón még valahogyan fenntartani. Tekintettel arra, hogy az agrár jellegű Magyarországon az élelmezési viszonyok, bár távolról sem normálisak, de mégis kedvezőbbek voltak, Ausztriában állandó volt a panasz, hogy Magyarország nem teljesíti a közös vámterületből folyó azt a kötelezettségét, hogy szabad forgalmat tartson fenn a vámvonalakon belül. Ez azonban abban az időben, mikor még az egyes vármegyék is igyekeztek egymással szemben elzárkózni, hogy saját termékeik odahaza maradjanak, egyáltalában nem volt keresztülvihető. Tisza az ausztriai lakosság élelmiszerellátását, amennyire csak tehetette, megkönnyítette, visszavonulása után ebben a tekintetben nagyobbak voltak a nehézségek és kivált gróf Hadik János mint közélelmezési miniszter kevés megértést tanúsított az iránt, hogy Ausztria életnézésének lehetővé tétele a hadviselésnek és ezért Magyarországiak is eminens érdeke. Több volt legalább a jószándék utódánál, Windischgrätz Lajos hercegnél. De Ausztria élelmezésére 1917/18-ban a román és ukrán behozatal levonása után még mindig 13 millió q. gabona lett volna szükséges, ennyit pedig Magyarországból kihozni teljes lehetetlenség volt. Tisza annyira fontosnak tartotta ezt a kérdést, hogy az 1918 júniusában bekövetkezett kormányválság előtt a jelen könyv írója előtt, (aki a király megbízásából akkoriban résztvett egy Tisza aggodalmaival számotvető és azért biztos többséggel rendelkező magyar kormány megalakítására irányuló tárgyalásokban), még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy ő maga veszi át a közélelmezési tárcát, amelynek vezetője abban az időben — úgyszólván hivatalból — a leg-

népszerűlenebb ember volt az egész országban. 1918 április havában az élelmezési válság Ausztriában tetőpontját érte el; mindennapos jelenség volt, hogy emberek elerőtlenedve elpusztultak, — más szóval éhenhaltak. Ez az állapot egészen az új aratásig tartott. Az 1918/19-iki kampányban tekintettel arra, hogy 1918-ban megint 8 millió q-val kevesebb gabona termett, — a teljes kimerülés a háború folytatása esetében nem áprilisban, hanem már január vagy februárban bekövetkezett volna. A hadianyagokban teljesen kifogytak nemcsak a készletek, de a nyersanyagok is. 1918 szeptemberében a hadvezetőség havi 1.9 millió löveg elkészítését igényelte. Ezek előállítására 8000 waggon vas és acél volt szükséges, ebből a mennyiségből azonban csak 2300 waggont lehetett előteremteni. Mivel decemberben az utolsó tartalékok is elfogytak volna, ettől kezdve a tüzérségnek programmba vett napi 63.000 löveg helyett csak 12.000 löveget lehetett volna rendelkezésére bocsátania. Hasonlóan megállapítható volt a muníció, emberanyag, lovak, gépkocsik, ruházati cikkek stb. kimerülése, leginkább pedig a pszichikai erőké, szóval kimerültség mutatkozott mindazokban a tényezőkben, amelyek együttvéve az ellenállóképességet alkotják.

A király minden a békekötés előkészítésére irányuló igyeke vése hiábavaló maradt. Legközelebb jutott egy ilyen lehetőséghez a sógora, Sixtus páрмаi herceg útján 1917 márciusában megindított tárgyalások során, amelyekben felajánlotta, hogy támogatni fogja a német császárnál a franciáknak Elzász-Lotharingjára való „jogos igényeit”. De az olaszok, akiket éppen az Ausztria-Magyarországgal kötött béke megfosztott volna az általuk remélt hadizsákmány nagy részétől, április közepén meghiúsították ezt az egyes francia és angol államférfiak részéről szívesen látott tervet. A külügyminiszterek — úgy Czernin, mint az ő 1917 május közepén bekövetkezett lemondása után Burián, — igyekeztek egyes bizalmi emberek útján kapcsolatot találni az antant-

körökkel, de a számos kísérlet közül egy sem vezetett pozitív eredményre. Czernin még a német parlamenti körökkel közvetlenül is érintkezésben állt, igyekezett őket a béke mellett való állásfoglalásra bírni és ez bizonyos mértékben sikerült is, de az antant nem reagált a német parlament békerezolúciójára sem. Bízvást lehet állítani, hogy sem a király, sem tanácsadói nem mulasztottak el semmi alkalmat arra, hogy a békétárgyalások megindulását előmozdítsák és hogy a német kormányt sem terheli e téren semmi mulasztás, sőt nagy engedményekre is hajlandók voltak, ha ezekben természetesen nem is mentek olyan messze, hogy az olyan fontos területeknek, mint Elzász-Lotharingiának vagy Erdélynek átengedését is kilátásba helyezték volna.

A kísérletek azért nem sikerültek, mert az antant biztosra vette a maga győzelmét és azt, hogy a minden oldalról körülzárt, élelmiszerekkel és hadianyagokkal csak fogyatékosan ellátott középhatalmak ellenállása végre is össze fog roppanni. A monarchiát ellenségei már a háború alatt szétosztották egymás között. Romániának odaígérték Erdélyt és Magyarország románlakta részeit, Szerbiának Horvátországot, Boszniát, Dalmácia nagy részét és Délmagyarország szerbeklakta területét, Olaszországnak Déltirolt, Isztriát, Trientet, továbbá az adriai szigetek és Dalmácia nagy részét, Csehországnak, amelyet 1918 augusztusában hadviselő félnek ismertek el, Felsőmagyarországot, Lengyelországnak Galíciát. Ilyen szándékokkal szemben békére törekedni meddő fáradozás volt, és gróf Károlyi Mihály, aki állandóan azt hajtogatta és azt a benyomást keltette, hogy a békekötés lehetséges volna, ha azt komolyan akarnák vagy ha Magyarország demokratikus berendezkedésekre tér át, e véleményével, ha az komoly volt, nagyfokú naivságról tett tanúbizonyságot. Ez a naivsága azonban végzetes volt Magyarországra, mert a tömegek kritika nélkül fogadták hamis tételeit és amikor a dolgok komoly fordulatot vettek, vak dühvel fordultak azok ellen, akik-

nek állítólagos mulasztásait okolták a békekötés halogatásáért. Az 1918/19. évi magyar forradalmi események talán egyáltalában nem következtek volna be, de mindenesetre más és méltóbb lefolyást vettek volna, ha nem sikerült volna a magyar néppel elhíttetni, hogy a háború szerencsétlen kimeneteléért azok felelősek, akik az ország sorsát intézték és ha az ilyen hamis állításokkal nem homályosították volna el azt, amire Tisza, Andrassy, Apponyi állandóan rámutattak, hogy a háború magyar szempontból nem folyt másért, mint az ezeréves Magyarország területi épsége ellen irányuló merényletnek elhárításáért. Nem azok voltak felelősek a háborúért, akik ezt a támadást kivédeni akarták, hanem azok, akik a merényletet elkövették.

Károlyi és hívei azt is elhítték a magyar néppel, hogy a háború kitöréséért és hosszú tartamáért a monarchia politikai vezetőitől eltekintve elsősorban Németországot terheli a felelősség. Ez a Németország ellen irányuló agitáció romboló hatással volt a, magyar közvéleményre, de teljesen alaptalan volt. Németország legfeljebb abban az értelemben járult hozzá a háború meghosszabbításához, hogy nagy haderejével és impozáns katonai felszerelésével megakadályozta, hogy az orosz hadsereg már 1914- vagy 1915-ben megszállja Magyarországot és ezzel térdre szorítsa a monarchiát. Ha a németek nem kötöttek volna le Poroszországban jelentékeny haderőket és az oroszok minden erejükkel ellenünk fordulhattak volna, ezt a támadást annál kevésbé tudtuk volna kivédeni, mert hisz haderőnk egy része Szerbiában volt lekötve, de ezenkívül majdnem bizonyosra vehető, hogy ha Németország nincs velünk, az olaszok és románok is hamarabb léptek volna ellenünk támadásba; hiszen ettől őket csak az az aggodalom tartotta sokáig vissza, hogy Németország és Ausztria-Magyarország együttvéve talán mégis katonai fölényben lesznek az antanttal szemben. Semmi komoly érveléssel nem lehet alátámasztani azt a feltevést, hogy az antant hajlandó

lett volna Ausztria-Magyarországnak valamilyen csak félig-meddig is méltányos békét ajánlani, ha Németországtól elszakad. Az osztrák-magyar különbéke állandóan ott lebegett úgy Károly király, mint tanácsadóinak szeme előtt és volt idő, amikor komolyan megfontolás tárgya volt, de sohasem vettek a dolgok olyan fordulatot, hogy ennek az útnak követésétől pozitív eredményt lehetett volna várni. Nem tagadható, hogy német részről volt némi iparkodás a két birodalom közti kapcsolatok szorosabbá tételére. Ezt célozták a német részről kiindult tervek a közép-európai államoknak egy közös vámterületté való egyesítésére is. De ezek a tervek Ausztria-Magyarország vezető tényezőinél ellenzéssel találkoztak és Károly király éppen annyira idegenkedett tőlük, mint Tisza István. Ami ezekből a tervekből hoszszas tárgyalások után, amelyek pozitív eredményre vezettek, megvalósult volna, az olyan gazdasági rendszer volt, amely mellett Németország 2—3 cikk kivételével az összes osztrák és magyar termékeket vámmentesen bocsátotta volna be a maga területére, míg az osztrák és magyar termékek a belföldön Németországgal szemben vámokkal tovább is megvédhetők maradtak volna, ha ez a vám alacsonyabb is lett volna annál, amelyet a többi államok termékeivel szemben alkalmazni akartunk. De a Károlyi köréből kiindult agitáció ezeket a törekvéseket mindig olyan világitásban tüntette fel, mintha Ausztria-Magyarország olyan gazdasági megállapodásokat akarna létesíteni Németországgal, amelyek folytán elvesztené önállóságát és német vazallussá válnék.

Ha Magyarország a háború alatt folytatott politikájának szemrehányást lehet tenni, ez legfeljebb az, hogy nem igyekeztünk úgy, amint ez a király állandó törekvése volt, előre csökkenteni azoknak az áramlatoknak erejét, amelyek a háború szerencsétlen befejezése esetében egyfelől Magyarország integritását, másfelől belső rendjét veszélyeztethették. Ez volt az a

törekvés, amelyet Károly király állandóan szeme előtt tartott, de a magyar belpolitikában hiába keressük annak analógiáját. Lehet, hogy az ilyen törekvések nem vésettek volna sikerre. Lehet, hogy a magyar politika irányadó tényezői azért nem tettek ebben az irányban még kísérletet sem, mert kilátástalannak tartották. De az sincs kizárva, hogy legalább nagyrésztük, — közöttük olyanok, akik vezető állásban voltak, — nem adtak maguknak eléggé számot sem azokról a veszélyekről, amelyek Magyarországot a háború elvesztésének esetében általában fenyegették, sem különösen a szóbanforgó kérdések komolyságáról.

Ha mulasztások történtek, azokat elsősorban a délszláv kérdés kezelése terén találjuk. Ez volt már Tisza politikájának is egyik legbetegebb pontja. Hogy ezt a kérdést annyira téves világitásban látta, abban része volt talán gróf Khuen-Héderváry Károlynak, aki mindig a horvát jogpártot tartotta ellenségnek és állandóan együtt dolgozott egyes magukat lojálisnak tettető szerb politikusokkal, és mindenesetre része volt benne gróf Burián Istvánnak, aki, mint láttuk, Kállayval ellentétben, szintén a szerb elemre való támaszkodást tartotta a helyes politikának. A délszláv mozgalmak, mint már az előzmények is bizonyítják, messze túlhaladták más Magyarországon mutatkozó hasonló mozgalmak jelentőségét és azokat a megszokott módon a régi recept szerint kezelni és radikális eszközök alkalmazását kerülni annyi volt, mintha valaki a tífuszt gyomorcsöppekkel akarná gyógyítani, mert azok régebben, amikor még csak gyomorrontásról volt szó, a betegséget enyhítették. Tisza váltig ragaszkodott az 1868-iki magyar-horvát kiegyezéshez és annak keretén belül akarta a horvát kérdést kezelni, holott horvát részről magát ezt a kiegyezést sem tartották már a változott körülmények között a magyar-horvát viszony megfelelő rendezésének. Vannak egyes támpontok arra, hogy Tisza legalább is bizonyos, a lengyel kérdés rendezésével kapcsolatban felmerülhető eshetőségekre való tekintettel megfontolás tárgyává tette az összes

délszláv országoknak, — Horvátországnak, Dalmáciának, Bosznia-
nak — a magyar szent korona alatt való egyesítését, de úgy
látszik, hogy ezt az alakulatot csakis ilyen rendkívüli eshe-
tőségre vette kilátásba és Horvátország felé mindenesetre úgy
viselkedett, mintha a horvátok emez óhajának teljesítéséről szó
sem lehetne, sőt állandóan a legélesebben nyilatkozik azokról,
akik ily „trialisztikus hóbort”-oknak hódolnak, azaz a horvát
jogpártól. Amikor Tisza István lemondott, báró Skerlecz Iván
horvát bán is elhagyta helyét. Az Esterházy-kormány az előtt a
választás előtt állt, hogy megtartsa-e Horvátországban az eddigi
rendszert, amely a horvát-szerb koalícióra támaszkodott, avagy
pedig a nagyhorvát jogpárthoz keressen-e közeledést. A horvát-
szerb koalíció ebben az időben súlyosan kompromittálva volt
bizonyos okmányok által, amelyeket Belgrád megszállása alkalmá-
val állítólag Pasics lakásán találtak és amelyek közt a szerb
kormány horvát konfidenseinek listája is szerepelt, rajta hat a
koalícióhoz tartozó képviselő nevével. A valószínűség amellett
szól, hogy ezek az iratok, amelyeket Szmrecsányi György a magyar
képviselőházban is felolvasott, hamisítványok voltak; ezt mondta
róluk később Wekerle is, még pedig ügyészégi vélemények alap-
ján. De az Esterházykormány kinevezésekor ez még nem volt
kiderítve, meg volt tehát a lehetőség arra, hogy a horvát-szerb
koalíció ellen megnyilvánuló hangulat folytán a magyar kormány
elfordul a koalíciótól és a jogpártra támaszkodik, amelynek jelöltje
a báni állásra báró Rauch Pál volt. A délszláv mozgalomnak az
osztrák Reichsrath Délszláv Klubjában ülő vezérei azonban,
akik nemrégén Bécsben bizalmat keltettek maguk iránt, mert
május 30.-án a délszláv országoknak a monarchián belül való
egyesítése mellett foglaltak állást, Czernin útján elbuktatták
Rauch jelöltségét és ezzel elérték, hogy a magyar kormány a hor-
vát politika eddigi irányát megtartotta, amiért Tisza Esterházyt
június 27.-én meg is dicsérte. A koalíció a bekövetkezett fordu-

lattal annál is inkább meg lehetett elégedve, mert Skerlecz helyett, aki legalább függetlenül állt szemben a horvát politikai mozgalmakkal, Mihalovics Antal személyében a koalíciónak egyik tagja jutott a báni székbe, a koalíció tehát teljesen kezébe ragadta a horvát politika vezetését. Innen kezdve a koalíció törekvései párhuzamosan haladtak a horvát és szerb emigránsoknak a monarchia ellen folytatott politikájával, de ezt sem Tisza, sem a kormány nem vette észre. 1917 végétől kezdve Horvátországban sűrűn követik egymást a rezolúciók és gyűlések a délszláv egység helyreállítása érdekében, — arról, hogy ezt az egységet a monarchián belül kívánják-e megvalósítani, most már rendszerint hallgatnak. A brest-litowski béketárgyalások alkalmával a Délszláv Klub elnöke, Korosecz, egyenesen jegyzéket intéz az összes békedelegációkhoz, amelyben a délszlávoknak a béketárgyalásokba való bevonását követeli, mert különben nem fogják elismerni a megkötendő béke érvényességét.

Ama kevesek közé, kik a délszláv kérdés fontosságát és megoldásának sürgősségét belátták, a mindig mozgékony és élesszemű, bár kapkodó és nyugtalan Windischgrätz Lajos herceg is tartozott, aki akkoriban nagy mértékben bírta Károly király bizalmát. Windischgrätz már 1917 októberében amellet foglalt állást, hogy az összes délszláv országok külön testként egyesíttessenek a magyar szent korona alatt. Ezek a javaslatai azonban nem találtak megfelelő támogatást Czerninnél, aki akkor az Oroszországgal megkötendő békére koncentrált minden gondolatát és a délszláv kérdés elintézését ezért későbbre akarta halasztani. De Windischgrätznek a magyar államférfiaknál sem volt nagyobb szerencséje. Wekerle a horvát kérdésben radikális lépésre nem volt kapható és azt szükségesnek sem tartotta, Tisza és Apponyi pedig hallani sem akartak Horvátország megnagyobbításáról és Boszniát csak mint *corpus separatum-ot* akarták a magyar koronával kapcsolatba hozni anélkül, hogy az Horvátországgal akármilyen összekötte-

tésbe kerülne. Andrásynak a délszláv területek egyesítése szintén ellenszenves volt, bár a bosnyák *corpus separatum* gondolatát lehetetlennek tartotta. Windischgrätz azonban tovább folytatja fáradozásait és 1918 augusztus 17.-én újból kéri a királyt, hogy a horvát kérdés végleges megoldását vegye kezébe. Párhuzamosan Windischgrätz fáradozásaival Wekerle is foglalkozott a délszláv kérdéssel. Gondolt Horvátországnak Dalmáciával való egyesítésére, — kibővített autonómia mellett, — valamint Bosznia különállásának fenntartására a magyar korona szuverenitása alatt, — a szlovéneket Ausztriának akarta meghagyni, — de mikor ezek a tervek május 10.-én koronatanács elé kerültek, ott Mihalovics ellenezte azokat. A király vette észre először, hogy Mihalovics kétszínű politikát folytat és augusztusban felszólítja Wekerlét a bán kicserélésére. Wekerle azonban húzódozik ettől a feladattól és csak a hozzá bejáratos horvát képviselők, — különösen Popovics Dusán — útján izenteti meg a bánnak, hogy jó volna, ha önként beadná lemondását, mert a király nincs megelegedve vele. Erre Mihalovics a királynál jelentkezett audienciára, hogy igazolja magát. A király Wekerlének nagyon rossz néven vette, hogy ebben a kérdésben őt exponálta és fel is szólította a miniszterelnököt lemondásának beadására, de a bán állásában maradt.

Valószínűleg ezekkel a tárgyalásokkal függ össze, hogy a király szeptember havában a délszláv országokba küldte Tiszát, hogy az ottani viszonyokat közvetlen szemlélet alapján ismerje meg. A király látta, hogy Tisza nincsen helyesen tájékozva erről a kérdéstről és hogy más álláspontra fog jutni, ha a délszláv körökkel közvetlenül érintkezésbe kerül. Az ürügyet Tisza útjához az a feladat szolgáltatta, hogy tájékozódjék ott lenn arról, nem lehetne-e Horvátországból nagyobb mennyiségű élelmiszert kapni a monarchia ellátásának biztosítására és hogy Bosznia élelmezése dolgában minő különös intézkedéseket kellene tenni. Sarajevóban Tisza magához kérte az ottani, addig még össze sem

ült nemzeti tanácsot, amelynek elnöke, Dimovics kifejtette előtte a délszláv álláspontot, amely szerint a délszláv kérdésnek Szerbia bevonása nélkül való megoldása szóba sem jöhetett. Tisza azzal felelt, hogy Szerbia a háborúból annyira megcsönkítva fog kiké-
rülni, hogy nem lesz többé jelentékeny tényező. Szeptember 23.-án Tisza a bosnyák politikusok előtt beszédet mondott, amelynek hangja és eszmemenete azonban a hallgatók fülét annyira idegen-
szerűen érintette, hogy nevetni kezdtek. Erre Tisza az asztalra csapott és odakiáltotta a bosnyákoknak: „Lehet, hogy el fogunk pusztulni, de előbb még elég erőnk lesz arra, hogy összezúzzunk titeket.” Erre a politikusok sarkon fordultak és elhagyták a ter-
met. Tiszát mélyen lesújtotta ez az élmény és alig tudott tőle magához térni. Bosznia katonai parancsnoka, Sarkotics tábornok, sétakocsizásra vitte, hogy idegei lecsillapodjanak és ez alka-
lommal Tisza kijelentette, hogy most már belátja, mennyire téve-
sen ítélte meg a délszláv mozgalmakat. De a horvát kérdéstről való álláspontját nem adta fel és még egy október végén tartott párt-
közi értekezleten is azt az álláspontot foglalta el, hogy a horvát kérdést kisebb, a közigazgatás terén nyújtott engedelményekkel és egy erélyes bán kinevezésével meg lehet oldani.

Szeptember 27.-én koronatanács ült össze, amely a horvát kérdéssel is foglalkozott. Itt szóba került, hogy a délszláv területe ket a monarchia részére csak úgy lehet talán még megtartani, ha a monarchia hozzájárul egy állami egységbe való összefogásukba a tróliázmus alapján. Wekerle azonban kategorikusan megtagadta ehhez való hozzájárulását. A király október elején magyar miniszterelnököt keresett, aki a délszláv kérdésnek a horvátokkal egyetértésben való megoldását vállalná. Návay Lajosra gondolt, kihallgatáson is fogadta, de Návay a feladatot nem vállalta. A magyar államférfiak, akiket a király fogad, arra figyelmeztetik őt, hogy a horvát kérdés tervbevett megoldásával koronázási esküje ellen vétene. Wekerle Unkelhäuser horvát miniszter útján

felszólíttatja a bánt a lemondásra, Unkelhäuser e célból Zágrábba is utazik, de azzal tért vissza, hogy Mihalovics megtagadta a kívánság teljesítését és hogy egy más bán kinevezését Horvátország nem venné tudomásul. Ugyanekkor azonban Mihalovics bán, valamint Kulmer Frigyes gróf és Popovics Dusán képviselők a királytól kihallgatást kérnek és biztosítják őt feltétlen lojalitásukról, ami Wekerlét megnyugtatja. A király a horvát urakkal közölte, hogy el van határozva a délszláv területeknek a magyar szent korona szuverenitása alatt való egyesítésére. A horvát jogpárt egy küldöttsége óvta Wekerlét Mihalovicstól és azt állította róla, hogy már régóta közvetlen összeköttetésben van az antanttal, de Wekerle az október 16-iki magyar minisztertanácson kijelentette, hogy tovább is bízik a horvát-szerb koalícióban és túlzottnak tartja a Horvátországból érkező híreket.

A nemzetiségi kérdés terén szintén nem történt semmi, ami arra indíthatta volna a nemzetiségeket, hogy a háború elvesztése esetében is ragaszkodjanak Magyarországhoz. Valószínű hogy erre nem is volt remény, bármit határozott volna el a magyar kormány, mert a románok és tótok politikájukat már rég az antant győzelmére alapították. Az a hang, amelyet a román és tót képviselők a képviselőházban megütnek, mind ellenségesebbé válik. Az Esterházykormány kinevezése után Pop Csicsó István hangoztatva a románok sérelmeit még kijelenti, hogy a nemzetiségek be akarják várni az új választójogi törvényt, de máris kételyét fejezi ki a felett, hogy az őket ki fogja elégíteni. 1918 január 30.-án Mihali Tivadar azt állapította meg, hogy Tisza távozása a magyar nemzetiségi politikában nem hozott változást. Ezt igazolja szerinte a választójogról szóló törvényjavaslat 175-ik szakasza, amely szerint azok, akik nemzetiségi izgatás miatt büntetve voltak, nem választhatók meg képviselőkkül. A román nemzet — mondta, — politikai rabszolgaságban él. Május 5.-én ismét Pop Csicsó István beszél és igazoltnak látja a választóreformra vonatkozólag nyilván-

nított kételyeit. Ebben a kérdésben, mondja, állandó mindenféle licitáció folyik. Előrelátható volt, hogy ha a király nem volt képes Tiszát a választójog kérdésében kapacitálni, Esterháznak és Wekerlének sem lehet erre reménye. A történeti osztály szerrinte csődöt mondott. Nincs meg az ereje, a hatalma, a fajsúlya, hogy az új Magyarországot megteremtse. Juriga a tótok nevében kel ki az ellen, hogy a választótörvény, amikor a magyarul írni s olvasni tudásnak bizonyos szerepet juttat a választójogi kvalifikációk sorában, a polgárok egy részét előnyben részesíti a többiek felett. Magyar részről a vitát a nemzetiségi szónokokkal most már jóformán fel se veszik.

De nem történik semmi erélyes lépés a társadalom minden részében észlelhető felforgató tendenciák ellen sem. Már Tisza kormányzatának utolsó idejében sztrájkokra kerül a dolog, amelyek koronkint rendkívül éles alakot öltenek. Tisza távozása után ezek a mozgalmak mind sűrűbbé válnak. A sajtócenzurát a kormány enyhíti olyankor, amikor azt szigorítani kellett volna, aminek az a következménye, hogy most már mind féktelenebb izgatás folyik a háború, a hadvezetőség, a németbarát politika, az „oligarchia,” Tisza, Ausztria és a király ellen. Az agitációban a Károlyi környezetéhez tartozó képviselők járnak elől. Az egyik pl. egy népgyűlésen azt mondja: „A háborút a munkapárt csinálta, ebben a háborúban a magyar embernek elvitték a fiát, testvérét, szekerét, lovát, hazáját, végre hadikölesönre elszedték a pénzét.” Amit az újságok nagyrésze ír, az még ennél is tovább megy. A lapok érzik, hogy akkor van legjobb keletjük, ha minél élesebb hangot ütnek meg és ettől kezdve ezen a téren vetekednek egy mással. Az oroszországi bolsevizmus példája is kezd a tömegekre hatni. Csak homályos fogalmaik vannak róla, de azt tudják, hogy Oroszországban véget vetett a háborúnak. Károlyi és radikális barátainak zavaros világboldogító frázisai teljesen megmétélyezték — kivált a városokban, — a művelt társadalom nagyrészét is.

1918 nyarán meg lehetett állapítani, hogy a forradalmi eszmék, sőt a bolsevista tendenciák sokfelé szalonképesekké váltak. A választójog kérdése magában nem érdekli az embereket, ami őket megragadja, az a merész, radikális világnézet, amelyet az általános választójog hívei hirdetnek. Mindenki szenedett vagy nélkülözött a háborúban és ennél fogva, hacsak azokhoz a kevesekhez nem tartozott, akik józan ítélőképességüket megőrizték, szívesen fogadta be azokat a tanokat, amelyek egy új, háborút nem ismerő, a békés együttműködésen alapuló, maguk a népek által vezetett társadalmi berendezkedésről szóltak és mohón szítták fel a leghóbotosabb ideákat. Akadtak, akik a háborús nyomor egyes, — gyakran megrázó — példáit a képviselőházban tálták fel, siránkozó hangon, hogy rámutassanak arra, vagy legalább is sejttesék, hogy a háború szánalomraméltó áldozatai nyomorát tulajdonképpen azok okozták, akik a háborút felidéztek, azaz az úri osztály, amely a néptől most megtagadja a választójogot, bizonytalansággal azért, hogy nemsokára új háborút kezdhessen. Az állami hatóságok tekintélye teljesen leromlik és minimumra csökken. A kormány sem kielégíteni, sem féken tartani nem tudja a népet. A hisztérikus hangulat az általános anarchiát készíti elő.

Az 1918 szeptember 27.-én tartott koronatanács a bolgárok szeptember közepén bekövetkezett fegyverletételének hatása alatt elhatározta, hogy a monarchia bizonyos előkészítő lépések megtörténte után békét fog kérni a Wilson-féle pontok alapján. A dolgok ezzel válságos stádiumba léptek és a király szerette volna magát erősebb férfiakkal körülvenni. Új magyar miniszterelnököt és új külügyminisztert keresett. Wekerle szeptember 30.-án a horvát bán lemondása körül a királlyal támadt konfliktusa miatt felmentését kérte. A király Tiszával, Andrássyval, Apponyival, Návaival, Szerényivel, Windischgrätzcel, Károlyival tárgyalt a miniszterelnöki szék betöltéséről, de ezek mindegyike más-más tanácsot ad neki, úgy hogy nem talál megfelelő megoldást. Egy

előre tehát Wekerle tovább vezette az ügyeket. Hasonló volt a helyzet a külügyminiszteri szék betöltésének kérdésében is. Az uralkodó egymásután gondolt Szilassy Gyula, Mensdorff gróf, Tarnowsky gróf kinevezésére, de nem tudott dönteni és mivel Burián akkoriban dolgozott a békejegyzék elkészítésén, elhalasztotta a miniszterváltozást. Október 4.-én Burián nyilvánosságra bocsátotta a monarchia békekérelmét ama kijelentéssel, hogy a monarchia a Wilson által felállított 14 pontot békefeltételül elfogadja. Október 15.-én pedig egy koronatanács határozata alapján az uralkodó manifesztumban jelentette ki, hogy elismeri a népek önrendelkezési jogát és Ausztriát szövetséges állammá alakítja át. A manifesztumnak eredetileg az egész monarchiára kellett volna szólnia, de Wekerle a királynál — koronázási esküjére figyelmeztetvén őt, — kieszközölte, hogy annak hatálya csak Ausztriára terjedjen ki, sőt belevetett egy mondatot, amely szerint Ausztria újjaalakításánál a magyar szent korona országainak integritása semmiképen nem érintetik. Egyúttal Wekerle kieszközölte a király hozzájárulását ahhoz, hogy a Magyarország és Ausztria közötti viszony az 1867. évi kiegyezés hatályon kívül helyezésével a perszonális unió alapjára helyeztessék.

A magyar ellenzék október 16.-ára összehívatta a képviselőházat, hogy az a bekövetkezett eseményekhez állást foglalhasson. Az ülésen Wekerle bejelentette, hogy a kormány lemondott, de a király a lemondást nem fogadta el és hogy a monarchia megtette a maga békeajánlatát a Wilson által felállított elvek elfogadásával. Ezenkívül — mondotta, — Ausztria is átalakuláson ment keresztül, amennyiben föderalisztikus alapon igyekszik belügyeit rendezni. Ez nélkülözhetetlenné teszi, — folytatta, — hogy politikai, gazdasági és védelmi rendszerünket a perszonális unió alapján önállóan és függetlenül rendezzük. Az 1867: XII. törvénycikk megváltoztatása után is érvényben marad azonban az 1723. évi *pragmatica sanctio*, amely Ausztria és Magyarország

között megállapítja a kölcsönös védelem kötelezettségét. „A nemzetiségeknek — mondta Wekerle, — egyéni jogokat kívánunk adni. Amennyiben azt az állam egységének és megoszthatatlanságának fenntartása lehetővé teszi, szívesen fogjuk a nemzetiségi igényeket kielégíteni és efelett velük tárgyalni, helyesebben nem tárgyalni, de kívánságaiknak figyelembevételével a törvényhozásnak megfelelő előterjesztéseket tenni. Hozzájárulunk az 1868: XXX. t. c.-ben lefektetett magyar-horvát kiegyezés revíziójához is a horvát kívánságok teljesítése értelmében.” Gróf Károlyi Mihály kijelentette, hogy a háborút elvesztettük. Most minden attól függ, miként tudja Magyarország a békét a győztes antanttal a lehető legelőnyösebb feltételek mellett megkötni. Ez szerint csak akkor lesz elérhető, ha teljesen új orientációt kezdünk a kül- és belpolitikában, a demokráciában és a nemzetiségi kérdésben. A reakciós, németbarát, a kor szellemének meg nem felelő nemzeti politikának el kell tűnnie, mert veszélyezteti az ország területi épségét. Nemcsak szakítani kell a német politikával, mondja, de az ellenkező politikát kell követni. Most a pacifista elvek álláspontjára kell helyezkedni és azt kell kutatni, kinek van legnagyobb hitele az antant szemében. „Ütött a leszámolás órája,” — folytatta, a többség felé fordulva. — „A nemzet nem akarja, hogy önök vigyék a pacifista lobogót, hanem a vádlottak padjára fogja önöket ültetni és ne higyjék, hogy felmentő ítéletet fognak kapni.” Wekerle és Károlyi beszédei egyaránt azt mutatják, hogy a háború elvesztésének szomorú tényét és annak következményeit az egymással szemben álló két tábor egyike sem tudta egész horderejében felfogni. Wekerle tévedett, amikor azt hitte, hogy a nemzetiségi kérdésben tett fenntartásai még érvényesíthetők lesznek és hogy ez a kérdés tovább is Magyarország belügye fog maradhatni, amelyben csak a magyar kormány és a képviselőház fog dönteni. Ez, sajnos, nem volt így. És hasonlóan tévedett Károlyi, amikor azt hitte, hogy elég lesz a politikai irányt megváltoztatni, demokratikus

berendezéseket létesíteni és az ügyek élére az antanttal rokonszenvező férfiakat állítani, hogy az elveszett háború következményeit elháríthassák magukról. Sem Wekerle konok ragaszkodása az eddigi politikai rendszerhez, sem Károlyi gyermekesen naiv önbizalma nem segíthetett már Magyarországon, — de sajnos, más sem segített volna rajta. Már ott kongott a halálharang az ezeréves Magyarország felett.

Károlyi beszéde alatt visszataszító jelenet játszódott le, amely élesen belevilágított a radikális tábor gondolkozásába. Amikor egy a többséghez tartozó képviselő közbekiáltás alakjában odaszólt Károlynak, hogy: „ez antant-beszéd”, Károlyi egyik híve, Lovászy Márton, magából kikelve felugrott és átkiabált a többség felé: „Igenis antantpártiak vagyunk! Ki akarunk békülni az antanttal! Barátunkká akarjuk tenni! Az antanttal akarunk menni, nem Németországgal! Tessék tudomásul venni, hogy antantbarátok vagyunk!” Az antant-államok között foglalt helyet az a Románia, amely Erdély birtokáért ment háborúba, az a Szerbia, amelynek Horvátországra való aspirációi a háború egyik főokát képezték, sőt ekkor már az a Csehország is, amely Felsőmagyarországot akarta Magyarországtól elvenni. Megfoghatatlan, hogy magyar képviselő abban az órában, amikor Magyarországgal szemben ezek az ellenséges törekvések diadalmaskodtak, miként azonosíthatta magát az antanttal, amely a maga egészében is tárnogatta ezeket a Magyarország felosztására irányuló hadicélokot. Ebben a nemzeti méltóságérzetnek ijesztő hiánya mutatkozik, amely nem válik becsületére sem Lovászynek, sem azoknak, akiknek soraiban a parlamentben helyet foglalt. Még csak azt sem lehet mentségére felhozni, hogy közbeszólását politikai célzattal tette, megnyerni akarván vele az antant jóindulatát és kegyét. Az a hit, hogy ilyen pálfordulással az ország egyszerre eltüntetheti azt a mélyen fészkelő antagonizmust, amely Magyarország és az antant egyes államai közt fennállt és amely a hosszú háború

alatt a többi antanthatalomra is átterjedt, a politikai értelem oly alacsony fokára valló bárgyú együgyűség, hogy nem köszörüli ki azt a csorbát, amely ezzel a jelenettel a magyar parlament méltóságteljes magatartásán esett.

Károlyi különösen egy feliratnak a király elé juttatását indítványozta, amelyben a képviselőház arra kérte volna a királyt, hogy a kormányt azokra bizza, akik Magyarországon eddig is megértették a korszellemet és akik most meg fogják teremteni a független Magyarországot, haladéktalanul meg fogják indítani a különbékéről való tárgyalásokat és olyan alapon fogják átszervezni Magyarország intézményeit, hogy a béke és háború feletti döntés ezentúl a népképviselő kezében legyen. A felirati javaslat több más intézkedés mellett a földreformot is kilátásba helyezi és követeli, hogy az országot fenyegető invázió veszélyére való tekintettel a magyar katonaságot hozzák haza, az országban levő idegen katonákat pedig távolítsák el.

Október 17.-én gróf Tisza István is felszólalt, ő is elismerte, hogy az osztrák helyzet konzekvenciáit a perszonális unió irányában kell levonnunk, de azért fennmarad az 1723. évi I. és II. törvényekben, — a *pragmatica sancti*óban, — megállapított kölcsönös védelem joga és kötelessége. A perszonális unió magában foglalja szerinte a külön hadseregre és a külön külképviseletre való jogot is és súlyt kell vetni arra, hogy a béketárgyalásokban a magyar érdekeket megfelelő pozíciójú magyar ember képviselje. Ezután Tisza kijelentette: Elismerem, hogy a háborút elvesztettük. Elfogadjuk Wilson javaslatait és ezzel létrejött a magyar politikában az az új orientáció, amelyet Károlyi sürget, mert hisz a Wilson által követelt Népszövetséggel a külön szövetségek nem volnának összeegyeztethetők, de feleslegesek is volnának. Feleslegessé teszi azonban Magyarország szempontjából a külön szövetséget az is, hogy a hódító, agresszív, autokrata Oroszország, amely miatt a német szövetséget megkötöttük és amely a háborúba

kényszerített bennünket, megszűnt. Az orosz birodalom felbomlása mindenesetre aktív tétele a háborúnak. A nemzetiségi kérdésre vonatkozólag Tisza azt igyekszik kifejteni, hogy az e téren Magyarországon fennálló állapotok nem esnek messze a Wilson-féle elvektől, úgy hogy talán gyökeres módosulásra nem is fognak szorulni. A választójogunk is — mondotta, — most már megfelel a demokrácia követelményeinek. Ha külérőszak nyomása alatt meg kellene valamit csinálni, ami megsebzti a nemzetet, tegyük meg akkor, amikor kényszerhelyzetben vagyunk, de ne tegyük meg azt saját jószántunkból. Romboljunk le a magyar nemzet állami épületéből annyit, amennyi elkerülhetetlenül szükséges, de ne segítsük ellenségeinket azzal, hogy magunk romboljuk le azt, amit ők esetleg nem is érintenének. Tisza azzal a felszólítással végezte beszédét, hogy az adott helyzetben az összes pártok egyesüljenek, de Károlyi ezt a felhívást visszautasította. A területi integritást szerinte csak a demokrácia árán lehet megóvni és károsan hatna az antantnál, ha ő és pártja egyesülne a reakció képviselőivel; ezért ő csakis a radikális kurzus híveit szólítja fel egyesülésre.

Csak Tisza beszéde nyitotta fel a magyar társadalom szemét a tekintetben, hogy a háború tényleg elveszett. Károlyi ezt oly gyakran állította, hogy előző napon nem hittek neki. De Tisza kijelentése után nem lehetett kételkedni benne. A realitások gondos mérlegelése terén sohasem nagyon ítélőképes magyar közvélemény nem volt elkészülve erre a befejezésre és mélyen le volt sújtva. A polgárság nem is tudott felocsúdni többé, — akik nem csatlakoztak Károlyi zászlajához, azok erőtlenségükkel és ellenállás nélkül várták a fekete sorsot, amely az országra zúdult. Hogy Tisza még ezekben a válságos órákban is kitartott a régi magyar nemzeti eszme mellett, amikor a választójog és a nemzetiségi politika terén fennálló állapotoknak a Wilson-féle elvekkel való összeegyeztethetőségét igyekezett bizonyítani, abban van valami imponáló

rövidlátás. Szeretettel melengette tovább régi kedvenc eszméit, amikor azok már halottak voltak, — akárcsak Johanna spanyol királynő, aki imádott férje holttestétől nem tudott elválni és mindenütt magával hordozta. De Tisza e rövidlátó álláspontja is méltóságtelejesebb volt annál, amelyet — más irányban hasonló rövidlátással — Károlyi elfoglalt, aki már csak arra nézett, hogyan lehetne eltalálni az antant titkos gondolatait és óhajait. Pedig az antant ekkor már egyáltalában nem sokat törődött azzal, ami a magyar képviselőházban történik. Hogy akár Tisza, akár Károlyi mit mond, az meglehetősen közömbös volt előtte, mert hisz a fegyverek erejére támaszkodott.

Október 18.-án a románok követelik a maguk részére az önrendelkezési jogot. Nevükben Vajda Sándor olvas fel deklarációt, amely szerint a háború eredményei igazolják a román nemzet évszázados követelményét a teljes nemzeti szabadságot illetően. Ama természetes joggal, amely szerint minden nemzet maga rendelkezhetik sorsa felett, — mondotta a deklaráció, — a magyarországi és erdélyi román nemzet is élni kíván és ezért a maga részére is igényt tart arra, hogy teljesen szabadon és minden idegen befolyástól menten önmaga határozhassa meg a maga állami elhelyezkedését és koordináltságának viszonyát a szabad nemzetek között. A deklaráció nem ismeri el a magyar parlament és a magyar kormány jogát, hogy magát a román nemzet képviselőjének tekintse és a románság érdekeit a béketárgyalásokon képviselhesse, mert ez a saját nemzetgyűlése által kijelölendő tényezők feladata lesz és a románság előre is semmisnek és nemkötelezőnek jelent ki minden olyan, a románságra vonatkozó határozatot, amely a román nemzeti párt végrehajtóbizottságának hozzájárulása nélkül jön létre. Wekerle régi eszmemeneteket ismételt, amikor azzal válaszolt, hogy Vajda nem szólhat a románság nevében, hogy a románság zöme a magyar állam körében való megmaradását óhajtja és hogy maga az a körülmény, hogy Vajda képes volt

ezt a deklarációt felolvasni, a magyar parlamentnek a nemzetiségekkel tanúsított türelmességét bizonyítja. Az ellen, hogy bármely kültényező dönthesse el azt a kérdést, miként rendezze a magyarság a nemzetiségekhez való viszonyát, Wekerle még tiltakozott, azzal a kijelentéssel, hogy a magyar állam a maga integritását és osztatlan egységét minden körülmények közt meg fogja óvni.

Wekerle tényleg azok közé tartozott, akik a legtovább hittek abban, hogy a békekötés nem vezethet Magyarország feldarabolására és legfeljebb csak kisebb területi változtatásokat fog szükségessé tenni. Mások világosabban látták a helyzetet és Apponyi az első, aki a feldarabolási szándékokra való tekintettel kijelenti, ami azután hosszú időre közfelfogássá lett Magyarországon, hogy Magyarország szétdarabolása és politikai egységének csorbítása nem volna tartós béke, mert a magyar nemzet soha nem nyugodnék bele.

A parlament ülések ideges, mondhatni hisztérikus hangulatban folytak tovább. Az ellenzék minden törekvése oda irányult, hogy gróf Károlyi Mihály alakítson új kormányt, de Wekerle még október 22.-én is kijelentette, hogy ő a maga részéről szívesen távozik ugyan az ügyek éléről, de nem lát semmi biztosítékot arra, hogy a magyar érdekek szempontjából hasznos volna, ha egy olyan kormány jönne, amilyent Károlyi kíván. Nem lehet — mondotta — a béke kérdését megoldani úgy, hogy az ország élére olyan eszmék képviselőit állítsuk, amely eszmék alapján ennek az államnak integritása nem óvható meg. Aggályosnak tartotta Károlyi megbízatását új kormány megalakítására Andrássy Gyula is és természetesen Tisza István sem volt más nézetben. Mivel azonban tartottak tőle, hogy Wekerle távozása esetében Károlyi lesz az utóda, szerették volna a kormányváltást egyáltalában elkerülni. A Károlyi-párt erre fokozta a maga izgatását és mind agresszívabb módon a monarchiát tette a háború kitöré-

séért felelőssé. Károlyi október 15.-én a delegációban fennhangon hirdette, hogy a háborút az osztrák-magyar külügyi kormány provokálta és hogy a külügyi kormány felelős a háború elvesztéséért is, abban a felirati javaslatban pedig, amelyet a képviselőházban benyújtott, szintén arról beszél, hogy „jelkiismeretlen és rövidlátó államférfiak országunkat könnyelműen háborúba sodorták.” A Károlyi-párt annak elhitetésére törekszik, hogy mindazok, akik az, előző kormányokat támogatták, részesek a háború kitörése miatti felelősségben és ezért egyedül a Károlyi-párt az, amelyre a kormányt rá lehet bízni. Az, ebben az, irányban megindult kampányban a Károlyi-párt egy tagja az, október 23-iki képviselőházi ülésen felolvasott egy éppen Fiúméből beérkezett táviratot, amely szerint az, ottani 79-ik ezred legénysége fellázadt, lefegyverezte a rendőrséget és kiszabadította a tömlöcökből a rabokat. A hír leírhatatlan izgalmat keltett, — a vég kezdetét, a katonaság fellázadását, a forradalom és a bolsevizmus első jelét látták benne. Az ülést fel kellett függeszteni és újbóli megnyitása után Wekerle bejelentette, hogy a kormány felmentését fogja kérni a királytól és olyan minisztérium megalakítását fogja neki ajánlani, amely az összes pártokra támaszkodhatik.

Mielőtt az új magyar kormány megalakítására irányuló tárgyalások megindultak, az uralkodó gróf Burián István külügyi minisztert felmentette állásától és gróf Andrassy Gyulát nevezte ki külügyminiszterré. Aki legnyomatékosabban foglalt állást Andrassy külügyminisztersége mellett, az már október elejétől kezdve régi ellenlábasa, gróf Tisza István volt, aki rég kiábrándult Buriánból és képtelenségnek tartotta még annak gondolatát is, hogy Burián legyen az, aki a béketárgyalásokon a monarchia érdekeit képviselje. Erre egyedül Andrassyt tartotta alkalmasnak. Az uralkodó sokáig idegenkedett Andrassy kinevezésétől, — leginkább talán azért, mert Andrassy kifejezetten németbarát volt, — de most ő sem talált más megoldást. Andrassy működését

azzal kezdte meg, hogy különbékét kért az antanttól, önfeláldozóan megtagadva ezzel egész politikai múltját. Meg kellett tenni még ezt az utolsó kísérletet is a monarchia és Magyarország megmentésére. A lépés azonban eredménytelen maradt.

Magyarországon Wekerle lemondása után az volt a kérdés, hogy koncentrációs kormány alakuljon-e az összes pártok részvételével — esetleg gróf Hadik János vezetése alatt, — vagy pedig radikális kormány gróf Károlyi Mihály elnöketével. Károlyi maga ingadozott és felváltva egyszer hajlandónak mutatkozott a koncentrációs kormányban való részvételre, másszor elzárkózott az elől, hívei azonban minden erővel azon dolgoztak, hogy egy radikális kormány alakítását elkerülhetlenné tegyék. Már Wekerle lemondása napján, október 23.-án, Károlyi lakásán nemzeti tanácsot alakítottak, amely kézbe vette az elégedetlen tömegek, a hazaszökött katonák, a forradalmi tendenciákkal fűtött diákok és a budapesti csőcselék megszervezését és október 26.-án a cenzúra tilalmával nem törődve, világboldogító demokratikus frázisoktól duzzadt, hosszú lére eresztett proklamációt bocsátott ki. Mialatt a nemzeti tanács, amelyben ekkor már kifejezetten bolsevista törekvések is érvényesültek, minden előkészületet megtett arra, hogy a budapesti utca feletti uralmat magának biztosítsa, a király habozott, hogy Károlyit vagy Hadikot nevezze-e ki miniszterelnöknek. 27.-én Bécsbe is magával vitte Károlyit, hogy ott mégegyszer tárgyaljon vele, de aztán meggondolta a dolgot, nem is fogadta Károlyit és 28.-án József főherceget bízta meg, hogy mint *homo regius* folytassa tovább a kormányalakításra vonatkozó tárgyalásokat. József főherceg gróf Hadik Jánost bízta meg a kormány megalakításával, de mikor ennek híre terjedt, a fellázított tömeg Friedrich Istvánnal az élén a Várba akart vonulni, hogy Károlyi kineveztetését kérje. A Lánchídon összeütközésre is került a dolog a tömegek és a rendőrség között. A nemzeti tanács Hadik megbízatása után azzal válaszolt, hogy a katonaságot

egy proklamációban az engedelmesség megtagadására szólította fel. Bár a katonaság túlnyomó része rá sem hederített erre a fel-szólításra, akadtak egyes menetszázadok, akik magukat a nemzeti tanács rendelkezésére bocsátották, sőt a rendőrségnek egy része is a nemzeti tanács felé húzódott, mert a kormányhatóságoknál semmi erélyes fellépésre való szándék nem mutatkozott. Az október 30- és 31-ike közötti éjjelen azután a nemzeti tanács teljesen hatalmába kerítette — jóformán ellenállás nélkül — az egész államhatalmat és saját bizalmi embereit ültette a fontos hatóságok élére. József főherceg kénytelen volt gróf Károlyi Mihályt megbízni a kormányalakítással, akinek kabinetjébe a régi függetlenségi párt részéről gróf Batthyány Tivadart, Búza Barna és Lovászy Márton, a radikális párt részéről Nagy Ferenc, Jászi Oszkár és Szende Pál, a szociáldemokrata párt részéről Garami Ernő és Kunfi Zsigmond, valamint honvédelmi miniszterként Linder Béla léptek be. A kormány letette a királynak az esküt, de már másnap kérte József főhercegtől az eskü alól való felmentését, amelyet meg is kapott. Ezzel megszakadt az összeköttetés a kormány és a király között, amivel pedig elszakadt az utolsó közjogi kapocs is, amely Magyarországot Ausztriához fűzte.

A dualizmus megszűnt és a függetlenné vált Magyarországnak most már egyedül kellett megkeresnie boldogulása útját.

Ennek a korszaknak legnagyobb államférfiúi egyénisége, gróf Tisza István, a magyar forradalom áldozata lett. Október 31.-én délben néhány forradalmár benyomult lakásába és agyonlőtte őt. A gyilkosok két katonai autóval a nemzeti tanácsból jöttek és a nemzeti tanácsba tértek vissza. Közöttük volt Kéri Pál újságíró, Pogány József, a későbbi kommunista népbiztos, 1—2 katonatiszt és 5—6 obskúrus alak. Tisza mindig tudatában volt annak, hogy politikai gyilkoságnak fog áldozatául esni. Október 31.-én is el volt készülve erre. Mikor látta, hogy nyolc emberrel áll szemben, akik közül hárman szobájába hatoltak be, félretette a

kezében lévő revolvert és nem védekezett. A halálos lövések hitvese és unokahúga jelenlétében érték és azonnali halálát okozták. A gyilkosok azután jelentést tettek a nemzeti tanács tagjainak, akik közül Fényes László kilépett az erkélyre és kihirdette, hogy „a nemzet ítélete végre van hajtva.” Tisza halálában az maradt, ami életében volt: egyenes, büszke, meg nem alkuvó. Menekülhetett volna, de ennek gondolatát is elhárította magától. Sem az, hogy Károlyi előzetesen tudott a gyilkosságról, sem az, hogy a nemzeti tanács a maga egészében elhatározta volna azt, nem tehető fel. De a felelősség a gyilkosságért őket terheli, mert ők voltak azok, akik részben rosszhiszeműen és jobb tudásuk ellenére, részben elvakult fanatizmustól vezetve, Tiszát állították oda annak, aki a háborút felidézte, aki a békekötést sokáig megakadályozta és aki a háború elvesztését okozta.

VÉGE

FORRÁSOK

AZ 1867 óta lefolyt politikai eseményeknek leggazdagabb forrása az országgyűlési napló és irományok. A parlamenten kívül lejártszódot

események ismertetésében helyenként az egykorú napilapok, kivált a *Pester Lloyd* közleményeire támaszkodtam.

Összefoglalóan tárgyalja ennek a kornak történetét magas szempontból SZEKFI GYULA a Hóman-Szekfi-féle *Magyar Történet* VII. kötetének 294—415. lapjain. A dualizmus korabeli Magyarország fejlődése főirányainak oknyomozó ismertetésében ez a munka felülmúlhatatlan. PETHŐ SÁNDOR „*Világostól Trianonig*” című munkájában sok a publicisztikai, szubjektív elem, — ez a munka csak NAGY MIKLÓS külön füzetben megjelent részletekbe menő kitűnő bírálatával („Világostól Trianonig. Pethő Sándor könyvének bírálata”) olvasható haszonnal. Az egész korszakkal foglalkozik a Légrady-nyomda kiadásában megjelent „*AMagyar Országgyűlés Története, 1867—1927*” cím alatt BALLÁ ANTAL szerkesztésében megjelent gyűjteményes munka, mely egyenlőtlen, értékű külön tanulmányokban tárgyalja az újabb magyar történet egyes korszakait. A régebbi munkák közül kiválik az Athenaeum kiadásában és SZILÁGYI SÁNDOR szerkesztésében megjelent: „*A Magyar Tsiemzet Története*” című munka X. kötetében BEKICS GUSZTÁV tollából való „*1. Ferenc József és kora*” című fejezet, mely az idézett munka 649—843. lapjain az 1867. évi kiegyezés és az 1896. évi milleniumi ünnepségek közötti időt tárgyalja. Az 1896 óta lefolyt események ismertetésében saját emlékeimre és feljegyzéseimre, régebbi cikkeimre és tanulmányaimra is támaszkodtam.

A magyar politikában egymással szembenállt különböző irányzatok közül a hatvanhetes álláspont történeti alapjait mesterien fejtegette ki GRÓF ANDRÁSSY GYULA: „*Az 1867. kiegyezésről*” írt munkájának különösen első fejezetében és: „*A magyar állam fönmaradásának és alotmányos szabadságának okai*” című, 1907—1911-ben megjelent háromkötetes művének főleg második kötetében. A függetlenségi álláspont alapjait legtisztábban ábrázolta KOSSUTH LAJOS, kivált: „*Kilátások az európai bonyodalma szempontjából*” című, iratainak VII. kötetében megjelent értekezésében, továbbá a jászladányi és a váci választókhoz intézett leveleiben. (Iratainak VIII. kötete, 22., illetve 34. oldal). A dunai szövetségre vonatkozó tervezet Kossuth iratai VI. kötetének 9—23. oldalán található meg.

I. Ferenc József egyéniségével kivált osztrák írók foglalkoznak, mint REDLICH (a legkiválóbb), BAGGER és TSCHUPPIK (jelentéktelenek).

A Deák-párt uralmának idejében lefolyt politikai események megismerésére rendkívül bő és értékes anyag van felhalmozva KÖNYI MANÓNAK Deák Ferenc beszédeire fűzött kommentárjában amelyben sok egykorú államférfiúnak (Lónyaynak, Goróvénak, Horvát Boldizsárnak, Andrássy-nak stb.) bizalmas feljegyzéseit is feldolgozta. Gróf Andrássy Gyula életrajzát és korának történetét nagy alapossággal írta meg WERTHEIMER

EDE: „*Graf Jülius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit*” című háromkötetes művében, amelyben báró Orczy Béla érdekes naplóját is feldolgozta. Andrassy 1871-ig tartott beszédeit kommentárral együtt kiadta LEDERER BÉLA.

A hetvenes években szerepelt politikai személyiségekről egykorú írók tollából számos részben jó tollrajz jelent meg, amely a politikai persi/lage-nak egy azóta kiveszett finomabb fajtájára törekszik. Ennek a műfajnak megalapítója Kákay Aranyos (KECSKEMÉTHY AURÉL) „*Országgyűlési fény és árnyképek*” (1861) és „*Hagy férfiak*” (1874) című munkáiban. Őt utánozza mint Kákay Aranyos No. 2. ÁBRÁNYI KORNÉL (*Újabb országgyűlési fény és árnyképek, 1877*) és mint Kákay Aranyos No. 3 MIKSZÁTH KÁLMÁN (*Meg újabb országgyűlési fény és árnyképek, 1878*). Kerkapoly Károlyról Carolus álnéven EÖTVÖS KAROLY írt jó jellemrajzot; jól jellemzi őt KAUTZ GYULA is Kerkapolyról tartott emléke szédében. Sennyey Pál és Apponyi Albert politikai egyéniségét — az utóbbit úgy, mint az a hetvenes években jelentkezett — sok elme éllel boncolja ASBÓTH JÁNOS („Báró Sennyei Pál és gróf Apponyi Albert”). A hetvenes években Tisza Kálmánról ÁBRÁNYI KORNÉL írt mint Kákay Aranyos No. 2 éles, elfogulatlanságra nem törekvő kritikát, amelyre „egy elfogulatlan” ad „Tisza Kálmán: Válaszul a Habarék-korszak Kákayának” címmel meglehetősen gyenge választ. Horvát Boldizsár egyéniségét méltón ismerteti BERZEVICZY ALBERT a Kisfaludy Társaságban tartott előbeszédében.

Az alkotmány helyreállítása után összeült első országgyűlések működését több röpirat tárgyalja. A legjelentékenyebb TOLDI ISTVÁNNAK névtelenül megjelent munkája: „*Öt év története, 1867—1872.*” Gyengébbek a többiek, mint pl. JÚNIUS: „*Az 1869/72-iki országgyűlés*” (1872). „*Az új kormány kezdetén*” (1873) stb.

A Horvátországgal való viszony régebbi alakulását alaposan és elfogulatlanul ismertette MISKOLCZY GYULA: „*A horvát-kérdés története és irományai a rendi állam korában*” című, a Magyar Történeti Társulat kiadásában megjelent kitűnő művében. Az 1867 óta Horvátországban lefolyt eseményekről sok adatot hoz fel WALTER ROGGE: „*Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart*” és „*Oesterreich seit der Katastrophe Hohenwart-Beust*” című munkáiban. Egyébként a horvát politikai események rekonstruálásában mindvégig nagy mértékben voltam az egykorú napilapokra utalva.

A nemzetiségi törvény megalkotásakor lezajlott parlamenti vitákat jó kivonásban ismerteti VITÉZ NAGY IVÁN: „*A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt*” című füzetében. A nemzetiségi megmozdulásokról ROGGE idézett munkáin kívül főleg a kilencvenes évek román propagandairódmála sorakoztat fel ténybeli adatokat is. A románok kívánságait összefoglalja a románok első, 1881-ben szerkesztett memoranduma. (*Memorandum im Auftrage der Generalkonferenz der zu Hermannstadt versammelten Vertreter der romanischen Wähler*). Az erdélyi szászok politikai törekvéseit TEUTSCH FRIGYES tárgyalja részben a „*Geschichte der Siebenbürger Sachsen*” III. kötetének utolsó fejezetében,

részben az atyjáról, Teutsch György Dánielről írt életrajzában. A „*Huridert Jahre sächsischer Kämpfe*” című füzet és Kapp Gusztávnak Steinacker tollából megjelent életrajza is ismerteti a erdélyi századok politikai törekvéseit.

Andrássynak a német-francia háborúval és a Hohenwart-féle föderaliztikus kísérlettel szemben követett politikáját kitűnően ábrázolják — valószínűleg Andrássy irányítása alapján — KÖNYI MANÓ: „*Beust és Andrássy*” című tanulmányában, LEDERER az Andrássy beszédeihez fűzött kommentárokból és WERTHEIMER Andrássyról írt életrajzában. Osztrák részről BEUST („*AUS drei Vierteljahrhundert*,” 1887) és SCHAEFFLE: („*Aus mernem Lében*,” 1905) ismertetik ezeket az eseményeket a maguk emlékirataiban. ROGGE idézett munkája szintén bőven foglalkozik velük.

A Lónyay-kormány történetét KECSKEMÉTHY AURÉL írta meg mint Kákay Aranyos „*Nagy férfain]*” című könyvének 172—237. lapján. A politikának az üzleti étellel való összefonódását a ROGGE könyvében foglalt adatok éles világitásba helyezik.

Az 1871. évi fűziót megelőző tárgyalásokat jól összefoglalja OLÁH GYULA: „*Az 1875. évi fűzió története*” című munkájában (1908).

Az ellenaeiki középpárt megalakulására vonatkozó, az 1878. évi kiegyezési tárgyalásokkal kapcsolatban megindult törekvéseket autentikusan ismerteti APPONYI ALBERT GRÓF a maga emlékirataiban (*Ötven év*).

A délszláv-kérdés előzményeit horvát szempontból kitűnően világítja meg SÜDLAND (PILAR JÓZSEF dolni-tuzlai ügyvéd írói álneve): „*Die südslawische Frage*” című könyvében, — általánosságban tárgyalja azt BAMBERG: „*Geschichte der orientalischen Angelegenheiten*” című munkájában. A berlini kongresszussal kapcsolatos diplomáciai eseményekről, valamint a német-osztrák-magyar szövetség létesítésének előzményeiről autentikus felvilágosítást nyújtanak a német diplomáciai iratok (*Die Grosse Politik der europäischen Kabinette*) második kötetében foglalt okmányok, valamint BISMARCK emlékiratai (*Gedanken und Erinnerungen*) és Wertheimer Andrássy-életrajza.

Tisza Kálmán kormányzatának ismertetésénél felhasználtam egy Tisza Kálmánról régebben megjelent tanulmányomat. A Tisza-kormány-nak az ellenzékhez való viszonyát Apponyi emlékiratain kívül megvilágítják SZILÁGYI DEZSŐ beszédei és Fayer Gyulának azokhoz írt kommentárjai. A Tisza Kálmán idejébeli horvátországi eseményeket ismerteti POLICS MÁRTON: „*Gráf Khuen-Hédervary und seine Zeit*” című erősen félhivatalos színezetű munkájában. Az idevonatkozó fejtegetésekben felhasználtam több e kérdésről régebben megjelent, a helyszínen tett megfigyelések alapján írt tanulmányomat. A nyolcvanas évek magyar külpolitikáját a német diplomáciai okmánygyűjtemény III—V. kötetiben foglalt hivatalos okmányok alapján ismertettem. Az osztrák belviszonyok alakulásának futólagos ismertetésében CHARMATZra támaszkodtam (*Oestey reichs innere Geschichte von 1848 his 1907*). A Tisza-korszak egyes szereplőiről, kivált Szilágyi Dezsőről, jó képet ad HALÁSZ IMRE: „*Egy letűnt nemzedék*” című visszaemlékezéseiben. Tisza kormányzását jóindulatúan bírálja MEMOR: „*Tíz esztendő*” című könyve. Az antiszemita mozgalma-

kat, a -, a véderővitával kapcsolatos politikai harcokat és a magyar képviselőházban előfordult egyéb érdekesebb eseményeket eleve nem, bár teljesen felszínesen ismerteti SZATMÁRI MÓR: „*Hűsz esztendő parlamenti viharai*” című könyvében. A szabadelvű pártban Tisza kormányzásának vége felé mutatkozott hagulatot jellemzi MATLEKOVITS SÁNDOR: („*Huszonöt év után*”) és BUSBACH PÉTER: („*Az utolsó öt év*”) című munkája. Mindkettő 1892-ben jelent meg, Tisza Kálmán bukásáról WERTHEIMER EDE egy a „Pester Lloyd”-ban „*Zur Geschichte des Sturzes Koloman Tiszas*” címen megjelent cikkében néhány új adatot hozott felszínre. Szilágyi Dezsőnek Tisza megbuktatásánál játszott szerepére SZATMÁRI és HALÁSZ említett munkái vetnek világosságot.

Magyarország gazdasági fejlődésének ismertetésében a statisztikai évkönyveket és különösen MATLEKOVITS SÁNDORNak az 1896. évi kiállítás főkatalógusának első két kötetében foglalt, Magyarország gazdasági leírását tartalmazó munkáját használtam fel, — ezenkívül a „Compass” régi köteteit. Céлом volt, megemlíteni azokat, akik a gazdasági élet terén alkotó munkát végeztek, hiszen ez van legalább is olyan fontos, mint egyes képviselőknek szereplése, amelyről meg kellett emlékezni. A gazdasági életben szerepelt egyénekről amennyiben azokat személyesen nem ismertem, olyanok révén szereztem értesüléseket, akik velük még összeköttetésben álltak.

A mérsékelt ellenzéknek nemzeti párttá való átalakulásának egyes fázisait APPONYI emlékiratai mutatják be; a nemzeti párttal szemben hatvanhetes szempontból támasztott ellenvetéseket legjobban ANDRÁSSY GYULA fejtette ki a kiegyezésről írt munkájának második fejezetében. A Hentzi-szobor megkoszorúztatása miatt keletkezett konfliktust illetőleg SZATMÁRI MÓR hoz fel új adatokat, kivált a Tibád személyére vonatkozókat.

Az egyházpolitikai küzdelmeket a képviselőházi viták, kivált SZILÁGYI beszédei, teljesen megvilágítják. Az egyházpolitikai reformokat ellenzők nézetét BONITZ FERENCnek gróf Zichy Nándorról írt életrajza képviseli. Ugyancsak Bonitz írja meg ebben az életrajzban a néppárt keletkezésének történetét. Az egyházpolitikai harcok folyamán 1894 nyarán lefolyt miniszterválságról GRÓF TISZA ISTVÁNNak vannak naplószerű feljegyzései („*Összes munkái*” I. 679—696),

Magyarországnak helyzetére a 90-es évek külpolitikai eseményeivel szemben a német diplomáciai iratok VII—IX. kötetekben foglalt okmányok vetnek sok tekintetben új világosságot.

Azt a kísérletet, amelyet Wekerle bukása után I. Ferenc József tett a nemzeti pártnak a kormányba való bevonására, APPONYI ismerteti Emlékirataiban,

A Bánffy-kormány működését összefoglalja VERIDICUS: „*-Hegy esztendő*” (1899) című röpiratában és ismerteti GYÖRFFY GYULA: „*Tíz év a magyar parlament történetéből*” (1905) című munkájában.

A magyar szociáldemokrácia történetét a kilencvenes évek elejéig a budapesti államrendőrség egy alapos jelentése tárgyalja. (Egész terjedel-

mében felvéve Matlekovitsnak Magyarország gazdasági leírását magában foglaló idézett munkájában.)

A Nagymagyarországról szóló könyvben ismertetett munkák között vannak BEKSICS GUSZTÁV iratai („*Közjogunk és nemzeti törekvéseink,*” „*Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*” stb.) és HOITSY PÁL tanulmánya („*Nagymagyarország,*” 1902). BÁNFFY idézett könyve „*Magyar nemzeti politikai*” címen jelent meg és két kiadást ért meg. A magyar-cseh közeledés mellett állást foglaló munkák LÁNG LAJOS könyve (*A nemzetiségek Magyarországon és Ausztriában*) és CSÁVOLSZKY LAJOS röpirata (*Ausztria és Magyarország jövő alakulása*).

A román mozgalmat magyar részről JANCSÓ BENEDEK ismerteti több művében, amelyek közül kivált „*A román irredentista mozgalom története*” említendő. Egyébként a nemzetiségi kérdésről komoly, tudományosan számbavehető munka magyar írótól nem jelent meg és ha valaki a nemzetiségi mozgalmakat meg akarja ismerni, kénytelen a nemzetiségek propagandairódmalmához (BROTE: *Die rumänische Frage*; POPOVICIU: *Gross-österreich*) vagy hivatalos kiadványaikhoz (1893. évi memorandum) fordulni. Ugyancsak a nemzetiségek szemszögéből ítéli meg a kérdést SCOTUS VIATOR (Seton Watson): „*Racial struggles in Hungary*” című és több más munkájában. Érthetetlen, hogy a magyarság ennek a kérdésnek tárgyalását a külföldi közvélemény előtt jóformán monopóliumszerűen átengedte a nemzetiségeknek, ami megmagyarázza az éppen ebben a kérdésben ellentünk támadt hangulatot. Ami a nemzetiségi kérdésről magyar részről napvilágot látott, az nem megy túl a legnagyobb általánosságokon. Sturza Demeternek idézett emlékirata a német diplomáciai okmányok sorában jelent jelent meg.

A Széll-korszak ismertetésénél felhasználtam e tárgyról régebben írt egyik tanulmányomat. GYÖRFFY idézett könyve szintén tárgyalja ezt a korszakot. A Széll elleni obstrukciót leírja ALFÖLDI BÉLA: „*Az obstrukció 1902—1904*” című füzetében. Az obstrukció folytán Széll idejében kialakult helyzetről és Széll bukásáról GRÓF TISZA ISTVÁNNak vannak érdekes naplószerű feljegyzései, amelyek összes művei első kötetében vannak lenyomtatva.

Ettől kezdve egészen az első Tisza-kormány bukásáig, főleg TISZA ISTVÁN beszédei és barabási KUN Józsefnek ahhoz fűzött kommentárjai nyújtanak tájékozást.

Ferenc Ferdinánd trónörökös személyével magyar szempontból foglalkozik BRUC KNER GYÖZÖ: „*Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi politikai tervei*” című tanulmányában. Osztrák szempontból CHLUMETZKY LIPÓT BÁRÓ könyve, „*Erzherzog Franz Ferdinands Vjirken und Wollen*” szól a trónörököséről. Sok jellemző vonást jegyez fel róla udvari orvosa EISENMENGER VICTOR („*Erzherzog Franz Ferdinánd*”). Azonkívül foglalkoznak személyével CONRAD BÁRÓ, CZERNIN GRÓF, KJESTÓFFY JÓZSEF, BÜ LOW HERCEG és mások a maguk emlékirataiban, valamint több a német diplomáciai okmánygyűjteményben közzétett nagyköveti jelentés.

A Fejérvárykormány apológiáját adja LÁNYI BERTALAN: „*A Fejérváry-kormány kormányzatpolitikai és alkotmányjogi megvilágításban*” cí-

men megjelent munkájában, továbbá KRISTÓFFY JÓZSEF emlékirataiban („*Magyarország kálváriája*”). A nemzeti ellenállás történetét kiadta HORVÁTH JÓZSEF: „*AZ 1905/6. évi vármegyei ellenállás története*” címen.

A koalíció működését hivatalos színezetben ismerteti PAP-HARASZTI: „*A koalíció tervei és alkotásai*” címen (1909); kritikailag GÖNCÖL: „*A koalíció*” cím alatt megjelent munkája.

A fiumei rezolúció történetét ismerteti LAJOS IVÁN: „*A horvát-kérdés*” című tanulmányában, a vasúti pragmatika kérdését SZTERÉNYI JÓZSEF BÁRÓ a maga emlékirataiban („*Régmúlt idők emlékei*”). A csernovai zendülést kimerítően tárgyalja SCOTUS VIATOR idézett munkájában. A zágrábi felségárulási pernek nagy irodalma van (SCOTUS VIATOR, MASARYK, MANDL stb.)

Bosznia annexiójának diplomáciai történetét részletesen ismerteti Berthold MOLDEN Aehrenthalról írt életrajzában, aki védelembe veszi Aehrenthal politikáját. Erős kritikai megvilágításban, — de nem szerb nacionalista szempontból — tárgyalja az annexiót BOGHICSEVICS: „*Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914*” című munkájának II. kötetében. A monarchia külpolitikai helyzetét az annexió válság idejében megvilágítják a német diplomáciai okmányokon kívül az osztrák-magyar külügyminisztérium aktái is („*Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*”).

A munkapárti kormányok működésére nézve alig áll rendelkezésre más anyag, mint a képviselőházi naplók és az egykorú hírlapok.

A világháború előzményeire bő világosságot vetnek a német és osztrák-magyar diplomáciai okmányok, továbbá CONRAD BÁRÓ emlékiratai és az ezekben közölt okmányok.

GRÓF TISZA ISTVÁNNak a háború alatt kifejtett tevékenységét a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott leveleiből ismerjük meg legjobban. A Tisza bukását követő időszak ismertetésénél saját feljegyzéseimen kívül használtam GRÓF KÁROLYI MIHÁLY: „*Egy egész világ ellen*” címen és WINDISCHGRAETZ LAJOS HERCEGnek: „*Vom roten zum schwarzen Prinzen*” címen megjelent emlékiratait; a horvátországi események ismertetésében pedig BAJZA JÓZSEF kitűnő tanulmányát: „*A magyar-horvát unió felbomlása*” (1925). Osztrák szempontból megvilágítja ezt a kort GLAISE-HORSTENAU: „*Die Katastrophe*” és GRÓF POLZER-HODITZ ARTÚR: „*Kaiser Karl*” című könyve.

Tisza meggyilkoltatásának körülményeire világosságot vetett a gyilkosok ellen lefolytatott bünyői tárgyalás, amelyet az egykorú napilapok részletesen ismertettek.

IDŐRENDI TÁBLA

GRÓF ANDRÁSSY GYULA, 1867 február 17—1871 november 14.
1867 május 29: A képviselőház elfogadja a kiegyezést.
1867. június 8: Ferenc József megkoronáztatása.
1868. június 25: Magyar-horvát megegyezés.
1868. november 30: A képviselőház elfogadja a nemzetiségi törvényt.
1869. augusztus 19: Kir. leirat feloszlatja a határörvidéket.
1870. augusztus: Andrásy keresztülviszi, hogy Ausztria-Magyarország a német-francia háborúban semleges marad.
1871. október: Andrásy megbuktatja Hohenwart gróf osztrák miniszterelnök föderalista terveit.
1871 november 14: Andrásy külügyminiszterré való kinevezése.

GRÓF LÓNYAY MENYHÉRT, 1871 november 14—1872 december 4.

1872 március: Első magyar obstrukció a választójogi reform ellen.
SZLÁVY JÓZSEF, 1872 december 4—1874 március 21.
1873 augusztus: Első hírek a közeledő fúzióról.
1873 november 7: Ghyczy kilépése a balközépből.
1873 december 19: Kerkápoly pénzügyminiszter és gróf Tisza Lajos közlekedésügyi miniszter lemondása a pénzügyi bajok és vasúti botrányok miatt.
1874 januárjában (a szöveg sajtóhíba folytán a 115. oldalon június mond) Szlavy megindítja a fúzióról való tárgyalásokat.
1874 március 10: Tisza Kálmán első audienciája a királynál.
BITTÓ ISTVÁN, 1874 március 21—1875 március 2.
1875 február 3: Tisza költségvetési beszédével megindítja a fúziót.

V/ENCKHEIM BÉLA BÁRÓ, 1875 március 2—1875 október 20.

TISZA KÁLMÁN, 1875 október 20—1890 március 13.
1875 november 28: Az Ausztriával való vámszövetség felmondása.
1876 január 29: Deák Ferenc halála.
1876 május 2: Elvi megállapodás a kiegyezés kérdésében.
1876 május 9: Szecesszió a szabadelvű pártban.
1876 október 9: A részletes kiegyezési tárgyalások befejezése.
1876 november 23: A jegybank elutasítja a megállapodást.
1877 február 7: Tisza lemondása és újból való kinevezése. Második szecesszió a szabadelvű pártban.
1877 február 25: A kiegyezés végleges megkötése.
1878 április 12: Az Egyesült Ellenzék megalakulása.
1878 június 28: A berlini kongresszus megbízta Ausztria-Magyarországot Bosznia-Hercegovina megszállásával.
1878 július-szeptember: Bosznia megszállása.

- 1878 szeptember 28: Tisza lemondása.
 1878 december 5: Tisza újbóli kinevezése.
 1879 október 7: Német-osztrák-magyar szövetség megkötése.
 1879 október 10: Andrássy lemondása a külügyminisztériumról.
 1882 május 20: Az osztrák-magyar-német-olasz hármasszövetség megkötése.
 1883: Romániának szövetséges szerződése a hármasszövetséghez tartozó államokkal.
 1883 augusztus: Címtábla-konfliktus Horvátországgal.
 1883 november 23: Khuen-Héderváry gróf bánná való kinevezése.
 1883 december 11: Polgári házasság megbukik a főrendiházban.
 1885: Országos kiállítás.
 1886 május-augusztus: Janszky-ügy.
 1889 január 8: Véderövíta kezdete.
 1889 január 30: Rudolf trónörökös halála.
 1889 március 26: Véderő)avaslatok elfogadása.
 1889 április 9: Wekerle és Szilágyi belépnek a kormányba,
 1890 február 26: Csáky gróf „februári rendelete”.
 1890 március 9: Tisza lemondása.

GRÓF SZAPÁRY GYULA, 1890 március 13—1892 november 17.

- 1891 május-augusztus: Obstrukció a közigazgatási reform ellen.
 1892 február: Téli választások.
 1892 május 14: Valutareform betervezése.
 1892 június 6: Koronázási jubileum.
 1892 október: A Hentzi-szobor megkoszorúzásának terv?..
 1892 október 10: A minisztertanács a polgári házasság kérdésében leszavazza Szapáryt.
 1892 november 6: Szapáry lemondása.

WEKERLE SÁNDOR, 1892 november 17—1895” január 14.

- 1894 február-április: Polgári házasságról szóló vita.
 1894 március 20: Kossuth Lajos halála.
 1894 május 10: A főrendiház elveti a polgári házasságot.
 1894 május 17: Memorandum-per.
 1894 május 26: Wekerle a főrendiházbeli többség biztosítására új főrendek kinevezését kéri.
 1894 június 1: Wekerle lemondása és tintető fogadtatása Budapesten.
 1894 június 9: A második Wekerle-kormány megalakulása.
 1894 június 16: A román nemzeti komité feloszlata.
 1894 június 21: A főrendiház elfogadja a polgári házasságot.
 1894 november 17: A néppárt megalakulása.
 1894 december 10: A polgári házasságról szóló javaslat szentesítése.
 1894 december 24: Wekerle lemondása.

BÁRÓ BÁNFFY DE2SŐ, 1895 január 14—1899 február 26.

- 1895 április-május: Bánffy összeütközése Agliardi nunciussal és Kálnoky gróf külügyminiszterrel.

- 1895 *december 25*: Treuga Dei.
 1896: Milleniumi kiállítás.
 1896 *október*: Választások.
 1897 *június-július*: Obstrukció a sajtószakasz ellen.
 1898: Bánffy-Badeni-féle kiegyezés és ischli klauzula.
 1898 *október*: Obstrukció Bánffy ellen megindul.
 1898 *december 5*: Szilágyi Dezső lemond a képviselőház elnökségéről.
 1898 *december 7*: Lex Tisza.
 1899 *január 1*: Exlex-állapot kezdete.
 1899 *február 15*: Széll, Bánffy és Lukács kihallgatása.
 1899 *február 20*: Széll megbízatása kormányalakítással.
 1899 *február 26*: Paktum az ellenzékkel és fűzió a nemzeti párttal.

SZÉLL KÁLMÁN, 1899 *február 26*—1903 *június 27*.

- 1899 *június 10*: Ausztria elfogadja a Széll-féle formulát.
 1901 *október*: Választások.
 1901—1902: Kiegyezési tárgyalások-
 1902 *december 31*: A Széll-Körber-féle kiegyezés megkötése.
 1903 *január 24*: Az újoncjavaslatokról való vita megkezdése, Apponyi emlékirata és Fejérváry ahhoz való állásfoglalása.
 1903 *január-május*: Obstrukció az újoncjavaslatok ellen.
 1903 *február 21*: Apponyi mint házelnök küldöttségeket kezd fogadni.
 1903 *május 1*: Exlex-állapot bekövetkezése.
 1903 *június 16*: Széll lemondása. Tisza István eredménytelen kormányalakítási kísérlete.
 1903 *június 23*: Khuen gróf kompromisszuma a Kossuth-párttal.

GRÓF KHUEN-HÉDERVÁRY KÁROLY, 1903 *jún. 27*—1903 *nov. 3*.

- 1903 *június 30*: Khuen bemutatkozása, obstrukció, a Kossuth-párt nem állja a kompromisszumot.
 1903 *július 29*: Papp Zoltán leleplezése a vesztegetési ügyről.
 1903 *augusztus 10*: Khuen lemondása.
 1903 *szeptember 17*: Chlopy-i hadiparancs.
 1903 *szeptember 22*: A király kéziratá és magyarázó nyilatkozata.
 1903 *szeptember 23*: Körber támadása a magyar katonai követelések ellen.
 1903 *szeptember 28*: Szabadelvű párt kilences bizottságának kiküldése.
 1903 *szeptember 29*: Khuent a képviselőházban leszavazzák.
 1903 *október 18*: Kilences bizottság programja elkészül.
 1903 *október 26*: Tisza újból megbízást kap kormányalakításra.

GRÓF TISZA ISTVÁN, 1903 *november 3*—1905 *június 18*.

- 1903 *november 18*: Tisza Körber mint „előkelő idegen” ellen.
 1903 *november 25*: Apponyi kilép a szabadelvű pártból.
 1903 *december 5*: A Kossuth-párt állásfoglalása az obstrukció ellen.
 1903 *december—január*: A kis töredékek obstrukciója.
 1904 *március 4*: Indítvány a házszabályok szigorítására.
 1904 *március 10*: Thaly Kálmán békéje.

1904 *március 11*: A nemzeti párt újbóli megalakulása.
 1904 október 7: Az ugrai levél.
 1904 *november 4*: Indítvány házszabályrevízió tárgyában.
 1904 *november 15*: Lex Dániel.
 1904 *november 18*: Az obstrukció letörése („zsebkendőszavazás”).
 1904 *november 19*: A disszidensek kilépése és a vezérlő bizottság megalakulása.
 1904 *december 13*: Az ülésterem szétrombolása.
 1905 *január 3*: A képviselőház feloszlata.
 1905 *január vége*: Tisza választási veresége és lemondása.
 1905 *február-május*: Kísérletek Andrássy-kormány megalakítására.
 1905 június 19: A Fejérváry-kormány kinevezése.

BÁRÓ FEJÉRVÁRY GÉZA, 1905 *június 18*—1906 *április 8*.

1905 *június 21*: A többség bizalmatlanságát fejezi ki a Fejérváry kormánynak és az adók és újoncok megtagadására szólítja fel a közönséget.
 1905 július 1: Fejérváry felszólítja a koalíciót a kormány megalakítására.
 1905 július 27: Kristóffy az általános választójogot hirdeti.
 1905 *augusztus 10*: A koalíció útmutatást ad a nemzeti ellenállás szervezésére.
 1905 *szeptember 12*: Fejérváry lemondása.
 1905 *szeptember 23*: Az „ötperces audiencia”.
 1905 október 3: Fiumei rezolúció.
 1905 október 16: Fejérváry újbóli kinevezése.
 1905 október 29: Fejérváry kormányprogrammja.
 1905 *december 1*: Fejérváry újabb lemondása.
 1905 *december 21*. A király a lemondást nem fogadja el.
 1906 *február 4*: A koalíció kibontakozási javaslatát a király elutasítja.
 1906 *február 19*: A képviselőháznak karhatalommal való feloszlata.
 1906 *február 19*. A horvát-szerb koalíció megalakulása.
 1906 április 4: Fejérváry tárgyalása Kossuth Ferencsel.
 1906 *április 6*: Paktum a királlyal.
 1906 április 7: Fejérváry felmentése.
 WEKERLE SÁNDOR, 1906 április 8—1910 *január 17*.
 1906 *május*: Képviselőválasztások.
 1906—1907: Kiegyezési tárgyalások.
 1907 *június-július*: Horvát obstrukció.
 1907 *október 1*: A kiegyezés megkötése.
 1907 október 27: Csernovai zendülés.
 1908 *augusztus 19*: Közös minisztertanács elhatározza az annexiót.
 1908 *október 6*. Az annexió kimondása.
 1908 *november 11*: A plurális választójog betervezése.
 1909 *március 31*: Szerbia elismeri az annexiót. (Az annexió válság vége.)
 1909 április 19—22: Tárgyalások a kartellbank tervéről.

- 1909 *április 27*: Wekerle lemondása.
 1909 *június 15*: Lukács László közvetítési kísérlete.
 1909 *november 11*: Szakadás a függetlenségi pártban Kossuth és Justh között.
 1909 *december 27*: Lukács László megbízatást kap kormányalakításra.
 1910 *január 1*: Exlex állapot.

GRÓF KHUEN-HÉDERVÁRY KÁROLY, 1910 *jan. 17—1912 ápr. 22.*

- 1910 *február*: Tomasics-féle modus vivendi Horvátországban.
 1910 *május*: Képviseleválasztások
 1911 *május 23*: Új véderőtörvény beterjesztése.
 1911 *július*: Obstrukció ellene megindul.
 1911 *november 7*: Berzeviczy lemondása a házelnökségről. Náway elnökké való megválasztása.
 1912 *január 22*: Apponyi katonai javaslatai. A „rezolúció”.
 1912 *március 7*: Khuen lemond.
 1912 *március 29*: Király a rezolúció miatt lemondással fenyeget.
 1912 *március 30*: Khuen újólagos kinevezése.
 1912 *március 31*: Cuvaj kir. biztossága Horvátországban.
 1912 *április 8*: Khuen lemondása.

LUKÁCS LÁSZLÓ, 1912 *április 22—1913 június 10.*

- 1912 *május 21*: Náway lemondása.
 1912 *június 4*: Tisza letöri az obstrukciót. Ellenzéki képviselők ki-
 vezetése.
 1912 *március*: Választóreform elfogadása.
 1913 *május 17*: Désy felmentése a Lukács-Désy-perben.

GRÓF TISZA ISTVÁN, 1913 *június 10—1917 június 5.*

- 1913 *november 26*: Béke a horvátokkal.
 1914: *február*: Tisza tárgyalása a nemzetiségekkel.
 1914 *június 28*: A sarajevói gyilkosság.
 1914 *július 7*: A közös minisztertanácson Tisza ellenzi a háborút.
 1914 *július 25*: Szerbiának adott ultimátum.
 1914 *július 31*: Általános mozgósítás.
 1915 *április*: Rakovszky indítványa a „hősök választójoga” tárgyában.
 1915 *május 4*: Olaszország felbontja a hármas-szövetséget.
 1915” *május 23*: Olasz hadizenet.
 1916 *augusztus*: Apponyi szembefordul Károlyi Mihály radikaliz-
 musával. Függetlenségi pártszakadás.
 1916 *augusztus 27*: Románia háborúba lép és megszállja Erdélyt.
 1916 *november 21*: Ferenc József halála.
 1916 *december 30*: Károly király megkoronáztatása.
 1917 *május 17*: Tisza lemondása.

GRÓF ESTERHÁZY MÓRIC, 1917 *június 15—1917 augusztus 18.*

WEKERLE SÁNDOR, 1917 *augusztus* 20—1918 *október* 31.

1918 *április* 23: Kormánylemondás (a választójogi kérdés miatt) és kormányrekonstrukció.

1918 július 26: A választási reform elfogadása.

1918 *szeptember* 27: Koronatanács elhatározza, hogy a monarchia békét kér.

1918 október: Monarchia békekérérelme.

1918 *október* 23: Wekerle lemondása és a Nemzeti Tanács megalakulása.

1918 *október* 28: József főherceg megbízatása mint homo regius.

1918 *október* 30: Nemzeti Tanács magához ragadja a hatalmat.

1918 *október* 31: Károlyiék felmentése az eskü alól — a dualizmus vége.

1918 október 31: Tisza meggyilkoltatása.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Abdul Kerim pasa, török hadvezér (1811–1883) I. 172
- Abrahamovics Dávid lovag, az osztrák Reichsrat elnöke (1843–1926) I. 321
- Áb.ányi Kornél, publicista, képvis. (1849–1913) I. 217, 284
- Accurti, zágrábi ügyész II. 169
- Aebly-család, kereskedők I. 257
- Aehrenthal-Lexa Alajos gróf, külügyminiszter (1854–1912) II. 76, 133, 146, 172, 176, 179 kk, 184 k, 192 k, 202 k, 204, 263 kk
- Agliardi Antal, pápai nuncius (1832–1915) I. 340 kk
- Agrármozgalom I. 357, 403. II. 217 kk
- Albrecht főherceg (1817–1895) I. 173, 245
- Alkotmánybiztosítékok II. 133
- Alkotmánypárt II. 78, 240 stb.
- Almássy László, képviselő (szül. 1869) II. 241
- Andaházy főszolgabíró II. 151
- Andrássy Aladár gróf (1827–1893) I. 260
- Andrássy Géza gróf, képvis. (szül. 1856) I. 365, II. 56
- Andrássy Gyula gróf külügymin. (idb.) (1823–1890) I. 38 kk, 56, 62, 65, 77, 92, 96 kk, 106 kk, 113, 135, 141, 146, 167 kk, 171 kk, 179, 182 k, 201, 208, 224, 235, 238 k, 316, 398. II. 23, 67, 157, 346
- Andrássy Gyula gróf (ifj.) (1860–1929) I. 210, 280, 306, 311, 330 k, 350, 353, 363, 365, 367, 374 k, 405 k. II. 22, 25 k, 45, 55–59, 62, 78, 79 kk, 92, 96, 103, 108 k, 111, 123 k, 126, 131–133, 140, 141 kk, 145, 151 k, 161, 166, 195, 198, 200 k, 206, 208, 210, 212, 240–242, 244 k, 248 k, 251, 254, 256, 260, 277, 280 k, 284, 297, 315 k, 316, 329, 331, 333 k, 348, 356, 360 k, 368, 373, 377, 385
- Andrássy Sándor gróf (szül. 1863) I. 365, II. 56
- Andrássy Tivadar gróf, képvis. (1857–1905) I. 365. II. 56
- Angelics Germán, patriárka (1822–1888) I. 189
- Annexió (bosnyák) II. 180–194
- Antal Géza, képvis. (szül. 1866) II. 242
- Antiszemita mozgalom I. 224 k
- Apponyi Albert gróf (1846–1933) I. 117, 143, 144, 147, 163, 174, 179, 211, 214 kk, 222, 237, 244, 246, 274 k, 276, 277, 280 kk, 289, 298 k, 302, 303, 305, 308 k, 324, 330 k, 333, 334 k, 347, 348, 357 k, 361, 362, 365, 369, 388, 392, 401 k, 403, 405, 406. II. 6, 8 k, 11 k, 25, 26, 32, 34, 42 kk, 53–59, 74, 78, 91, 94, 96, 109, 123, 125, 128, 136, 142, 152, 161, 196, 198, 200, 209, 212, 240–242, 244, 249, 250, 254, 255, 260, 277, 280, 281, 284, 297, 312, 315, 316, 331–334, 348, 353, 355 kk, 360, 361, 363, 368, 372, 377, 384
- Apponyi György gróf (1808–1899) I. 29, 34, 59
- Arz, strauszenburgi, Artur vezérkari főnök (szül. 1857) II. 343
- Asbóth János, képvis. (1845–1911) I. 23, 210, 308
- Aschner Lipót, vezérigazgató (szül. 1872) II. 233
- Ataél Béla báró, képvis. (1850–1900) I. 308

- Auersperg Adolf herceg, osztrák miniszterelnök (1821–1885) I. 154
- Auffenberg Móric báró, hadügy-miniszter (1852–1928) II. 76
- Avarna József herceg, olasz nagykövet (1843–1916) II. 310
- Babes Vince, képv. (1822–1891) I. 79, 103
- Bach Sándor báró, osztrák államférfiú (1813–1893) I. 14
- Bacher Emil, vezérigazgató (1856–1926) II. 227
- Badeni Kázmér gróf, osztr. miniszterelnök (1846–1909) I. 320, 355 k, 367
- Bakonyi Samu, képv. (1862–1922) II. 277
- Balás György báró, tábornagy (szül. 1854) II. 322
- Balkánháborúk II. 270 k, 274, 275 k
- Balközép I. 26 k, 34 k, 51 k, 117, 118
- Balogh Jenő, igazságügyminiszter (szül. 1864) II. 258, 262
- Bánffy Dezső báró, miniszterelnök (1843–1911) I. 194, 284, 312, 326, 336 k, 355, 357 k, 361, 362 k, 369, 377, 378, 381, 385, 386, 389 k, 394, 395 k, 397, 398, 401, 405, 407. II. 13, 45, 56 k, 78, 87, 91, 95 k, 111, 114, 126, 141, 161 241, 257, 259.
- Bánffy György gróf (1843–1929) I. 143
- Bánffy Miklós gróf, képv. (szül. 1873) II. 242
- Banjavcsics Iván, horv. képv. (1843–1913) I. 393
- Bánki Donát, mérnök (1859–1922) I. 263
- Barabás Béla, képv. (szül. 1855) I. 285. II. 7, 18, 78, 115 k
- Barcsics Erazmus, horvát képv. (1830–?) II. 167
- Baross Gábor, kereskedelmi miniszter (1848–1892) I. 144, 159, 250. II. 222
- Baross Károly, az OMGE titkára (1865–1905) II. 226
- Barta Arnold, vezérigazgató (1858–1932) II. 221
- Bartal György, földműv. miniszter (1820–1875) I. 34, 137
- Bartha Miklós, képv. (1848–1905) I. 117, 134, 244
- Battenberg Sándor herceg, I. Sándor bolgár fejedelem (1847–1893) I. 236
- Batthyány Lajos gróf, képv. (szül. 1860) I. 365. II. 56
- Batthyány Tivadar gróf, miniszter (1859–1931) I. 284, 308, II. 78, 161 k, 176, 277, 353, 359, 360, 363, 387
- Beck Lajos, képv. (szül. 1874) II. 240, 247
- Beck Miksa Wladimir báró, osztr. min. elnök (szül. 1854) II. 76, 135 k, 140, 185, 193,
- Becke Ferenc Károly báró, közös pénzügymin. (1818–1870) I. 48
- Bede Kovács Kálmán, horvát bán és miniszter (1818–1889) I. 68, 196
- Beksics Gusztáv, képv. és publicista (1847–1906) I. 210, 371 k, 373 k, II. 60
- Beniczky Ödön, képv. (1878–1931) II. 128
- Beöthy Ákos, képv. (1838–1904) I. 117, 143, 217, 284, 401, II. 44
- Beöthy László, keresk. miniszter (szül. 1860) I. 284. II. 253
- Beöthy Pál, képviselőházi elnök (1866–1921) II. 241, 253, 262, 320
- Berchtold Lipót gróf külügyminiszter (szül. 1863) II. 186, 268 k, 285, 287, 292 k, 296, 300 k, 303, 306, 320, 321, 330
- Berinkegy Dénes (szül. 1871) II. 140

- Bernát István, képv. (szül. 1854) II. 128, 218
- Berzeviczy Albert, közokt. miniszter (szül. 1833) I. 210. II. 32, 127, 242, 247, 320, 329
- Bessenyei Ferenc, képv. (1840–1904) I. 404
- Bethlen András gróf, földműv. min. (1847–1898) I. 159, 162, 273, 311, 377
- Bethlen Gábor gróf, képv. (1821–1900) I. 194, 285
- Bethlen István gróf, képv. (szül. 1874) I. 406. II. 149, 250, 280, 283, 363
- Beust Frigyes Ferdinánd gróf, birod. kancellár (1809–1886) I. 16, 48, 96 kk, 106 kk, 168
- Bienerth-Schmerling Richard gróf, osztrák min.-elnök (1863–1918) II. 199 k, 267
- Bihar Ferenc, honv. min. (1847–1920) II. 89
- Bihari pontok I. 27, 35
- Bilinski Leo, osztrák és közös pénzügymin. (1846–1922) I. 355. II. 199 k, 204, 289
- Biró (Brüll) Ármin, vezérigazgató (1849–1917) I. 266. II. 231
- Bismarck Otto herceg, német kancellár (1815–1892) I. 96, 102, 182 k, 235 k, 251, 291, 315 k, 318. II. 120
- Bittó István, min.-elnök (1822–1903) I. 34, 46, 118, 127, 136 kk, 158 k, 189, 217, 222, 273
- Björnson Björnsterne, norvég író (1832–1910) II. 152
- Bláthy Ottó Titusz, mérnök (szül. 1860) I. 263. II. 233
- Blaznavac Milivoj Petrovics, szerb régens (1826–1873) I. 168
- Boda Dezső főkapitány (1863–1918) II. 11
- Bokányi Dezső, szocialista pártvezér (szül. 1871) I. 352. II. 140
- Bolgár Ferenc, képv. (1852–1923) I. 217. II. 113
- Bolfras Artur báró, I. Ferenc József főhadsegéde, (1838–1922) II. 268
- Borbély Lajos, mérn. képv. (1843–1923) II. 231
- Bosznia-Hercegovina I. 169, 181 k, 199 kk, 201. II. 180 kk
- Bottlik, ügyvéd I. 255
- Boulanger, Georges, francia hadügyminiszter (1837–1891) I. 237 k
- Böszörményi László, képv. (1824–1869) I. 29, 37, 50, 55, 56
- Brandsch Rudolf, képv. (szül. 1880) II. 77
- Branovacsy István, képv. I. 82
- Bratianu Joan, román min.-elnök (1822–1891) I. 87
- Brlics Ignác, horv. képv. (1834–1892) I. 392.
- Brockdorff-Rantzau gróf, német diplomata (1869–1928) II. 172
- Brosch von Aarenau őrnagy, Ferenc Ferdinánd trónörökös kat. irodájának vezetője (1870–1914) II. 144, 205
- Brote Jenő, román pol. író I. 380
- Bruck Károly Lajos báró, osztrák keresk. miniszter (1798–1860) I. 153
- Buchinger Manó (szül. 1875) II. 247
- Buday-Goldberger Leó, nagyiparos (szül. 1878) II. 234
- Bujanovics Sándor, képv. (1837–1918) I. 217
- Burchard (később Bélaváry-Burchard) Konrád, vezérigazgató (1837–1916) I. 262
- Burián István gróf külügyminiszter (1851–1922) II. 182, 262, 269, 293 k, 301 k, 309, 311, 320, 327, 329, 330, 343, 347, 366, 370, 378, 385
- Buza Barna, képv. (szül. 1873) II. 387
- Bülow Bernát herceg, német kan-

- cellár (1849–1929) I. 238, 384 II. 75, 309
- Caprivi Leo gróf, német kancellár (1831–1899) I. 315, 317
- Chlopy-i hadiparancs II. 20
- Chomjakov Nik. A., az orosz дума elnöke (1850–?) II. 190
- Chorin Ferenc, képvis. (1842–1925) I. 117, 158 k, 162, 176, 210, 266, 349, 365, 406. II. 224, 236
- Cingrija Péter, dalmát képvis. (1837–1921) II. 161
- Clam-Martinic Henrik gróf, osztrák min.-elnök (1863–1932) II. 343, 347
- Clary-Aldringen Manfréd gróf, osztrák min.-elnök (1852–1928) I. 400
- Comsia Demeter I. 383
- Conrad, Hötzenborfi, Ferenc gróf, vezérkari főnök (1852–1925) II. 71, 172, 178 k, 183 k, 191 k, 202, 263–276, 285, 309 k
- Csáky Albin gróf, közokt. miniszter (1841–1913) I. 250, 295 k, 306, 309, 311, 365
- Csávolszky Lajos, képvis. (1841–1913) I. 134, 407 k
- Cseh Ervin (idősebb) I. 62
- Cseh Ervin (ifj.) (1838–1918) I. 397. II. 18, 32
- Cseh-magyar viszony I. 407
- Cselko István, gazd. író és tanár (1847–1930) II. 216
- Csemegei Károly, jogtudós (1826–1899) I. 68, 220
- Csengery Antal, képvis. (1822–1880) I. 32, 55, 127, 158, 159
- Cserháti Sándor, gazd. író és tanár (1852–1909) II. 216
- Csernátony Lajos, képvis. (1823–1901) I. 36, 122 k, 132 k, 210
- Csernoch János, hercegprímás (1852–1927) I. 406
- Csernovai zendülés II. 150 k
- Csillag Zsigmond, szocialista pártvezér (1844–1910) I. 352
- Cuvaj Ede (1854–?) II. 252 279
- Czernin Ottokár gróf, külügyminiszter (1872–1932) II. 75, 77, 269, 294, 304, 335 k, 343, 356, 357, 366 k, 371
- Cziráky Béla gróf (1852–1911) II. 98
- Cziráky János gróf (1818–1884) I. 293
- Dániel Ernő báró, keresk. miniszter (1843–1923) I. 159, 339
- Daniel Gábor, képvis. (1854–1915) II. 51, 54
- Danilo montenegrói trónörökös (szül. 1871) II. 168
- Darányi Ignác, földműv. miniszter (1849–1927) I. 210, 311, 339, 396. II. 32, 56, 78, 125, 130, 216–218
- Dávid Antal, zágrábi pénzügyigazgató I. 232
- Deák Ferenc (1803–1876) I. 10, 11, 18 k, 24–27, 29, 31, 33, 38, 40, 41, 43, 45, 52, 56, 65, 78, 79, 81, 82, 86, 95, 106, 112 k, 120, 124, 127, 129 k, 136, 139, 143, 146, 147 156, 157, 187, 208, 253, 272, 291, 324, 330, 389. II. 23, 53, 60, 67, 128, 142
- Deák-bárt I. 25 k, 29, 31 k, 38, 54 k, 90 k, 92, 110, 113, 116 k, 118, 123, 125, 127 k, 131, 142 k, 193 stb, (l. Fuzió)
- Derencsin Marijan, horv. politikus (1838–1908) I. 393
- Déri Ferenc, mérnök I. 263. II. 233
- Dessewffy Aurél gróf (szül. 1846) I. 217. II. 128, 218, 346
- Désy Zoltán (1862–1916) I. 285. II. 247, 250, 259 k
- Désy-Lukács-per II. 259 k
- Dienes Márton, képvis. (szül. 1866) II. 19 k
- Dimitrievics (Apisz) Dragutin (megh. 1917) II. 283
- Dimitrievics Miklós, képvis. (1824–1896) I. 79

- Disszidensek I. (Bánffy alatt) I. 365
- Disszidensek II. (Tisza István alatt) II. 55 k
- Dobránszky Adolf, képvis. I. 81
- Domony Mór, vezérigazg. (szül. 1872) II. 236
- Dreher-család, sörgyárosok I. 265. II. 229
- Éber Antal, képvis. (szül. 1872) II. 128, 222
- Edelsheim-Gyulai Lipót báró, lov. tábornok (1826–1893) I. 245
- Eduárd, (VII.), angol király (1841–1910) II. 20, 172 k
- Egvesült Ellenzék I. 163, 179, 211 kk, 245 kk
- Egyházpolitika I. 94 kk. 129 k, 139 k, 223 k, 290 kk
- Eitner Zsigmond, képvis. (1861–?) II. 240
- Elek Pál, bankigazg. (1856–1914) II. 222
- Elkeresztelések I. 293
- Emmer Kornél, képvis. (1845–1910) I. 365, 406
- Engelmann Pál, szoc. pártvezér (1854–1917) I. 352
- Eötvös József báró, közokt. min. (1813–1871) I. 42, 44 k, 74, 78, 94 k, 98, 111, 118, 389. II. 142
- Eötvös Károly, képvis. (1842–1916) I. 117, 176, 218, 289, 308 k, 325, 353. II. 78, 114
- Eötvös Loránt báró, közokt. min. (1848–1919) I. 311
- Erdély Sándor, igazságügyminiszter (1839–1922) I. 349
- Erdődy Gyula gróf, képvis. (1854–1917) II. 56
- Ernszt Sándor, képvis. (szül. 1870) II. 128
- Ernuszt Kelemen, képvis. (1832–1917) I. 299
- Erzsébet királyné (1837–1898) I. 47
- Erzberger Mátvás, német képviselő (1875–1921) II. 336
- Esterházy Mihály gróf, képvis. (szül. 1884) II. 56
- Esterházy Miklós Móric gróf (1856–1900) I. 307, 323 k
- Esterházy Móric gróf, min. elnök (szül. 1881) II. 131, 352 k, 350, 359, 361, 363, 371, 375, 376
- Exlex-állapot I. 364. II. 12, 109, 212
- Fabritius Győző, ezredes (1855–1909) II. 113 k, 132
- Falk Miksa, képvis. (1828–1908) I. 55, 207, 210, 255, 401
- Falkenhayn Gyula gróf, osztrák Reichsrat tagja (1829–1899) I. 321, 367
- Februári rendelet (Csáky-féle) I. 297
- Feilitzsch Artur báró, földműv. miniszter (1859–1925) II. 40, 60, 89
- Fejérváry Géza báró, miniszterelnök (1833–1914) I. 250, 339, 349, 366, 396. II. 5, 6, 9, 13 k, 18, 21, 32, 63, 86 kk, 100 kk, 103 kk, 132, 160
- Feldmann Károly, vezérigazgató (1827–1889) I. 266
- Felirati párt I. 24
- Fellner Henrik (1859–1932) I. 261. II. 228
- Fényes László, képvis. (szül. 1871) II. 388
- Ferdinánd (Koburg), bolgár fejedelem, majd király (szül. 1861) I. 236, 318, 409. II. 187
- Ferenc Ferdinánd főherceg, trónörökös (1863–1914) I. 108. II. 13, 69 kk, 144 k, 154, 202 kk, 282 kk, 341, 343
- Ferenc József, Első (1830–1916) I. 13 kk, 46, 48, 52, 61, 124, 139, 161, 173, 192, 195, 271, 288, 290 k, 305, 333, 345, 367, 393. II. 14, 20 kk, 29, 65 kk, 71, 96 k, 99, 111, 133, 145, 172,

- 177, 180, 186, 191, 192 k, 200, 264 k, 268, 269, 275 k, 285, 307, 338 kk, 361
- Festetich Andor gróf, földműv. miniszter (1843–1930) I. 311
- Festetich György gróf, Őfelsége szem. kör. min. (1815–1883) I. 45, 143
- Festetich Pál gróf (1841–1882) I. 143
- Fiáth Miklós báró (1848–1901) I. 365
- Fiumei rezolúció* II. 160
- Forgách Antal gróf (1819–1885) I. 266
- Forgách János gróf, nagykövet (szül. 1870) II. 188, 192
- Földes Béla, miniszter (szül. 1848) II. 128, 359, 360, 363
- Földváry Mihály, alispán (1824–1895) I. 177
- Főrendiházi reform* I. 226
- Förster Nándor, vezérigazgató (szül. 1852) II. 231
- Frank József, horvát politikus (1844–1911) I. 392
- Frankl Leo (1844–1896) I. 352 k
- Friedrich István (szül. 1883) II. 386
- Frigyes főherceg, hadseregfőparancsnok (szül. 1856) II. 322, 343
- Frommer Rudolf, gyáros (szül. 1868) II. 233
- Fröhlich Gusztáv, képvis. (1837–1890 körül) I. 180
- Fuzió, 1875. évi I. 131 kk, 141 kk, 207
- Fuzió, 1901. évi I. 369
- Függetlenségi párt (Szélsőbal. 1848-as párt) I. 28 k, 37, 52, 117 k, 217 k, 276, 325 k, II. 242, 247 stb.
- Gaál Gaszton, képvis. (1868–1932) II. 128
- Gaál Jenő, képvis. (szül. 1846) I. 177, 217, 284
- Gajary Ödön, képvis. (1852–1919) I. 210, 366, 406
- Gajzágó Salamon, állami számvevőszék elnöke (1830–1898) I. 34
- Garami Ernő, szoc. pártvezér (szül. 1876) II. 140, 387
- Garbai Sándor, szoc. pártvezér (szül. 1879) II. 140
- Gautsch Pál báró, osztr. min.-elnök (1851–1918) I. 321. II. 95
- Gerő Vilmos, szászados II. 261
- Gervais, Alfred Albert, francia admirális (a szövegben tévesen kapitánynak jelezve) (1832–1921) I. 315
- Ghyecz Kálmán, pénzügyminiszter (1808–1888) I. 25, 28 k, 34, 35 k, 48, 52, 56, 91, 95, 115, 132, 134, 136 k, 140 k, 143, 152, 159
- Ghyllányi Imre báró, földműv. min. (1860–1922) II. 242, 262
- Giers Nikolaj Karlovics, orosz külügymin. (1820–1895) I. 238, 316
- Giesl Wladimir báró, követ (szül. 1860) II. 297
- Giesswein Sándor, képvis. (1856–1923) II. 61
- Giolitti, Giovanni, olasz min.-elnök (1842–1928) II. 190
- Goluchowski Agenor gróf, külügyminiszter (1849–1921) I. 316, 318, 346. II. 97 k, 132
- Gomperz-család, kereskedők I. 258
- Gorove István, keresk. miniszter (1819–1881) I. 45, 127, 143, 159
- Gorcsakow Mihailovics Sándor herceg, orosz külügyminiszter (1798–1883) I. 173
- Goschen, Sir Edward, angol nagykövet (1847–1924) II. 180
- Gönci levél I. 403
- Görgey Artur, tábornok (1818–1916) I. 39 k
- Gramont Antal Alfréd Agenor herceg francia nagykövet, majd kül-

- ügyminiszter (1819–1880) I. 98
 Gratz Gusztáv, pénzügyminiszter (szül. 1875) II. 29, 102, 115, 212, 353 k, 359 k, 365
 Grecsák Károly, igazságügyminiszter (1854–1924) 359, 366
 Gregr Ede, cseh politikus (1829–1907) I. 242, 319
 Grey, Sir Edward, angol külügyi államtitkár (1862–1933) II. 189
 Grivisics tábornok I. 48
 Gromon Dezső, honv. államtitkár (1838–1912) I. 210
 Gruics Nikanor, gör. kel. püspök (1810–1887) I. 189
 Grünwald Béla, publicista, képvis. (1839–1891) I. 93, 177, 217, 222
 Gschwindt-család szeszgyárosok I. 257
 Gucskow Alexander Ivanovics, orosz dumaképviselő (szül. 1862) II. 190
 Gulden Gyula, mérnök (1845–1899) I. 263
 Gull József, képvis. (1820–1899) I. 194
 Gulner Gyula, képvis. (1843–1909) I. 117. II. 78
 Guttmann (később báró Guttmann) család, faiparosok I. 258
 Günther Antal, igazságügyminiszter (1847–1920) I. 406. II. 126
 György szerb trónörökös (szül. 1887) II. 169, 189
 György Endre, földműv. miniszter (1848–1927) I. 177. II. 89
 Habarékpart I. 163
 Hadik János gróf, miniszter (1863–1933) I. 406. II. 56, 79, 359, 360, 365, 386
 Hagenmacher-család, malom- és söriparosok I. 262, 265. II. 230.
 Hagenmacher Henrik, nagyiparos (1827–1917) I. 262
 Hagenmacher Károly, nagyiparos (1835–1921) I. 262
 Haladópart II. 101
 Haller István, képvis. (szül. 1880) II. 242
 Hantos Elemér, képvis. (szül. 1881) II. 242
 Hardinge, Sir Charles, angol diplomata (1858–1933) II. 191
 Harkányi (Koppel) család I. 258
 Harkányi János báró, keresk. min. (szül. 1859) I. 348. II. 262
 Határozati párt I. 24
 Hatvany-Deutsch Béla báró (1866–1933) I. 264
 Hatvany-Deutsch Bernát (1826–1893) I. 262
 Hatvany-Deutsch József báró (1857–1913) I. 264
 Hatvany-Deutsch Károly báró (szül. 1863) I. 264
 Hatvany-Deutsch Sándor báró (1852–1913) I. 264
 Haymerle Henrik báró, külügymin. (1829–1881) I. 182, 184
 Haynald Lajos, érsek (1816–1891) I. 94, 224
 Hazai Samu báró, honv. miniszter szül. 1851) II. 238, 243, 262, 354, 361
 Hédervári Lehel, képvis. (1876–1931) II. 261
 Hegedüs Ferenc, pénzügyminiszter (1856–1909) II. 89
 Hegedüs Loránt, képvis. (szül. 1872) II. 60, 224
 Hegedüs Sándor, keresk. miniszter (1847–1906) I. 144, 159, 210, 397, 406, II. 60
 Heinrich-család vaskereskedők I. 257
 Helfy Ignác, képvis. (1830–1897) I. 55, 109, 115, 174, 176, 218, 239
 Hentzi Henrik, tábornok (1785–1849) I. 244
 Hentzi-szobor-ügyek I. 244, 288 k, 354
 Herczeg Ferenc, képvis. (szül. 1863) I. 348

- Herman Ottó, képv. (1835–1914) I. 218
- Herzog-család, dohánykereskedők I. 258
- Hieronymi Károly miniszter (1836–1911) I. 144, 159, 210, 306, 307, 365, 385. II. 32, 127, 238
- Hindenburg és Benekendorf Pál német hadvezér (szül. 1846) II. 305
- Hirsch Jakab I. 258
- Hlinka András, tót politikus (szül. 1865) II. 150 k
- Hock János, képv. (szül. 1859) I. 210, 353. II. 78
- Hodossy Imre, képv. (1840–1909) I. 55, 127, 180, 217, 284. II. 45, 127
- Hodzsa Mihály (1811–1863) I. 72
- Hodzsa Milán, képv. (szül. 1878) II. 61, 77, 148, 150 k
- Hoffmann Ottó, képv. (szül. 1881) II. 240
- Hohenlohe-Schillingfürst Chlodwig herceg, német kancellár (1819–1901) I. 315
- Hohenlohe-Schillingfürst Konrad herceg, osztrák miniszterelnök (1863–1918) II. 135
- Hohenwart Károly gróf, osztr. min.-elnök (1824–1899) I. 104, 105 kk, 195, 241, 314
- Hoitsy Pál, képv. és publicista (1850–1927) I. 372 kk
- Hollán Ernő, államtitkár (1824–1900) I. 120, 255
- Holló Lajos, képv. (1859–1918) I. 218. II. 11, 78, 199, 255, 277, 348, 355
- Holtzendorff Henning, német admirális (1853–1919) II. 347
- Horánszky Nándor, min. (1838–1902) I. 117, 134, 162, 217, 284, 299, 304, 334, 365, 366, 367, 369, 406. II. 44, 87
- Horn Ede, képv. (1825–1875) I. 134
- Hornig Károly báró, veszprémi püspök (1840–1917) I. 297
- Horvát Boldizsár, igazságügymin. (1822–1898) I. 45, 46, 55, 81, 111, 127, 180, 255, 272
- Horváth Gyula, képv. (1845–1897) I. 134, 299
- Horváth Lajos, képv. (1824–1911) I. 127, 180, 217, 284, 299
- Horváth Mihály, történétíró, képv. (1809–1878) I. 34, 127
- Horvátország I. 57 kk, 195 kk, 231 kk, 392 k. II. 155–170, 242 k, 251 k, 278 k, 325 k, 370 kk
- Hrvat Mirko, horvát politikus (1826–1893) I. 233
- Hurbán József Miloszlav (1817–1888) I. 72
- Huszadik Század, folyóirat II. 102, 115, 140
- Huszár Károly, képv. (szül. 1882) II. 242, 255
- Hutyra Ferenc, tanár (szül. 1860) II. 217
- Inkey József báró, képv. (szül. 1871) II. 56
- Irányi Dániel, képv. (1822–1892) I. 55, 103, 217, 223, 237, 276, 300
- Ischli klauzula I. 360. II. 45
- Issekutz Győző, képv. (1856–1917) I. 285
- Istóczy Győző, képv. (1842–1915) I. 224 k
- Iswolski Alexander Petrovics, orosz külügyminiszter (1856–1919) II. 185, 189, 269 k
- Ivackovics patriárka I. 189
- Ivanics Iván, szerb sajtófőnök II. 160
- Ivánka Imre, képv. (1818–1896) I. 37, 79, 134, 210, 288
- Ivánka Milán, képv. II. 150
- Ivánka Oszkár, képv. (1852–?) II. 34
- Izgatás (nemzetiség elleni) miatti sajtóperek I. 378–383. II. 150 k

- Jálics-család, borkereskedők I. 257, 261
- Jankovics Béla, közokt. min. (szül. 1865) II. 242, 262
- Janszky Lajos, ezredes I. 244
- Janszky-ügy (1886) 244 k
- Jászi Oszkár, publicista (szül. 1875) II. 140, 387
- Jehlicska Ferenc, képv. (szül. 1879) II. 150
- Jekelfalussy Lajos, államtitkár (1828–1899) I. 34
- Jekelfalussy Lajos, honv. miniszter (1848–1911) II. 125
- Jekelfalussy Vince, székesfehérvári püspök (1802–1874) I. 96
- Jellachich József horvát bán (1801–1859) I. 60, 67, 393
- Jeszzenszky Sándor, államtitkár (1852–1917) I. 381, 391
- John Ferenc báró, hadügyminiszter (1815–1876) I. 99
- Jókai Mór, író, képv. (1825–1904) I. 36, 52, 159, 210, 324
- Josika Samu báró, Őfelsége szem. körüli min. (1848–1923) I. 284, 339
- Josipovich Géza, horvát miniszter (szül. 1857) II. 126, 253
- Josipovich Imre, horvát miniszter (1834–?) I. 339, 397
- József főherceg (szül. 1872) 346 361, 386 k
- Juriga Nándor, képv. (szül. 1871) II. 150
- Justh Gyula, képviselőházi elnök (1850–1917) I. 309, 326, 350. II. 19, 53, 78, 90, 131, 142 k, 165, 196 k, 198 kk, 201 k, 205, 208 kk, 211, 240, 241, 242, 247, 250, 255
- Kaas Ivor báró, képv. és publicista (1842–1910) I. 144, 159, 217, 406
- Kállay Béni, közös pénzügymin. (1839–1903) I. 168, 175, 177, 184, 214. II. 14, 181, 370
- Kállay Ödön, képv. (1815–1879) I. 103
- Kálnoky Gusztáv gróf, külügymin. (1832–1898) I. 235, 316, 317, 342, 343 k
- Kammer Hugó, textilgyáros (szül. 1874) II. 234
- Kammer Siegfried, textilgyáros (1872–1932) II. 234
- Kammerer Ernő, képv. (1856–1920) I. 308
- Kandó Kálmán, mérnök (1869–1930) II. 231
- Kapp Gusztáv, képv. (1831–1884) I. 194
- Kardos Kálmán, képv. (1839–?) I. 363
- Károlyi Ede gróf (1821–1879) I. 118
- Károlyi Gábor gróf (1841–1895) I. 218
- Károlyi Gyula gróf (1837–1890) I. 143
- Károlyi István gróf (1845–1907) I. 366 k
- Károlyi Mihály gróf (szül. 1875) II. 241, 247, 255, 260, 277, 280 k, 312, 313 k, 330 kk, 337, 348, 350, 351, 353–357, 362 k, 367k, 376 k, 379 k, 381 kk, 384–387
- Károlyi Sándor gróf (1831–1906) I. 217, 257, 284, 334, 403, 406, II. 56, 218
- Károly (IV.) király (1887–1922) II. 296, 341–346, 350 k, 361, 369, 373
- Károly (II) román király (1839–1914) I. 228, 384. II. 190, 285, 303
- Katonai követelmények I. 280 kk. II. 8 k, 10 k, 25, 65, 143, 202 k, 210, 249, 361
- Kautz Gyula, képv. (1829–1909) I. 33
- Kemény Gábor báró, földműv. min. (1830–1888) I. 32, 127, 180, 220, 264

- Kemény János báró (1825–1896) I. 210
- Kemény Zsigmond báró, író, képvis. (1816–1875) I. 32
- Kéri Pál, újságíró (szül. 1882) II. 387
- Kerkapoly Károly, pénzügyminiszter (1824–1891) I. 31, 32, 45, 111, 128–130, 152, 158, 159, 162, 255
- Khevenhüller-Metsch Rudolf gróf osztrák-magyar diplomata (1844–1910) I. 236
- Khuen-Héderváry Károly gróf, miniszterelnök (1849–1918) I. 159, 162, 232 kk, 310 k, 334, 392 k. II. 14, 16 k, 20, 21 k, 24 k, 32, 88, 127, 150, 155, 158 k, 181, 200, 212, 238 kk, 242, 249, 251 k, 267, 327, 370
- Kiegyezés, 1867. évi I. 6 k, 12 k, 166, 290. II. 22, 61 k, 121
- Kiegyezés, gazdasági I. Tisza Kálmáné: 151 kk. Bánffy-Badeniféle: 355 kk, 399. Széll-Thunféle: 398 k. Széll-körberféle: 410 kk. II. Wekerle-Beckféle: 135.
- Kielmannsegg Erik gróf, osztrák miniszterelnök (1847–1923) I. 320
- Kilencs bizottság (katonai kérdésben) II. 25
- Királdy-Hercz Zsigmond, vezérigazgató (1854–1903) II. 236
- Királyi Pál, képvis. (1821–1892) I. 210
- Kiss Adolf, Munkásbetegsegélyző Pénzt. igazgatója (szül. 1867) I. 352
- Klapka György, tábornok (1820–1892) I. 50, 55
- Klein Gvula, bankig. (szül. 1862) I. 358, 266. II. 217, 220, 227
- Klepsch ezredes, katonai attaché I. 238
- Kmety Károly, evg. tanár, képvis. (1863–1929) II. 61
- Kochmeister Frigyes báró, bankár (1816–1907) I. 61, 258, 262
- Kollár János, tót költő (1793–1852) I. 71, 228
- Kolozsváry Dezső, honv. miniszter (1856–1915) II. 18
- Komjáthy Béla, képvis. (1847–1916) I. 218, 353. II. 19, 78
- Konrád Móric, főispán (megh. 1887) I. 80
- Konzervatív-párt I. 118, 127, 143 k, 146, 164, 324
- Kohner-család, gvappjakereskedők I. 258
- Korizmics László (1816–1886) I. 129, 257
- Kornfeld Zsigmond báró, bankigazgató (1852–1909) I. 260, 264. II. 137, 218, 219, 229
- Korosec Antal, délszláv politikus (szül. 1872) II. 372
- Kossuth Ferenc (1841–1914) I. 326, 327 kk, 349, 361, 363, 367. II. 8, 11, 18, 19, 24, 35 k, 51, 53, 57, 59, 62, 74, 78, 90, 96, 98, 115 k, 125, 126, 128 k, 132, 134, 137 k, 139 k, 142, 161 k, 163, 165, 195, 196, 200 kk, 207 k, 210 k, 212, 242, 247
- Kossuth Lajos (1802–1894) I. 7 kk, 19, 21, 28, 29, 33, 37, 38, 40, 47–51, 55, 70, 72, 73, 89, 131, 146, 147, 152 k, 173, 175, 176, 218, 222, 251 k, 326 k, 328, 331. II. 11, 53, 315
- Kosztány Tamás, tanár (1848–1915) II. 215
- Kovacevics István, horvát miniszter (1841–1913) II. 89
- Kovács Gyula, képvis. (szül. 1875) II. 256
- Kovács Gusztáv, főispán II. 105
- Kovács Albert, képvis. (1838–1904) I. 299, 334
- Kozma Sándor, koronaügyész (1825–1897) I. 190
- Körber Ernő, osztrák minisztereln.

- (1850–1919) I. 410 k. II. 24 k.
38 k, 76, 98, 134 k
- Közigazgatási reform I. 91 kk, 221
kk, 275 kk
- Kramarz Károly, cseh politikus
(szül. 1860) I. 314
- Kresztics Miklós, horvát politikus
I. 200
- Kristóffy József, belügyminiszter
(1857–1928) I. 348. II. 77, 78,
88 k, 92 k, 99, 101, 102, 106 k,
109, 112, 115 k, 205
- Krobatin Sándor báró, hadügymin.
(1849–1933) II. 289, 320
- Kubinyi Géza, képvis. (1851–1929)
I. 284
- Kuffler-család cukorgyárosok II.
229
- Kuhn Ferenc báró (1817–1896) I.
48, 106
- Kulmer Frigyes gróf (szül. 1860)
II. 375
- Kultúrka (román) I. 383
- Kunfi Zsigmond (szül. 1879–1929)
II. 387
- Külpolitika, osztrák-magyar I. 96
kk, 166 k, 182 kk, 234 kk,
313 kk. II. 67 k, 171 k, 263 k,
269 k, 277, 302, 368
- Kürschner Jakab, szoc. pártvezér
(1852–1928) I. 352
- Kwaternik Jenő I. 67
- Laczkó Antal, vasgyári elnök I. 266
- Lánczy Leó, bankigazgató, képvis.
(1852–1921) I. 261, 348, 406.
II. 221
- Láng Lajos, keresk. miniszter
(1849–1918) I. 177, 363, 406 k.
II. 127
- Lányi Bertalan, igazságügyminiszter
(1851–1921) II. 89
- Latinovits Ernő, képvis. (szül. 1854–
?) I. 308
- Lederer Ágost, nagyiparos (szül.
1858) II. 228
- Leipzigier Vilmos nagyiparos
(1840–1913) II. 228
- Lengyel Zoltán, képvis. (szül. 1873)
II. 58, 59, 126
- Leo (XIII.) pápa (1810–1903) I.
295, 298
- Lers Vilmos, min. tan. (1869–
1923) II. 237
- Lévay Henrik báró (1826–1901)
I. 255
- Lex Daniel II. 51
- Lex Tisza I. 364
- Liechtenstein herceg hadtestpa-
rancsnok I. 47
- Liechtenstein Ferenc herceg, nagy-
követ (szül. 1853) II. 180
- Linder Béla, hadügyminiszter (szül.
1876) II. 387
- Lobanow herceg, orosz külügymin.
(1825–?) I. 314
- Lónyay Menyhért gróf (1822–
1884) I. 25, 43–45, 55, 68, 97,
101, 104, 106, 111 kk, 127, 137,
142, 144 k, 147, 187 k, 196,
222, 255, 260, 274, 285
- Lónyay Albert (szül. 1823) I. 255
- Lorkovics Iván, horv. politikus
(szül. 1877) II. 243
- Lovász Márton, képvis. (1864–
1927) I. 406. II. 244, 251, 380,
387
- Lucaci László, képvis. (1852–1922)
I. 383
- Lueger Károly, bécsi polgármester
(1844–1910) I. 385, II. 95, 144
- Lukács Béla, keresk. min. (1847–
1901) I. 117, 159, 210
- Lukács György, közokt. miniszter
(szül. 1865) I. 348. II. 89
- Lukács László, pénzügyminiszter
(1850–1927) I. 210, 339, 355,
368, 396, II. 26, 32, 93, 107 k,
127, 200, 206 k, 212, 238,
314, 360
- Lützwow Henrik gróf, nagykövet
(szül. 1852) II. 180
- Macelláriu Illés, képvis. I. 81
- Madarassy-Beck Gyula, képvis. és
bankigazgató (szül. 1873) I. 261.
II. 221, 242

- Madarassy-Beck Marcell, bankigazg. (szül. 1873) I. 261. II. 222
 Madarassy-Beck Miksa, bankigazg. (1837–1924) I. 261. II. 222
 Madarassy-Beck Nándor, bankigazg. (1840–1909) I. 261. II. 221
 Madarász József, képvis. (1814–1915) I. 29, 100, 364
 Madarász Viktor I. 51
 Magdics Péter, horv. politikus (szül. 1863) II. 326
 Mailáth György gróf (1818–1883) I. 162, 294
 Majthényi László báró (1820–1908) I. 188
 Makanec Milán, horv. politikus (1843–1883) I. 198
 Maniu Gyula, képvis. (szül. 1873) II. 128, 148, 280
 Manojlovics, zágrábi egyetemi tanár II. 167
 Marschall v. Biberstein Hermann báró, német külügyi államtitkár (1842–1912) II. 181
 Masaryk Tamás Garrick (szül. 1850) II. 170
 Masirevics patriárka I. 188
 Matlekovits Sándor, államtitkár (1842–1925) I. 210, 220, 264, 406. II. 133, 223
 Mazsuranics Iván, horvát bán (1814–1890) I. 63, 198, 200, 231
 Mazzura Simon, horvát politikus (1840–1918) I. 393
 Mechwart András, mérnök és gyáros (1834–1907) I. 263
 Medakovics Bogdán, horv. politikus (szül. 1854) II. 167
 Melzer Vilmos, képvis. (1858–1929) I. 378
 Mensdorff Albert gróf, osztrák-magyar nagykövet (szül. 1861) II. 378
 Méray-Horváth Károly, író (szül. 1859) II. 115 k
 Mérey Kajetán, nagykövet (1861–1931) II. 266. 307
 Mérey Lajos, képvis. (1852–?) I. 285
 Memorandum-per I. 380 k
 Merkantilisták I. 403
 Mérsékelt Ellenzék I. 246 k (I. Egyesült Ellenzék)
 Mezőfi Vilmos, képvis. (1879–?) II. 132
 Mezőssy Béla, földműv. miniszter (szül. 1870) I. 348. II. 130, 354, 360
 Mihali Tivadar, képvis. (1855–1934) I. 383. II. 148, 334, 375
 Mihalovics Antal, horvát bán II. 372 k, 374 k
 Mihalovics Károly, képvis. I. 180
 Miklós (II.) orosz cár (1868–1918) II. 189, 192
 Mikó Imre gróf, földműv. miniszter (1805–1876) I. 45
 Mikszáth Kálmán, író, képvis. (1849–1910) I. 210
 Milán, szerb király (1854–1901) I. 187, 235
 Miletics Szvetozár, képvis. (1826–1901) I. 68, 82, 88, 186, 188 k. II. 159
 Miljukow Pál Nikolajevics, orosz dumaképviselő (szül. 1859) II. 190
 Milovanovics Milován szerb külügy-miniszter (1863–1912) II. 189
 Miskatovics József, horvát politikus (1836–1900) I. 197
 Mocsáry Lajos, képvis. (1826–1916) I. 229 kk, 240. II. 89
 Mocsonyi Antal, román politikus (meghalt 1880) I. 82, 88
 Mollinár Antal báró, tábornok (1820–1904) I. 65, 188
 Molnár János, preláus, képviselő (1850–1919) I. 298, 323, 348
 Móricz Pál, képvis. (1826–1903) I. 55, 210
 Mrazovics Máté, horv. politikus (1824–1896) I. 197, 231
 Mudrony Pál I. 386

- Mudrony Soma, Iparegyleti igazg. (1841–1897) I. 153
- Munkapárt, Nemzeti II. 240 k, stb.
- Musiczky Döme, képvis. (szül. 1868) II. 159
- Müller László báró, nagykövét (szül. 1855) II. 172
- Münnich Aurél, képvis. (1856–1906) II. 60
- Nagel Herman, gyárigazgató I. 263
- Nagy Emil, képvis. (szül. 1871) II. 61
- Nagy Ferenc közéletm. miniszteri államtitkár (szül. 1880) II. 387
- Napoleon (III.) francia császár (1808–1873) I. 97, 153, 184, 243
- Návay Lajos, képviselőházi elnök (1870–1919) II. 61, 248, 250 k, 253, 258, 374, 377
- Nasztics György II. 168
- Neipperg gróf, hadtestparancsnok I. 47
- Neményi Ambrus, képvis. (1852–1905) I. 210, II. 224
- Nemzeti ellenállás II. 103 kk
- Nemzeti párt I. 280, 329. II. 42
- Nemzetiségi kérdés I. 69 kk, 185 kk, 227 kk, 240 k, 378, 392. II. 147 kk, 279, 334 k, 375, 383
- Nemzetiségi kongresszus I. 386
- Nemzetiségi törvény I. 82 kk, II. 154
- Néppárt I. 323 kk
- Nessi Pál, képvis. (szül. 1866) II. 7
- Nikita, montenegrói fejedelem (1841–1921) II. 168
- Neuschloss-család, fakereskedők I. 258
- Nyáry Pál, képvis. (1806–1871) I. 25, 36, 49
- Nyiri Sándor, honv. miniszter (1854–1911) II. 32, 113 k, 132
- Obstrukció: I. Lónyay alatt: 115 k. — Szapáry alatt: 277 k. — Sajtószakasz ellen: 349 kk. — Bánffy ellen: 362 kk. — II. Széll ellen: 10 kk. — Ujconcjavaslatok ellen: 33 kk. — Tisza ellen: 46 kk. — Horvát obstrukció: 165 kk. — Véderőreform ellen: 246 kk. — Obstrukció letörése: 254
- Olaszországgal való viszony I. 235. II. 174, 190, 263, 264 kk, 302, 307 kk
- Orczy Béla báró, Öfelsége személye körüli miniszter (1822–1917) I. 250
- Ottlyk Iván, államtitkár (szül. 1858) II. 237
- Összeférhetetlenség I. 121, 130 k, 138, 403 k
- Pacsu, szerb miniszter II. 297
- Paktum, Széll-féle I. 369, 397 kk
- Paktum, 1905. évi, koalíció és király között II. 116 kk
- Pallavicini Ede őrgróf, a Hitelbank vezérigazgatója (1845–1914) I. 260
- Pallavicini György őrgróf, államtitkár (szül. 1881) II. 128
- Pap Béla, honvéd. min. (1845–1916) II. 89
- Pap György (ilyefalvi) I. 383, 386, II. 147
- Pap Zoltán, képvis. (1862–1919) II. 19
- Párvy Sándor, szepesi püspök (1848–1919) II. 150 k
- Pasics Nikola, szerb miniszterelnök (1846–1926) II. 189
- Pásztor Miksa, bankigazgató (szül. 1862) II. 223
- Patzenhofer-család, cukorgvárosok I. 264, II. 229
- Pauler Tivadar, igazságügyminiszter (1816–1886) I. 45, 118, 159, 220, 223
- Pavel Mihály, nagyváradi gör.-kat. püspök (1827–1902) I. 342
- Pavlik rendőrkapitány (szül. 1855) II. 255
- Pázmándy Dénes, képvis. (szül. 1848) I. 177
- Péchy Manó gróf, képvis. (1817–1889) I. 180

- Péchy Tamás, képviselőházi elnök (1829–1897) I. 143, 210, 308
- Pejacsevich László gróf, horvát bán (1824–1901) I. 231 k
- Pejacsevich Tivadar gróf, horvát bán és miniszter (szül. 1855) II. 155, 163, 166, 252, 262, 278
- Perczel Béla, igazságügyminiszter (1819–1888) I. 122, 137, 143
- Perczel Dezső, belügymin. (1848–1913) I. 210, 339, 396. II. 32, 37, 54 k, 60
- Perczel Móric, tábornok (1811–1899) I. 50, 55
- Perényi Zsigmond báró, képvis. (szül. 1870) I. 365
- Pfeifer Sándor (szül. 1872) I. 352 k
- Pirkner János, min. tan. (1854–1925) II. 217
- Pitreich Henrik báró hadügymin. (1841–1920) II. 108 k
- Plósz Sándor, igazságügyminiszter (1846–1925) I. 348, 397. II. 32
- Podmaniczky Frigyes báró, képvis. (1824–1907) I. 37, 118, 210
- Pogány József, kommunista vezér (szül. 1886) II. 387
- Polgári házasság I. 223 k, 299 k
- Polit Mihály, képvis. (1833–1920) I. 179, 186, 188, 386, II. 148
- Politzer Zsigmond I. 351
- Polónyi Géza, igazságügyminiszter (1848–1920) I. 218, 361 k, 367. II. 18, 34, 58 k, 78, 116, 119, 126, 128, 131, 139, 160, 161 k, 255, 363
- Polzer Artur gróf, kabinetirodai főnök (szül. 1870) II. 344
- Pongrácz Ferenc gróf, főispán (1865–1832) II. 104
- Pop Csicsó István, képvis. (1865–1934) II. 61, 375
- Popovicu Aurél I. 380
- Popovics Dusan, horv. képvis. (szül. 1877) II. 375
- Popovics Sándor, pénzügyminiszter (szül. 1862) II. 360
- Potiorek Oszkár, tábornok (1853–1934) II. 289
- Potocky Alfréd gróf, osztrák miniszterelnök (1817–1889) I. 105
- Pourtalés Frigyes gróf, német nagykövet (1853–1928) II. 189
- Prade Henrik, osztrák miniszter (1853–1927) II. 136
- Prazak Alajos báró, osztrák min. (1820–1901) I. 242
- Pretis (de) Cagnodo Sisino, osztrák pénzügyminiszter (1828–1890) I. 160
- Pribicsevics testvérek II. 169
- Pribicsevics Szvetozár, képvis. (1875) II. 169
- Princip Gavriló, II. 282
- Prónay József báró (1821–1884) I. 118
- Puky Endre, alispán. (szül. 1871) II. 104
- Pulszky Ágost, képvis. és tanár (1846–1902) I. 117, 128, 406
- Pulszky Ferenc, képvis. és Nemzeti Múzeumi igazgató (1814–1897) I. 33, 119, 128, 162, 210
- Ráday Gedeon gróf, kormánybiztos (1841–1883) I. 34
- Radics István, horvát politikus (1871–1928) I. 393. II. 243
- Rajner Pál, belügyminiszter (1823–1879) I. 45
- Rakodczay Sándor, horvát bán (1848–1924) II. 166 k
- Rákosi Jenő, publicista (1842–1929) I. 370 k, 374
- Rákosi Viktor, képvis. és író (1860–1923) I. 406, II. 55
- Rakovszky Béla, képvis. (1860–1916) II. 128
- Rakovszky Endre, alispán (szül. 1861) II. 104
- Rakovszky István, képvis. (1858–1931) I. 342, 401, 403 k. II. 53, 78, 113 k, 240, 281, 312, 314, 317, 333 k
- Rakovszky Iván, képvis. (szül. 1885) II. 242

- Ramberg Ervin báró, zágrábi hadtestparancsnok (1820–1899) I. 232
- Rannicher Jakab, képvis. (1823–1875) I. 194
- Ráth Zsigmond, táblai tanácselnök (szül. 1859) II. 261
- Ratiu János, ügyvéd, a román nemz. komité elnöke (megh. 1902) I. 381, 383. II. 147
- Rauch Levin báró, horvát bán (1819–1890) I. 63, 68, 198
- Rauch Pál báró, horvát bán (1864–1933) II. 166 k, 243, 325, 371
- Rechnitz Béla, a Magyar Ruggyantaárügyár vezérigazgatója (1867–1926) II. 235
- Reformpárt* I. 118
- Replika-pör* I. 379
- Rezolúció*, II. 249 k, 252
- Ribot Alexandre, francia külügyminiszter (1842–1923) I. 316
- Rieger Ferenc László báró, cseh politikus (1818–1903) I. 242, 319
- Rohonyi Gyula, igazságügyi államtitkár (1852–1920) II. 60
- Romániával való viszony I. 227, 235, 269, 317. II. 176, 263, 302 k, 335 k
- Románok Erdélyben I. 77, 81, 87 k, 191, 227, 378 k. II. 147 k, 279 k, 306 k
- Róna Lajos, vezérigazgató I. 261
- Rónay Jácint, képvis. (1814–1889) I. 34
- Rubinek Gyula, Omge igazgató (1865–1922) I. 406, II. 218
- Rudnay Béla, főkapitány (szül. 1857) I. 285
- Rudolf trónörökös (1858–1889) I. 34, 47, 249. II. 72, 75, 341
- Sághy Gyula, képvis., egy. tanár (1844–1916) II. 78
- Sajtószakasz, bűnvádi perrendtartásban* I. 349
- Salisbury Róbert Artur lord, angol miniszterelnök (1830–1903) I. 315
- Samassa József, egri érsek (1828–1912) I. 224
- San Giuliano Antonio márk, olasz külügyminiszter (1852–1914) II. 265, 307
- Sándor (II.) cár (1818–1881) I. 173
- Sándor (III.) cár (1845–1894) I. 314
- Sándor szerb király II. 283
- Sándor János, belügyminiszter (1860–1922) I. 406. II. 262
- Sarkotics István báró, bosnyák katonai parancsnok (szül. 1858) II. 374
- Schafarzik Ferenc, cseh történetíró (1795–1861) I. 71
- Schäffle Albert, osztrák miniszter (1831–1903) I. 99, 104, 105
- Schemua Balázs, vezérkari főnök (1856–1920) II. 273
- Schlauch Lőrinc nagyváradi püspök (1824–1902) I. 224, 295, 307
- Schlick Béla, gyáros I. 263
- Schmerling Sándor lovag, osztrák államférfiú (1805–1893) I. 14, 20, 77, 192
- Schmidt Konrád, szász comes (1810–1884) I. 80
- Schober Béla, bankigazgató (szül. 1867) II. 221
- Schopper (Tömöri) család, vaskezesedők I. 257
- Schopper György, rozsnyói püspök (1819–1895) I. 307
- Schossberger-család, cukoriparosok I. 258, 264
- Schönaich Ferenc báró, hadügymin. (1844–1916) II. 76, 146, 204, 264
- Schönerer György lovag, osztrák politikus (1842–1921) I. 242
- Schvarcz Gyula, egyet. tanár és képvis. (1839–1900) I. 55, 118, 159, 177, 210

- Schweinitz János, Lothar, porosz követ (1822–1901) I. 102
- Scitovszky Béla, képvis. (szül. 1878) II. 242
- Scotus Viator lásd: Seton Watson.
- Sebess Dénes, képvis. (szül. 1869) I. 407
- Semsey László gróf, képvis. (1869) I. 365. II. 56
- Sennyey Pál báró, főrendiházi elnök (1824–1888) I. 34, 92, 118 k, 127, 136, 143, 145, 146 kk, 161, 164, 177, 214, 222, 256, 260, 324, 377
- Serbán János, min. tanácsos (1858–1922) II. 217
- Serényi Béla gróf, miniszter (1866–1919) I. 348, 365. II. 238, 240, 354, 360
- Sermed Effendi, török főkonzul I. 172
- Seton Watson, angol publicista (szül. 1879) I. 73. II. 152, 170
- Simon Elemér, képvis. (1875) II. 242
- Simonyi Ernő, képvis. (1821–1882) I. 37, 55, 103, 173 k, 180
- Simonyi Lajos báró, kereskedelmi miniszter (1824–1894) I. 37, 143, 160, 163, 177, 180, 212, 222
- Simonyi-Semadam Sándor, képvis. (szül. 1864) I. 406
- Simor János, hercegprímás (1813–1891) I. 94 k, 224
- Sixtus pármai herceg (1886–1934) II. 366
- Skerlecz Iván báró, horvát bán (szül. 1873) II. 279, 325, 371
- Sokcevic József báró, horvát bán (1811–1896) I. 60, 62, 63
- Sonnino Sidney báró, olasz miniszterelnök (1847–1922) II. 311
- Solyomossy Eszter I. 225
- Somssich Pál, képviselőházi elnök (1811–1888) I. 31, 48, 55, 61, 115, 118, 133, 159, 162, 177, 263
- Srobár Lőrinc, tót politikus (szül. 1867) II. 150 k
- Starcevic Antal, horvát politikus (1823–1896) I. 67, 198, 392
- Steinacker Ödön, képviselő (1839–1929) II. 77
- Steiner Fülöp székesfehérvári püsp. (1839–1900) I. 323
- Stojkovics, patriarchatusi helynök I. 189
- Strasser és König cég gabonakereskedők I. 258
- Strossmayer József György, diakovári püspök (1815–1905) I. 63, 197
- Stummer-család, cukorgyárosok I. 264. II. 229
- Stur Lajos (1815–1855) I. 72
- Sturcza Demeter, román miniszterelnök (1833–1914) I. 384 k
- Stürgh Károly gróf, osztrák miniszterelnök (1847–1922) II. 311
- Supilo Ferenc, horvát politikus (1870–1917) II. 160, 162
- Surmín György, horvát politikus (szül. 1867) II. 168
- Szabadelvű párt I. 143, 149, 209 k II. 90 stb,
- Szabó István, nagyatádi, képvis. (1878–1924) II. 242
- Szapáry Frigyes gróf, nagykövet (szül. 1869) II. 274
- Szapáry Gyula gróf, miniszterelnök (1832–1905) I. 34, 117, 133, 180, 187, 194, 220 k, 232, 250, 272 kk, 298 k, 301 kk, 305 k, 308, 336, 377, 379, 381, 394. II. 238
- Szapáry László gróf, fiumei kormányzó (szül. 1864) I. 308, II. 19
- Szászok I. 75 k, 77, 79 k, 192 kk 375, II. 324
- Szász Károly, képvis. elnök (szül. 1865) II. 241
- Szatmári Mór, képvis. és ujságíró (1858–1930) I. 328

- Széchenyi Aladár gróf (szül. 1862) I. 365
- Széchenyi Gyula gróf, Őfelsége személye körüli miniszter (1829–1921) II. 18
- Széchenyi Manó gróf, Őfelsége személye körüli miniszter (1858–1926) I. 397
- Széchenyi István gróf (1791–1860) I. 257
- Széchenyi Pál gróf keresk. miniszter (1838–1901) I. 220
- Szécsen Antal gróf (1819–1896) I. 100
- Szécsen Miklós gróf, nagykövet (1857–1926) II. 269
- Szederkényi Nándor, képvis. (1838–1916) II. 36, 78
- Székely Ferenc, igazságügyminiszter (1842–1921) I. 228, 258
- Szell Kálmán minisztereln. (1845–1915) I. 55, 127, 129, 143, 151, 157, 162 k, 178, 180, 210, 261, 273, 285, 367 k, 378, 394, kk, II. 6, 8, 10–12, 13 kk, 17, 25, 34, 56, 87, 134 k, 218, 360
- Szell-formula I. 368, 390
- Szemere Miklós, képvis. (1856–1919) I. 366
- Szende Béla, honv. min. (1823–1882) I. 124
- Szende Lajos, vezérigazgató (1866–1914) II. 236
- Szende Pál (szül. 1879) II. 140, 387
- Szentiványi Árpád, képvis. (1840–1918) I. 299, 401. II. 9, 21, 37
- Szentiványi Károly, képviselőházi elnök (1802–1877) I. 31
- Szentkirályi Móric, képvis. (1809–1882) I. 34
- Szerbek, Magyarországiak I. 70, 72, 80, 88, 187 stb,
- Szerbiával való viszony I. 168, 235, 268. II. 175, 177, 188, 191 k, 271 k, 274, 276, 282, 285, 298
- Szilágyi Dezső, miniszter és képviselőházi elnök (1840–1901) I. 117, 158 k, 162 k, 211 k, 213, 217, 222, 236, 247 k, 250, 252, 272 kk, 283, 301, 303 k, 308 k, 311, 340, 350, 363, 365, 397, 403, 405 k. II. 44
- Szilassy Gyula báró, diplomata (szül. 1871) II. 378
- Szilassy Zoltán, OMGE igazgató, képvis. (1864–1932) II. 242
- Szitányi Ödön, bankigazg. (1854–1918) II. 222
- Szivák Imre, képvis. (1849–1912) I. 210, 299
- Szlávy József, minisztereln. (1818–1900) I. 45, 68, 104, 124 k, 126 kk, 133 kk, 141, 159, 189, 273
- Szmrecsányi György, képvis. (1876–1932) II. 251, 371
- Szocialista-párt I. 351 kk. II. 140 k
- Szontagh Pál, nógrádi (1820–1904) I. 37, 213
- Szögyény-Marich László gróf nagykövet (1840–1916) I. 117, 214, 306, 377, II. 172
- Sztáray Gábor gróf (szül. 1866) I. 365
- Sztáray István gróf (1858–1896) I. 308
- Sztáray Sándor gróf (szül. 1866) II. 56
- Szterényi József báró, keresk. min. (szül. 1861) II. 125, 128, 133, 135, 162, 165, 200, 223, 360, 377
- Sztratiimirovics György, képviselő (1822–1908) I. 79, 102, 189 k
- Szurday Róbert, vezérigazg. (szül. 1877) II. 234
- Szurmay Sándor báró, honv. min. (szül. 1860) II. 354, 360 k
- Taaffe Ede gróf, osztrák miniszterelnök (1833–1895) I. 242, 319 320
- Tallián Béla, földműv. miniszter (1854–1921) I. 348. II. 32
- Tancsics Mihály (1799–1884) I. 351

- Tarnowsky Ádám gróf, nagykövet
(szül. 1866) II. 378
- Teleki Géza gróf, belügyminiszter
(1844–1913) I. 250
- Telcki Pál gróf (szül. 1879) II. 61
- Teleki Sándor gróf (1821–1892)
I. 143
- Teleszky János, pénzügymin. (szül.
1868) II. 253, 262, 360
- Terényi Lajos, képvis. (szül. 1854)
I. 344
- Terstyánszky Kálmán, lov. tábornok
(1854–1921) II. 323
- Teutsch György, evang. szász
püspök (1817–1893) I. 375 k
- Thaisz Elek, budapesti főkapitány
I. 172
- Thalman Gusztáv, szász comes I.
377
- Thaly Kálmán, képvis. (1839–1909)
I. 177, 218. II. 37, 78
- Thorotzkay Miklós gróf, képvis.
(szül. 1859) I. 365
- Thun Ferenc gróf, osztrák miniszter-
terelnök (1847–1916) I. 321,
358, 398
- Tibád Antal államtitkár (1843–
1902) I. 289
- Tisza István gróf, miniszterelnök
(1861–1918) I. 210 275, 350,
353, 363, 366 k, 374 k, 392, 398,
401, 402, 404–406. II. 11,
13 k, 17, 22, 25 k, 27 k, 32–
42, 46–63, 68, 74, 76, 78, 83 k, 88,
90, 98, 100 k, 109, 117, 120,
123 k, 126 k, 128, 150, 154,
200, 206, 211, 223, 238, 240,
242, 244, 248, 253 k, 257, 259,
261, 262 k, 276–278, 186–197,
300, 373, 365, 368, 369 k, 372,
375 k, 377, 381 k, 384 k,
387 k
- Tisza Kálmán, minisztereln. (1830–
1902) I. 24, 25, 28, 29, 34 k, 36,
37, 48 51–53, 55, 79, 91, 100,
103, 109, 115, 120, 123 132–
136, 141 k, 145, 149 k, 171 k,
188, 190 k, 193, 200,
- 204 k, 212 k, 219 k, 234 k,
256, 270 k, 280 k, 291, 297,
304, 305, 313, 353, 355, 358,
364, 366, 375–379, 394, 401,
403, 406
- Tisza Kálmán gróf (szül. 1867)
II. 246
- Tisza Lajos gróf, közlekedési min.
(1833–1898) I. 45, 129, 210,
273, 306, 311. II. 27
- Tittoni Tommaso, olasz külügymin.
(1854–?) II. 177, 190
- Tolnay Kornél (szül. 1865) II. 233
- Tolnay Lajos (1837–1918) I. 210
- Tomasics Miklós, horvát bán és
miniszter (1864–1918) II. 18,
242, 250 k
- Tomic Jása, a Zastava szerkesztője
II. 159
- Tormay Béla, min. tan. (1838–
1906) II. 217
- Tost Gyula, közokt. min. (szül.
1846) II. 89
- Tószeghy-Freund-család, sörgyáro-
sok II. 230
- Tóth János, belügyminiszter (1864–
1929) II. 78, 246, 360
- Tóth Vilmos, belügymin. (1812–
1898) I. 45, 114, 133, 159, 193
- Tótok I. 72 k, 74, 80 k, 87, 191,
228, 378. II. 150 k stb.
- Tömöri (Schopper) család I. 257
- Tömöri Jenő I. 261
- Töry Gusztáv, igazságügyminiszter
(1857–1925) II. 363
- Trefort Ágoston, közokt. miniszter
(1817–1888) I. 34, 55, 92, 118,
127, 191, 220, 223, 250, 294,
297, 375
- Treuga Dei I. 347, 366, 397
- Tschirschky és Bögenderff Henrik
nagykövet (1858–1916) II. 177,
294 k, 303 k
- Türr István, tábornok (1824–1908)
I. 50
- Uerai levél II. 49 k
- Ugron Gábor, képvis. (1874–1911)
I. 117, 134, 218, 276 k, 289,

- 308 k, 325, 384, 408. II. 78, 94, 110
- Ugron Gábor, belügymin. (szül. 1881) II. 37, 353, 360
- Ujhelyi Imre, tanár (1866–1933) II. 217
- Ujoncjavaslatok, 1902. éviék II. 5 k
- Ujbárt II. 45
- Ullmann Adof, bankigazg. (1857–1924) I. 262, II. 220, 235
- Ullmann Mór György, kereskedő és orvos I. 258
- Unkelhäuser Károly, horvát min. (szül. 1865) II. 354, 360, 374
- Ürményi Miksa I. 34, 143
- Vaccorapárt I. 127, 137, 144
- Vadász Lipót, államtitkár (1861–1924) II. 242
- Vajda-Vojvoda Sándor, orsz. képvis. (szül. 1872) II. 77, 128, 148, 306, 383
- Vajkay Károly, gépgyári igazgató (1860–1926) II. 231
- Vakanovics Antal, báni helytartó (1808–1894) I. 196
- Választások: I. 1869 = 54, 1872 = 116 k, 1875 = 144, 1878 = 177, 1881, 1884, 1887 = 204, 1892 = 284, 1896 = 347, 1901 = 405. II. 1905 = 60, 1906 = 127, 1910 = 241
- Választójog I. 114 k, 138 k. II. 35, 92 k, 99 k, 115 k, 140 k, 258, 258, 314, 356, 360, 363
- Valutarendezés I. 285 k
- Vámbergy Rusztem (szül. 1872) II. 140
- Vámpolitika I. 153 k, 267 k. II. 177, 236
- Vas Ferenc, bankigazgató I. 261
- Vasútépítések I. 120, 254 k. II. 236
- Vaszary Kolos, hercegprímás (1832–1915) I. 309, 341
- Vázsonyi Vilmos, igazságügymin. (1868–1927) I. 406. II. 79, 94, 143, 353, 357, 359 k, 363
- Véderőtörvény, 1889. évi I. 247 k, 1911. évi II. 243 k
- Végh Károly, vezérigazgató II. 236
- Veith Béla, vezérigazgató (megh. 1934)
- Verhovay Gyula (1848–1906) I. 226
- Vészi József, min. tan. és képvis. (szül. 1858) I. 406. II. 93
- Vesztegetési ügy (Dienes-féle) II. 19 k
- Veszter Imre, képvis. (1839–?) I. 299
- Vezényleti nyelv II. 10, 26, 65, 201
- Vezérlő-bizottság II. 56, 78
- Vida Jenő, vezérigazg. (szül. 1872) II. 236
- Vilmos (II.) német császár (szül. 1859) I. 353
- Virchow Rudolf, német tudós és politikus (1821–1902) I. 291
- Visi Imre, orsz. képvis. (1852–1889) I. 210
- Vlád Aurél ifj., képvis. (szül. 1875) II. 147
- Voncsina Iván, horv. politikus (1825–1885) I. 197
- Vörös László, keresk. min. (1849–1925) I. 348. II. 89, 115
- Vukovich Sebő (1811–1872) I. 37
- Wahrmann Mór, képvis. (1832–1892) I. 55, 180, 210, 263
- Wass Béla gróf, képvis. (szül. 1853) I. 365
- Wächter Frigyes, szász comes (1827–1884) I. 194, 195
- Weiss Fülöp, bankigazgató (szül. 1859) I. 261, 266. II. 221
- Weiss Manfréd báró, nagyiparos (1857–1922) II. 331 k
- Wekerle Sándor, miniszterelnök (1848–1921) I. 210, 221, 250, 285 k, 306 k, 309 k, 332, 369, 379, 385, 394
II. 15, 109, 116 k, 122, 126, 129, 131, 143, 145, 167, 185, 193 k, 195 k, 200, 210, 212, 227, 228, 315, 329, 357 k, 360 k,

- 371, 372 k, 374 k, 376, 378 k,
385 k
- Wenckheim Béla báró, minisztereln.
(1811–1879) I. 45, 79, 135,
143 k, 154, 189, 194
- Weninger Vince, bankigazgató
(1834–1879) I. 129, 260
- Wickenburg Márk gróf, államtitkár
(1864–?) II. 60
- Wilder Vecesláv, horvát politikus
II. 77
- Windischgrätz Alfréd herceg, osztrák miniszterelnök (1851–1927)
I. 320
- Windischgrätz Lajos herceg, miniszter (szül. 1882) II. 360, 365,
372 k, 377 k
- Wittek Henrik, osztrák miniszterelnök (1844–1930) I. 400
- Wlassics Gyula, közokt. miniszter (szül. 1852) I. 284, 339, 396,
II. 32, 56, 211, 320
- Wodianer-család I. 258
- Wolfner-család, börgyárosok I. 265.
II. 230
- Wolfner Ferenc (1858–1923) I.
265
- Wolfner Gyula id. (1815–1889)
I. 265
- Wolfner Gyula ifj. (szül. 1868)
I. 265
- Wolfner Lajos (1824–1912) I. 265
265
- Wolfner Tivadar (1864–1924) I.
265
- Wolfner József (1856–1932) I.
265
- Zágrábi felségárulási per II. 169
- Zakariás János, képvis. (szül. 1867)
II. 240
- Zeyk Károly, főispán (1811–1884)
I. 194
- Zichy Aladár gróf, Őfelsége szem.
körüli miniszter (szül. 1864) I.
348. II. 37, 78, 96, 125, 161,
240, 260, 315, 359 k
- Zichy Antal, képvis. (1823–1898) I.
55
- Zichy János gróf, közokt. miniszter (szül. 1868) I. 348, 409, II.
35, 76, 125, 211, 238, 262, 363
- Zichy Jenő gróf, képvis. (1837–
1906) I. 34
- Zichy József gróf, keresk. miniszter (1841–1924) I. 66, 124, 129,
153
- Zichy Nándor gróf (1829–1911)
I. 34, 143, 177, 309, 323 kk,
388
- Zimmermann Alfréd, német külügyi
államtitkár II. 347
- Zipernovszky Károly mérnök és
tanár (szül. 1850) I. 263. II. 233
- Zsedényi Ede, képvis. (1804–1879).
I. 34, 159
- Zselénszky Róbert gróf (szül. 1850)
I. 406
- Zsilinszky Mihály, államtitk. (1838–
1925) I, 210

A II. KÖTET TARTALMA

	Oldal
22. Obstrukció az ujoncjavaslatok ellen	5
23. A Tisza-kormány és a parlamenti fegyverszünet	27
24. „Küzdelem a parlamentarizmusért”	46
25. Király, trónörökös és nemzet	64
26. A Fejérváry-kormány és az általános választójog	86
27. Nemzeti ellenállás és paktum a királlyal	103
28. A koalíciós kormány	121
29. A nemzetiségek aktivitása és a horvát obstrukció	147
30. Bosznia annexiója	171
31. A koalíció agóniája és bukása	195
32. Gazdasági átalakulás 1890 és 1914 között	214
33. Munkapárti kormányok	238
34. A háború felé	262
35. Hadüzenet Szerbia ellen	282
36. Az olasz hadüzenet	299
37. A román betörés	318
38. Ferenc József halála és Tisza István lemondása	338
39. Az összeomlás	364
Források	389
Időrendi tábla	395
Név- és tárgymutató	401